

ŞAMİL RƏHMANZADƏ

AZƏRBAYCAN - GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ƏRAZİ MƏSƏLƏLƏRİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A. BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

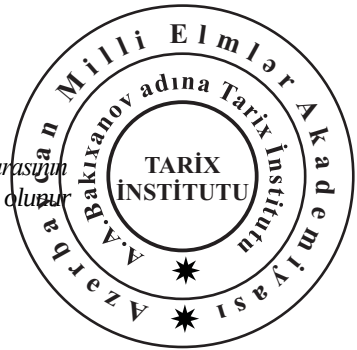
ŞAMİL RƏHMANZADƏ

AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ƏRAZI MƏSƏLƏLƏRİ

*(Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları
əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri)*

«ASPOLİQRAF»
BAKI-2008

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
17 mart 2008-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktoru:

İ.S.Bağrova

tarix elmləri doktoru

R 55 Şamil Rəhmanzadə. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərəzi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri). Bakı, “Aspoliqraf” 2008, 376 səh.

Təqdim olunan monoqrafiya tarixşünaslığımızın nisbətən az öyrənilmiş mövzularından oları Azərbaycanın tarixi ərəzilərinə, ən başlıcası isə şimal-qərb bölgəsinə - tarixi Car-Balakən camaatlıqları və İlisu sullanlığının bir hissəsini əhatə edən Zaqatala mahalına gürcü iddialarının tədqiqinə həsr edilmişdir. Əsərdə sözügedən iddialar 1918-1920-ci illərin kifayət qədər mürəkkəb Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri fonunda təhlil edilmişdir. Zəngin arxiv materiallarına, dövrü mətbuata və tarixi ədəbiyyata istinad edən tədqiqat işi Zaqatala mahalının tarixən Azərbaycanın coğrafi, siyasi və sosial-mədəni mühitinin ayrılmaz üzvi hissəsi olması həqiqətini bir daha təsdiqləyir və Gürcüstanın bəzi siyasi və elmi dairələrinin Vətənimizin bu tarixi vilayətinə qarşı irəli sürdükləri iddialarının tutarsızlığını bariz şəkildə üzə çıxarır.

Əsərdə, həmçinin Zaqatala kənd icmalarının «Çiaur meşə məntəqəsi» adlanan ərəzidə və Şirək çölündə - Alazanyanı vadidə olan 23 min hektardan artıq torpaq sahələrinin Gürcüstan tərəfindən mənimsənilməsi prosesi də araşdırılmışdır. Bu zaman sözügedən ərəzinin, habelə Qarayazıda, David-Qareci monastırı rayonunda, Eldar düzündə 1920-ci illərdə geniş torpaq massivlərinin Gürcüstana verilməsində Cənubi Qafqaz federal orqanlarının (Zaqfederasiyanın) məsələyə ədalətsiz münasibətinin həlledici rolu zəngin faktlar əsasında açıqlıb göstərilmişdir.

R 0502000000 2008
053

©”Aspoliqraf”, 2008

MÜNDƏRİCAT

Ön söz

Giriş

Birinci fəsil

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində Zaqatala mahalının siyasi mənsubluğu məsələsi (1917-1920)

§1. Zaqatala dairəsi: ərazisi, əhalisi və idarəçiliyi (1918-ci ilədək)

§2. Zaqatalaya gürcü iddialarının ideoloji kökləri (bölgənin tarixi haqqında gürcü konsepsiyası)

§3. 1917-ci il fevral inqilabından sonra Gürcüstanın siyasi partiyalarının milli ərazi proqramları və Zaqatala

§4. Cənubi Qafqazın siyasi-hüquqi əlahiddələşməsi və millət-dövlətlərin meydana gəlməsi: ərazi ixtilafı etnosiyasi identikliyin yan effekti kimi

§5. Zaqatala mahalı milli şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli Azərbaycana birləşmək haqqında qərarı və onun siyasi və sosiomədəni aspektləri

§6. Qafqaz alman-türk blokunun himayəsi altında: ərazi və sərhədlərin təsbiti cəhdləri

§7. Cənubi Qafqazda «Dörtlər ittifaqı» ilə Antantanın mübarizəsi

§8. Paris sülh konfransı: Azərbaycan və gürcü memorandumları və Zaqatala. Cənubi Qafqaz konfransları: «tarixi-strateji sərhədlər» prinsipi «təyini-müqəddərat» prinsipinə qarşı

§9. «Sənəd qalmaqalı» və «Təşviqat müharibəsi». Azərbaycan ictimai-siyasi şəüurunda Zaqatalanın simvolik önəmi

İkinci fəsil

Zaqatala kənd icmalarının «Çiaur meşəliyi» və Şirək çölündəki torpaqları mübahisə predmeti kimi

§1. «Mübahisəli torpaq sahələri» məsələsi və onun meydana gəlmə səbəbləri

§2. Problemin konfliktoloji təsnifatı: «Mübahisəli torpaq sahələri» məsələsi daha lokal münaqişə tipi kimi

§3. İxtilafın meydana çıxması. Zaqatala valisi Ə. Haşımbəyovun onun tənzimlənməsinə dair ilk addımları (1918-ci ilin sonu- 1919-cu ilin əvvəli)

§4. Birinci Mazımçay insidenti: (1919-cu il, mart-aprel)

§5. Gürcü aqrar islahatı münaqişə dinamikasına təsiredici faktor kimi: ixtilafın sosial kontekstinə dair

§6. Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-siyasi müttəfiqliyi fonunda münaqişənin artan xətt üzrə inkişafı. İkinci Mazımçay insidenti

§7. «Mübahisəli torpaq sahələri» məsələsinin həllinə dair beynəlxalq komissiyanın çağırılması (1919, 28 oktyabr-3 noyabr)

§8.«Mübahisəli sahələr» daimi etnososial gərginlik zolağı kimi (1919-cu ilin sonu-1920-ci ilin əvvəlləri)

Üçüncü fəsil

Zaqatala mahalının siyasi mənsubluğu məsələsinin qəti həlli (1920-1921-ci illər)

§1.1920-ci ilin aprel çevrilişinin Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətə təsiri

§2.Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri: siyasi mütləfiqlikdən hərbi konfrontasiyaya dönüş

§3.Moskva və Ağstafa müqavilələri. Zaqatala mahalın siyasi mənsubluğu məsələsinin yenidən aktuallaşması

§4.Zaqatalada 1920-ci il iyun üsyanı. Üsyan rəhbərliyinin «Gürcüstana birləşmək haqqında saziş»ə imza atması və onun siyasi mahiyyəti

§5.1920-ci ilin iyun üsyanından sonra Zaqatala mahalının siyasi və iqtisadi vəziyyəti

§6.Gürcüstanın sovetləşməsi və Zaqatala mahalının mənsubluğu haqqında məsələnin həll olunması

Dördüncü fəsil

«Çiaur meşəliyi» və Şirək çölündəki torpaqların Gürcüstana verilməsi və onun sosial-iqtisadi nəticələri (1921-1930-cu illərin əvvəlləri)

§1.1921-1923-cü illərdə «mübahisəli torpaq sahələri» məsələsi Azərbaycan-Gürcüstan sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinin bir aspekti kimi

§2.Bünyadzadə-Gegeçkori sazişi (1924-cü il 15 və 17 oktyabr) Şirək çölündəki və «Çiaur meşəliyindəki» torpaqların Gürcüstana verilməsinin hüquqi bazası kimi

§3.1920-ci illərin ikinci yarısı-30-cu illərin əvvəllərində Zaqatala kəndlilərinin Şirəkdən tamamilə sınısıdırılıb-çıxarılması və bunun sosial-iqtisadi nəticələri

§4.1920-ci illərin ikinci yarısında «Çiaur meşəliyinin» Gürcüstan tərəfindən təsərrüfat baxımından mənimsənilməsi

Nəticə

Əlavələr

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinə dair qiymətli tədqiqat əsəri

Şamil Rəhmanzadənin
«Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində
ərəzi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin
materialları əsasında: 1917-1930-cu illərin əvvəlləri)» əsərinə

ÖN SÖZ

Azərbaycan-Gürcüstan dostluq əlaqələri qədim və zəngin tarixə malikdir. Nəsillərin əmanəti olan bu dostluq tarixin ən ağır sınaqlarından çıxmışdır.

Gürcüstan ərazisində - öz tarixi-etnik torpaqlarında yaşayan Azərbaycan türkləri tarixin bütün ağır sınaqlarında qardaş gürcü xalqı ilə birlikdə olmuş, gürcü dövlətçiliyinin qorunub saxlanılması və möhkəmləndirilməsində fəal iştirak etmişlər.

Azərbaycan və gürcü xalqları müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyev Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsini daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Bakı-Tiflis-Ceyhan, Bakı-Tiflis-Ərzurum, Bakı-Tiflis-Qars kimi dünya əhəmiyyətli layihələr bu siyasətin bariz nümunələridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ulu öndər Heydər Əliyevin siyasətini uğurla davam etdirərək ən mürəkkəb vəziyyətlərdə belə, qardaş Gürcüstanın üz-üzə qaldığı çətinliklərin həll olunmasında qətiyyətli və cəsarətli siyasət nümayiş etdirir.

Bu gün Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri insan fəaliyyətinin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. İki ölkə arasında dostluq və qardaşlığa əsaslanan sıx qarşılıqlı münasibətlər bütün Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlığın başlıca şərtidir.

Azərbaycanla Gürcüstan arasında elmi əməkdaşlığın genişləndirilməsi, xüsusilə xalqlarımız arasında tarixi dostluq əlaqələrinin daha dərinədən, özü də olduğu kimi araşdırılıb oxuculara təqdim olunması olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan hər iki ölkənin tədqiqatçıları tarixi həqiqətin üzərinə işıq salmaq üçün hələ çox iş görməlidirlər.

Həç kəsə sirr deyil ki, Rusiya imperiyası həm XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazı işğal edərkən, həm də işğaldan sonrakı dövrdə özünün bu regionla bağlı müstəmləkəçilik planlarını «uğurla» həyata keçirmək üçün qondarma «konsepsiyalara» əsaslanan saxta tarixşünaslıq formalaşdırmışdır.

İşğalçılar Cənubi Qafqaz xalqları arasına düşmənçilik toxumu səpmək və süni ərəzi münaqişələri yaratmaqdan tutmuş, köçürmə siyasətinə və zorla pravoslavlaşdırmaya, dini-etnik zəmində toqquşmalar və milli qırğınlar,

deportasiyalar və soyqırımları törətməyə qədər müstəmləkəçiliyin bütün iyrənc formalarını bu regionda sınaqdan çıxarmışlar.

Bu da inkarolunmaz həqiqətdir ki, o zaman isti dənizlərə - Hindistana yol açmaq siyasəti yeridən Rusiya imperiyası Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasını məğlub etmək üçün Cənubi Qafqazda özünə güclü bir xristian istinadgahı yaratmağa çalışırdı. Bu dəhşətli siyasət, başlıca olaraq Cənubi Qafqazın ən çoxsaylı etnosu və geniş torpaqları olan Azərbaycan türklərinə və digər müsəlman xalqlarına qarşı yönəlmişdi. Məqsəd isə daha dəhşətli idi: **Cənubi Qafqazı türk-müsəlman etnoslarından təmizləmək və bu regionu tamamilə xristianlaşdırmaq!**

Beləliklə, çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda qəddar müstəmləkəçilik siyasətinin başlıca hədəfi regionun türk-müsəlman əhalisi və Azərbaycan oldu. Çar müstəmləkəçilərinin ələltisi olan erməni-qriqorian kilsəsi bu qanlı siyasətin həyata keçirilməsində xüsusi canfəşanlıq göstərirdi. Rusiya imperiyasının şirnikləndirici «xristian həmrəyliyi» siyasəti Gürcüstanın da bəzi hərbi-siyasi dairələrini özünə cəlb etdi. Onlar da Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrindən öz ərazilərini genişləndirmək üçün istifadə etmək xəttini seçdilər və bu məqsədlə işğalçılara yaxından kömək etdilər. Tarixi fakt budur ki, Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etməsində rus ordusunda xidmət edən erməni və gürcü əsilli generallar yaxından iştirak etdilər. Daha doğrusu, Rusiya Cənubi Qafqazın işğalında və öz müstəmləkəçilik planlarının həyata keçirilməsində yerli xristian amilindən məharətlə istifadə etdi.

Bu mənfur və dəhşətli siyasəti həyata keçirən işğalçılar Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyası ərazisindən Cənubi Qafqaza **1 milyondan** çox erməni köçürüb gətirdilər. Erməni köçkünlərinin yerləşdirildiyi Azərbaycan torpaqlarında əvvəlcə «**Erməni vilayəti**» (1828), sonralar isə erməni dövləti (1918) yaratdılar.

Çox keçmədən işğalçılar xüsusi məqsədlə bir-birinin ardınca inzibati-ərazi islahatları da keçirdilər. Əsas məqsəd Azərbaycanın Cənubi Qafqazda minillər boyu davam etmiş dövlətçilik ənənələrini və inzibati-ərazi sərhədlərini məhv etmək idi. Bu cinayətkar siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Şimali Azərbaycanın qərb torpaqlarında erməni dövləti yaradıldı.

Azərbaycan xalqına qarşı ayrı-seçkilik siyasəti Sovet-bolşevik imperiyası dövründə də davam etdirildi. Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan SSR-in ərazisi daha da genişləndirildi.

İşğalçılar qardaş Azərbaycan və gürcü xalqları arasına nifaq salmaq məqsədilə bütün əvvəlki tarix boyu və Rusiya işğalı ərəfəsində Azərbaycan xanlıqları və sultanlıqlarına, o cümlədən Car-Balakən camaatlıqlarına və İlisu sultanlığına məxsus olan Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqları hesabına Gürcüstan ərazisinin də genişləndirilməsi «qayğısına» qaldılar. Bu mənfur siyasəti sovet dövründə İ.Stalin və onun göstərişi ilə hərəkət edən Zaqafqaziya Federasiyasının rəhbərliyi də davam etdirdi. Şimal-Qərbi Azərbaycan əraziləri, xüsusilə Qanıx

çayının sağ sahilindəki Azərbaycan torpaqları hesabına qonşu ölkənin ərazisi daha da genişləndirildi.

Beləliklə, Rusiya işğallarından sonrakı dövrdə Cənubi Qafqazda ancaq Azərbaycan torpaq itkilərinə məruz qaldı. Azərbaycan xalqının razılığı olmadan onun torpaqları əlindən alındı. Şimali Azərbaycan torpaqlarının mühüm bir hissəsi də, o cümlədən Cəf-Balakən camaatlıqlarının və İlisu sultanlığının xeyli hissəsi, mühüm strateji əhəmiyyəti olan Dərbənd və onun ətrafları Rusiyanın tərkibində qaldı.

Bununla belə, tarix boyu qonşularının ərazi bütövlüyünə hörmət edən Azərbaycan özünün ənənəvi siyasətini bu gün də davam etdirir. Dahi Heydər Əliyevin yolu ilə gedən Azərbaycan dünya birliyi ölkələrinin ərazi bütövlüyünü tanıyır və buna hörmətlə yanaşır. Prezident İlham Əliyev bu siyasəti dönmədən uğurla həyata keçirir. Lakin, buna baxmayaraq, ayrı-ayrı istiqamətlərdən Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmək cəhdləri yenə davam edir. Bunu əsaslandırmaq məqsədilə əsərlər yazılır, dərsliklər nəşr olunur, xəritələr çap edilir, separatçılara dəstək verilir və s. Nə qədər acı olsa da, qardaş Gürcüstanın özündə də bəzilərinin «torpaq iştahası» soyumur ki, soyumur*. Bu baxımdan gənc tədqiqatçı Şamil Rəhmanzadə ancaq arxiv sənədlərinə əsaslanmaqla çox qiymətli bir əsər yazmışdır. **«Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri** (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında: 1917—1930-cu illərin əvvəlləri)» adlanan bu əsərdə iki ölkə arasındakı ərazi münasibətlərinin real tarixi araşdırılmışdır. Şamil Rəhmanzadənin əsəri real tarixi əks etdirir. Daha doğrusu, müəllif öz oxucularına tarixi olduğu kimi təqdim edir. Onun hər bir cümləsinin arxasında müəllifin subyektiv fikir və arzuları deyil, ilk mənbələr və arxiv sənədləri durur. Müəllif tədqiq etdiyi dövrdə Şimal-Qərbi Azərbaycandan Gürcüstana nə vaxt və nə qədər torpaq verildiyini, bu işin təşkilatçılarının kimlər olduğunu, həmin cinayətkar fəaliyyətdə Zaqfederasiyanın idarəçiliyində yuva salmış ermənilərin nə kimi rol oynadığını təkzibolunmaz sənədlərlə sübuta yetirir.

Nəhayət, xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan alimi öz əsərini xoş məramla yazmışdır. Belə bir əsərə çox böyük ehtiyac olduğu üçün yazmışdır. Müəllifin məramı bundan ibarətdir: **qardaş Azərbaycan və**

* Mən Şimal-Qərbi Azərbaycanı yaxşı tanıyıram. Bu yerləri qarış-qarış gəzib dolaşmışam. Tarixçi olmaqdan əlavə, tərcümeyi-halımla da regionla bağlıyam. Bədxah emissarlar və missionerlərin həmin regiondakı, xüsusilə qədim türk-albanların nəsiləri olan ingiləylərin yaşadıqları kəndlərdəki hər cür işləklərindən də yaxşı xəbərdaram. Bununla bağlı əlimdə olan saysız-hesabsız faktları burada vermək, necə deyərlər, xırdalığlara enmək həm Azərbaycan-Gürcüstan dostluğuna, həm də şəxsi adıma layiq olmadığı üçün bu məsələnin üstündən keçirəm.

Gürcüstanın hər bir vətəndaşı tarixi dostluğumuzun qədrini bilməli, onu göz bəbəyi kimi qorumalıdır. Bunun üçün real tarixi yavaş-yavaş öyrənmək və tarixi keçmişin hər bir səhifəsinə hörmətlə yanaşmaq gərəkdir. Dost-qardaş arasında atılan hər bir addımda həm tarixin ibrət dərsləri, həm bugünkü qardaşlıq münasibətləri, həm də qloballaşan dünyanın hər an gözlənilən və gözlənilməz problemləri ilə üz-üzə qala biləcəyimiz nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, biz həm bu gün, həm də uzun-uzun gələcək tarixi dövrlər üçün həmişə bir-birimizə lazımq!

Bütün bunları başa düşmək üçün Şamil Rəhmanzadənin kitabı ayıldıcı gücə malik olan qiymətli tədqiqat əsəridir. Əsər Azərbaycan-Gürcüstan dostluğuna kəm baxanlara - ərəzi iddiaçılarına, hər cür emissarlara, missionerlərə tarixi həqiqətin uca səsi ilə deyir: **DOST ARASI PAK GƏRƏK!**

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü*

GİRİŞ

Çağdaş Azərbaycan tarix elminin qarşısında Vətən tarixinin aktual məsələlərinin yeni elmi-nəzəri biliklərə əsaslanan tədqiqi ilə əlaqədar mühüm vəzifələr durur. 1917-1920-ci və sonrakı illərdə Cənubi Qafqazda cərəyan edən siyasi və sosial proseslər nəticəsində təşəkkül tapmış dövlət qurumlarının qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi belə vəzifələrdəndir. Adətən yeni dövlətlərin yaranmaqda olan münasibətlərinə etnosiyasi və dövləti identikliklərin formalaşması prosesi fəvqəladə güclü təsir göstərir; sonuncusu isə çox vaxt müxtəlif növ etnoərazi ixtilafının meydana çıxmasına səbəb olur.

Söylənilənlər sözügedən dövrdə Cənubi Qafqazın siyasi həyatına da şamil oluna bilər: o illərdə regionun gənc respublikalarının qarşılıqlı münasibətləri məhz çoxsaylı ərazi mübahisələri ilə ağırlaşmışdı.

Araşdırılan dövrün Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri son dərəcə mürəkkəb və çoxaspektli fenomen kimi qarşımıza çıxır. Bu münasibətlərin aktual problemlərindən biri də mübahisəli sərhədyanı ərazi məsələləri (Borçalı, Zaqatala, Qarayazı, Sığnaq) idi.

Azərbaycanın tarixi vilayətləri - Car-Balakən camaatlıqları və İlisu sultanlığının bir hissəsini əhatə edən Zaqatala dairəsinin siyasi mənsubluğu məsələsi iki gənc respublika arasında kifayət qədər gərginliklərə səbəb olmuşdu. Bu mahal 1917-1921 -ci illərdə gürcü siyasi (və intellektual) dairələrinin iddia predmetinə çevrilmişdi, hərçənd ki, 1918-ci ilin iyunun 26-da bölgə əhalisi siyasi, tarixi, mədəni və etnokonfessional mülahizələrdən çıxış edərək, Azərbaycana birləşmək haqqında özünün taleyüklü qərarını vermişdi.

Vətənimizin tarixi ərazilərinə, o cümlədən şimal-qərb bölgəsinə gürcü iddialarının tədqiq edilməsi 1918-1920 və 1920-1921-ci illərdə, habelə Cənubi Qafqaz sovet federasiyasının mövcudluğu dövründə Azərbaycanın Gürcüstanla kifayət qədər mürəkkəb olan siyasi münasibətlərinin çeşidli aspektlərini nəzərdən keçirməyə, bu münasibətlərə təsir göstərən amilləri araşdırmağa, iki respublika arasında qarşılıqlı fəaliyyətin cərəyan etdiyi fon və kontekstləri aydınlaşdırmağa imkan verir.

Bu tip ərazi mübahisələrinin tədqiqi Cənubi Qafqaz etnoslarının milli identikliklərinin təsbiti prosesi ilə çulğalaşan ərazi ideologiyalarının, bu ideologiyalarda müəyyən vilayətlərə, sərhədyanı bölgələrə verilən yüksək simvolik önəmin öyrənilməsi baxımından da elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada əsərdə Zaqatala bölgəsinin istər gürcü, istərsə də Azərbaycan ictimai-siyasi şüurunda yeri və əhəmiyyətinə müəyyən aydınlıq gətirilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Məlum olduğu kimi, müstəqillik əldə etdikdən sonra, ələlxüsus da Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra ölkəmiz arasında strateji müttəfiqlik münasibətləri bərqərar olmuş, bir çox global əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Lakin çox

təəssüflə qeyd etməliyik ki, son zamanlar Gürcüstanın bəzi ictimai-siyasi dairələrində Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan şimal-qərb bölgəsinə, həmçinin David-Qareci monastırı ərazisinə və bəzi digər torpaqlarımıza qarşı açıq və üstüörtülü formada iddialar irəli sürülməkdədir. Bu nöqteyi-nəzərdən sözügedən problemin tarixinin öyrənilməsi həmin iddiaların tutarsızlığının da bariz şəkildə üzə çıxarılmasına imkan verir.

1918-ci ildən etibarən Zaqatala bölgəsi ilə bilavasitə əlaqədar olan bir başqa ixtilaf da inkişaf edirdi. Bəlli olduğu kimi, çarizm Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsünü həyata keçirərkən, bir çox hallarda diyarın tarixi, etnokonfessional və təsərrüfat xüsusiyyətlərini nəzərə almırdı. Ona görə də Azərbaycanın qədim tarixi vilayətləri rus inzibati idarəçiliyi tərəfindən süni surətdə yaradılmış müxtəlif quberniyalar arasında «paylaşıldırılmışdı». Bu tip inzibati vahidlərin təşkili çox vaxt çarizmin strateji planlarından irəli gəlirdi: o, Cənubi Qafqazda «etibarsız» hesab etdiyi müsəlman əhalisinin pay çəkisini və siyasi nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla, və əksinə, regionda xristian elementinin sayını artırmaqla öz siyasi-sosial dayaqlarını möhkəmləndirməyə can atırdı.

Belə ədalətsizliklə Zaqatala dairəsinin əhalisi də üzləşmişdi: yerli təsərrüfat xüsusiyyətlərinə məhəl qoyulmadan inzibati sərhədlərin ixtiyari (özbaşına) təsbiti nəticəsində Car-Balakən camaatlıqlarına və İlisu sultanlığına məxsus nəhəng torpaq massivləri Tiflis quberniyasının Sığnaq qəzasına daxil edilmiş, yaxud da inzibati və ya təsərrüfat baxımından həmin quberniyanın müvafiq təsisatlarının sərəncamına verilmişdi.

Çarizmin bu «inzibati xətası» 1918-ci ildə böyük siyasi anlam kəsb etdi: Gürcüstan Zaqatala kəndlilərinin əsrlər boyu sahib olduqları şumluqları, örüşləri, biçənlələri, meşələri özünüküləşdirməyə başladı. Yeni «status kvo»nun rəsmi təsbiti və zaqatalalıların mübahisəli ərazilərdən sıxışdırılıb çıxarılması isə artıq regionun sovetləşməsindən sonraya - 20-30-cu illərə təsadüf edirdi.

Azərbaycan tarixçilərinin qarşısında hal-hazırda duran mühüm vəzifələrdən biri də sanballı elmi-metodoloji bazaya istinad edən Vətən tarixinin və tarixi coğrafiyasının işlənilib hazırlanmasıdır: bu zaman son iki yüz ildə Şimali Azərbaycandan qoparılmış iri tarixi vilayətlərlə yanaşı, müxtəlif bölgələrimizin miqyas etibarilə daha kiçik, fəqət bundan önəmi heç də əksilməyən çoxsaylı torpaq sahələrinin qonşularımız tərəfindən mənilsənilməsi tarixinin araşdırılması həm elmi-tədqiqat, həm də elmi-praktiki cəhətdən əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edir.

Beləliklə, əsərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri kontekstində «Zaqatala məsələsi» kimi işarələdiyimiz ərazi və etnososial səciyyəli münaqişənin tədqiqi nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman sözügedən problemin iki süjet xətti qeyd olunmalıdır: 1) Zaqatala dairəsinə Gürcüstanın iddiası (mahalın siyasi mənsubiyyəti mübahisə predmeti kimi), 2) Zaqatala kənd icmalarının «Çiaur meşə

məntəqəsi» adlanan ərazidə (indiki Laqodex rayonu) və Şirək çölündə - Alazyanı vadidə olan torpaq sahələri mübahisə predmeti kimi.

Bəhs etdiyimiz münafişə xronoloji baxımdan mahiyyətə bir-birindən fərqlənən iki dövrə ayrılır: regionun sovetləşməsinədək və ondan sonrakı dövrlər. Yeri gəlmişkən, tədqiqatın xronoloji çərçivəsi kimi 1917-1930-cu illərin əvvəllərinin seçilməsi təsadüfi deyildir: «Zaqatala məsələsi» kimi işarələdiyimiz konfliktoloji problem, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məhz 1917-ci ildən Rusiya məkanını çulğalamış arxitektolik səciyyəli və miqyaslı proseslər nəticəsində aktualıq kəsb etmişdi.

Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən sonra, 1921-ci ilin iyulun 5-də imzalanmış N.Nərimanov-F.Maxaradze sazişi ilə Gürcüstan Zaqatala mahalına olan iddialarından rəsmən imtina etdi: hərçənd sonralar, ələlxüsus da 40-cı illərdə gürcü tərəfi məsələyə yenidən baxılmasına cəhdlər etmişdi.

Tədqiqatın xronoloji cəhətdən 30-cu illərin əvvəllərindəki izlənilməsi məntiqi münafişənin «mübahisəli torpaq sahələri» adlandırdığımız süjet xəttinin inkişafından irəli gəlirdi. Məsələ ondadır ki, Cənubi Qafqaz Şuraları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti 1925-ci ildə «mübahisəli sahələrin» Gürcüstana verilməsi haqqında qərar çıxarsa da, məsələ ilə bağlı diskussiyalar, müzakirələr, həmçinin münafişə ocağında gərginlik bütün 20-ci illər boyu davam etmişdi. Yalnız 30-cu ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanları məsələyə dair müzakirələrə son qoymuş və həmin ərazilərin Gürcüstan tərkibində saxlanılması haqqında qəti qərar qəbul etmişdi.

İlk növbədə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan tarixşünaslığında sözügedən mövzuya, ələlxüsus da «mübahisəli torpaqlar» adlandırdığımız məsələyə həsr olunmuş xüsusi elmi iş yoxdur, hərçənd mövzunun ayrı-ayrı aspekt və süjetləri tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Məsələn, Azərbaycanın müvafiq olaraq 1918-1920-ci və 1920-1922-ci illərdə xarici siyasətini və beynəlxalq vəziyyətini araşdıran N.Nəsibzadənin və M.Qasimovun monoqrafiyalarının Gürcüstanla münasibətlərdən bəhs edən xüsusi bölmələrində Zaqatala mahalına dair gürcü iddialarına da toxunulur.¹ Fəqət onların sözügedən süjet haqqında təhkiyəsi qarşılıqlı qoyduqları tədqiqat vəzifəsi səbəbi ilə fragmentar və müəyyən mənada səthi xarakter daşıyır. Elmi planda bu əsərlərdə güclü ideoloji meyil duyulur.

Bu yaxınlarda Moskvada R.S.Mustafazadənin 1918-1922-ci illərdə Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini araşdıran əsəri işıq üzünə görmüşdür.² Monoqrafiyanın aprel çevrilişi sonrası regionda təşəkkül tapmış mürəkkəb xarici-siyasi durumdan bəhs edən bölümündə müəllif «Zaqatala məsələsinə» də toxunmuşdur. Müəllif Rusiya arxivlərindən məsələyə dair bu çağadək istifadə edilməmiş və ya az bəlli olan materialları elmi dövrüyyəyə cəlb etmişdir. Onun gətirdiyi materiallar Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra Zaqatala mahalının mənsubiyyəti məsələsinin aktuallaşmasının müəyyən aspektlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Zaqatala məsələsinin nəzərdən keçirilən dövrdə fon şəraiti qismində çıxış edən Azərbaycanın Gürcüstanla qarşılıqlı münasibətləri sisteminin ayrı-ayrı aspektləri, həmçinin həmin illərdə Cənubi Qafqazda təşəkkül tapan daxili və xarici-siyasi vəziyyət, region ətrafında cərəyan edən beynəlxalq proseslər haqqında isə kifayət qədər zəngin elmi ədəbiyyat mövcuddur.

Xronoloji qaydada bu sırada birinci olaraq Z.Avalovun əsərini göstərmək istərdik. 1918-1921-ci illərdə istər Almaniya və Türkiyə ilə danışıqlar aparan, istərsə Versal sülh konfransına qatılan gürcü nümayəndə heyətlərinin tərkibinə daxil olan bu müəllifin xatirələri ciddi elmi əsər səciyyəsi daşımasa da, hadisələrin canlı şəhadətnaməsi kimi dəyərli mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq əhəmiyyətinə malikdir.³

Bəhs olunan məsələlər XX əsrin 20-ci illərində işıq üzü görmüş bəzi əsərlərdə bu və ya digər dərəcədə nəzərdən keçirilmişdir. Bu baxımdan F.Maxaradzenin, Y.Drabkinanın, A.Rayevskinin əsərlərini qeyd etməyə dəyər.⁴ O illərdə sovet tarixşünaslığı qarşısında Rusiyada, o cümlədən Cənubi Qafqazda vətəndaş müharibəsi dövründə - 1918-1921-ci illərdə mövcud qeyri-bölşevik dövlət qurumlarının ideya, siyasi və iqtisadi planda tutarsızlığını elmi cəhətdən isbat etmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Ona görə də hadisə və faktların şərhində qeyd etdiyimiz əsərlərdə ehtiraslı münasibət duyulmaqdadır.

Deyilənlərlə yanaşı, F.Maxaradzenin və Y.Drabkinanın əsərlərində 1917-1921-ci illərdə Gürcüstanda cərəyan edən sosial-siyasi proseslər, bu respublikanın qonşuları ilə münasibətləri, ölkə daxilində milli azlıqların durumu, Gürcüstanın beynəlxalq vəziyyəti haqqında maraqlı faktlar saxlanılır. Rayevskinin Böyük Britaniyanın hakim dairələrinin 1918-1920-ci illərdə bölgədə yürütdüyü siyasət və güddüyü məqsədlər barədə mülahizə və qənaətləri elmi əhəmiyyətini indi də qorumaqdadır. Bu zaman belə bir məqam da nəzərə alınmalıdır ki, 30-cu illərin əvvəllərindəki, sonrakı dövrlərdə olduğu kimi, sovet tarix elmi hələ güclü ideoloji pressinq altında deyildi, bu da o zaman qələmə alınmış əsərlərdə istər təqdim olunan faktlarda, istərsə də həmin faktların şərhində özünü büruzə verirdi.

Sözügedən problematikanın müxtəlif aspektləri XX əsrin 40-80-ci illərində sovet tarixşünaslığının diqqət yetirdiyi mövzulardan idi. Qeyd etməliyə ki, 20-30-cu illərin əvvəllərindən fərqli olaraq, sonrakı dövrdə - 50-ci illərin ortalarında bizi maraqlandıran məsələlərə dair əsərlərin sayı kəskin azalmışdı. Hətta işıq üzü görmüş əsərlərdə belə tarix elminin fəvqəladə ideologiləşdirilməsinə yönəlmiş əvvəlki tendensiya daha da güclənmişdi. Hadisələrə və proseslərə bir çox məqamlarda ehkamçı yanaşma, onların dar ideoloji prizmada nəzərdən keçirilməsi, bəzi əhəmiyyətli faktların isə ümumiyyətlə, işıqlandırılmaması, obyektiv elmi təhlilin çox vaxt qərəzli qiymətləndirmə ilə əvəzlənməsi o illərin tarixşünaslığının ən qüsurlu cəhətlərindəndir. Vəziyyət, Sovet İttifaqında siyasi ab-havanın mülayimləşməsi ilə əlaqədar yalnız 50-ci illərin ortalarından etibarən nisbətən dəyişməyə başladı: 1917-1921 -ci və sonrakı illərdə Cənubi Qafqazın

siyasi və sosial-iqtisadi tarixinə dair çoxsaylı əsərlər işiq üzü gördü. Elmin ideologiləşdirilməsi bu əsərlər üçün də səciyyəvi idi. Bununla yanaşı əvvəlki ədəbiyyatla müqayisədə sənəd bazasının zənginliyi, çoxlu sayda o çağadək araşdırılmamış mənbənin elmi dövrüyyəyə cəlb olunması, bir çox hallarda tədqiqat vəzifəsinin öhdəsindən uğurla gəlinməsi həmin əsərlərin məziyyətlərindən hesab oluna bilər.

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın 1917-1920 və 1920-ci illərin əvvəllərində daxili və xarici vəziyyətindən, respublikalararası münasibətlərdən, region ətrafında cərəyan edən siyasi proseslərdən, bölgənin sovetləşməsindən bəhs edən əsərlərdən Y.A.Tokarjevskinin, C.Quliyevin, P.Əzizbəyovanın, A.B.Kadişevin, B.Xaçapuridzenin, V.i.Adamiyanın, Q.K.Jvaniyanın, Q.V.Pipiyanın, LD.Axalayanın, A.Menteşəşvilinin, Q.A.Qaloyanın, C.V.Xarmandaryanın və başqalarının monoqrafiyalarını qeyd etmək istərdik.⁵

80-ci illərin sonu - 90-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan tarixşünaslığında yeni mərhələ başlanır. Birinci və İkinci respublikaların tarixinin o çağadək unudulmuş və ya üzərindən sükutla keçilmiş bir çox səhifələri xüsusi tədqiqat mövzusu kimi aktualıq kəsb edir. Bu respublikaların meydana çıxma və fəaliyyətinin xarici-siyasi aspektləri N.Nəsibzadənin və M.Qasımovun yuxarıda göstərilmiş monoqrafiyalarından əlavə, C.Həsənovun, A.Balayevin, A.Hacıyevin, M.Süleymanovun, C.Quliyevin, S.Yusifzadənin və başqalarının əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir.⁶

Sadalanan süjetlər, bəhs olunan dövrdə Rusiya məkanında cərəyan edən proses və hadisələr, həmçinin fundamental akademik nəşrlərdə və kollektiv monoqrafiyalarda işıqlandırılmışdır.⁷

Bir başqa qrup ədəbiyyatı bilavasitə bölgənin tarixini və etnoqrafiyasını araşdıran əsərlər təşkil edir. Bu sırada ilk yeri hələ inqilabdan əvvəl Zaqatala dairəsinin əhalisi, məişət xüsusiyyətləri, tarixi keçmişi haqqında rus və gürcü müəlliflərinin yazdığı əsərlər tutur.⁸ Bu əsərlər, həmçinin gürcü siyasi-intellektual dairələrinin Gürcüstanın tarixi-coğrafi məkanı haqqında təsəvvürlərində Zaqatala mahalının yeri və önəminin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Birinci fəsildə biz həmin təsəvvürlərdən bəhs edərkən sözügedən əsərlərə daha ətraflı toxunacağıq.

Yeri gəlmişkən qeyd edərdik ki, bölgənin antik və orta əsrlər tarixinə dair ədəbiyyatda istər inqilabdan əvvəl, istərsə də sonra uzun illər boyu gürcü konsepsiyası hakim mövqe tuturdu. XX əsrin 40-50-ci illərindən etibarən isə Gürcüstan tarixşünaslığında akademik N.A.Berdzenişvilinin şimal-qərbi Azərbaycanın erkən orta əsrlərdən etibarən Gürcüstanın ayrılmaz hissəsi olması haqqında baxışları, demək olar, rəsmi status qazanmışdı. Gürcü tarixçilərinin bütöv nəslə - Q.Qamxarəşvili, T.Q.Papuaşvili, D.Muxelışvili və başqaları Berdzenişvili və onun şələflərinin xəttini davam etdirmişdilər.

Gürcü tarixçilərinin bu cür aktivliyi fonunda Azərbaycan tarixşünaslığı uzun müddət sözügedən bölgənin tarixi keçmişinin dolğun və obyektiv tədqiqində bir növ passivlik nümayiş etdirmişdi. Vəziyyət yalnız son dövrlərdə dəyişməyə başlamışdır. Alimlərimizdən F.Məmmədova, habelə E.Lətifova və Ş.Əliyev (Hacıəli) tədqiqatlarında Şimal-Qərbi Azərbaycanın tarixi keçmişi və orada cərəyan edən etnik proseslərin kifayət qədər obyektiv mənzərəsini yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Bu müəlliflərin əsərlərində vətənimizin şimal-qərbinin əzəli gürcü torpaqları, ilkin sakinlərinin isə gürcü olması, türk, avar və saxurların bu əraziyə sonradan gəlməsi, ingiloyların müsəlmanlaşmış gürcülər olması haqqında gürcü (istər inqilaba qədərki, istərsə də sonrakı), rus və sovet tarixşünaslığında dərin kök salmış konsepsiya bir xeyli sarsıdılmışdır.⁹

Yuxarıda sadalanan əsərlərin sırasına Y.Nəsiblinin sözügedən bölgənin tarixdə və gürcü tarixşünaslığında yerinə həsr olunmuş məqaləsi də əlavə olunmalıdır.¹⁰ Orada mahalın tarixi-mədəni və siyasi mənsubluğuna dair müasir gürcü tarixşünaslığında mövcud baxışlar tənqid olunur. Müəllif bu zaman, sadəcə, gürcü tarixçilərinin tənqidi ilə kifayətlənməyərək, məqalənin imkan verdiyi həcm çərçivəsində mahalın təhrif olunmamış tarixini rekonstruksiya etməyə çalışır.

Son illərdə işıq üzü görən əsərlərdən Ə.Məmmədovun da monoqrafiyasını¹¹ qeyd etmək istərdik: bu əsərin xronoloji çərçivəsi bizim tədqiq etdiyimiz dövrlə sıx təmasa girir. Ə.Məmmədovun monoqrafiyası XIX-XX əsrin əvvəllərində Zaqatala dairəsinin yaranması, idarəçiliyi, iqtisadiyyatı, çarizmin orada yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti və ona qarşı mübarizə ilə bağlı maraqlı faktları ehtiva edir.

Deyilənlərə yekun vuraraq, bir daha vurğulamaq istərdik ki, adları çəkilən əsərlərin bir qismi bölgənin bizi maraqlandıran dövrə qədərki tarixi haqqında bilgilərin təqdim edilməsi, digər qismi isə Zaqatala mahalının siyasi mənsubluğu və torpaq mübahisələri məsələlərinin inkişaf etdiyi fon və kontekstlərin öyrənilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən süjet xətlərinin, ələlxüsus da sovet dövründə 1920-30-cu illərdəki tarixi indiyə qədər xüsusi olaraq araşdırılmamışdır.

Mövcud elmi ədəbiyyatın yuxarıda verilən qısa xülasəsi Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində Zaqatala probleminin qeyd etdiyimiz hər iki süjet xəttini ehtiva etməklə kompleks şəkildə öyrənilməsi zərurətindən xəbər verir. Təqdim olunan əsər bu sahədə mövcud boşluğu qismən də olsa doldurmaq məqsədi güdür. Qarşıya qoyulan məqsəd aşağıdakı vəzifələrin həllini şərtləndirir:

- Zaqatalaya gürcü iddialarının ruhi-ideoloji köklərini açmaq, Gürcüstanın siyasi partiyalarının milli-ərazi məramnamələrində Zaqatalanın önəmini göstərmək.

- Transqafqaz federasiyasının dağılması şəraitində Zaqatala siyasi elitasının Azərbaycana birləşmək haqqında qərarın siyasi və sosiomədəni aspektlərini təhlil etmək.

- 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda cərəyan edən etnosiyasi proseslərin beynəlxalq kontekstini təhlil etmək, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində Qərb və Rusiya amilini açıb göstərmək.

- Azərbaycan siyasi şüurunda Zaqatala vilayətinə verilən simvolik məna və əhəmiyyəti təsbit etmək.

- 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Zaqatala məsələsinin aktuallaşmasının bölgədə cərəyan edən hərbi-siyasi proseslər fonunda izah etmək, məlum iyun üsyanı zamanı üsyan rəhbərliyinin imza atdığı «Gürcüstana birləşmək» haqqında sazişi təhlil etmək.

- Gürcüstanın sovetləşmədən sonra Zaqatala vilayətinə olan iddialardan əl çəkməsi aktının mahiyyətini açmaq.

- Zaqatala kənd icmalarının Çiaur meşəliyi və Şirək düzündəki torpaqlarının mübahisə predmetinə çevrilməsi prosesini tədqiq etmək.

- «Mübahisəli torpaq sahələri» adlanan məsələnin konfliktoloji təsnifatını vermək.

-1918-1920-ci illərdə Zaqatala kəndlilərinin Çiaur meşəliyi və Şirək düzündəki torpaq sahələri ətrafında cərəyan edən prosesləri təhlil etmək.

- Regionun sovetləşməsindən sonra Zaqatala kəndlilərinin sözügedən torpaqlarının itirilməsi mexanizmini açıb göstərmək, 1924-cü ilin oktyabrın 15-17-də Tiflisdə olmuş konfransın çıxardığı qərarların bu itkinin rəsmi təsbitində oynadığı rolu izah etmək.

- XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısında Zaqatala kənd icmalarının Sığnaq qəzası ərazisindən sıxışdırılması mənzərəsini təhlil etmək.

Hər bir tədqiqat prosesinin olduqca mühüm qnoseoloji funksiyası mövcuddur; bu, müəyyən metodoloji bazaya istinadən yeni elmi biliklərin əldə olunmasıdır. Bu mənada son illərdə sosiohumanitar elmlər blokunda tarix elminin metodoloji cəbbəxanasının intensiv surətdə zənginləşməsindən danışa bilərik: Vətən tarixşünaslığı üçün nisbətən innovasiya səciyyəli tədqiqat texnikalarının, o cümlədən integral-kompleks əhəmiyyətli elmlərarası (interdissiplinar) yanaşma və metodların tətbiqi tarixi-sosial hadisə və prosesləri bir sıra ictimai elmlərin kəsişmə fokusunda nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Təqdim etdiyimiz əsərdə ənənəvi ümumelmi, məntiqi və konkret tarixi (tarixi-genetik, tarixi-müqayisəli, tarixi-tipoloji) metodlarla yanaşı, yuxarıda vurğulanan yeni elmi yanaşmalara da müəyyən mənada müraciət edilmiş, öyrənilən hadisələrin tarixi, politoloji, konfliktoloji, kulturoloji planlarda rekonstruksiyasına cəhdlər göstərilmişdir. Eyni zamanda, tədqiqatda qismən də olsa «intellektual tarix»¹² adlanan və müasir dünya tarix elmində yetərinə möhkəm mövqe qazanmış cərəyanın ideya və yanaşmalarına müraciət edilmişdir. Sözügedən cərəyan bu və digər çağın ən müxtəlif təlim və nəzəriyyələrinin, intellektual mühitinin əsasında duran «ideya blokları» öyrənməyə çağırılmışdır. Biz bu cərəyanın bəzi ideyalarının ruhunda bəhs etdiyimiz dövrün siyasi faktorlarının şüurunda hadisələrin

refleksiyasını, dəyərləndirilməsini və modelləşdirilməsini araşdırmağa, ideyaların fəaliyyət göstərdiyi kontekstləri aşkarlamağa səy göstərmişik. Bu səbəbdən həmin şüur faktlarının artikulyasiya olunduğu mətnlərə -narrativ (təhkiyə) nümunələrinə diqqət yetirilmişdir.

Əsərin mənbə əsasını aşağıdakı arxivlərin sənəd və materialları təşkil edir:

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivinin (ARDA) fondları: 27 (Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarları) 28 (Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı), 30 (Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi), 271 (Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı), 379 (Azərbaycan SSR MİK), 894 (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Daxili İşlər Nazirliyi), 897 (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi), 970 (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyi), 2502 (Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığının Yer quruluşu idarəsi).

Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivinin (APDSPİHA) 1-ci (Azərbaycan Kommunist Partiyası), 277-ci («Müsavət» hökuməti) və Surət fondları.

Bu fondlarda istər 1918-1920-ci illərdə, istərsə də sovetləşmə və ondan sonrakı dövrdə Azərbaycanın Gürcüstanla münasibətlərinin çeşidli aspektlərinə, o cümlədən etno-ərazi ixtilaflara dair sənədlər, Zaqatala mahalının siyasi durumu ilə bağlı materiallar, Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında mövcud mübahisəli torpaq məsələlərinin həlli üçün çağırılmış çoxsaylı müşavirələrin, konfransların, komissiyaların fəaliyyətini əks etdirən aktlar və protokollar, Azərbaycan və Cənubi Qafqaz MİK-lərinin çıxardığı qərar və qətnamələr, partiya və sovet orqanlarının məsələyə dair münasibətlərindən xəbər verən sənədlər saxlanılır.

İstifadə olunmuş mənbələrin digər mühüm qrupunu bəhs etdiyimiz dövrdə işıq üzü görmüş dövrü mətbuat təşkil edir. İlk növbədə «Azərbaycan» (hər iki dildə, 1919), «Açıq söz» (1916-1917), «Коммунист» (rus dilində, 1920), «Бакинский рабочий» (1921), «Заря Востока» (1924), «Наше время» (1919), gürcü menşeviklərinin orqanı olan «Борьба» (1917-1920) qəzetlərini qeyd etmək istərdik. Bu mətbuat orqanlarında araşdırılan mövzunun çeşidli aspektlərinə dair maraqlı faktlar saxlanılır. Ayırı-ayrı məlumatlar və problemlə bağlı siyasi-publisistik yazılar, həmçinin ixtilaf tərəflərinin şüurlarında hadisələrin inikası haqqında müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Mövzunun tədqiqində müxtəlif illərdə işıq üzü görmüş sənəd və məqalə topluları da mühüm rol oynamışdır. İlk növbədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi ilə əlaqədar Prezident H.Əliyevin sərəncamı ilə yaradılmış Dövlət komissiyasının qərarına əsasən nəşr edilmiş çoxcildli sənəd toplularını qeyd etmək istərdik.¹³ AXC-nin dövlət quruculuğu, xarici siyasət, ordu quruculuğu və başqa sahələrdə gördüyü işlər həmin toplularda öz əksini tapmışdır.

AXC-nin 80 illik yubileyi ilə əlaqədar akademik C.Quliyevin redaktəsi altında 1998-ci ildə daha bir sənədlər külliyyatı da işıq üzü görmüşdü.¹⁴ Adı

çəkilən toplularda Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinə dair olduqca dəyərli sənəd və materiallar saxlanılır ki, tədqiqatımızda onlardan kifayət qədər istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan və Gürcüstanın 1918-ci ildə qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşması prosesi gürcü hökuməti tərəfindən 1919-cu ildə nəşr etdirilmiş sənədlər toplusunda da əksini tapmışdır.¹⁵

Adları çəkilən nəşrlərlə yanaşı, sovet dövründə işıq üzü görmüş bir sıra digər külliyyatlardan da istifadə olunmuşdur.¹⁶

Təqdim olunan əsər sözügedən mövzu üzrə Azərbaycan tarixşünaslığında ilk addımlardan biri hesab edilə bilər. Tədqiqatda bir çox hallarda faktiki olaraq ilk dəfə:

- 1917-21-ci illərdə Zaqatala məsələsinin bir münaqişə predmeti kimi meydana çıxması şəraiti və inkişafı nəzərdən keçirilmiş və təhlil olunmuşdur.

- Zaqatala əhalisinin etnosiyasi identikliyinə təsbiti məsələsi siyasi və sosiomədəni aspektdə araşdırılmışdır.

- Gürcü və Azərbaycan ictimai-siyasi şüurunda Zaqatala bölgəsinin simvolik önəmi göstərilmişdir.

- Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının qarşılıqlı siyasi münasibətlərinin müxtəlif aspektlərinin, o cümlədən ərazi iddialarının yoluna qoyulması və sərhədlərin təsbitində xarici-siyasi faktorlar şərh edilmişdir.

1920-ci il 7 may Moskva və 12 iyun Ağstafa sazişləri, bu sazişlərin Zaqatalanın siyasi-hüquqi taleyi ilə bağlı hissələri müqayisəli surətdə təhlil edilmişdir.

1921-ci ilin 5 iyul N.Nərimanov - F.Maxaradze və 15 noyabr M.Hacıyev - B.Mdivani sazişlərinin Zaqatala mahalının siyasi mənsubiyyəti haqqında məsələnin həllində rolu göstərilmiş, Gürcüstan rəhbərliyinin bölgədən rəsmən imtinasının səbəbləri izah edilmişdir.

- 1917-1921-ci illərdə Zaqatala kəndlilərinin Çiaur meşəliyi və Şirək çölündə olan torpaq sahələrinin mənsubluğu ilə əlaqədar meydana çıxmış münaqişə süjeti tarixi və konfliktoloji rəqəsdə nəzərdən keçirilmiş, münaqişənin mərhələləri müəyyən edilmişdir.

- Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən sonra «mübahisəli torpaq sahələri» məsələsinin süjet xətti elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilən çoxsaylı arxiv materialları əsasında tədqiq edilmişdir.

- 1924-cü ilin oktyabrında imzalanmış sazişlərin Zaqatala kəndlilərinin Çiaur meşəliyi və Şirək düzündəki 20000 hektardan artıq torpaq sahələrinin taleyində oynadığı siyasi-hüquqi rol və doğurduğu sosial-iqtisadi nəticələr təhlil edilmişdir.

XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısı - 30-cu illərin əvvəllərində qeyd olunan torpaq sahələrinin Gürcüstan tərəfindən mənimsənilməsi prosesi araşdırılmışdır.

-20-ci illərdə bəzi digər Azərbaycan torpaqlarının Gürcüstana verilməsi prosesi müxtəsər şəkildə izlənilmişdir.

Əlbəttə, tədqiqatda sözügedən elmi problemin heç də bütün aspektləri bərabər dərəcədə və dolğun surətdə nəzərdən keçirilməmişdir. Lakin təqdim olunan elmi işin bu sahədə ilk addım olduğu bir daha nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, əsərdə qoyulmuş bir sıra tədqiqat vəzifələri və məsələləri öz gələcək tədqiqatçıları gözləyir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ZAQATALA MAHALININ SİYASİ MƏNSUBLUĞU MƏSƏLƏSİ (1917-1920)

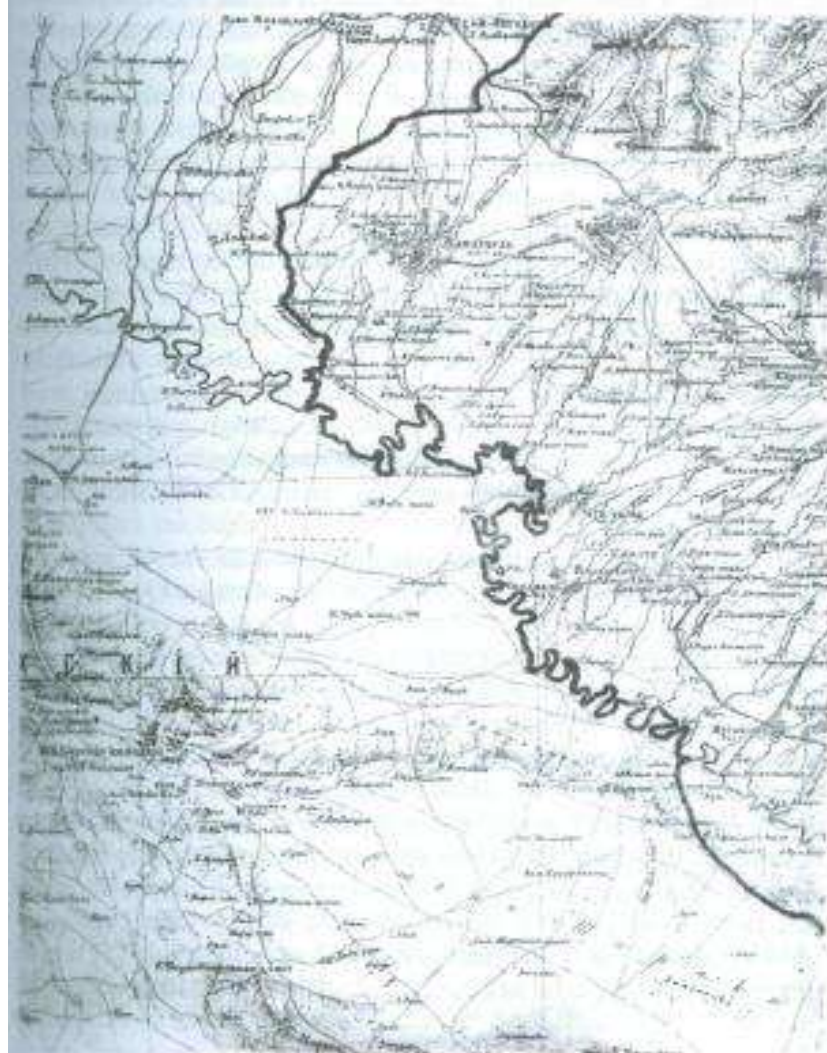
1. Zaqatala dairəsi: ərazisi, əhalisi və idarəçiliyi

Azərbaycanın şimal-qərbində, tarixi Car-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığı torpaqlarında rus inzibati idarəçiliyi tərəfindən təşkil olunmuş Zaqatala dairəsi 1917-1918-ci illərdə Rusiya məkanında cərəyan edən və Cənubi Qafqazı da öz təsir dairəsində saxlayan arxitektolik səciyyəli sosial və siyasi proseslər gedişində mübahisə predmeti kimi aktuallıq kəsb etdi. O zaman qurulmaqda olan gənc Qafqaz respublikalarının - Azərbaycan və Gürcüstanın siyasi-intellektual dairələrinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri öz dövləti identikliklərinin təsbiti və sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi idi. Zaqatala dairəsinin sözügedən dövlət qurumlarından hansına birləşdirilməsi, habelə əhalisinin öz etnosiyasi müqəddəratını təyin etməsi məsələləri, bir qədər sonra görəcəyimiz kimi, məhz göstərilən kontekstdə siyasi, iqtisadi və simvolik mənə və əhəmiyyət kəsb etmiş olurdu.

Bilavasitə mövzuya keçməzdən əvvəl dairə və onun tarixi haqqında kiçik arayış verməyi münasib hesab edirik.¹ Qeyd olunduğu kimi, Zaqatala dairəsi tərkibinə Car-Balakən camaatlıqları və qismən İlisu sultanlığının torpaqları daxil edilmişdi. Sözügedən dövlət qurumlarının, xüsusən də Car-Balakən camaatlıqlarının Rusiya istilasınadək sərhədləri kifayət qədər dinamik idi. Osmanlı hökmdarı III Əhmədin 1728-ci ildə Car-Balakən camaatlıqlarına göndərdiyi fərmanda bu qurumun ərazisi aşağıdakı şəkildə göstərilirdi: «Gürcüstan və Şirvana hazırlıq görülmə səfərlərdə tam şəkildə iştirakınızı boynunuza götürdüyünüzə görə əvvəllər və hal-hazırda ixtiyarınızda olan Cəbə l-Fəth və Kurtumanı, Şəki tərəfdən Qobu çay, Kaxet tərəfdən Qabırçı çayı və Kavaz suyu ətrafında olan İnisel, Padar, Axilo, Bəy-Əhmədli, Lələli sizə qarşı mərhəmət və lütfkarlığımızın əlaməti olaraq mükafatınız olur».² Fərmanda adı çəkilən Cəbə l-Fəth çox güman ki, Böyük Qafqaz sıra dağlarını, Kurtuman çayı isə Qara-Tuban çayını bildirirdi. Yeri gəlmişkən, rus müəllifi Poserbiski Zaqatala dairəsinin sərhədlərindən bəhs edərkən, Qara-Tuban çayının dairəni Telavi qəzasından ayırdığını qeyd edirdi.³

Fərmanın gətirilən hissəsindən bəlli olur ki, göstərilən ərazilər, o cümlədən Qabırçı (İori) çayınadək ərazilər (yəni Şirək çölü) artıq uzun zamandan bəri camaatlıqların tərkibində idi və türk sultanı, sadəcə, mövcud status-kvonu etiraf edirdi. Yeri gəlmişkən, tarixən camaatlıqların şimal-qərb həddləri faktiki olaraq Gürcüstanın indiki Laqodexi rayonunun ərazisini də əhatə edirdi: sənədlərdə

ZAQATALA DAİRƏSİNİN SİĞNAQ QƏZASI İLƏ SƏRHƏDİ

Qara-tuban çayının (hal-hazırda Laqodexi və Telavi rayonları ərazisindən keçən çay) mahalın şimal-qərb sərhədi kimi göstərilməsi də dediklərimizi təsdiqləyir.

İlisu sultanlığının sərhədlərinə gəldikdə isə, o şərqdən Qanlı-qobu çayı ilə Şəki xanlığından, qərbdən isə Qapı çay və Muxax çay ilə Car-Balakən camaatlıqlarından ayrılırdı. Sultanlığın cənub sərhədini Alazan çayı təşkil edirdi. Onun şimal hüdudları Qafqaz sıra dağlarınadək uzanaraq, Samur çayının yuxarı hövzəsini də əhatə edirdi.⁴

Car-Balakən camaatlıqları və İlisu sultanlığı Rusiya tərəfindən 1803-1804-cü illərdə işğal edilmişdi. Lakin 1830-cu ilədək bu qurumlar öz nisbi sərbəstliklərini saxlamışdılar: yalnız həmin ildə bölgədə üsyan yatırıldıqdan sonra Car vilayəti yaradıldı və onun idarəçiliyi Qafqaz baş komandanı tərəfindən təyin olunan xüsusi orqana həvalə edildi. Vilayət rəisinə 1844-cü ilədək öz nominal mövcudluğunu qoruyub saxlayan İlisu sultanlığı da təbə idi.

1840-cı ilin aprelində Cənubi Qafqazda inzibati islahat haqqında qanun verildi. Ona əsasən çar hökuməti bir sıra Azərbaycan torpaqlarını yenidən təsis edilən Gürcüstan-İmeretiya quberniyası tərkibinə daxil etmişdi. Car vilayəti də Balakən qəzası adı altında həmin quberniyaya aid edildi. Lakin bu hal uzun sürmədi: 1842-ci ildə Car-Balakənə baş çəkən hərbi nazir knyaz Çernışev, «yeni qaydanın əhalinin anlayışlarına nə dərəcədə uyğun gəlmədiyinə şəxsən əmin oldu və qəza idarəsinin hərbi qərargah zabitinə təbə olmaqla və hərbi-məhkəmə komissiyasını təsis etməklə... dairə idarəsi ilə əvəz olunması haqqında əmr verdi».⁵ 1844-cü ildə, ləğv edilmiş İlisu sultanlığının da bir hissəsi daxil olmaqla Car-Balakən hərbi dairəsi yaradıldı. Sultanlığın digər - dağlıq hissəsi isə Samur dairəsinin tərkibinə verildi.⁶

1860-cı ilin aprelində dərc olunmuş «Dağıstan vilayətinin idarəçiliyi haqqında əsasnaməyə» əsasən Car-Balakən hərbi dairəsi başda dairə rəisi olmaqla Zaqatala dairəsinə təbdil edilirdi. Dairə rəisi Yuxarı Dağıstanın hərbi rəisinə, sonuncusu isə hərbi cəhətdən Dağıstan vilayəti rəisinə, mülki cəhətdən isə bilavasitə Qafqaz canişininə təbə idi. 1864-cü ildə dairə rəisinə daxili idarəçilikdə qubernator səlahiyyətləri verilmişdi.

Zaqatalada «hərbi-xalq idarəçiliyi» adlanan idarəetmə sistemi tətbiq edilmişdi. Belə bir sistem üçün bütün mülki hakimiyyətin hərbi məmurların əlində cəmləşməsi səciyyəvi idi; digər tərəfdən o, kənd icmalarının idarəçiliyini, habelə qəza idarəsinin aşağı vəzifələrini nüfuzlu yerli sakinlərə həvalə etməklə müəyyən elastiklik nümayiş etdirmiş olurdu.⁷

Zaqatala dairəsində qeyd olunan idarəçilik sistemi müəyyən dəyişikliklərlə 1917-ci ilə qədər saxlanılmışdı.

Yeri gəlmişkən, bir məsələyə də qısaca toxunmaq istərdik. Bəzən belə bir fikir səslənməkdədir ki, Zaqatala dairəsi inzibati planda Tiflis quberniyasına təbə idi. Hətta qonşu Gürcüstanda dərc olunmuş tarixi-coğrafi xəritələrdə sözügedən dairə məhz Tiflis quberniyasının tərkibində göstərilir.

Halbuki F.A.Brokqauz və İ.A.Yefronun ensiklopediyasında da qeyd olunduğu kimi, «Zaqatala dairəsi... hərbi-xalq idarəçiliyinin fəaliyyət göstərdiyi və dairə rəisi tərəfindən idarə olunan müstəqil inzibati vahidi təmsil edir».⁸ XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində hər il nəşr edilən «Qafqaz təqvimlərində» də («Кавказские календарии») Zaqatala dairəsi hər hansı bir quberniyanın tərkibində deyil, ayrıca ərazi-inzibati vahidi kimi göstərilirdi.

Məsələ onda idi ki, dairədə «hərbi-xalq idarəçiliyinin» tətbiqi səbəbindən, vilayət və quberniya idarələri ilə analogiya üzrə kollegial təsisatlar yox idi. Burada onların funksiyalarını xeyli dərəcədə canişinin dəftərxanası və qismən də Tiflis quberniyasının quberniya müəssisələri yerinə yetirirdi.⁹ Yeri gəlmişkən, dairənin torpaq məsələlərinə baxan təsisat -torpaq quruluşu idarəsi də bu qəbildən olub, Tiflis şəhərində yerləşirdi.

Dairənin mülki işlərinə dair məsələlərin Tiflis quberniyasının idarə və müəssisələrinin sərəncamında olması (baxmayaraq ki, dairə özü inzibati cəhətdən heç bir quberniyaya daxil deyildi) məhz sonralar, 1918-ci ildən etibarən bölgə əhalisi və Azərbaycan hakimiyyət orqanları üçün siyasi səciyyəli bir sıra problemlər doğurdu.

1917-ci ilin fevral inqilabı bütün Rusiyada olduğu kimi Cənubi Qafqazda siyasi, hüquqi və inzibati reallıqların yenidən tərtiblənməsi anlamına gəlmişdi: yeni inqilabi hökumət, ilk növbədə hakimiyyət təşkili və strukturlarının əvvəlki formalarının fəal surətdə demontajına girişmişdi. Paralel olaraq isə, qabaqcadan razılaşdırılmadan, zəhmətkeşlərin hakimiyyət orqanları - şuralar yaranmağa başlamışdı.

Müvəqqəti hökumətin 4 mart 1917-ci il tarixli sərəncamı ilə qubernator və onun müavini vəzifələri ləğv edilmiş quberniya və qəzalarda komissar vəzifəsi təsis edilmişdi. Bir qədər sonra hökumətin qərarı ilə yerlərdə hakimiyyət orqanları - icraiyyə komitələri yaradılmışdı.¹⁰

Ölkədə və regionda baş verən hadisələr Zaqatala dairəsi üçün də təsirsiz ötüşə bilməzdi: artıq inqilabın ilk günlərində Zaqatala şəhərində icraiyyə komitəsi yaradılmış, tezliklə isə kənd nahiyyə və dairə icraiyyə komitələri təşkil edilmişdi.¹¹

1917-ci ildə dairə dörd nahiyyəyə (məntəqəyə): Car-Muxax, Balakən, Əliabad və Qax və iki rayona (Muxax və Almalı) bölünürdü. İyul-avqust aylarında həmin nahiyyə və rayonların bütün cəmiyyətlərində (cəmi 31 kənddə) icraiyyə komitələrinə seçkilər keçirildi. Dairədə seçki vasitəsi ilə həmçinin dörd nahiyyə icraiyyə komitəsi təşkil olunmuşdu.¹²

1917-ci ilin sentyabrın 11-də Zaqatala şəhər icraiyyə komitəsinə seçkilər baş tutdu. Komitəyə 8 üzv seçilmişdi; ora həmçinin Fəhlə və əsgər nümayəndələri şurasından 4 nəfər kooptasiya olunmuşdu. Lakin bu 12 üzvdən yalnız ikisi - Qardaşov və Qaziyev mahalın müsəlman əhalisini təmsil edirdi.¹³

1917-ci ilin may ayının 25-də bölgənin fəal siyasi və ictimai xadimlərindən olan İslam bəy Qəbulov Azərbaycan müsəlman milli şurasının

xüsusi tövsiyəsi ilə Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (XZK) tərəfindən dairə müvəkkili vəzifəsinə təyin olundu.¹⁴ O dövrdə dairənin komissarı vəzifəsində İsmayıl bəy Şahmalıyev çalışırdı.

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi dairənin ali hakimiyyətini formalaşdırarkən «mahalda milli əmin-amanlığı qoruyub saxlamaq» bəhanəsi ilə Qəbulovla bərabər Georqadze adlı şəxsi ikinci müvəkkil təyin etmişdi.¹⁵ İyunun 14-də onu Sirbiladze adlı bir başqa gürcü məmuru (o, Sığnaq qəzasında hakimiyyət orqanlarında çalışmışdı və dairənin yerli sakini deyildi) əvəz etdi.

Qeyd etməliyik ki, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Zaqatalaya münasibətdə yürütdüyü kadr siyasəti bölgədəki mövcud etnodemoqrafik situasiyaya kifayət qədər qeyri-adekvat idi: mahal əhalisinin sadəcə 5%-ni təşkil edən gürcülər öz saylarına qeyri-proporsional surətdə bölgənin hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmuşdular. Məsələn, adı çəkilən Sirbiladzedən əlavə, müvəkkil köməkçisi vəzifəsində L.Xutsiyev çalışırdı. Zaqatala şəhər icraiyyə komitəsinə Mosiyev və Aniyev adlı gürcü nümayəndələri daxil idilər. 1917-ci ilin yayında Zaqatalada müsəlman-xristian ixtilafının qarşısını almaq üçün bölgəyə ezam olunmuş komissiyanın 3 üzvündən ikisi gürcü idi.¹⁶

1917-ci ildə mahalın müsəlman siyasi-intellektual elitasının daxilində təfriqə nəzərə çarpırdı. Məsələ onda idi ki, Qəbulov vəzifəyə təyin olunduğu gündən mahalda müxtəlif növ qanunsuzluqlara, xüsusən də ərzaq işlərində mövcud sui-istifadə hallarına qarşı fəal surətdə mübarizəyə başlamışdı. Həmin vaxtlar dairə ərzaq komitəsinin başında isə bölgənin nüfuzlu ictimai xadimlərindən olan Aslan bəy Qardaşov dururdu. Bu şəxsin nüfuzundan belə bir fakt xəbər verirdi ki, komissar İ.Şahmalıyev məhz «Qardaşov partiyasının» kadri hesab olunurdu. Qəbulovun ərzaq məsələlərinə müdaxilə etməsi onu bu qruplaşma ilə üz-üzə qoymuşdu.¹⁷

Əgər Qəbulov əks tərəfi ərzaq bölgüsündə sui-istifadəyə yol verməkdə suçlayırdısa, Qardaşov onu öz vəzifə səlahiyyətlərindən kənara çıxmaqda və hakimiyyət hərisliyində ittiham edirdi.

Bu ixtilafdan bölgəni Tiflis quberniyasına (gələcəkdə isə planlaşdırılan gürcü muxtariyyətinə) birləşdirmək məqsədi güdən qüvvələr yaranmağa çalışırdılar. Onlar Qardaşovun vasitəsilə İ.Qəbulovu tutduğu vəzifədən kənarlaşdırmağa müvəffəq oldular: Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin sədri Xarlamov 1917-ci ilin avqustun 27-də İ.Qəbulovun vəzifədən azad edilməsi və mahalda sadəcə bir müvəkkilin - Sirbiladzenin saxlanılması barədə qərar dərc etdi; özü də bu qərar məhz Qardaşovun çoxsaylı teleqramlarından sonra verilmişdi.¹⁸ Yeri gəlmişkən, Qəbulovun fəaliyyətindən Zaqatala dairəsi Fəhlə və əsgər deputatları soveti də razı deyildi: bu qurum Qəbulovu millətçilikdə qınayırdı.¹⁹

Qəbulovun vəzifədən uzaqlaşdırılmasından sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz qüvvələr fəallaşdılar. Tezliklə, Şahmalıyevin istefasından sonra boş qalmış dairə komissarı vəzifəsinə (həmin vəzifəni müvəqqəti olaraq Aslan bəyin qardaşı

Həbibulla bəy Qardaşov icra edirdi) kimin seçiləcəyi məsələsi aktuallaşdığı zaman bu qüvvələr bölgəyə dair müəyyən niyyətlərini gerçəkləşdirməyə cəhd etdilər. Seçki məsələsi ilə əlaqədar dairə müvəkkili Sirbiladze Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə təliqə göndərmişdi.²⁰ Təliqədə komissarın yerli müsəlmanlardan təyin edilməsi «yerli əhali tərəfindən demokratik əsasların mənimsənilməməsi üzündən» arzuolunmaz sayılırdı. Öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün Sirbiladze bəzi faktlara müraciət edirdi: «Səbiq komissar İsmayıl bəy Şahmalıyev bir yerli kimi vəzifədə qala bilmədi və həm dairə komitəsinin qərarı ilə, həm də iri camaatların tələbi ilə kənarlaşdırıldı...

Bundan əlavə, hakimiyyətin təşkili üzrə keçmiş müvəkkil İ.Qəbulov da yerli kimi, əhalinin nəzərində mütləq nüfuza malik deyildi. Halbuki mən bir qeyri-yerli kimi... dairənin istisnasız bütün milliyyətlərinin ümumi rəğbətini qazanmışdım...». Gətirilən sitatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, sözügedən dövrdə müsəlman əhalisi arasında siyasi təmərküzləşmə prosesi olduqca çətin gedirdi: bu, siyasi şüurun aşağı səviyyədə olmasından irəli gəlirdi. Yalnız 1917-ci ilin sonlarına doğru bölgənin de-fakto əlahiddələşməsi bu prosesə müəyyən mənada təkan vermişdi.

Sirbiladze komissar vəzifəsinə M.D.Çavçavadze adlı gürcü xadiminin namizədliyini irəli sürərək, həmin şəxsin bu yerlərin sakini olmamasını və deməli, heç bir qruplaşmaya daxil olmadığını əsas gətirirdi; bu amil, təliqə müəllifinin fikrincə, qeyd olunan namizədin bütün millətlərə eyni münasibət bəsləyəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirirdi. Sirbiladzenin məsələdə heç də qərəzsiz mövqe tutmaması elə bu məqamdan aydın olurdu: komissar vəzifəsinə mahal üçün kənar şəxsin təyin edilməsi zəruri idisə, bu şəxsin qeyri-müsəlman və hətta gürcü olması da şərt deyildi.

Sirbiladzenin təklifi Qafqazın ali hakimiyyət instansiyası tərəfindən bəyənilmişdi. Zaqatala dairə icraiyyə komitəsinin oktyabrın 14-də olmuş iclasında XZK nəzdində hakimiyyət orqanlarının təşkili üzrə idarənin müdiri Mendelevin teleqramı oxundu: orada Çavçavadzenin namizədliyi rəsmən təklif olunurdu. Lakin icraiyyə komitəsi bu namizədliyi, hətta səs verməyə çıxarmayaraq, dərhal rədd etmişdi. İclasda komissar vəzifəsinə mahalın ruhani liderlərindən olan Molla Məhəmməd Dibirov seçilmişdi.²¹

1917-ci ilin sonlarına doğru bütün ölkəni bürümüş siyasi böhran Zaqatala mahalının ictimai-siyasi həyatına təsir göstərməyə bilməzdi. Bu, ilk növbədə bölgədə quldurluq hallarının artmasında, habelə dairənin regional siyasi-inzibati mərkəzlə - Tiflislə, orada qərarlaşmış Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanları ilə əlaqələrinin zəifləməsində təzahür edirdi. Aşağıda görəcəyimiz kimi, Cənubi Qafqaz səyminin mövcudluğu dövründə Zaqatala dairəsi avtonom surətdə fəaliyyət göstərirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Zaqatala dairəsi tərkibinə Car-Balakən camaatlıqları və qismən İlisu sultanlığının əraziləri daxil idi, yəni dairə təqribən indiki Balakən,

Zaqatala və Qax rayonlarının ərazilərini əhatə edirdi. Sahəsi təqribən 3736 km² olan bu bölgə, əhalisinin polietnik tərkibi ilə fərqlənirdi: 1917-ci il ərəfəsində dairədə təqribən 93,6 min əhali yaşayırdı ki, onlardan 49056 (54%) nəfərini avarlar və başqa dağlı xalqları, 26230 (28,3%) nəfərini Azərbaycan türkləri, 9850 (9,6%) nəfərini ingiloylar, 4664-cü (5%) xristian gürcülər, 2530 (2,7%) nəfərini ermənilər, 368 (0,4%) nəfərini ruslar təşkil edirdir²². Gətirilən bilgilər bölgənin konfessional mənzərəsini yetərinə aydın cızır: əhalinin mütləq əksəriyyəti - 92% müsəlman idi. Yeri gəlmişkən, məhz bu - konfessional amil 1918-ci ildə Azərbaycan cümhuriyyətinin siyasi identikliyinə formalaşması və təsbitində olduqca mühüm rol oynamışdı: fikrimizcə, birinci respublikanın qurucuları öz dövlətlərinə Qafqazın (xüsusən də onun cənub və mərkəzi qisimlərinin) türk-müsəlman aləminin inteqrasiyasını gerçəkləşdirəcək özünəməxsus siyasi layihə kimi baxırdılar. Belə bir baxış Zaqatala dairəsinin Milli Şurasının, bir qədər sonra ətraflı bəhs edəcəyimiz məlum qərarında da öz inikasını tapan gerçək siyasi əhvali-ruhiyyə və sosiomədəni gözləmələrə istinad edirdi.

Dairənin iqtisadi əlaqələrinə gəldikdə isə, qeyd etməliyəm ki, bu sferada Gürcüstana - Kaxetiya müəyyən meyillilik nəzərə çarpırdı. Fəqət, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı və «Azərbaycan» qəzetinin rus dilli versiyasının yazarlarından olan A.Şepotyevin 1920-ci ildə tərtib etdiyi məşhur məruzəsində deyildiyi kimi, «Kaxetiya dəmir yolunun çəkilişinə qədər müsəlman və gürcü əhalisi arasında ictimai-məişət və digər fərqlər sayəsində bu əlaqə (Zaqatala bölgəsinin Gürcüstanla iqtisadi əlaqəsi nəzərdə tutulur-Ş.R.) xeyli az əhəmiyyətə malik idi, belə ki, Zaqatala dairəsinin ticarət münasibətləri Nuxa istiqamətində Yevlax stansiyasına yönəlirdi; sonuncu Alazan vadisindən sıra dağları ilə ayrılmış Tiflislə müqayisədə Zaqatala dairəsinə daha yaxın idi. Gerçəkdən son zamanlaradək bütün Yuxarı Alazan vadisi Zaqatala dairəsindən (əksinə yox) iqtisadi cəhətdən asılı idi».²³ Dairənin kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas etibarı ilə Gürcüstan bazarlarına ixrac edilməsi amilindən 1918-1920-ci illərdə, yeri gəldikdə bəhs edəcəyimiz kimi, gürcü hökumət dairələri yetərinə yararlanmağa çalışırdı.

2. Zaqatalaya gürcü iddialarının ideoloji kökləri (Bölgənin tarixi haqqında gürcü konsepsiyası)

1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda «millət-dövlətlərin» təşəkkülü prosesi baş verməkdə idi. XVIII əsrin sonları - XIX əsrin əvvəllərində bu tip dövlətçiliyin meydana çıxdığı Avropada siyasi coğrafiyanın klassik «millət-ərazi-dövlət» triadası formulə edilmişdi: o, milli-siyasi identikliyi ərazi identikliyi ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirirdi. Bu isə öz növbəsində sərhəd və ərazilərin təsbitini yaranmaqda olan hər bir «millət-dövlət» üçün son dərəcə aktual məsələyə çevirirdi.

Qeyd etməliyə ki, hələ Qafqaz cümhuriyyətlərinin meydana gəlmələrindən əvvəl onların hüduqları və əhatə edəcəkləri ərazilər haqqında sosial təsəvvürlər siyasi-ideoloji şüurlarda artıq bu və ya digər dərəcədə formalaşmışdı. Burada limologiya (sərhədsünaslıq) elminin aşağıdakı tərfi yada düşür: sərhədlər-yaxın dövrlərin sosial konstruktları olub, əvvəlcə sosial təsəvvürlərdə yaranır və yalnız sonra xəritə üzərinə delimitasiya olunur.²⁴

Yuxarıdakı tezisdən çıxış edərək, bəzi qənaətlərə gəlmək mümkündür. 1917-1918-ci illərdə Gürcüstanda vüsət alan milli (etnosiyasi) hərəkət gedində bu ölkənin arzu olunan məkanı və siyasi sərhədləri haqqında gürcü siyasi dairələrində müəyyən konvensional (uzlaşma) səciyyəli təsəvvürlər formalaşmışdı. Bu təsəvvürlər mənşəcə əvvəlki onilliklərə gedib çıxırdı: məhz o zaman gürcü intellektual dairələri öz ölkələrinin tarixinə və tarixi coğrafiyasına dair yetərinə bitkin konsepsiya yaratmışdılar. Bu konsepsiya tarixi-coğrafi səpkidə olsa da, artıq öncədən qeyri-aşkar siyasi intensionallıq (məqsədyönlülük) kəsb edirdi.

Ona görə də 1917-1918-ci illərdə gürcü siyasi qüvvələrinin məramnamələrində Zaqatala mahalının yeri və mənasının şərhinə keçməzdən öncə, həmin məramnamələrdə bu bölgəyə dair siyasi iddiaları əsaslandırılmalı olan və formalaşması XIX - XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən konsepsiya nəzərdən keçirilməlidir.

Gürcüstanın tarixi və tarixi coğrafiyası haqqında bir qədər aşağıda bəhs edəcəyimiz bu konsepsiya və orada Zaqatala mahalının qədim gürcü vilayəti olmasına dair qərar tutmuş təsəvvürlər öz kökləri ilə XVIII əsrin görkəmli gürcü tarixçisi və coğrafiyaçısı Vaxuşti Baqrationinin (1696-1757) əsərlərinə gedib çıxırdı.

İlk öncə qeyd olunmalıdır ki, qədim Şimal-Qərbi Azərbaycan antik, habelə erməni və alban mənbələrində Qafqaz Albaniyasının Kambisena, gürcü qaynaqlarında isə Hereti vilayəti kimi göstərilirdi. Gürcü məxəzlərində Hereti vilayətinin Qanix (Alazan) - Qabırri (İori) - Kür çayları zonasında yerləşdiyi qeyd olunurdu. «Hereti» xoronimi alban tayfalarından biri olan herlərin adından törənmişdi və yalnız gürcü salnamələrindən bəllidir. Ona görə də, F.Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, «gürcü qaynaqlarında hər dəfə Hereti anlayışına rast gələrkən, bu istilah altında nəyin nəzərdə tutulduğunu və onun hansı ərazini əhatə etdiyini aşkara çıxarmaq çətindir».²⁵

Gürcü mənbələri, Q.A.Melikişvilinin qeyd etdiyi kimi, herlər ilə gürcüləri qarışdırmır, əksinə, «kartuelləri» (kartları) «herlərdən» fərqləndirirdi.²⁶ Biz D.L.Musxelişvilinin belə bir fikri ilə razılaşırıq ki, Vaxuştiyə qədər yazmış gürcü salnaməçiləri qədim Şimal-Qərbi Azərbaycanın - Hereti vilayətinin Gürcüstanın əzəli tarixi ərazisi olmadığını faktiki olaraq etiraf etmişdilər.²⁷ Məsələn, L.Mrovelinin «Kartli çarlarının həyatı» adlanan tarixi xronikası Qafqaz xalqlarının mifik keçmişindən bəhs edərkən, kartlilərin Kartlos, herlərin isə Heros adlı qardaşlardan törəndiyini, onların (kartlilərin və herlərin) hər birinin müstəqil surətdə öz ölkələrində ayrıca yaşadıklarını qeyd etmişdi.²⁸ Salmədə sonralar Heretinin ərazicə aid edildiyi Kaxetiyanın mənşəyi haqqında rəvayət də maraq doğurur: kaxetirlərin mifik əcdadı (etnarxı) Kaxos Kartlosun oğlu kimi təqdim olunurdu. Bu o mənanı verirdi ki, kaxetirlər və onların ölkəsi Heretidən fərqli olaraq, bilavasitə Kartlosdan törəmişdilər, yəni gürcü etnik arealına mənsub idilər. Mroveli Kaxosun ölkəsi ilə Heretini kifayət qədər dəqiq ayırırdı: «[Kartlosun dul arvadı -Kaxosun anası] Kaxosa Qafqaz və Kaxeti dağı arasında, Araqvidən Hereti sərhədi olan Tkembaya qədər torpaq verdi».²⁹ Melikişvili düzgün olaraq qeyd edir ki, Mrovelinin Bibliya ənənəsinə istinad edən hekayəsində məhz adı çəkilən soy banilərinin mülklərinin sərhədləri haqqında gətirilən bilgiler «şübhəsiz, müəyyən çağın tarixi şəraitini əks etdirir».³⁰ Bu fikrin inkişafı olaraq, qeyd edərdik: mifik təfəkkürün dili formasında tarixi reallıqlar təsbit olunurdu.

Kartli hökmdarı VI Vaxtanqın oğlu olan Vaxuştinin 1745-ci ildə, Moskvada mühacirətdə olarkən başa çatdırdığı «Sakartvelos tsxovreba» («Gürcüstanın yaşamı») adlı əsəri əslində Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarına gürcü iddialarını əsaslandırmağa çağırılmış gələcək konsepsiyanın ilkin variantını təqdim edirdi. Vaxuştinin tarixi-coğrafi bilgilerinin icmalına keçməzdən öncə bir məqama diqqəti cəlb etmək istərdik.

Hər hansı bir sözü söyləyərkən müəllif, dinlənilmək və başa düşülmək istədəyi müəyyən auditoriyaya müraciət edir. Bizim nümunədə bu o deməkdir ki, Vaxuşti öz əsərini yaradarkən, ona ilk növbədə yaxın mühitini - gürcü siyasi mühacirətini, daha sonra isə vətəninə Osmanlı və İran hökmranlığına qarşı mübarizə aparan soydaşlarını ideya-siyasi cəhətdən təchiz edəcək bir vasitə, «ideoloji silah» kimi baxırdı. Əsərin başlıca ideoloji leytmotivi kimi «vahid gürcü dövləti» ideyasının çıxış etməsi də məhz bu mövqedən irəli gəlirdi. Vaxuşti öz əsərləri toplusunun «Öncədən bildiriş» adlı bölməsində XVIII əsrin birinci yarısında gürcü siyasi yuxarılarını haradasa siyasi amalından və eyni zamanda gürcü etnik özünüdərkinin o dövrdəki səviyyəsindən xəbər verən aşağıdakı sətirləri qələmə almışdı: «Gürcüstan Kartli, Kaxeti və İmereti çarlıqlarına parçalandı (1469-cu il nəzərdə tutulur -Ş.R.), fəqət onun əhalisi bir dildə danışan, kartvelcə yazan, üzərində gürcü yazılarının bulunduğu xaç və ikonalara səcdə qılan, qədim hökmdarları Vaxtanq, Qurucu David, Tamara haqqında rəvayətləri yaddaşında saxlayan əvvəlki kartvel əhalisi olaraq qalırdı...».³¹

Tarixi və tarixi-coğrafi hissələrdən ibarət əsərdə, yuxarıda vurğulanan qayəyə uyğun olaraq, Gürcüstanın tarixi keçmişini ucaltmaq və vəsf etmək meyli, ilk növbədə Kartli və Kaxeti hökmdarlarının ələ keçirdikləri və müəyyən zaman kəsiyində malik olduqları əraziləri, o cümlədən Hereti vilayətini «özününküləşdirmək» cəhdlərində büruzə verirdi. Əvvəlki gürcü salnamələrində ayrıca ölkə kimi göstərilən Hereti Vaxuşti tərəfindən əzəli gürcü vilayətinə çevrilmişdi: «Və onun özü (yəni Heros-Ş.R.) və qohumları Kartlosun və Mxet mamasaxlisinin (hərfin: «evin atasının») - feodalizmə qədərki gürcü hakiminin - Ş.R.) tabeçiliyində olub, zaman-zaman qopub ayrılırdı».³² Müəllifin tarixi görüşündə Kaxetiya üç hissəli (Hereti, Kaxetii və Kuxeti) qeyd edilirdi və Heretinin kaxetin çarı III Kvirike (1010-1029) tərəfindən ilhaqı Kaxeti və Heretinin yenidən birləşməsi kimi təqdim olunurdu.³³ Yeri gəlmişkən, Azərbaycan tarixçi-etnoqrafı Ş.Əliyev gürcü mənbələrinə istinadən, Hereti-Kaxeti çarlığında hereti feodallarının aparıcı mövqeyə malik olduqlarını qeyd edir.³⁴

Vaxuştinin bölgənin sonrakı hərbi-siyasətinə dair, o cümlədən Şah Abbasın 1616-cı ildə Kaxetiyaya viranedicı yürüşü haqqında gətirdiyi bilgilər və hadisələr haqqında təqdim etdiyi interpretasiya XIX -XX əsr gürcü tarixşünaslığı üçün çıxış bazası rolunu oynadı.

Vaxuştinin əsərinin tarixi hissəsi ilə yanaşı, coğrafi qismi də Şəki-Zaqatala bölgəsinin gürcü etnik arealına daxil olması təsəvvürünü təlqin edirdi: əsərdə bölgə toponimikası müstəsna olaraq gürcü versiyasında verilməsi də bu məqsəddən irəli gəlirdi.³⁵

Vaxuştinin əsəri, digər analogi gürcü mənbələri ilə yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin II yarısı-XX əsrin başlanğıcında gürcü intellektual qüvvələri, ilk növbədə D.M.Bakradze (1827-1890) və M.Q.Canaşvili kimi tarixçilər tərəfindən Gürcüstanın tarixinə və coğrafiyasına dair zamanın ruhunu müvafiq konsepsiyanın yaradılmasında qiymətli tikinti materialı rolunda çıxış etdi. Yeni gürcü tarixşünaslığının Gürcüstanın əzəmətli keçmişi və tarixi-coğrafi məkanına dair təqdim etdiyi narrativlər qəsdən ənənələr ilə manipulyasiya etmək mexanizminə istinad edirdi: məşhur fransız sosioloqu P.Burdyenin təbirincə, hal-hazırkı məqamın tələblərinə uyğun olaraq keçmişə müraciət indinin açıq mənasını determinə etmək, fərqləndirmək, müəyyənləşdirmək məqsədi güdür.³⁶ Yəni başqa sözlə desək, XIX-XX əsrlərin qovşağında gürcü milli şüuru keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm basmış, etnomədəni hərəkət kifayət qədər canlanmışdı. Belə bir şəraitdə Gürcüstanın bir çox hallarda mifolojişdirilmiş tarixi keçmişinin retrospektiv rekonstruksiyası məhz gürcü milli oyanışının cari tələblərini legitimləşdirməyə çağırılmışdı. Eyni zamanda bununla, qeyri-aşkar surətdə olsa da perspektiv etnosiyasi hədəf və oriyentirlər müəyyənləşdirilirdi.

Gürcüstanın tarixi coğrafiyası haqqında konsepsiyada Zaqatala mahalının gürcü tarixi, geosiyasi və sosiomədəni arealının ayrılmaz hissəsi olmasına dair

təsəvvürlər pərvəriş tapmışdı. Bölgənin tarixi keçmişi ilə bağlı analoji mövqeyi inqilaba qədərki rus tarixşünaslığı da sərgiləyirdi.

1830-cu ilin martında Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Paskeviç Car-Balakən camaatlıqlarını ram etmək üçün oraya etdiyi hərbi yürüşü imperatora ünvanladığı raportunda şərh edərkən, tarixi arayış verməyi unutmur: «Bütün bu ölkə bir zamanlar Gürcüstana mənsub idi... Alazan arxası Kaxetiyanın məhsuldar torpaqlarına tamahsılanaraq və Gürcüstanın sıxıntılı vəziyyətindən istifadə edərək... onlar (avarlar - Ş.R.) əsr yarım bundan əvvəl ... Kaxetiyanın bu hissəsinə keçirdilər və oradakı yerli əhalini kölə halına saldılar.³⁷ Hərbi yürüşə çox güman ki, mənəvi əsas verməli olan bu passaj polkovnik M.A.Kotsebunun hələ 1826-cı ildə tərtib etdiyi və gələcək rus hakimiyyət dairələri və tarixşünaslığı üçün çıxış tezis rolunu oynayan «Car mülkləri haqqında bilgilər» adlı raportunun bölgə tarixinə dair qisminə istinad edirdi.³⁸ Bu mövqə, faktiki olaraq sonrakı illərdə rus hökumətinin Zaqatala dairəsinə münasibətdə tarixi-siyasi yönəlişliyi (ustanovkasi) mənasını verirdi: mahalın əzəli Gürcüstan ərazisi, qədim və hakim əhalisinin isə gürcülər olması, müsəlman etnosların təbiət etibarlı ilə vəhşi xislətliliyi barədə fikirlər o dövrdə bölgə haqqında yazmış, demək olar, bütün rus müəllifləri üçün səciyyəvi idi.³⁹

Zaqatala dairəsinin etno-tarixi mənsubluğu və identikliyi barədə gürcü konsepsiyasının rus tarixşünaslığının qeyd olunan mövqeyi ilə üst-üstə düşməsi aşkardır. Fərq, fəqət, müəllifləri hərəkətə gətirən motivlərdə idi. Rus tarixçiləri ali hakimiyyətin təsbit etdiyi fərvatə üzrə hərəkət edərək, Cənubi Qafqazın xristian oykumenasına əzəli mənsubluğunu və müsəlmanların vəhşiliyini isbatlamağa çalışırdılar: bununla onlar regionda rus ekspansiyasına və xristian etnosların hökumət tərəfindən himayə edilməsinə, həmçinin o dövrdə intensiv şəkildə gerçəkləşdirilən ingiloyların xristianlaşması siyasətinə mənəvi-əxlaqi planda haqq qazandırmaq məqsədi güdürdülər. Bu niyyət A.Poserbskinin məqaləsində özünü dolayısı ilə göstərir: «Tarix sivilizasion millət tərəfindən vəhşi və nadan xalqların istilasını heç zaman qınamamışdır, mədam ki, sonuncuların rifahı bu istilaların nəticəsidir.⁴⁰

Öz rus həmkarlarından fərqli olaraq, gürcü tarixçiləri, qeyd etdiyimiz kimi, məhz öz - gürcü milli və mədəni (perspektivdə isə - etnosiyasi) dirçəlişləri məcrasında hərəkət edir.

Bəhs olunan dövrdə Zaqatala mahalının tarixi mənsubiyyəti haqqında formalaşmış gürcü görümünün bədii və yığcam ifadəsini D.Bakradzenin «Zaqatala haqqında qeydlər» adlı məqaləsində tapırıq: «... Füsunkar təbiətə malik, qədim əyyamlarda müstəsna olaraq gürcü elementi ilə məskunlaşmış [Zaqatala dairəsi] Kaxetiyanın şimal-şərq ucqarı və Dağıstan xalqlarına qarşı daimi dayaq rolunda çıxış edirdi, Lakin Gürcüstanın siyasi cəhətdən güclü nizamsızlığı dövründə, XVII və XVIII əsrlər ərzində ləzgilər (avarlar nəzərdə tutulur - Ş.R.), İran şahlarının və Azərbaycan tatarlarının yardımı ilə bir sıra basqınlardan sonra onu Kaxetiyadan ta-

mamən qopardılar, onun köklü sakinlərinin əksəriyyətini məhv etdilər və ya dağıtdılar və onların küllüklərində bərqərar olaraq, özləri ilə bərabər öz qaydalarını gətirdilər. Gürcü əhalisinin salamat qalmış az bir qismini iqtisadi baxımdan kölə halına saldılar, ona müsəlman dinini, əxlaqını və s. sınıdılar».⁴¹

D.Bakradze gürcü salnamələrini ixtiyari təfsir edərək, Heretinin əvvəlcədən gürcülər tərəfindən məskunlaşdığını söyləməklə nəinki Zaqatala dairəsinə, habelə Şəki qəzasının da böyük bir qisminə iddiada bulunurdu.⁴²

Məqalənin mötəbərliyini gücləndirmək üçün o dövrün gürcü intellektual dairələrində danılmaz nüfuzu olan Vaxuştiyə dəfələrlə isnad edən Bakradze Şah Abbasın 1616-cı ildəki bəlli yürüşünü Şərqi Gürcüstan tarixinin müəyyən dönüş nöqtəsi kimi təqdim edirdi: «Məhz o zamandan etibarən Alazan ərxaşı Kaxetiyada gürcü elementi güclü surətdə seyrəldi (məndə: gürcü elementi sarıdan yoxsullaşdı - Ş.R.) və onun əvəzinə Azərbaycan tük tayfasından olan 15 min həyət (ailə - Ş.R.) bura gətirildi (məndə: sürüldü - Ş.R.). Şah Abbasdan sonra viranə qalmış Alazan ərxaşı vilayət Dağıstan dağılırını xüsüsən özünə cəlb etməyə başladı, onların vardiş etdikləri məşğuliyyət qarət və qətlər idi».⁴³

Kembric «anlayışlar tarixi» məktəbinin görkəmli nümayəndəsi K.Skinnerin fikrincə, hər bir söyləmə intensionaldır, yəni müəyyən məqsəd daşıyır. Başqa sözlə, sözlər – hansısa bir məqsədə çatmağa yönəlmiş siqnallar və ya alətlərdir.⁴⁴ Yuxarıda gətirilən iqtibasa bu tezisi tətbiq etməklə, söyləyə bilərik: gürcü intellektual zümərəsinin ruhi-simvolik sferasını reprezentasiya (təmsil) edən Bakradze oxuyan kütləyə gürcü tarixinin müəyyən, ideallaşmaya meyilli obrazını təlqin etmək məqsədi güdürdü. Məqalənin ana xəttini, ideal qəlibini (matrisasını) məhz böyük, əzəmətli, tarixi-coğrafi planda o zamanlı (XIX əsrin sonundakı) gürcü etnik məskunlaşma arealından qat-qat nəhəng ərazini əhatə edən Gürcüstan məkanı haqqında ideya təşkil edirdi. Bakradzenin Gürcüstan ideyası millətçi diskursa (nitq praktikasına) xas bir sıra səciyyəvi cəhətləri ehtiva edirdi. Millətçiliyin iri nəzəriyyəçilərindən olan E.Smit həmin ideoloji şüura xas olan mifologemalar sırasında bu və digər xalq üçün nə vaxtsa «qızıl əsrin» mövcud olması, bu əsri ərazi itkisi, miqrasiya və başqa bənzər bəlalərin baş verdiyi tənəzzül çağının əvəz etməsi haqqında inamın, həmçinin ləbüd gələcək dirçəlişə əminliyin olmasını qeyd edirdi.⁴⁵ Bütün bunlara Bakradzenin məqaləsində və ümumiyyətlə, gürcü romantik millətçiliyinin tarixi təsəvvürlərində də rast gəlirik: orada gürcü tarixinin «qızıl əsri» - Qurucu David və Tamaranın hökmranlığı dövrünə, tənəzzül çağı -monqolların yürüşündən sonra, ələlxüsus da XV əsrin sonlarına doğru Gürcüstanın siyasi cəhətdən üç hissəyə parçalanması ilə başlanmış dövrə, ərazi itkiləri və miqrasiya - Şah Abbasın 1616-cı ildə yürüşü nəticəsində, müəllifin təbirincə «Alazan ərxaşı Kaxetianın», yəni Şimal-Qərbi Azərbaycanın bir qisminin müvəqqəti daxil olduğu gürcü siyasi və mədəni sferasından çıxmasına uyğun gəlirdi.

Millətçilik üçün səciyyəvi olan «biz-onlar» dixotomiyası Bakradzenin versiyasında «mədəni zəhmətkeş gürcülər-vəhşi quldur müsəlmanlar» cütlüyündə inikasına tapırdı. Bu zaman oxucularda müsəlman etnoslarının Zaqatala mahalında peyda olmalarının qeyri-təbiiyi və təsadüfiliyi barədə təəssüratı gücləndirmək üçün müəllif bəzi linqvistik priyomlara əl atırdı: məsələn, Azərbaycan türklərinin bölgəyə «sürülüb gətirilməsi» ifadəsini qəsdən işlətməklə o, fikrimizcə, oxucuda, bir tərəfdən türklərin sonradan gəlməsi, digər tərəfdən isə bu hadisənin qeyri-könüllü olması haqqında təsəvvür aşılamaq məqsədi güdürdü. Analoji yanaşmaya S.Esadzedə də rast gəlirik.⁴⁶

Mənşəcə ingiloy olan M.Canaşvili 1910-cu ildə gürcü dilində nəşr etdirdiyi «Saingilo» kitabında bölgənin ən qədim dövrlərdən XIX əsrin sonlarınaqədər tarixini yuxarıda qeyd etdiyimiz konsepsiya çərçivəsində nəzərdən keçirmişdi.⁴⁷

Beləliklə, Cənubi Qafqaz xalqları üçün taleyüklü 1917-ci il ərəfəsində Zaqatala mahalı haqqında tarixi, coğrafi, siyasi və sosiomədəni aspektləri ehtiva edən kifayət qədər bitkin gürcü konsepsiyası yaradılmışdı. O, zəngin gürcü tarixşünaslıq irsi zəminində, fəqət Avropadan gələn millətçi ideyaların, ələlxüsus da alman romantik konsepsiyasının təsiri altında formalaşmışdı və üzvü surətdə gürcü milli ideologiyasına və onun ərazi proqramına daxil olmuşdu.

3. 1917-ci il fevral inqilabından sonra Gürcüstanın siyasi partiyaalarının milli ərazi proqramları və Zaqatala

1917-ci ilin fevralında Petroqradda baş vermiş uğurlu hərbi çıxış Rusiya siyasi məkanında fundamental proseslərə rəvac verdi. Analoji proseslərin cərəyan etdiyi və siyasi tranzit (keçid) dövrü kimi səciyyələndirə biləcəyimiz zamanələrdə etniklik resursu kifayət qədər aktuallaşır: o sosial-siyasi münasibətlərdə, kütlələrin təşkilatlanması və səfərbərliyində önəmli rol oynamağa iddia edir.⁴⁸

1917-ci ilin fevral inqilabının ilk günlərindən etibarən Cənubi Qafqazda da etniklik resursunun fəallaşmasının şahidi oluruq: o çağadək bu və ya digər dərəcədə həyat əlaməti göstərən mədəni-etnik hərəkətlər sürətlə etnosiyasi hərəkətlərə transformasiya olunur. Etnosiyasi hərəkətin⁴⁹ meydana çıxması etnosun (etnik qrupun) siyasi aktora konversiyası (çevrilməsi) deməkdir; belə bir siyasi aktor (fəal subyekt) öz etnik rəqiblərinə əks təsir göstərməyə, və ya öz etnik maraqlarını dövlət siyasətinin gündəliyinə daxil etməyə çalışır. Hər hansı etnosiyasi hərəkətin yaranması üçün tələb olunan əsas amillərdən biri kimi etnikliyin siyasiləşməsi və səfərbər olunması çıxış edir. Siyasiləşmə prosesində etnomədəni markerlər və simvollar (dil, din, mənşə və tarix ümumiliyi, habelə

ərəzi haqqında təsəvvürlər və s.) intensiv etnofərqləndirici dəyər kəsb edir və etnik ideologiya dərəcəsinə yüksəldilir.

Etnosiyasi hərəkətlərin ideoloji özülü olan millətçiliyi, fin coğrafiyaşünası A.Paasi məhz ərəzi ideologiyasının başlıca formalarından biri və dövlət quruculuğunun əsası kimi xarakterizə edir.⁵⁰ Bu cür ideologiya çərçivəsində müəyyən ərəzilər yüksək simvolik əhəmiyyət kəsb edərək, ərəzi-simvollara çevrilir.⁵¹

Yuxarıda gətirilən nəzəri qeydlər sözügedən dövrdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Gürcüstanda təşəkkül tapmış etnosiyasi situasiyaya da tam ölçüdə interpolyasiya oluna bilər. 1917-ci ilin fevral-oktyabr zaman kəsiyində digər Qafqaz xalqlarında olduğu kimi, gürcü etnik özşüurunun, özünüdərkinin siyasi komponentinin son dərəcə artması şəraitində milli-siyasi dilək və tələblərin konseptuallaşması baş verirdi. Gələcək Gürcüstan Respublikasının partiya sisteminin əsas subyektləri – menşeviklər, sosial-federalistlər, milli-demokratlar kəskin ideya-siyasi mübarizə və mübahisələr şəraitində strateji milli məqsəd və vəzifələr barədə konsensus əldə etməyə çalışırdılar ki, onun da əsas təzahürlərindən biri konvensional anlayışların, yəni siyasi camiə (rusca «политическое сообщество») tərəfindən barələrində razılığa gəlinmiş məfhumların işlənilib hazırlanması idi. Belə məfhumlar sırasında, aşağıda görəcəyimiz kimi, «Gürcüstanın arzu olunan məkanı» haqqında anlayış da yer almışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, fevral inqilabından sonra Gürcüstanda milli hərəkət geniş vüsət alır. Çox maraqlıdır ki, gələcək gürcü respublikasının əsas memarı, ona özünəməxsus ideya-siyasi ölçülmə verən menşeviklər ilk vaxtlar, ümumiyyətlə, milli hərəkətin genişlənməsinə qarşı kəskin surətdə çıxış edir, milli məsələnin həllini Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin çağırılmasınadək təxirə salınmasını zəruri sayırdılar.⁵² Fikrimizcə, bu ondan irəli gəlirdi ki, gürcü menşevikləri 1917-ci ilin payızınadək özlərini ümumimperiya sosial-siyasi məkanının subyektləri, Rusiya fevral inqilabının aparıcı və fəal qüvvəsi kimi təsəvvür edirdilər. Məhz bu - daha universal siyasi özünüidentikləşdirmənin məntiqi onları lokal-etnik oyunçu səviyyəsinə enməkdən çəkindirirdi. Bəhs olunan dövrdə gürcü menşevikləri milli məsələnin həllini mədəni-milli muxtariyyət prinsipinin tətbiqində görür, amma məhdud səlahiyyətli milli ərəzi-özünüidarə orqanlarının yaradılmasını da məqbul hesab edirdilər. Zaqafqaziya sosial demokratlarının (menşeviklərinin) 1917-ci ilin iyununda olmuş VI qurultayında sözügedən məsələyə dair qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: «Ərazi özünüidarəsinin sərhədləri bu və ya digər milliyyətin real məskunlaşması prinsipi üzrə təsbit edilir, bu zaman təsərrüfat və məişət şərtləri nəzərə alınır. Milli sərhədlərin dəyişdiriləcəyi təqdirdə, sərhədlər müəyyənləşərkən mübahisəli olan yerlərdə referendum tətbiq edilməlidir».⁵³ Söyləyə bilərik ki, 1917-ci ilin payızınadək dəyişməz qalan menşeviklərin etnoərəzi məsələlərə dair bu yönəlişliyinin (ustanovkasının) «açar istilahı»

«əhalinin real məskunlaşması» prinsipi idi: bu prinsip Cənubi Qafqazın perspektiv ərazi bölgüsünün kifayət qədər demokratik həllini təqdim edirdi.

1917-ci ilin oktyabrınadək menşeviklər gələcək gürcü muxtariyyəti və ya özünüidarəsinə daxil ediləcək ərazilərin konkretləşməsindən yayınırdılar ki, bu da yuxarıda vurğuladığımız səbəbdən irəli gəlirdi.

Menşeviklərdən fərqli olaraq gürcü sosial-federalistləri və milli-demokratları ən başlanğıcdan öz ölkələri üçün milli-ərazi muxtariyyəti tələb edirdilər. Məsələn, gürcü sosial-federalistləri hələ 1904-cü ildə Gürcüstanın muxtariyyəti tələbini irəli sürmüşdülər və Birinci rus inqilabı dövründə də bu şüara uyğun fəaliyyət göstərirdilər.⁵⁴

Sosial-federalistlər 1917-ci ildə Gürcüstan muxtariyyətinin ərazi və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində menşeviklərə yaxın mövqe tuturdular; onların mayda olmuş konfransı qərara almışdır. «Gürcüstan ərazisinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi üçün ərazi bütövlüyünün saxlanılması ilə real məskunlaşma prinsipinin əsas götürülməsini yenidən təsdiqləmək».⁵⁵ Göründüyü kimi, sosial-federalistlər də real məskunlaşma prinsipinə üstünlük verirdilər, lakin onların irəli sürdüləri «ərazi bütövlüyünün saxlanılması» şərti əslində implisit (yığcam) formada «Gürcüstanın tarixi-coğrafi məkanı» ideyasını qismən ehtiva edirdi. Təsadüfi deyildi ki, konfrans gürcü muxtariyyətinin arzu edilən məkanını müəyyənləşdirərkən, ora Zaqatala dairəsini də daxil etmişdi.⁵⁶ Bu isə qətnamənin həm yuxarıda ərz olunan «real məskunlaşma prinsipi», həm də Zaqatala və Borçalının siyasi taleyi ilə bağlı ikinci hissəsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi: «Borçalı və Zaqatala dairəsinə gəldikdə isə onlar yalnız köklü əhalinin əksəriyyətinin referendum yolu ilə buna münasibətini bildirdiyi halda Gürcüstan ərazisinə daxil ola bilər».

Gürcüstan muxtariyyətinin ehtimali ərazisi ilə bağlı 1917-ci ildə (hər halda, payızadək) gürcü menşeviklərinin və qismən də sosial federalistlərinin belə mötədil mövqe tutmaları, fikrimizcə, onların Rusiya postfevral siyasi məkanının perspektivləri ilə bağlı ümidlərindən (menşeviklərdə) və gözləmələrindən (sosial-federalistlərdə) doğurdu: Rusiyanın planlaşdırılan federativ, fəqət siyasi bütövlüyü saxlanılacaq dövlət quruluşu sistemində gürcü etnik elementinin seyrək olduğu ərazilərin Gürcüstana qatılması aşkar konfliktogenlik üzündən problematik görünürdü.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Gürcüstanda cərəyan edən etno- siyasi proseslərin bir başqa mühüm subyekti gürcü millətçiləri - milli-demokratlar partiyası idi.⁵⁷ Bu partiyanın təşkilinə hələ 1913-cü ildə başlanılmışdı: Tiflis, Kutais, Bakı şəhərlərində partiyanın qeyri-leqal surətdə yerli özəkləri fəaliyyət göstərirdi. Onun hüquqi cəhətdən təşəkkülü isə artıq 1917-ci ilin yayına təsadüf edirdi.

Milli demokratlar «bütün siniflərin gürcüləri, birləşin!» şüarını irəli sürmüşdülər və xalqı partiya, yaxud da sinfi maraqlar naminə deyil, ümumgürcü milli vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün birləşməyə çağırırdılar.⁵⁸ Gürcü xalqının

etnik lideri statusuna iddialı milli-demokratların bu şüarı onların öz siyasi talehərini fərdi və ya sosial-sınfi yox, etnik kateqoriyalarda qəbul etmələrindən xəbər verirdi.

Gürcü sosial-demokratları və sosial-federalistlərindən fərqli olaraq, milli-demokratlar Gürcüstanın siyasi perspektivi və ərazi ideologiyası məsələlərində daha radikal xəttin tərəfdarları idilər. Sözügedən partiyanın mətbu orqanı - «Çveni kvali» («Bizim sırım») qəzeti özünün 1917-ci il 26 iyun sayında yazırdı: «Sosial-demokratların və sosial-federalistlərin tələb etdikləri formada gerçəkləşdirməkdənsə, Gürcüstanın muxtariyyətindən tamamilə imtina etmək daha yaxşıdır».⁵⁹

Partiyanın 1917-ci ilin iyununda olmuş təsis qurultayı demokratik respublika əsası üzərində Gürcüstanın siyasi muxtariyyəti tələbini irəli sürdü; əslində gürcü millətçiləri üstüörtülü formada da olsa, müstəqil dövlət qurulmasını ehtimal edirdilər. Məhz həmin qurultayda milli-demokratlar faktiki olaraq gələcək gürcü respublikasının ərazi identikliyiinin ideoloji əsaslarını təsbit edildilər: onların hazırladıqları doktrinal səciyyəli «Gürcüstanın milli hüquqları» adlanan məramnamədə Gürcüstanın bir qədər öncə söz açdığımız tarixi-coğrafi hüdudlarına dair konsepsiya ideya-siyasi və funksional mənə və əhəmiyyət kəsb etdi. Milli-demokratların ərazi proqramı Gürcüstanın arzu olunan, ideal məkan obrazını cızırdı: gürcü intellektual zümərəsinin romantik təsəvvürlərinə söykənən və o dövrün siyasi dairələrində tez-tez səslənən «Çariça Tamaranın səltənətinin bərpası» şüarında⁶⁰ öz tutumlu ifadəsini tapan bu ideal məkan nəinki gürcülərin o zaman etnodemoqrafik planda əksəriyyət təşkil etdikləri əraziləri, həmçinin tarixi keçmişdə nə vaxtsa Gürcüstan çarlığına daxil olan vilayətləri də əhatə etməli idi. Milli-demokratların proqramında deyilirdi: «Gürcüstan ərazisi əyalətlərdən ibarətdir: Kartli, Kaxeti, Samsxe-Saatabaqo, İmereti, Quriya, Mınqreliya, Svaneti, Acara və Abxaziya, özü də Gürcüstan tərkibinə, tarixən ona mənsub torpaqlar da daxil olmalıdır: Zaqatala, Artaani (Ərdahan -Ş.R.) və Oltu dairələri (sonuncu iki dairə Qars vilayətinə daxil idi-Ş.R.)».⁶¹ Qeyd etməliyik ki, gürcü siyasi partiyalarından məhz milli-demokratlar ilk dəfə olaraq Zaqatala dairəsinin Gürcüstana ilhaqı məsələsini birmənalı və qəti şəkildə öz proqramlarına salmışdılar.

Beləliklə, milli-demokratların bu proqramı doktrinal səviyyədə Gürcüstanın tarixi coğrafiyasını, təbiri cəizsə, siyasi coğrafiyaya konversiya etmək cəhdini təqdim edirdi. Bu zaman, qeyd etdiyimiz kimi, tarixi keçmiş müraciət pragmatik səciyyə daşıyırdı. Bir qədər öncə isnad etdiyimiz ingilis alimi K.Skinner XVII əsr İngiltərə inqilabı dövründə parlament və kralın hüquqları ətrafında gedən debatların təmsalında göstərmişdir ki, insanlar tarixə, tarixi anlayışlara və maksimalara apellyasiya edərkən, onları keçmişin səhii mənzərəsini bərpa etməkdən daha çox siyasi mübarizədə əlavə arqumentlər əldə etmək istəyi hərəkətə gətirir.⁶² Bizim nümunədə bu o deməkdir ki, gürcü millətçiləri istər daxili siyasi (gürcü siyasi meydanında rəqibləri ilə qarşılıqlı təsir), istərsə də xarici-siyasi (başqa

etnik mühtdən olan və eyni ərazilərə iddiada bulunan siyasi aktorlarla qarşılıqlı təsir) müstəvidə fəaliyyət göstərərəkən mifolojişdirilmiş keçmişə istinadla öz niyyət və əməllərini legitimləşdirməyə çalışırdılar.

Milli-demokratların proqramında diqqəti cəlb edən digər məqam, orada öncə qeyd etdiyimiz kimi, ərazi-simvolların dəqiq işarələnməsi idi: bu qəbil ərazilər sırasında Zaqatala dairəsi də xatırlanırdı. Moskva Dövlət Universitetinin professoru A.İ.Solovyovun tərifinə görə, simvollar insanın siyasi məkanda ruhi əsasını və identikləşməsinə təşkil edir, eyni zamanda sosial obyektlərə aktorların ictimai ünsiyyəti üçün zəruri mənalı verən ideal formaları təmsil edir.⁶³ Yəni Zaqatala rəmzi anlam kəsb etməklə gürcü milli-siyasi identikliyinə tərkib hissəsinə çevrilirdi və ictimai kommunikasiya üçün zəruri məna əldə edirdi.

Gürcü siyasi spektrinin yuxarıda qeyd etdiyimiz üç qüvvəsi arasında milli məsələyə dair uzlaşma əldə etmək məqsədi ilə hələ 1917-ci ilin aprelin əvvəllərində və 16-da partiyalararası müşavirə çağırılmışdı.⁶⁴ Müşavirənin Gürcüstanın ərazisi ilə bağlı coşqun mübahisə şəraitində çıxardığı qərar kompromiss xarakter daşıyırdı: mübahisəsiz ərazi kimi gürcülərin əksəriyyət təşkil etdiyi ərazilər, mübahisəli kimi isə gürcülərin əksəriyyət təşkil etmədiyi ucqar rayonlar hesab olunur.

Əsas müzakirə predmetlərindən olan gürcü milli ərazi vahidinin səlahiyyətləri, onun qonşuları və Ümumrusiya mərkəzi ilə münasibətləri məsələsi milli-demokratlarla sosial-demokratlar arasında o zaman hələ də dərin fikir ayrılıqları mövcud olduğunu göstərdi: əgər birincilər Gürcüstana 1783-cü il müqaviləsinə müvafiq qaydada geniş hüquqlar verilməsinə, yəni de-fakto müstəqilliyə çağırırdılarsa, sosial-demokratlar N.Ramişvilinin dili ilə belə bir perspektivi rədd edirdilər. Ramişvili iddia edirdi: «Burada (Qafqazda-Ş.R.) biz digər xalqlarla razılaşma olmadan hərəkət edə bilmərik və qonşularla bu qarşılıqlı münasibətlərə müvafiq forma vermək lazımdır. Ona görə də ümumi məsələlərin həlli üçün... Zaqafqaziya seymi lazımdır... Mədəniyyət məsələlərinə gəldikdə isə, onlar tamamilə milli vahidlərin səlahiyyətinə keçir».⁶⁵ Bu, menşeviklərin bir qədər bəhs etdiyimiz mədəni-millə muxtariyyət konsepsiyasından nəşə edən nöqtəyə-nəzər idi.

Fəqət Ümumrusiya miqyasında siyasi böhran gücləndikcə və mərkəzlə əyalətlər arasında əlaqə zəiflədikcə gürcü menşeviklərinin muxtariyyətə münasibəti dəyişikliyə uğrayırdı. 1917-ci ilin sentyabrında olmuş Ümumrusiya demokratik müşavirəsində A.Çxenkeli - gürcü sosial-demokratlarının millətçi ovqatlı qanadının təmsilçisi bəyan etmişdi: «Gürcü xalqının siyasi partiyalarında milli məsələyə dair artıq ümumi rəy mövcuddur. Onlar Gürcüstan üçün siyasi muxtariyyət tələb edərək, bu məsələdə tarixi hüquqa və ali ədalətə istinad edirlər».⁶⁶

Beləliklə, 1917-ci ilin fevral-oktyabr kəsiyində gürcü siyasi partiyalarının milli-ərazi proqramlarının ötəri nəzərdən keçirilməsi bizə söyləməyə əsas verir ki, o dövrdə yalnız milli-demokratlar əvvəlki gürcü tarixi-intellektual ənənəsinə söykə-

nəmək, daha dolğun ərazi doktrinası hazırlamışdılar: həmin proqram, qeyd etdiyimiz kimi, Zaqatala mahalına gürcülərin iddialarını təsbit edən ilk siyasi sənəd idi. Fəqət, artıq 1917-ci ilin mayında Zaqatala dairəsinin Tiflis quberniyasına birləşdiriləcəyi barədə güclü şayiələr meydana çıxmışdı: bu şayiələr o qədər ciddi idi ki, Zaqatala dairə komissarlığı Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə müraciət edərək, belə bir birləşmənin yolverilməz olduğunu bəyan etmişdi.⁶⁷ Bu arada isə dairə ilə Sığnaq qəzası arasında müsəlman-gürcü ədavəti güclənməkdə idi. Gərginliyi azaltmaq üçün 1917-ci ilin avqustun 15-də Alazan vadisində Zaqatala dairəsi, Sığnaq qəzası və Dağıstan vilayəti nümayəndələrinin toplantısı keçirildi. Bu barədə «Açıq söz» qəzeti yazırdı: «İctima (toplantı - Ş.R.) müttəhid and ilə iki millət arasında olan mehribançılığın xələldar edilməməsini, ittifaq və qardaşlıq saxlamağa, hər cür müfəttinə (fitnəkar - Ş.R.) çıxışları, hər hansı tərəfdən olursa-olsun, təqib etməyi qərara almışdır».⁶⁸

4. Cənubi Qafqazın siyasi-hüquqi əlahiddələşməsi və millət-dövlətlərin meydana gəlməsi: ərazi ixtilafları etnosiyasi identikliyin yan effekti kimi

1917-ci ilin oktyabr silahlı üsyanı Rusiya imperiyasında dezintegrasiya proseslərini gücləndirdi. Oktyabr çevrilişi və onun bilavasitə doğurduğu siyasi və sosial nəticələr, eyni zamanda, gürcü sosial-demokratiyası üçün mötəbər fevral inqilabının iflası uğraması və vahid Rusiya siyasi-hüquqi məkanının destruksiyası (dağılması) anlamına gəlirdi. Dolay şəkildə bunun etirafını gürcü menşeviklərinin lideri N.Jordaniyanın noyabrın 11-də Cənubi Qafqazda yerli hakimiyyətini təşkili məqsədi ilə çağırılmış Tiflis müşavirəsindəki nitqi də təsdiqləyir: «Artıq 100 ildir ki, Zaqafqaziya Rusiya ilə əlbir işləyərək, özünü onunla qırılmaz əlaqədə hesab edirdi. İndi bizə bədbəxtçilik üz verib: Rusiya ilə əlaqə qırılmışdır və Zaqafqaziya tək qalmışdır. Biz öz ayaqlarımız üzərinə qalxmalı və öz-özümüzə kömək etməli, yaxud da anarxiyada məhv olmalıyıq».⁶⁹ Yəni yeni, bolşevik Rusiyası gürcü menşevikləri üçün ölüm və hərc-mərclik rəmzi, hər hansı bir dövləti nizamın antitezisi kimi təsəvvür olunurdu.

Məhz Oktyabr inqilabı gürcü sosial-demokratiyasını etnosiyasi hərəkətdə daha fəal iştirak etməyə və həmin hərəkətin rəhbərliyini öz üzərinə götürməyə sövq etdi.

Gürcüstanda milli hərəkət tezliklə müəyyən institusionallıq kəsb etdi: 1917-ci ilin noyabrın 20-də gürcü partiyalararası şurasının təşəbbüsü ilə Gürcüstanın ilk Milli qurultayı çağırıldı.⁷⁰ Bolşeviklərdən başqa bütün siyasi partiyaların qatıldığı bu qurultaya gürcü menşevikləri rəhbərlik edirdilər.

Bu forumun işində Zaqatala dairəsinin gürcü əhalisinin nümayəndəsi də iştirak edirdi; o, qurultayın seçdiyi və H.Jordaniyanın sədri olduğu 67 nəfərlik gürcü milli şurasının tərkibinə də daxil edilmişdi.⁷¹

Vahid dövlətçilik sisteminin dağılması, unifikasiyaedici siyasi strukturun tədricən aradan qalxması, Qafqazın sürətlə əlahiddələşməsi şəraitində sözügedən Şura faktiki olaraq gürcü əhalisi üçün milli hakimiyyət orqanı nüfuzu kəsb etmiş olurdu. Ona görə də onun tərkibinə Zaqatala gürcülərinin təmsilçisinin daxil edilməsi bu qurumun dairəni gələcək gürcü muxtariyyətinin (o zaman söhbət yalnız muxtariyyət haqqında gedirdi) hüduqları daxilə qatmaq niyyətindən xəbər verirdi. Fəqət gürcü muxtariyyəti və onun dəqiq müəyyənəşdirilmiş ərazisi məsələsi 1917-ci ilin sonları - 1918-ci ilin əvvəllərində cərəyan edən proseslər fonunda hələ yetərinə aktual deyildi: qeyd olunan dövrdə Cənubi Qafqazda vahid dövlətçilik strukturlarını qoruyub saxlamaq hələ kifayət qədər zəruri idi. Bu isə azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin siyasi fəaliyyətinin koordinasiyasını şərtləndirirdi.

Belə bir şəraitdə Cənubi Qafqazın etnosiyasi hərəkətləri ərazicə ayrılma məsələsini ilk vaxtlar qabartmırdılar: məsələn, 1917-ci ilin dekabrında gürcü milli şurası Zaqatala bölgəsinin müsəlman əhalisinin narazılığına yol verməmək üçün qərarlarının dairə üçün məcburi olmadığı barədə dərhal bəyanat vermişdi.⁷²

Zaqafqaziya seyminin mövcudluğu dövründə Cənubi Qafqaz xalqlarının etnik özünüidarə vahidlərinin təşkili və sərhədlərinin çəkilməsi məsələsi müzakirə edilmiş, fəqət həllini tapmamışdı. Seymin 1918-ci il 15 fevralda olmuş iclasında gələcəkdə milli muxtariyyətlərin hüduqlarının müəyyənəşdirilməsi zamanı etnik məskunlaşma prinsipinin əsas götürülməsi haqqında fikirlər səslənsə də, konkret qərar qəbul edilməmişdi.⁷³

Seym zamanında Zaqatala mahalını Tiflis quberniyasına birləşdirməyə cəhd edilmişdi. O zaman dairə icraiyyə komitəsinin sədri vəzifəsində çalışmış, sonralar Azərbaycan parlamentinin üzvü olmuş Bayram Niyazi Kiçikxanovun yazdığına görə, bu niyyətlə bölgəyə gəlmiş gürcü knyazı Çavçavadzenin (çox güman ki, bu, 1917-ci ildə dairə komissarlığına namizədliyini irəli sürmüş Çavçavadze idi) bütün dilə tutmaları və vədləri müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı: sakinlərin qəti etirazı nəticəsində o, mahalı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.⁷⁴

Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixində ilk ümumi dövlət təcrübəsi - federativ Cənubi Qafqaz (Transqafqaz) Respublikası (o formal olaraq 1918-ci ilin aprelin 22-də elan edilmiş, amma faktiki olaraq fevralın 23-dən, yəni Zaqafqaziya Seyminin açılışından etibarən fəaliyyət göstərirdi) daxili etnik və siyasi çəkişmələr, habelə mürəkkəb beynəlxalq situasiya üzündən 1918-ci ilin mayın 25-də öz mövcudluğuna son verdi. Əvvəlki siyasi və sosial proseslərin məntiqi yekunu kimi gənc Qafqaz respublikaları - özünəməxsus millət-dövlətlər meydana çıxdı. Yeri gəlmişkən, «millət-dövlət» istilahı ilə əlaqədar müəyyən haşiyə çıxarmaq istərdik.

«Millət-dövlət» konsepsiyası⁷⁵ fransız maarifçilərinin və digər liberal mütəfəkkir və ideoloqların intellektual səylərinin məhsulu olub, ilk dəfə XVIII əsrin sonlarında – amerikan və xüsusən də Böyük Fransa inqilabının gedişində praktiki təcəssümünü tapmışdı. XIX-XX əsrlərdə isə bu cür dövlət tipi əvvəlcə Avropa və Amerikada, sonra isə dünyanın digər qitələrindən vüsət alan milli-siyasi hərəkətlərin məqsədinə çevrilmişdi. Milli dövlətlər yaranmalarına görə millətçi baxışların inkişafına borclu idilər: mütləqiyyətçi hakimiyyət prinsipinə söykənən ənənəvi dövlətlərin - imperiyaların xalq suverenliyi və milli yekcins dövlət ideyasına istinad edən «millət-dövlətlərlə» sürətlə əvəzləndiyi XIX-XX əsrin əvvəlləri, ümumiyyətlə, «millətçilik əsri» kimi qavranılırdı. Burada millətçiliyin görkəmli tədqiqatçılarından olan E.Hobsbaumun aşağıdakı tərifini gətirmək istərdik: «millətçilik - siyasi proqramdır və tarixin nöqteyi-nəzərinə görə, nisbətən yeni hadisədir. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq, özünü «Millət» kimi anlayan qruplar, fransız inqilabından sonra formalaşmış ərazi dövlətləri tipində dövlət yaratmaq hüququna malikdirlər».⁷⁶ «Millət-dövlət» konsepsiyası çərçivəsində (habelə «millət» konseptinin şərhində) iki əsas yanaşma mövcud idi: birinci yanaşma (fransız) millət-dövlətə fərdlərdən ibarət siyasi cəmiyyət (toplum) kimi baxırdısa ikinci yanaşma (alman) millətə üzvü varlıq kimi münasibətdən çıxış edirdi: ona əsasən fərdlər öz-özülüyündə mövcud ola bilməzlər: onlar özlərini daha dolğun gerçəkləşdirməkdən ötrü bir millətin üzvü olmalıdırlar. Bu yanaşmaya əsasən dövlətin üzvi sərhədi yalnız millət ola bilərdi.⁷⁷

«Millət-dövlət» haqqında gətirilmiş bu xarakteristika 1918-ci ildə meydana çıxmış Qafqaz respublikalarına da şamil oluna bilər. Siyasi planda bu respublikalar imperiyanın çöküşünün məhsulları idi. Onlar mövcudiyyətləri dövründə öz soydaşlarının məskun olduqları ərazilərlə yanaşı, tarixi, təsərrüfat və s. mülahizələrə istinadən, özgə etnik və sosiomədəni arealdan olan torpaqları əhatə etməyə çalışırdı (sonuncu qeyd ilk növbədə Ermənistan və Gürcüstan respublikalarına şamil olunmalıdır). Bu respublikaların ideoloji əsası sinkretik xarakter daşıyırdı: o, millətçiliyin, liberalizmin, sosializmin, mühafizəkarlığın elementlərini özündə birləşdirirdi, fəqət millətçi ideyalar bu zaman dominatlıq kəsb edirdi.

Tarix səhnəsinə çıxmış bu gənc respublikaların qarşısında duran ən önəmli həyati vəzifələr - özlərinin yaşama qabiliyyətini təsdiqləmək, habelə, öncə qeyd etdiyimiz kimi, sərhəd və ərazilərini müəyyən etmək idi. Bu dövlətlərin ərazi identikliklərinin təsbitinə yönəlmiş səyləri çoxsaylı ixtilaf və hətta qanlı münaqişələrlə müşayiət olunurdu. Ümumiyyətlə, ərazi çəkişmələri müstəqil varolmalarının bütün dövründə Cənubi Qafqaz respublikalarının siyasi həyatının ayrılmaz atributuna çevrilmişdi, çünki millətçilik, məşhur ingilis antropoloqu B.Andersenin fikrincə, «milləti birləşdirmək üçün daxil, millət və onun ərazisini qonşu xalqlardan ayırmaq üçün isə xaricə hədəflənir».⁷⁸

Bəhs olunan dövrdə Gürcüstanın və ola bilsin ki, bütün Cənubi Qafqazın siyasi həyatında ən mühüm hadisələrdən biri gürcü sosial-demokratiyanın, bir çox hallarda millətçi diskursun (nitq praktikasının) və davranışın daşıyıcısı olan siyasi qüvvəyə transformasiyası idi ki, bu barədə yeri gəldikcə daha ətraflı bəhs edəcəyik.

Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında öz təcili həllini tələb edən bir sıra etnoərazi ixtilafı, bu dövlətlər siyasət meydanına çıxar-cıxmaz, yaranmışdı. Gürcü ictimai-siyasi xadimi, professor Z.Avalovun xatirələrinə görə, hələ mayın 21-də, Batumda olarkən Azərbaycan və gürcü nümayəndə heyətləri arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə dair məsləhətləşmələr aparılmışdı. Jordaniyanın rəhbərlik etdiyi gürcü tərəfi, öz etirafına görə, son məqamda, ələcsiz qalarsa, Zaqatala dairəsindən imtina edə biləcəyini dilə gətirmişdi, Azərbaycan xeyrinə digər ərazi güzəştləri isə istisna edilirdi.⁷⁹ Tərəflərin kompromiss əldə edə bilməməsi üzündən həmin görüş nəticəsiz qalmışdı.

Görüşdən bir neçə gün sonra Cənubi Qafqaz dövləti dağıldı və dərhal da Azərbaycanla Gürcüstan arasında Borçalı, Qarayazı, Sığnaq, Zaqatala bölgələrinin, yaxud həmin ərazilərin bu və ya digər hissələrinin mənsubluğu ilə bağlı kəskin mübahisələr ortaya çıxdı. 1918-ci ilin yayında, hətta iki dövlət arasında silahlı toqquşma ehtimalı yaranmışdı. İyunun 14-də Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacınskinin öz gürcü həmkarına göndərdiyi notada Borçalı qəzasının bütövlükdə gürcü qoşunları tərəfindən tutulmasına qəti etiraz bildirilirdi.⁸⁰ Söhbət Borçalının azərbaycanlılar yaşayan hissəsindən gedirdi. Oranın əhalisi Azərbaycana birləşmək arzusunda idi və Azərbaycan hökuməti bu istəyə etinasız qalmamağa çalışırdı.

Gürcüstan xarici işlər naziri N.Ramişvilinin iyunun 17-də göndərdiyi cavab məktubu sərt tonda tərtib olunmuşdu: «...Borçalı qəzası hər zaman Gürcüstan tərkibində bulunmuş və mübahisə, şübhə predmeti də olmamışdı, hərçənd bu qəza heç əvvəllər də yekcins etnik vahid təşkil etmirdi. Həmçinin (Gürcüstanın şərq sərhədi də mübahisə oluna bilməz...)»⁸¹

Artıq bəhs olunan bu ilk diplomatik yazışmalarda ərazi mübahisələrinin həllinə dair Azərbaycan və gürcü yanaşmalarında fərq ortaya çıxırdı: əgər Azərbaycan tərəfi münacişlərin həllinin prinsipial əsası kimi etno-demografik, yəni gürcü mənşeviklərinin hələ 1917-ci ildə irəli sürdükləri «real məskunlaşma» prinsipini dəstəkləyirdisə, gürcü tərəfi «tarixilik» adlanan prinsipi əldə rəhbər tuturdu. Faktiki olaraq bununla mənşeviklər - Gürcüstan siyasi sisteminin və dövləti mexanizminin dayaq elementi, milli-demokratların bir qədər əvvəl söhbət açdığımız ərazi ideologiyasını və onun «açar» anlayışını («Gürcüstanın tarixi məkanı») əxz etdiklərini nümayiş etdirmiş olurdular.

Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının 1918-ci ilin ikinci yarısında qarşılıqlı münasibətləri regionda alman-türk hegemonluğunun bərqərar olması şəraitində cərəyan edirdi ki, bu barədə xüsusi paraqrafda bəhs edəcəyik.

5. Zaqatala mahalı milli şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli Azərbaycana birləşmək haqqında qərarı və onun siyasi və sosiomədəni aspektləri

Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlalı elan olunduğu zaman Zaqatala dairəsi faktiki olaraq avtonom surətdə fəaliyyət göstərməkdə idi. Cənubi Qafqaz səyminin 1918-ci ilin 18 aprel tarixli iclasında çıxış edən A.Qardaşov bildirmişdi ki, Zaqatala əhalisi fevralın 5-də keçirilmiş fəvqəladə toplantısında Transqafqaz hökuməti ilə əlaqə saxlamaq haqqında qərar qəbul etsə də, hökumət bu müraciətə lazımi əhəmiyyət verməmişdir. Bu səbəbdən mahal özbaşına qalmışdı.⁸²

1918-ci ildə Azərbaycan və Gürcüstanın dövləti təşəkkülü gedişində Zaqatala dairəsinin siyasi mənsubluğu problemi ikitərəfli münasibətlərdə yaşanan gərgin məsələlərdən biri idi. Yeri gəlmişkən, bu bölgəyə həm Gürcüstan («tarixi» konsepsiyaya istinad edərək), həm də Azərbaycanla Dağlı respublikaları iddia edirdi; sonuncu iki dövlət qurumu etno-konfessional amili qabardırdı.

Belə bir şəraitdə, əlbəttə ki, yerli əhalinin siyasi qərarı olduqca əhəmiyyətli idi. Zaqatala dairəsinin Müsəlman Milli Şurasının 1918-ci ilin iyunun 26-da baş tutmuş iclası tarixə olduqca əlamətdar hadisə kimi düşdü: bölgə əhalisinin etnosiyasi identikliyi haqqında məsələ öz həllini məhz həmin iclasda tapdı - mahalın siyasi, sosial və intellektual fəallığının mövqeyini ifadə edən şura Azərbaycana birləşmək haqqında qərar qəbul etdi.

Həmin iclasın həcmcə qısa, fəqət mənaca zəngin protokolu⁸³ qalmışdır: bu sənəddə iclas iştirakçılarının - bölgənin özünəməxsus elitasının siyasi seçiminin əsasını duran motivlər artikulyasiya olunurdu.

Mətnə həmin motivlərin ifadə olunduğu müddəaların belə sıralanmasını təklif edirik:

1) «Son yüz ilin nə tarixi bilgilərinə, nə də real məskunlaşma əlamətinə görə dairə sözügedən «siyasi qruplaşmaların» (söhbət Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlı respublikalarından gedir - Ş.R.) heç birinə daxil olmamış, fəqət indi bu cümhuriyyətlərdən birinə qatılmaq zərurəti qarşısındadır».

2) «Gürcüstan mahala tarixi, Dağıstan və Azərbaycan isə milli və dini nöqtəyi- nəzərdən iddia edir, hərçənd son iki yüz ildə Zaqatala Gürcüstan tərkibində olmayaraq, Rusiya istilasınadək özünü idarə edən vahid idi».

3) «Böyük əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət dairə əhalisinin Gürcüstana münasibətdə heç bir meyli yoxdur, əksinə, sonuncunun bölgəni özünə birləşdirməyə yönəlmiş istənilən cəhdi əhali tərəfindən hiddətlə qarşılır».

4) «Dairə Dağıstandan keçilməz dağ silsiləsi ilə ayrı düşmüşdür» .

5) «Mədəni, iqtisadi, məişət, dini, dil və məşğuliyyət şərtlərinə görə Zaqatala mahalı və Azərbaycan cümhuriyyəti yekcins ünsürlərdir».

6) «Azərbaycana birləşmək Zaqatala dairəsinin məqsəd və maraqlarına daha dolğun cavab verir».

Gətirilən müddəalar Zaqatala Milli Şurasının siyasi identikliyinə məğzində duran açıq (ifadə olunmuş) motivlərlə yanaşı, özünü qeyri-aşkar surətdə büruzə verən sövqedici amilləri də ehtiva edir. Görkəmli tarixçi-metodoloq İ.D.Kovalçenko informasiyanın açıq və gizli planını belə fərqləndirirdi: «Semantik planda informasiyada, bir tərəfdən subyektin şüurlu surətdə əldə etdiyi, ona aydın olan və onun istifadə edə bildiyi informasiya, digər tərəfdən isə qeyri-ixtiyari çıxarılan və fiksasiya edilən, ona görə də subyekt üçün qeyri-aşkar, bilavasitə ifadə olunmayan informasiya arasında nisbət haqqında məsələ fəvqəladə əhəmiyyətlidir. İnformasiyanın göstərilən iki növünü ifadə olunmuş, qavranılmış informasiya və gizli informasiya... adlandırmaq qəbul olunmuşdur».⁸⁴

Yuxarıda gətirilən nəzəri-metodoloji göstərişdən çıxış tezisi kimi yararlanaraq, bir sıra qənaətlərə gəlmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən qərar etnosiyasi identikliyin təsbiti aktı idi. İstənilən ərazi özünüidentikləşdirməsi isə hər zaman iyerarxik səciyyə daşıyır, belə ki, milli (siyasi, dövlət) identikliklə yanaşı, lokal (yerli) identikləşmə də mövcuddur ki, o, tarixi planda birincidən əvvəl gəlir.⁸⁵ Mətnin bütün dili qeyri-aşkar surətdə («gizli informasiya» şəklində) bölgə elitasının ərazi-siyasi identikliyi iyerarxiyasında lokal səviyyənin əhəmiyyətini vurğulayır. Bu, həm yeni Qafqaz respublikalarının «siyasi qruplaşma» deyər işarələməklə onların dayanıqlı siyasi varlıq kimi perspektivinə müəyyən inamsızlıqda, həm də mahalın «Rusiya istilasınadək özünüidarə edən vahid» kimi qələmə verilməsi ilə müəyyən tarixi-siyasi əlahiddəliyə iddiada təzahür edir.

Lakin paralel olaraq, mətn daha yüksək rəqədən olan identikliyin - milli (dövlət) identikliyin artıq kifayət qədər formalaşmasından (amma tam başa çatmamasından) da xəbər verirdi: bu, məhz Azərbaycana birləşmək motivlərində ifadə olunurdu.

Qərarın sövqedici səbəblərinə gəldikdə isə onları siyasi və sosiomədəni qisimlərə ayırmaq mümkündür. Ən əvvəl qeyd edərdik ki, Azərbaycana birləşmək haqqında qərar etnopolitologiyada milli identikliyin və etnikliyin təbiətinin təfsirində istifadə olunan instrumentalist və konstruktivist paradıqmalar (nəzəri yanaşmalar) çərçivəsində izah edilə bilər.⁸⁶

M.Veberin ideyalarına istinadən, instrumentalistlər iddia edirlər ki, etnik qrupun fiziki və mədəni xarakteristikaları resurs (alət) təşkil edir; onun köməyi ilə insanlar qrupu öz maraqlarını irəli sürə və reallaşıdır bilərlər. Instrumentalistlər etnikliyi varlığın təbii «verilmiş mövcudluğu» kimi deyil, siyasi artefakt, alət və «rasional seçim» məsələsi kimi yozurlar. Bu yanaşma zaqatalalıların seçimini qismən izah etməyə imkan verir: həqiqətən də, 6-cı müddəadan da göründüyü kimi, bölgə fəalları məsələyə instrumentalistcəsinə yanaşaraq, məhz Azərbaycana birləşməyi mahalın məqsəd və maraqlarına daha dolğun cavab verəcəyini güman edirdilər.

Fəqət bəhs olunan fenomeni «siyasi artefakt» kimi səciyyələndirən instrumentalistlərin nəzəriyyələrinin zəif yeri -etnikliyin və etnosiyasi identikliyin

sosiomədəni aspektlərinə nisbətən az əhəmiyyət vermələridir. Bu çatışmazlığı müəyyən mənada konstruktivist yanaşma aradan qaldırmağa çalışır. Konstruktivist paradigma etnikliyin mənşə və təbiətinin sosial xarakterini təsdiq edir; etniklik bu zaman cəmiyyətdəki mədəni fərqlərin təşkili forması kimi nəzərdən keçirilir.

Sözügədən yanaşmanın işığında 5-ci müddədə göstərilən motiv öz izahını tapır: zaqatalıların seçimində siyasi mülahizələrlə yanaşı, sosiomədəni amillər də mühüm rol oynayırdı.

Əsrlər boyu mahalın Azərbaycanın siyasi və mədəni orbitində üzvi surətdə bulunması onun qeyri-türk müsəlman əhalisinə güclü akkulturasıya təsiri göstərməyə bilməzdi. İzahat üçün deyək ki, akkulturasıya uzun sürən təmas və ünsiyyət nəticəsində bir etnik qrup tərəfindən digər etnik qrupun mədəniyyətinin bu və ya başqa elementini əxz etməsi prosesidir. Azərbaycan mədəni mühitinin təsiri nəticəsində bölgənin avar, ingiloy və saxur etnosları arasında bikultural (ikili mədəni) və bietik (qoşaetik) identiklik və səriştəlilik formalaşmışdı⁸⁷ ki, bu, ilk növbədə Azərbaycan türkcəsinin, adət-ənənələrinin və mədəniyyətinin mahalda geniş yayılmasında özünü göstərirdi.

Azərbaycan dilinin yayılma arealının, demək olar ki, tarixən bütün Qafqazı, xüsusən də onun cənubunu və mərkəzini əhatə etməsi, müxtəlif yerli xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi tarixi və etnoqrafik ədəbiyyatda artıq çoxdan təsdiqini tapmışdır.⁸⁸ Ona görə də bilavasitə Zaqatala mahalında Azərbaycan türkcəsinin geniş yayılmasını və ümumişlək dil kimi bölgənin polietnik əhalisinin təmərküzləşdirici amil olmasını təsdiqləyən bəzi faktlara toxunmaq istərdik.

1826-cı ildə rus ordusunun polkovniki M.A.Kotsebu yazırdı: «Car müklərində əhalinin 2/3-ni təşkil edən köklü müsəlmanlar tatarca (azərbaycanca — Ş.R.) danışırlar və mahiyyətə ləzgidirlər (dağlıdırlar - Ş.R.)».⁸⁹

1830-cu ilin fevral-martında Car-Balakən camaatlarına qarşı hərbi yürüş etmiş Paskeviç öz raportunda kənd icma başçılarına təqdim etdiyi proklamasiyaların məhz azərbaycanca tərtib olunduğunu göstərirdi.⁹⁰

1840-cı ildə Kaxetiyaya və Car-Balakən vilayətinə səyahətə çıxmış D.Zubarev Car-Balakən mahalının işlək dili kimi Azərbaycan türkcəsinin olduğunu bildirirdi. O, bu dilin, həmçinin qonşu Kaxetiyada da yayıldığını qeyd edirdi və kaxetlərin leksikasında fəal surətdə işlədilən Azərbaycan sözlərini nümunə gətirirdi («Allahverdi», «Yaxşı yol»).

Zubarevin xatırladığı carlıların yemək adları (bozbaş, kabab, plov) maddi mədəniyyətin önəmli elementlərindən olan Azərbaycan kulinariyasının mahalda kök salmasından xəbər verirdi.⁹¹

1865-ci ildə qələmə aldığı məqaləsində A.Poserbski həm avarların, həm də ingiloyların azərbaycanca bildiklərini qeyd edirdi.⁹²

Azərbaycan dilinin bölgədə rolu və əhəmiyyəti haqqında dəyərli etirafa D.Bakradzədə də rast gəlirik: «Dairədəki muğalların (azərbaycanlıların - Ş.R.)

dilinə gəldikdə isə, o bütün Şərqi Zaqafqaziyada və İranın şimal hissəsində ümumişləkdir. Burada bu dilin dairənin bütün xalqları arasında ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət göstərdiyini qeyd etməmək olmur, çünki onu hamı - həm ləzgilər (avarlar-Ş.R.), həm də ingiloylar bilir».⁹³

Başqa olduqca qiymətli bir şahidlik gürcü «Saxalxopurseli» qəzetinə məxsusdur. Bu qəzetin 1916-cı ilin fevral saylarından birində getmiş və tərcümə olunaraq «Açıq söz» qəzetində dərc edilmiş «İngiloda» sərlövhəli məqaləsində gürcü pravoslav missionerlərinin ingiloy əhali arasında uğursuz fəaliyyətinə toxunularaq, ürək ağrısı ilə qeyd edilirdi: «Təəssüf ki, indi ingiloy müsəlmanlar və ingiloy xristianlar arasında... qardaşlıq, birlik yoxdur. Bir-birlərindən çox uzaqlaşdılar. İngiloy müsəlmanlar ana dilini, əxlaq və adətini unutmağa qeyrət edirlər... Bizim çörəklərdən qızartmıyolar, türkləşməyə çalışıyolar. Zövcəliyə Nuxa həvalisindən türk qadınlarını götürürlər... Nə məhəlli türklər, nə ləzgilər bizim ingiloy müsəlmanları qədər dərin mütəəssib (din təəssübkeşi - Ş.R) deyildirlər...

Qardaşlar (xristian gürcülər və ingiloylar nəzərdə tutulur - Ş.R.) bir-birlərindən uzaqlaşdılar. Bu qardaş uzaqlaşması oraya qədər dayandı ki, əmizadə müsəlmana söylərsən: « Qamar coba!», türkcə cavab verər: «Sağ ol». Söylərsən gürcüçə: «Nasılsın, əmizadəm?», «Yaxşıyam» deyər. Hasilə sizinlə gürcüçə qonuşmayacaqdır. Bir çox ingiloy müsəlmanlar ana dilini unutdu və on sənə içində İngilo müsəlmanları arasında gürcüçəyi yad edən qalmaz».⁹⁴

Azərbaycanın dəyərli ziyalılarından M.A.Mirbağırzadənin yazdığına görə, ingiloylar, xüsusən də 1917-ci ildən etibarən öz övladlarını Azərbaycan dilində oxutmağa üstünlük verirdilər. O, qeyd edirdi ki, «Kötüklü kəndinin... yerli əhalisi xristian yengiloylardır... İstər öz aralarında və istər camaat arasında danışığıları türkcə «muğal» şivəsidir. Hətta türkcə danışığıları o qədər aydındır ki, bunların türk muğaldan dönüb yengiloy olduqları xatırlanır».⁹⁵

Beləliklə, göstərilən siyasi və sosiomədəni amillər zaqatalıların seçimini şərtləndirdi. Bölgə əhalisinin mədəni-konfessional mənsubluğu onun Azərbaycan dövlətçiliyi sistemində siyasi identifikasiyası üçün münbit zəmin oldu. Gürcüstana birləşmək perspektivi isə mahalın siyasi-intellektual elitası tərəfindən birmənalı surətdə rədd edildi.

Zaqatala Milli Şurası Azərbaycan hökumətinə öz qərarı barədə iyunun 28-də teleqramla xəbər verdi; həmin teleqram əsasında 1918-ci ilin iyunun 30-da hökumət Zaqatala dairəsinin Azərbaycan Respublikasına birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi.⁹⁶ Quberniya statusu almış mahala tezliklə general Əliyər bəy Həşimbəyov vali (qubernator) təyin olundu: o bu vəzifəni 1919-cu ilin aprel ayının ortalarından icra etdi.⁹⁷

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan hökuməti Zaqatala mahalının Azərbaycan cümhuriyyəti tərkibinə daxil olmasını hüquqi cəhətdən təsbit edərkən, gürcü hakimiyyət strukturları da analoji addımlar atmaqda idi: Gürcüstan parlamentinin

1918-ci ilin avqustun 2-də təsdiqlədiyi quberniya, mahal və qəza ştatları haqqında xüsusi qərara əsasən, Zaqatala dairəsinə də digər inzibati vahidlərə olduğu kimi, komissar təyin olunurdu.⁹⁸

Lakin 1918-ci ilin yayında gürcü hökuməti, bütün səylərinə rəğmən, Zaqatala dairəsində öz nəzarətini bərqərar edə bilmədi. Buna bir səbəb yerli əhali və onun ictimai-siyasi fəallarının öz seçimini Azərbaycan lehinə etməsi və Gürcüstanı ilhaq olunma perspektivini birmənalı surətdə rədd etməsi idisə, digər səbəb həmin dövrdə Zaqalala bölgəsində Osmanlı qoşun hissələrinin olmasından, xarici-siyasi faktordan irəli gəlirdi.

6. Qafqaz alman-türk blokunun himayəsi altında: ərəzi və sərhədlərin təsbiti cəhdləri

Bəlli olduğu kimi, 1918-ci ilin may-oktyabr aylarında Cənubi Qafqazda türk-alman blokunun hegemonluğu bərqərar olmuşdu. Yenidən yaranmaqda olan Qafqaz cümhuriyyətlərinin siyasi təşəkkülü, onların ərazilərinin ilkin təsbiti məhz bu blokun diqqətli nəzarəti altında və onun iradəsinə uyğun şəkildə baş verirdi. Bəhs olunan dövrdə Almanıyanın və Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasətini davam etməkdə olan dünya savaşı və Rusiya imperiyasının dağılması şəraitində regionun geosiyasi və iqtisadi resurslarından optimal yararlanmaq məqsədi müəyyən edirdi. Bu amillər sözügedən dövlətlərin ortaya çıxmış bir sıra etnoərəzi itxilaflarını öz maraq və məqsədlərinə uyğun şəkildə tənzimləmək (və ya dondurmaq) istəyini şərtləndirirdi. Məsələn, 1918-ci ilin iyulunda Azərbaycan hərbi hissələrinin Qarayazıya yeridilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında yaranmış gərginlik məhz alman hərbi missiyasının müdaxiləsi ilə munaqişəyə çevrilməmişdi.⁹⁹

Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci ilin mayın 21-də, Transqafqaz cümhuriyyətinin dağılması ərəfəsində Batumda gürcü (Jordaniya, Nikoladze, Surquladze, Avalov) və Azərbaycan (Xan Xoyski, Yusifbəyü, Cəfərov, Xasməmmədov, Səfikürdski, Pepinov) tərəflərinin görüşündə qarşılıqlı ərazi iddiaları və sərhəd məsələsi müzakirə olunmuş, lakin bir nəticəyə varılmamışdı. Həmin dövrdə, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda artıq ilkin konturları sezişləndirilməkdə olan yeni siyasi reallıqların təsbiti və «Dördlər İttifaqının» - Almaniya və Türkiyənin hegemonluğu altında yeni geosiyasi konfigurasiyanın biçimlənməsi, habelə mövcud və potensial etnosiyasi munaqişələrin qeyd etdiyimiz güc mərkəzlərinin mənafələrinə uyğun qaydada nizamlanması üçün İstanbulda beynəlxalq konfransın çağırılması nəzərdə tutulurdu. Onun işində iştirak etmək üçün Osmanlı paytaxtına Qafqaz respublikalarının hər biri öz nümayəndə heyətini

ezam etmişdi. Bu respublikalar arasındakı ixtilaflar artıq Konfransa hazırlıq gedişində bütün çılpalığı ilə üzə çıxmışdı.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında münasibətlər, bəlkə də, 1918-1920-ci illərdə -Azərbaycanın sovetləşməsinədək ən aşağı nöqtədə idi.¹⁰⁰ Bunu Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadənin və fəvqəladə səlahiyyətli səfir Ə.M.Topçubaşovun məktubları da təsdiqləyir. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə iyulun 19-da İstanbuldan göndərdiyi məktubunda qeyd edirdi: «Borçalı, Qarayazı məntəqələrini və Zaqatala, Sığnaq qəzalarını Azərbaycan xəritəsinə köçürmüşük və müdafiə edəcəyik».¹⁰¹ «Analoji xəritəni» gürcülər də tərtib etmişdilər. M.H.Hacinskiyə bir başqa məktubunda M.Ə.Rəsulzadə gürcü nümayəndəsi ilə görüşünü belə təsvir edir: «O bizi heyrətləndirdi. Cibindən bir xəritə çıxardı və bir tərəfdən Göyçəgöl və Qazaxa, digər tərəfdən isə Zaqatala və Azkalaaxturi xəttinə çatan Gürcüstan hüduqlarını göstərdi. Buna əsaslanaraq, o dedi ki, yalnız sərhədlərin təshihindən danışmaq mümkündür, yoxsa biz sazişə gələ bilmərik, qan tökmək lazımdır. Mən ona cavab verdim ki, nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar, və biz ayrıldıq».¹⁰²

Ə.M.Topçubaşov baş nazir F.X.Xoyskiyə ünvanladığı 1918-ci il 5 sentyabr tarixli məktubunda yazırdı: «Gürcüstan ilə münasibətlər elə korlanıb ki, onların nizamlanması üçün tədbir görmək lazımdır. Şəkk-şübhə, inamsızlıq, Gürcüstanın bütün bələlərinin Türkiyədən, deməli, o cümlədən bizdən gəlməsi barədə mənfi rəy - bizim ən yaxşı qonşularımız bunlardan çıxış edirlər. Gürcülərin dərin inamına görə, onları tevtonların ağışına atan bizik! Burada uzun zaman bulunmalıyıq ki, belə yanlış fikirləri yox edək...»¹⁰³

Gətirilən iqtibas bir həqiqət məqamını əks etdirir: faktiki olaraq Gürcüstanın Almaniya protektoratlığına keçməsinə məhz Türkiyənin hərbi və geosiyasi ambisiyaları şərtləndirmişdi. Məsələn, Osmanlı imperiyasının Gürcüstana zorla qəbul etdirdiyi 4 iyun 1918-ci il tarixli müqaviləsinə əsasən (bəlli olduğu kimi, analoji müqavilələr digər Qafqaz respublikaları ilə də bağlanmışdı)» Batum vilayəti, Axalkələk qəzası və Axalsıq qəzasının bir qismi, yəni Gürcüstan dövlətinin iddia etdiyi ərazidən 350 min nəfərin yaşadığı 10000 kv. verst Türkiyəyə verilir.¹⁰⁴

Ölkələrinin Türkiyə himayəsi altına keçməsindənə, Almaniyanın protektoratlığı altında bulunmasına üstünlük verən gürcü siyasi elitası 1918-ci ilin mayın 28-də Potidə Almaniya ilə yetərinə ağır şərtlərdə 6 müqavilə imzalamışdı: faktiki olaraq həmin müqavilələrlə Gürcüstanın dəmir yolları, limanları üzərinə alman nəzarəti bərqərar olurdu. Gürcüstana məxsus gəmilər, habelə dağ-mədən sənayesi Almaniyanın fələn sərəncamına keçirdi. Gürcüstan respublikasının strateji məntəqələrində alman qoşunları yerləşdirilirdi.¹⁰⁵

Almaniya himayəsinin qəbulunu gürcü siyasi dairələri (ilk növbədə də menşeviklər) məcburi, fəqət zəruri akt kimi dəyərləndirirdi. O dövrdə aparılan

danışqların fəal iştirakçısı Z.Avalov bununla əlaqədar yazırdı: «(Gürcülər) almanlarda Avropa mədəniyyətinin, Avropa biliklərinin və bacarığının yaxşı təmilçilərini götürdülər... Batumda Almaniya Türkiyə üçün buruntaq demək idi, elə vacibi də bu idi».¹⁰⁶ Analoji fikrə biz Jordaniyanın nitqində də rast gəlirik.¹⁰⁷

Gətirilən fraqment onunla əlamətdardır ki, o, 1918- 1920-ci illərdə mövcud Gürcüstan siyasi sisteminin, demək olar bütün qüvvələri üçün səciyyəvi olan siyasi və sosiomədəni səpkili dünyagörüşü yönəlişliyindən (ustanovkadan): «avropamərkəzçilikdən» xəbər verirdi. Özü də bu yönəlişliyin ən qızğın tərəfdarları gürcü menşevikləri idi. Onların lideri N.Jordaniya hələ 1917-ci ilin noyabrında gürcü milli qurultayında, vaxtı ilə Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi zəruriliyindən bəhs edərkən, deyirdi: «O zaman Gürcüstan dilemma qarşısında idi: Şərq, yaxud Qərb. Və bizim əcdadlarımız Şərqdən kənara çəkilməyi və Qərbə doğru üz tutmağı qərara aldılar. Lakin Qərbə yol Rusiyadan keçirdi və deməli, Qərbə tərəf getmək Rusiya ilə birləşmək demək idi...»¹⁰⁸

Almaniyanın Gürcüstan üzərində protektoratlığı, belə bir vəziyyət üçün səciyyəvi olan ağır, faktiki əsarət şərtləri ilə müşayiət olunurdu,¹⁰⁹ amma paralel olaraq, gürcü dövləti institutlaşma dövrünü katalizmlərsiz yaşamaq imkanı əldə etmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz İstanbul konfransına hazırlıq mərhələsi çox uzandı və ən sonda bu forum, ümumiyyətlə, baş tutmadı. Bu arada isə təşəkkül tapma dövrünü yaşayan Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları öz himayəçilərinin yardımı ilə siyasi-coğrafi məkanlarının təsbitinə can atırdılar. Fəqət bu can atımlar bir çox məqamlarda hegemon dövlətlərin - Almaniya və Türkiyənin Qafqazda 1918-ci ilin yayında özünü açıq şəkildə büruzə verən rəqabəti şəraitində müəyyən edilir və istiqamətləndirilirdi.

Hələ 1918-ci ilin aprelin 27-də Cənubi Qafqazın nüfuz dairəsinə bölünməsinə dair imzalanmış alman-türk sazişinə əsasən, Türkiyəyə yalnız Qars-Aleksandropol-Qarakilsə dəmir yolu boyunca ərazilər verilirdi. Gürcüstan və Azərbaycanın isə Almaniyanın nüfuz dairəsinə keçməsi nəzərdə tutulurdu.¹¹⁰ Lakin tezliklə iki mühüm amil bu sazişi faktiki olaraq etibarsız etdi. Birincisi və ən əsası, bölgədə yeni hərbi-strateji reallıqların meydana gəlməsi Osmanlı imperiyasının hakim dairələrinə - gənc türklərə çoxdan bəri bəslədikləri panturanist planları həyata keçirməyə (1917-ci ilin noyabrında dərc etdiyi bəyanatla «İttihad və Tərəqqi» partiyası Osmanlı imperiyasının yeni şimal sərhədlərinin Şimali Qafqaz dağlarından keçməsinə çağırırdı¹¹¹) və Almaniyanın məqsədləri ilə çox vaxt uzlaşmayan öz geosiyasi maraqlarını gerçəkləşdirməyə əlverişli şərait yaratmışdı.

Digər amil Azərbaycan cümhuriyyətinin təşəkkülü faktı ilə sıx surətdə bağlı idi: Azərbaycan siyasi yuxarıları dövlətin siyasi və ərazi cəhətdən təmərküzləşməsində təbii ki, özlərinə etnokonfessional planda yaxın olan qüvvəyə dərin ümidlər bəsləyirdilər, fəqət bu zaman Azərbaycanın siyasi özünüifadə və identikliyinə Osmanlı imperiyasının siyasi və sosiomədəni məkanında reallaşması

ehtimalını da istisna etmirdilər. Bu isə Osmanlı ordusunun Azərbaycan ərazisinə yuxarıda qeyd olunan sazişə rəğmən qoşun yeritməsinə hüquqi və mənəvi haqq qazandırmış olurdu.

Türkiyənin Cənubi Qafqazda müstəqil hərbi-siyasi kurs götürməsi Almanıyanın hakim dairələrinin kəskin narazılığına səbəb olmuşdu: almanların fikrincə, türklərin Qafqaz istiqamətində hücumu onları strateji hədəflərdən yayındırırdı. 1918-ci ilin iyununda Borçalıda alman və türk əsgərləri arasında müəyyən toqquşmalar da baş vermişdi.¹¹²

Bu arada alman qoşunları Borçalı və Qarayazını, habelə Poylu və Ağstafa stansiyalarını tutmuşdular. Bu ərazilərdə alman hərbi faktorundan yararlanaraq, gürcü hökuməti öz inzibati idarəçiliyini təşkil etmişdi.¹¹³ Faktiki olaraq, alman hərbi qüdrətinin çatısı altında Gürcüstan hakimiyyəti bir sıra ixtilafli bölgələri öz nəzarəti altına götürürdü. Qeyd edək ki 1918-ci ilin noyabrında alman qoşunlarının Gürcüstanı tərk etməsindən sonra da bir sıra ərazilər, o cümlədən Borçalı qəzasının azərbaycanlı və erməni əhalisi yaşayan hissələri gürcü idarəçiliyi altında qaldı. Bu cür vəziyyət, hətta 1918-ci ilin dekabrında qısamüddətli gürcü-erməni müharibəsinə gətirib çıxarmışdı.

Belə bir fakt xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, 1918-ci ildə Azərbaycan de-fakto Gürcüstanla qərb sərhədlərinin bərqərar olması prosesində, demək olar ki, əməli iştirak etməmişdi.¹¹⁴ Məhz ona görə də gürcü hökuməti gürcü etnik ünsürünə faktiki olaraq rast gəlinməyən Qarayazı, habelə Çatma, Ceyrançöl və Eldar düzlərini nəzarəti altına götürməyə müvəffəq olmuşdu.

Azərbaycan öz siyasi-ərazi identikliyinə təsbitində analoji surətdə Türkiyənin hərbi-siyasi resurlarına bel bağlayırdı: öncə qeyd etdiyimiz kimi, Zaqatala mahalına türk qoşunlarının yeridilməsi¹¹⁵ həmin ərazinin Azərbaycan tərkibində qalmasında xeyli əhəmiyyəti oldu.

Yeri gəlmişkən, Zaqatala üzərində Azərbaycan hakimiyyətinin legitimasiyası, yəni yerli əhali tərəfindən tanınması prosesi, demək olar ki, ciddi çətinliklərlə üzləşmirdi. Yalnız ilk vaxtlar, Azərbaycan hökumətinin təyin etdiyi qubernator Həşimbəyovun vəzifədən kənarlaşdırıldığı bəzi şəxslər Dağıstana birləşmək barədə gizli təşviqat aparsalar da, onların qarşısı alınmışdı.¹¹⁶ Zaqatalalıların yeni siyasi reallıqları qəbul etməsinin önəmli göstəricisi onların Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Azərbaycan uğrunda döyüşlərdə fəal iştirak etmələri idi. Bu barədə B.N. Kiçikxanov obrazlı surətdə yazırdı: «Kəndlərimizdə olan Türkiyə zabitlərindən, bilistifadə hər kənddə 20-dən 25 yaşına qədər gənclərimiz əsgəri təminat altına alındı... Bir alay təşkil edilib, Tiflisdən xeyli ləvazimat da gətirildi. Bir yandan əsgəri təşkilatımız tənzim, digər tərəfdən bunların işləri ifa və tərtib edilirdi. Kəndlərdən vaqonlar ilə ərzaq, yüklərlə ayaqlı mallar ianə təqvilə hər gün göndərilməkdə idi... Bakıda hücumda bulunan ordumuzun arxasını təmin, daxili anarxiyanı təskin etmək qəsdilə bütün cihazı ilə bir bin (1000) nəfərdən ibarət süvari əsgər təşkil edildi. Bu atlı əsgərlərin 4

milyondan fazla məsarifəti bu gün məhcur edilmiş yazıq kəndlilər alın tərilə qazandığı pullardan vermişdilər».¹⁷

Beləliklə, 1918-ci ilin payızına doğru, xarici-siyasi aktorların - Türkiyənin və Almaniyanın fəal iştirakı və təsiri ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında de-fakto sərhədlər bərqərar oldu: keçmiş Yelizavetpol (Gəncə) və Tiflis quberniyaları, habelə Zaqatala dairəsi ilə Sığnaq qəzası arasında sabiq Rusiya hökuməti tərəfindən təsbit edilmiş inzibati sərhədlər fəlan dövlət sərhədləri statusu kəsb etdi. Zaqatala Azərbaycan, Borçalı və Qarayazı isə Gürcüstan tərkibində qaldı. Ümumiyyətlə, bu iki respublika arasında 1920-ci ilin aprelində də-fakto təşəkkül tapmış təqribi sərhədlər Azərbaycan diplomatik sənədlərində aşağıdakı qaydada göstərilirdi: «Zaqatala dairəsinin Sığnaq qəzası ilə keçmiş sərhəddən Alazan çayınadək və sonra bu çay üzrə Zilçə dağınadək, daha sonra düz xətlə Eldar düzünü keçməklə cənuba İori çayına doğru, Kəsəmən kəndi yaxınlığında Gəncə və Tiflis quberniyalarının keçmiş sərhədi üzrə Poylu stansiyasınadək, Kür çayı ilə yuxarıya yönələrək, Xram çayı üzərindəki Qırmızı körpüyə qədər və oradan Qazax və Borçalı qəzaları arasında köhnə inzibati sərhəd üzrə cənuba doğru».¹¹⁸

Həm Azərbaycan, həm də gürcü tərəfi de-fakto bərqərar olmuş sərhədlərin şərti və müvəqqəti olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdi.

7. Cənubi Qafqazda «Dörlər İttifaqı» ilə Antantanın mübarizəsi

1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda cərəyan edən siyasi və sosial proseslərin tədqiqat məntiqi onlara hadisələrin xarici-siyasi (beynəlxalq) kontekstinə nəzərə almaqla daha geniş rəqərdə baxılması zərurətini ortaya qoyur. Bu proseslərin gedişi bir çox hallarda 1918-ci ildə öz sonuncu mərhələsinə qədəm basmış dünya müharibəsi və Rusiyada yenidən alovlanmaqda olan vətəndaş savaşı ilə şərtlənirdi.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda əsas fəvqəlrəqional oyunçular Almaniya, Türkiyə («Dörlər İttifaqı»), İngiltərə (Antanta) və bolşevik Rusiyası idi. Həmin ilin sonlarında region və onun ətrafında mövcud konfigurasiya əsaslı dəyişikliyə uğrayır: «Dörlər ittifaqının» dünya müharibəsində məğlubiyyəti ilə Almaniya və Türkiyə orduları Qafqazdan getmək məcburiyyətində qalırlar; regionda təqribən il yarım davam etmiş Antanta (ilk növbədə isə İngiltərə) hegemonluğu dövrü başlayır. Bununla yanaşı, Cənubi Qafqaz, Rusiya məkanında cərəyan edən daxili savaşa qarşıdurən düşərgələrin hər ikisinin maraq fokusunda idi. Regionda qurulmaqda olan dövlətlərin ərazi və sərhədlərinin təsbiti məsələsi də bir çox məqamlarda qeyd olunan güc mərkəzlərinin məqsəd və maraqlarına müvafiq və eyni zamanda onların qarşılıqlı təsir müstəvisində öz həllini tapırdı. Ona görə də

xarici-siyasi (beynəlxalq) konteksti nəzərə almadan Cənubi Qafqaz respublikalarının qarşılıqlı münasibətlərinin adekvat mənzərəsini yaratmaq, deməli, mövcud etnosiyasi ixtilafı, o cümlədən Zaqatala problemini dolğun anlamaq mümkün deyildir.

Almaniyanın 1918-ci ildə Rusiya məkanında davranış tərzini Dünya müharibəsinin məntiqi, habelə köhnə geosiyasi maraqlar diktə edirdi. Brest sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə Almaniya bu məkanda legal hərəkət etmək imkanı əldə etmişdi. Almaniyanın orada əsas rəqibi bilavasitə Antantadan daha çox, onun patronajı altında 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəllərində Kuban və Don hövzəsində formalaşmış «General Alekseyev-Denikin duumviratının» rəhbərlik etdiyi «Könüllü Ordu» idi.¹¹⁹ Faktiki olaraq Almaniya, yuxarıda qeyd olunan mülahizələrdən çıxış edərək, antibolşevik Rusiyasının Cənubi Qafqaza münasibətdə fəal hərəkət etməsini əngəlləyirdi. Məsələn, 1918-ci ilin yayında gürcü hərbi hissələri tərəfindən Soçi dairəsinin tutulması «Könüllü Ordu» düşərgəsində hiddətlə qarşılanmışdı. Lakin alman amilinin mövcudluğu «ağ»lara çəkirdirici təsir göstərirdi. Oktyabrın əvvəllərində alman missiyası müşavirinin Tiflis qəzetlərindən birində getmiş aşağıdakı məzmunlu məlumatı da deyilənləri təsdiqləyirdi: «Rus Könüllü Ordusunun təhdidləri Gürcüstan üçün təhlükəli deyildir, çünki general Alekseyevin qoşunlarının Gürcüstana hücum edəcəyi təqdirdə alman qoşunları Gürcüstana münasibətdə öz üzərinə götürdüyü təəhhüdlər səbəbilə gürcü respublikasının sərhədlərinin müdafiəsinə qalxacaq, Ukrayna qoşunları isə general Alekseyevə arxadan zərbə endirəcəkdir».¹²⁰

Digər tərəfdən isə yeni sovet qurumunu məhv etmək məqsədi güdən Antanta blokundan fərqli olaraq, Almaniya bolşevik hökuməti ilə yetərinə sıx siyasi-diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Alman-sovet əməkdaşlığı Almaniya Şərqi cəbhəsinə ləğv etmək, Rusiya və xüsusən də ondan ayrılmış vilayətlərin maddi ehtiyatlarından yararlanmaq imkanı verirdi. Sovet Rusiyası isə öz növbəsində müharibədən çıxmaqla hərbi-siyasi konsolidasiyası üçün olduqca zəruri tənəffüs əldə etmiş olurdu. Sözügedən əməkdaşlığın ən bariz nümunəsi 1918-ci ilin avqustun 27-də imzalanmış sovet-alman əlavə sazişi idi. Həmin saziş Gürcüstanın İkinci Reyxin nüfuz dairəsinə keçməsinə faktiki olaraq təsdiqləyirdi; Almaniya isə öz növbəsində, hasil olunacaq Bakı neftinin 1/4 -nin güzəşt edilməsi müqabilində Azərbaycanın şərqi sovet Rusiyasında qalmasına razılıq verirdi.¹²¹

Bəlli olduğu kimi, bu saziş bir sıra amillər, o cümlədən hərbi-siyasi konyunkturanın sürətlə dəyişməsi üzündən həyata keçmədi.¹²²

1918-ci ilin son aylarında Cənubi Qafqazda beynəlxalq vəziyyət köklü sürətdə dəyişdi: cahan savaşında məğlubiyyət Türkiyə və Almaniyanı regionu tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qoydu. Diyarın mühüm məntəqələri - Bakı, Tiflis, Batumi ingilis qoşunları tərəfindən işğal edildi.

Alman-türk blokunun Qafqazdan çəkilməsi və müvafiq sürətdə ingilis qoşunlarının gəlişi regionda Brest-Litovsk sonrası təşəkkül tapmış hərbi-siyasi və

siyasi-hüquqi reallıqların destruksiyasına və qeyd etdiyimiz kimi, yeni geosiyasi konfigurasiyanın meydana gəlməsinə yol açdı. Regionda Antanta, daha dəqiq desək, İngiltərə hegemonluğunun bərqərar olması o çağadək Almaniya və Türkiyə himayəsi altında dövləti-siyasi təşəkkül tapma prosesini yaşayan Gürcüstan və ələlxüsus da Azərbaycan üçün ilk vaxtlar müəyyən problemlər doğurmuşdu: bəllidir ki, Britaniya qoşunları komandanı general V.M.Tomson faktiki olaraq ilk dövrdə taktiki mülahizələrə görə Bakı rayonunu Azərbaycan hökumətinin yurisdiksiyasından çıxarmış və «Vahid və bölünməz Rusiya» tərəfdarlarını himayə etmişdi.¹²³

Antantanın qalibiyyəti Cənubi Qafqazda və Şərqi Anadoluda erməni siyasi amilinin yenidən dirçəlməsinə də səbəb olmuşdu. Gürcüstan və Azərbaycandan fərqli olaraq, müttəfiqlərin nəzərində özlərinin antantapərəst obrazını formalaşdırmış erməni siyasi dairələri öz ərazi ambisiyalarını reallaşdırmağa girişmişdilər. Professor Avalovun yazdığına görə, 1918-ci ilin dekabrında ABŞ Senatına təqdim olunmuş qətnaməyə əsasən, Ermənistan Qara, Aralıq və Xəzər dənizləri əhatəsində təsvir olunurdu.¹²⁴

Dünya müharibəsinin qalibi Antantanın, başlıcası isə İngiltərənin Rusiya imperiya hüddullarında hərəkət xətti Almaniyanın analoji hərəkətindən öz strateji məqsəd və taktikası ilə seçilirdi. Biz A.Rayevskinin ingilis komandanlığının Rusiyada iki məqsəd güdməsi haqqında tezisi ilə razılaşırıq.¹²⁵ Həmin tezisi bir qədər dəqiqləşdirərək, söyləyərdik: birinci niyyət ideya-siyasi amil kimi bolşevizmi, və sosio-siyasi fenomen kimi sovet quruluşunu məhv etmək idi. Bu səbəbdən artıq 1918-ci ilin sonlarına doğru Antanta Sovet Rusiyasının diplomatik və iqtisadi blokadasını bərqərar etmiş, həmçinin müdaxilə planlarını gerçəkləşdirməyə başlamışdı.¹²⁶ Məhz Antantanın maddi və fiziki yardımları ilə Denikin ordusu 1919-cu ilin əvvəllərindən etibarən fəal hərbi əməliyyatlara keçərək, tezliklə bütün Şimali Qafqazı tutmağa müvəffəq olur və regionda baş verən hərbi-siyasi proseslərin olduqca mühüm subyektinə çevrilir.

Digər məqsəd Böyük Britaniyanın Qafqazda, ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərqdə Rusiya ilə onilliklər boyu davam etmiş köhnə geosiyasi rəqabət faktoru ilə sıx əlaqədə idi: siyasi realizm ənənələrinə istinad edən (o, dövlətlərin qüdrətə doğru can atmasını və bu səbəbdən digər dövlətlərlə daim rəqabət aparmasını ehtimal edir.¹²⁷) ingilis hakim dairələri Rusiyanın istənilən formada yenidən bərpası və dirçəlişinə yol vermək istəmirdilər. Ona görə də onlar sözdə «vahid və bölünməz Rusiya» ideyasını dəstəkləsələr də, əməldə faktiki olaraq, yeni meydana çıxmış dövlətlərə himayə edirdilər. Və məhz geosiyasi maraqlar ingilis hərbi komandanlığını «Könüllü Ordunun» Cənubi Qafqazı da işğal etmək cəhdlərinin qarşısını almağa sövq edirdi.

Britaniyanın Rusiya məkanında güddüyü ikili məqsədi «Daily herald» qəzeti çox dəqiq səciyyələndirirdi: «Bizim hökumət dilemma qarşısındadır:

kapitalistlər kimi onlar sovetləri məhv etmək istəyirlər, imperialistlər kimi Rusiya imperiyasını əvvəlki qüdrət və miqyasda bərpa etmək istəməirlər».¹²⁸

1918-ci ildə Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının öz siyasi-ərazi identikliklərini məhz alman-türk himayəçilərinin patronajı altında təsbit etməyə çalışdıqlarından yazmışdıq. 1919-1920-ci illərdə də bu respublikaların istər qarşılıqlı münasibətlərinin ümumi tonu, istərsə də müxtəlif ixtilaf və münaqişələrdə qarşılıqlı fəaliyyəti həm qlobal - İngiltərə (bir qədər nadir hallarda - həmçinin ABŞ və Fransa), həm də regional - monarxist, daha sonra isə bolşevik Rusiyası - subyektlərin davranış tərzı və iradələri ilə müəyyən edilirdi. Biz ikinci fəsildə zaqatalılara məxsus torpaq sahələri ilə bağlı mübahisəli məsələdən bəhs edərkən, məhz bu - Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri kompleksində ayrıca epizodun inkişaf süjetinə region və ətrafında cərəyan edən xarici-siyasi proseslərin dinamikasının konkret necə təsir göstərdiyini daha ətraflı nəzərdən keçirəcəyik.

8. Paris sülh konfransı: Azərbaycan və gürcü memorandumları və Zaqatala. Cənubi Qafqaz konfransları: «tarixi-strateji sərhədlər» prinsipi «təyini-müqəddərat» prinsipinə qarşı

1918-ci ilin sonlarından etibarən Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində yaxınlaşma müşahidə olunurdu. Bu, ilk növbədə qurulmaqda olan respublikaların siyasi tələlərinin çulğalaşmasından irəli gəlirdi: geosiyasi planda vəhdət təşkil edən Azərbaycan və Gürcüstan nəzərdən keçirilən dövrdə öz mövcudluqlarına qarşı yönəlmiş eyni təhdid və çağırışlarla üzləşirdi. Bu çağırışlara cavab vermək məcburiyyətinin məntiqi gənc respublikaların siyasi fəaliyyətinin (o cümlədən xarici sferada) koordinasiya zərurətini ortaya çıxarırdı. 1919-cu ildə həmin zərurətdən irəli gələrək, iki respublika arasında hərbi-siyasi sahədə müttəfiqlik münasibətləri təşəkkül tapmışdı ki, onun da apofeozu iyunun 16-da imzalanmış müqavilə idi.

Azərbaycan və Gürcüstan Paris sülh konfransında öz diplomatik səylərini kifayət qədər uzlaşdırırdı: hər iki respublikanın nümayəndə heyəti istər monarxist Rusiyası düşərgəsinin siyasi iddialarına qarşı mübarizədə, istərsə də öz dövləti müstəqilliklərinin beynəlxalq tanınması istiqamətində, demək olar ki, birgə fəaliyyət göstərirdi.¹²⁹

Lakin siyasi yaxınlaşma və müttəfiqlik münasibətləri heç də iki respublika arasında ərazi və digər etnosiyasi səciyyəli ixtilaf və münaqişələrin aradan qalxması demək deyildi: biz 1919-1920-ci illərdə Axısqa, Cənub-Qərb (Qars) respublikası,¹³⁰ Batum, Zaqatala və s. bu kimi hər iki respublika üçün önəm kəsb edən məsələlər ətrafında kəskin mübahisələr getdiyini görürük. Növbəti fəsildə zaqatalıların «mübahisəli» torpaqları məsələsinin zaman-zaman tərəfləri, hətta

silahlı konfrontasiya həddinə gətirdiyini ətraflı şərh edərkən, ixtilafli problemlərin iki dövlət arasında münasibətlərə destruktiv təsirinə biz bir daha qayıdacağıq.

Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərarası münasibətlərinə mənfi təsir göstərən digər mühüm amil 1918-ci ildə iki ölkə arasında de-fakto bərqərar olmuş sərhədlərin qarşılıqlı surətdə tanınmaması idi. Biz bunun qabarıq təzahürünü istər gürcü, istərsə də Azərbaycan nümayəndə heyətlərinin Paris sülh konfransına təqdim etdikləri memorandumlarda da görürük. Bu memorandumlar gənc respublikaların meydana çıxma zərurətini və həyati qabiliyyətini əsaslandırmağa çağırılmış tarixi-etnoqrafik, iqtisadi və siyasi aspektləri ehtiva edən sənəd olub, həmin respublikaların dövrün fəvqəldövlətləri tərəfindən tanınmasına yardım etməli idi.

Azərbaycan memorandumunun respublikanın ərazisinə dair bölməsində Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının türk-müsəlman əhalisi yaşayan hissələrinə Azərbaycanın hüquqları əsaslandırılırdı. Həmçinin Batum və Qars əyalətlərinin, Axalsıq qəzasının etnokonfessional baxımdan Azərbaycana bağlılığı qeyd olunurdu.¹³¹

Sülh konfransına analogi memorandumu gürcü nümayəndə heyətinin sədri N.S.Çexidze və üzvü İ.Q.Sereteli də təqdim etmişdi.¹³² Memorandumda qeyd edilirdi ki, gürcü dövlətinin hüdudları Gürcüstanın etnoqrafik sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Halbuki bu sənəddə Gürcüstan tərkibinə daxil olan ərazilər sırasında Zaqatala mahalının, habelə Türkiyənin Ərdahan, Oltu və Rizə əyalətlərinin göstərilməsi belə bir iddianın həqiqətə uyğun gəlmədiyini nümayiş etdirirdi. Memorandumda ümumi sahəsi təqribən 93 min km² və əhalisi 34 mln. (onlardan yalnız 1,7 mln. nəfərini gürcülərə təşkil edirdi) güman edilən Gürcüstan dövlətinin ərazisi faktiki olaraq gürcü milli-demokratlarının hələ 1917-ci ildə formulə etdikləri ərazi proqramına tam uyğun şəkildə müəyyənləşdirilmişdi. Yeri gəlmişkən, memorandumda gürcü dövləti üçün nəzərdə tutulan məkan, müəyyən düzəlişlərlə (Türkiyə əyalətlərindən imtina ilə) 1921-ci ilin fevralın 21-də Gürcüstan Müəssislər Məclisinin təsdiq etdiyi Konstitusiyada da öz təsbitini tapmışdı: ona əsasən Zaqatala mahalı muxtar inzibati vahid kimi Gürcüstan Respublikasının ayrılmaz hissəsi elan olunmuşdu.¹³³

Gətirilən faktlarla əlaqədar üzə çıxan maraqlı məqam -gürcü sosial-demokratiyasının (N.S.Çexidze və İ.Q.Sereteli gürcü menşevizminin və ümumiyyətlə, rus menşevizminin görkəmli xadimləri olmuşlar), artıq qeyd etdiyimiz kimi, gürcü milli-demokratlarının millətçi yönümlü ərazi proqramlarını əxz etmələri idi. Gürcü menşeviklərinin belə ideya-siyasi təkamülə - müəyyən mənada millətçi liderlərə çevrilməsi faktı onlara müasir müəlliflər tərəfindən də qeydə alınmışdı. Menşeviklərin opponenti, kommunist F.Maxaradze, düzdür, bir qədər rəngləri tündləşdirərək, yazırdı: «Menşeviklərin bundan sonra (müstəqillik elanından sonra - Ş.R.) bütün siyasəti iki sözlə ifadə olunurdu: qamarlamaq və buraxmamaq. Onlar, ən əvvəla, Gürcüstan ərazisini qonşu respublikaların hesabına

genişləndirməyə..., ikincisi, gürcü xalqını Gürcüstan ərazisində qədimdən məskunlaşmış bütün digər xalqlara münasibətdə böyük dövlətçi millət etməyə can atırlar. Gürcüstan gürcülər üçün - mənşeviklər partiyasının əsas şüarı budur; və bu şüar mənşeviklərin ətrafında həm klerikalları, həm... milli demokratları və həm də zadəganları birləşdirmişdir».¹³⁴ Əlbəttə, ifadə olunmuş bu mövqedə siyasi qərəzlilik vardır. Fəqət, gürcü mənşeviklərinin qurduğu dövlətdə etnik azlıqların hüquqlarının pozulmasına dair faktlar digər mənbələr tərəfindən də təsdiqini tapır. Məsələnin təfərrüatına varmadan, sadəcə, bir şahidliyə müraciət edək. O dövrdə Gürcüstanı gəzmış bir ingilis yazırdı: «Azad və müstəqil Gürcüstan sosial demokratik dövləti mənim yaddaşında hər zaman həm öz hüdudlarından kənarda əraziləri zəbt etməyə, həm də bürokratik tiraniyaya münasibətdə kiçik imperialist millətin klassik nümunəsi kimi qalacaqdır. Onun şovinizmi hər cür həddi aşır.»¹³⁵

Gürcü millətçilərinin diskursuna xas ifadələr artıq mənşevik xadimlərinin nitq praktikasına da daxil olmuşdu Məsələn, 1920-ci ilin iyunun 25-də gürcü Müəssislər Məclisində Ağstafa müqaviləsinin müzakirəsi zamanı gürcü mənşeviklərinin liderlərindən A.Çxenkeli öz nitqində demişdi: «Bəlli olduğu kimi, Zaqatala mahalı - Saingilo Gürcüstanın həm tarixi, həm də iqtisadi cəhətdən ayrılmaz hissəsini təşkil etmiş və etməkdədir. Bu mahal Gürcüstan hüdudları xaricində mövcud ola bilməz».¹³⁶

Gürcü sosial-demokratlarının gürcü millətçilərinin siyasi davranış və diskursunu belə mənimsəməsinin səbəbi, fikrimizcə, onların bəhs etdiyimiz dövrdə əvvəlki daha universalist Rusiya siyasi sferasından nisbətən daha partikulyarist gürcü siyasi meydanına keçidləri ilə əlaqədar idi; müəyyən hadisələrin kombinasiyası nəticəsində baş vermiş bu keçid müvafiq davranış və nitq vərdişlərinin əxz olunmasını şərtləndirirdi.

Qənaətimizcə bu, artıq qeyd etdiyimiz kimi, ingilis alimi Skinnerrin təqdim etdiyi konvensional anlayışların, yəni auditoriyanın qəbul etməyə hazır olduğu legitim söyləmələr dairəsinin işlənilib hazırlanması və (və ya) mənimsənilməsində təzahür edirdi. Konkret olaraq bizim nümunəmizdə bu, aşağıdakılar demək idi: mənşeviklər 1918-1921-ci illərdə əhalinin siyasi cəhətdən fəal hissəsinin-ziyalıların və xırda burjuaziyasının böyük əksəriyyətinin millətçi əhvali-ruhiyyəyə tutulduğu ölkəyə rəhbərlik edirdilər. Əhalinin həmin segmenti on illər boyu, bir az öncə söhbət açdığımız D.Bakradzeninin, M.Canaşvilinin və başqalarının Gürcüstan tarixinə dair yazdıqları fundamental əsərlər və dərsləklər əsasında tərbiyə almışdılar¹³⁷: orada Gürcüstanın əzəmətli tarixi keçmişi, itirilmiş vilayətləri, o cümlədən «Saingilo» - Zaqatala haqqında təsəvvürlər təlqin edilirdi. Gürcü siyasi səhnəsində sözügedən illərdə şəriksiz və arasıkəsilmədən iqtidarlıq edən mənşeviklər (müstəqillik dövründə bütün kabinetləri onlar təkbaşına təşkil etmişdilər, həmçinin gürcü Müəssislər Məclisinin 130 üzvündən 109-u mənşevik partiyasının üzvü idi¹³⁸) əhali (auditoriya) ilə ünsiyyət saxlamaq üçün məhz qeyd etdiyimiz ovqat və təsəvvürləri nəzərə almaq məcburiyyətində idilər.

Onlar öz fəaliyyətlərini legitimləşdirmək üçün bu səbəbdən müvafiq anlayışları nitq dövryyələrinə cəlb etməli olurdular. Bu anlayışlar sırasında gürcü xarici-siyasi dairələrində irəli sürülən və dəstəklənən «tarixi-strateji sərhədlər» prinsipi də yer almışdı.

1918-1920-ci illərdə gənc respublikalar arasında müxtəlif siyasi və iqtisadi problemləri, o cümlədən ərazi mübahisələrini yoluna qoymaq üçün bir neçə dəfə Cənubi Qafqaz konfransları təşkil olunmuşdu. Bu forumlarda tərəflərin təklif etdikləri prinsiplər arasında köklü fərqlər ortaya çıxmışdı. Məsələn, 1919-cu ilin aprelin 25-də Tiflisdə işinə başlayan konfrans mühüm dövlətlərarası məsələləri həll etmək üçün müxtəlif komissiyalar təşkil etmişdi.¹³⁹ Onlardan birinin - ərazi komissiyasının mayın 14, 17 və 19-da olmuş iclaslarında ərazi itilafının nizamlanmasına dair ümumi prinsiplərin işlənilib hazırlanmasına cəhd edildi.¹⁴⁰ Müzakirələr gedişində tərəflər öz prinsiplərini təqdim etdilər. Azərbaycan tərəfinin təklifləri «təyini-müqəddərat», yəni etnodemoqrafik prinsipə söykənirdi, lakin bu zaman Dağlıq Qarabağa və s. bu kimi ərazilərə erməni iddialarının qarşısının alınması üçün mühüm bir şərt də irəli sürülürdü: mübahisəli rayon təsərrüfat-məişət və tarixi şərtlərlə digər mübahisəsiz rayonlarla bağlıdırsa, onda referendum ümumən götürülmüş bu rayonların hamısında keçirilməlidir.

Yeri gəlmişkən, konfransda Azərbaycan diplomatiyasının riayət etdiyi etnodemoqrafik prinsip onun çağırılma ərəfəsində Ü.Hacıbəyli - Birinci respublikanın intellektual liderlərindən biri tərəfindən bədii-siyasi ifadəsini belə tapırdı: «Hüddud məsələsi müzakirəsinə başlarkən bir əsas üzərində dayanmaq lazımdır... Biz... «etnoqrafi» əsas tərəfdarıyıq, yəni bir yerin, bir mahalın sakin olduğu millətlərdən çoxluq və azlıq kimin tərəfində olduğunu mülahizə edirik... Bizim... yalnız istədiyimiz budur ki, əksəri Azərbaycan türk və islamı ilə məskun olan yerlər Azərbaycan dövlətinə mütəəlliq olsun».¹⁴¹

Gürcü tərəfi öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi əsasında dövlət sərhədlərinin müəyyən edilməsi perspektivini dərhal rədd etmişdi: onun formulə etdiyi prinsip münaqişələrin nizamlanması zamanı dövlətlərin tarixi-strateji sərhədlərinin və mübahisəli bölgələrin təsərrüfat-məişət şəraitinin əldə rəhbər tutulmasını güman edirdi.

İrəli sürülən bu təklif gürcü etnik elementi tərəfindən zəif məskunlaşmış Zaqatala mahalı kimi vilayətlərin nə zamansa gürcü çarlığında bulunması faktından yeni Gürcüstan dövlətinin ərazi cəhətdən təsbitində əsas kimi istifadə etmək niyyətindən doğurdu. Elə «mübahisəli rayonun təsərrüfat məişət şəraiti» ifadəsi də həmin məqsədə xidmət edirdi: qeyd etdiyimiz kimi, müstəqillik elanı ərəfəsində Zaqatala dairəsi Tiflis quberniyası ilə kifayət qədər iqtisadi əlaqələrə malik idi.

Konfrans gedişində gürcü tərəfinin irəli sürdüyü və faktiki olaraq gürcü xarici siyasətinin təməl prinsiplərindən biri olan «tarixi-strateji sərhədlər» prinsipi XIX əsrin sonu -XX əsrin əvvəllərində Avropa siyasi dairələrində məşhur olan və

bir çox hallarda ekspansionist canatımlara haqq qazandırmaq məqsədi güdən «təbii sərhədlər» nəzəriyyəsinin növmüxtəlifliyi idi.¹⁴²

Yeri gəlmişkən, gürcü tərəfinin apelyasiya etdiyi «tarixilik» prinsipinə Ü.Hacıbəylinin (və onun simasında, fikrimizcə, Azərbaycanın siyasi-intellektual dairələrinin) münasibəti yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsində belə ifadə olunurdu: «Zatən biz də tarixə müraciət edə bilərik; ancaq bu şərtlə ki, o tarix «Nuh əyyamı»nın tarixi olmaya, yəni qədim tarix olmayıb da yaxın tarix bəhsi ola». Gətirilən fraqmentdən Üzeyir bəyin tarixi keçmişə müraciətində bir növ inamsızlığı nəzərə çarpır. Bu, ümumiyyətlə, Birinci respublika müəlliflərinin dövlət quruculuğunun və siyasi-ərazi identikliyinə ideoloji cəhətdən əsaslandırılmasında önəmli rol oynayan tarixi keçmiş haqqında bitkin və konseptual təsəvvürlərinin hələ qeyri-kafi halda olmasından xəbər verirdi. Öz etnoslarının tarixinə dair bu cür bitkin konseptual münasibət gürcü və erməni siyasi və sosiomədəni şüurunda artıq XIX əsrdə təşəkkül tapmışdı. Belə münasibət, etiraf olunmalıdır ki, həmin xalqların yetərinə zəngin tarixi ədəbiyyat ənənəsindən qaynaqlanırdı. Gürcü və ermənilərdən fərqli olaraq, Azərbaycan türklərində belə bir ənənənin, demək olar ki, yoxluğu, və ümumiyyətlə, özünüidentikləşdirmənin etnik zəmində inkişafının qonşularına nisbətən daha gec başlaması Azərbaycan tarixi keçmişinə dair dolğun və bitkin konsepsiyanın o dövrdə hazırlanmamasına gətirib çıxarmışdı.

Universalist səciyyəli (sosial-demokratik) ideologiyaanın daşıyıcıları olan gürcü menşeviklərinin xarici-siyasi kursunda ekspansionist mahiyyətli «tarixi-strateji» adlanan prinsipə etinad etmələri M.Ə.Rəsulzadənin də təəccübünə səbəb olmuşdu. O, «Azərbaycan» qəzeti səhifələrində bu məqama münasibətini belə ifadə edirdi: «Təyini-hüddud kibi məsələlərdəki əsrimizin ruhuna uyan milliyət və rəy-amm (referendum) olduğu hər kəsdən ziyadə Gürcüstan hökuməti başında duran sosial-demokratlara bəlli olsa gərək. Milli tələbləri demokratlıq cildinə geydirmək məharətində Sereteli kibi natiqəpərdaz hər nə qədər mahir olsalar da, təsirləri yalnız Azərbaycan hüddudunu Neftlikdən (indiki Naftluqi - Ş.R.) bir az uzaqlaşdırmaq, Tiflisə nəfəs verdirmək üzərinə aid ola bilər. Yoxsa qatı imperialist məsləki olan «hüddudi-tarixiyyə» əfsanəsini Sereteli cənabları belə söyləsə, kimsə bir həqiqət olaraq onu qəbul edəməz».¹⁴³

Haqqında yuxarıda danışdığımız konfrans ərazi mübahisələrinin nizamlanmasına dair hərtərəfli prinsipləri işləyib hazırlamağa müvəffəq olmadı: Denikin təhlükəsi ilə əlaqədar işini dayandıran forum yetərinə yaygın, heç nəyə məcbur etməyən və iki şərti ehtimal edən qətnamə qəbul etdi. Birinci şərtə əsasən, yalnız dövlətlərarası sərhədyanı ərazilər mübahisə predmeti ola bilərdi. İkinci şərtə görə, bu mübahisələrin həlli maraqlı respublikaların razılaşmasına verilirdi. Sazişin baş tutmadığı halda isə məsələ arbitraj yolu ilə həll edilməli idi.¹⁴⁴

1920-ci ilin aprelində - Azərbaycanın sovetləşməsi ərafəsində Tiflisdə keçirilən növbəti Cənubi Qafqaz konfransında¹⁴⁵ regional təhlükəsizlik və

əməkdaşlıq sisteminin formalaşdırılması, həmçinin münaqişələrə müəyyən normativ baza verilməsi istiqamətində növbəti və daha ciddi addım atıldı. Konfransın 22 aprel iclasında «Transqafqaz cümhuriyyətləri şurasının» əsasnaməsi təsdiq edildi. Bu sənədə əsasən, «şuraya» olduqca geniş, o cümlədən mövcud ərazi mübahisələrinin dinc həllinə yönəlmiş tədbirlər almaq səlahiyyətləri verildi.

Faktiki olaraq bu konfrans sovetləşməyə qədər mövcud siyasi-hüquqi münasibətlər sistemi daxilində Cənubi Qafqaz regionunun integrasiya vektorunun konturlarını cızırdı.

9. «Sənəd qalmaqalı» və «Təşviqat müharibəsi». **Azərbaycan ictimai-siyasi şüurunda Zaqatalanın** **simvolik önəmi**

Qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci ildə xarici-siyasi faktorun təsiri ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında faktiki sərhədlər bərqərar olmuşdu. Lakin həmin ilin sonlarına doğru türk qoşunlarının Qafqazı tərk etməsi gürcü siyasi yuxarıları qarşısında öz dövlət sərhədlərini irəli çəkmək və ərazi cəhətdən genişlənmək baxımından müəyyən mənada şirnikləndirici perspektivlər açmışdı və gürcü hökuməti də dərhal hərəkətə keçmişdi. Türk ordusu Qafqazı tərk edə-etməz gürcü qoşunları tələsik Axalkələk, Axalsix qəzalarını, Artvin dairəsini işğal etdi.¹⁴⁶ Faktiki olaraq 1918-ci il 4 iyun gürcü-osmanlı sazişi qüvvədən salınmış, Gürcüstan hakimiyyəti öz dövlətinin yeni siyasi məkanının formalaşması prosesinə rəvac vermişdi. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanla sərhədlərdə də müəyyən dəyişikliklər ehtimal olunurdu.

1919-cu ilin yanvarın əvvəlində iki respublika arasında siyasi ixtilafa çevriləcəyi ilə hədələyən diplomatik qalmaqal qopdu. Azərbaycan hökuməti gürcü rəsmilərindən Zaqatala dairəsinə aid Tiflis şəhərindəki keçmiş Rusiya arxiv və təsisatlarının sənədlərinin verilməsini xahiş etmişdi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, çar Rusiyası dövründə Zaqatala dairəsinin bir sıra mülki ehtiyacları məhz Tiflis quberniyasının müvafiq idarə və təsisatları tərəfindən təmin edilirdi. Ona görə də mahala dair sənəd və materialların əksəriyyəti də həmin quberniyanın mərkəzində yığılıb qalmışdı.

Gürcü hökuməti bu əsaslı xahişə «dairənin Gürcüstanın ayrılmaz ərazisi olması» formulu ilə qəti şəkildə rədd cavabı verdi.¹⁴⁷

Gürcü hökumətinin bu qərarı milli-demokratların orqanı olan «Qruziya» qəzetində geniş və təkəbbürlü şəkildə şərh olundu.¹⁴⁸ Məqalənin əsas leytmotivi Zaqatala dairəsinin -«Saingilonun» Gürcüstana şəksiz mənsub olması haqqında tezis idi. Yazının sonunda Azərbaycan açıq-aşkar müharibə ilə hədələyirdi: «Gürcüstan hökuməti dairədəki mövcud status - kvoya razılıq verməklə böyük güzəştə getmişdir (yəni məsələ hələ əvvəlcədən güc tətbiqi ilə həll edilə bilirdi -

Ş.R.). Ona görə də Azərbaycan hakimiyyət orqanları, həmçinin lazımı ehtiyatlılığa və dövləti marifətə riayət etməlidir ki, düşünülməmiş təklifləri ilə gürcü xalqına arzuolunmaz nəticələr çıxarmağa bəhanə verməsin». Təhdidlərin daha müdhiş olması üçün isə yaxın keçmişdəki gürcü-erməni savaşına eyham edilirdi: «Məgər yaxın günlərin nümunəsi düşünülməmiş əməllərdən çəkinmək üçün zəhmli xəbərdarlıq deyildirmi... Gürcü xalqı həyasız düşməni qaçmağa məcbur etdi və o yeni macəraçılığı təkrarlamağa çətin ki, bir də cəhd edər».

İqtibas edilən məqalənin ruhu - o çağın, yəni XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinin geosiyasi cərəyanları çərçivəsində¹⁴⁹ işlənib hazırlanmış bir sıra ideyalar ilə üzvi surətdə səsləşirdi. Birincisi, dövrün geosiyasi ənənəsi siyasətin başlıca hərəkəverici motivi kimi eqoistcəsinə anlaşılmış dövlət maraqlarının toqquşmasını nəzərdən keçirirdi. İkincisi, bu ənənə ilk dəfə çox görkəmli alman coğrafiyaşünası, müasir geosiyasi fikrin sələfi F.Ratselin (1844-1904) formulə etdiyi kimi, çiçəklənən dövlətin tənəzzül edən dövlətdən fərqlini dinamik ərazi artımında görürdü.

Fəqət, F.Ratsel, habelə onun şagirdi İsveç alimi R.Çellenin qeyd olunan geosiyasi ideyaları, ələlxüsus da dövlətlərin məkanca artıma canatmaları haqqında tezi, ilk növbədə qlobal təsir gücünə malik iri dövlətlərə şamil edilirdi. Halbuki əvvəl alman, sonra ingilis hegemonluğu altında olmuş, süqutu ərəfəsində də böyük Qərb dövlətlərinin birinin himayəsinə sığınmağa çalışan Gürcüstan kimi xırda və formalaşmamış dövlətin siyasi qüvvəsinin dilində belə ekspansionist çağırışlar, fikrimizcə, cılız və namünasib görünürdü.

Gürcüstan hökumətinin rədd cavabı və başlıcası isə «Qruziya» qəzetinin, fikrimizcə, öz ölkəsinin siyasi yuxarılarının mübhəm niyyətlərini müəyyən mənada açan şərhləri Azərbaycan ictimai-siyasi şüurunda Zaqatala mahalının identikliyi məsələsini aktuallaşdırdı.

Yarırəsmi «Azərbaycan» qəzetində 1919-cu ilin ilk aylarında sözügedən bölgəyə dair Azərbaycanın siyasi intellektualları kimi işarələdiyimiz zümrənin (M.Ə.Rəsulzadə, B.N.Kiçikxanov, Ü.Hacıbəyli, İ.Qəbulov) bir sıra məqalələri dərc edildi.¹⁵⁰ Bu məqalələrdə formalaşmaqda olan Azərbaycan milli-ərazi identikliyinə Zaqatala mahalına verilən yüksək simvolik önəm aydın sezişməkdə idi: Zaqatala mahalı «Azərbaycanın zəngin hasilxiz (bərəkətli - Ş.R.), qəyyur (qeyrətli - Ş.R.) və həmiyyətənd (şərəfli, ləyaqətli - Ş.R.)», «hər bir nöqtəyi-nəzərdən ixtilaf götürməz» «bir qitəsi» (M.Ə.Rəsulzadə), «Azərbaycanın cüzi layənfəki, ayrılmaz bir cüzi» (B.N.Kiçikxanov, Ü.Hacıbəyli) kimi qavranılırdı.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Zaqatala vilayətinin Azərbaycana mənsubiyyətini labüd edən «bariz sübutlar, cərh edilməz (yarılmaz; burada: inkar edilməz - Ş.R.) dəlillər, söz götürməz bürhanlar (arqumentlər - Ş.R.) var...» «Bürhan» məfhumu daha çox dini arqumentasiyaya aid bir istilahdır və onun bu kontekstdə analogi digər anlayışlar sırasında işlənilməsi, əslində oxucuda Zaqatalanın Azərbaycana aidliyi təəssüratını və qavrayışını gücləndirmək məqsədi güdürdü.

M.Ə.Rəsulzadə təsəvvüründə «söz götürməz bürhanlar» belə sıralanır: birincisi, «Zaqatala okruğu Zaqafqasiyanın xalis müsəlman əhalisi ilə məskun vilayətlərindəndir» və «türkcə bütün müsəlmanlar arasında danışılır ümumi bir dildir». Bu arqumentasiya Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin banilərini, öz dövlətlərini, öncə qeyd etdiyimiz kimi, Qafqazın türk-islam aləmini konsolidasiya edəcək siyasi varlıq kimi təsəvvür etmələrindən irəli gəlirdi. Rəsulzadənin ikinci dəlili coğrafi amil ilə bağlıdır: «Vilayətin Şimali Qafqasiya ilə olan rabitəsi aylarla bağlanıyor. Coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən Zaqatala Nuxa qəzasının məbədidir». Burada təbii, sosial, təsərrüfat və mədəni hədudlarla üst-üstə düşən daha «ədalətli» sərhədin çəkilməsinə çağırışı sezmək mümkündür: müəllif söyləmək istəyir ki, Nuxa qəzasının (oxu: Azərbaycanın) məbədi olan Zaqatala mahalı Dağıstandan fiziki-coğrafi baxımdan, Gürcüstandan isə sosiomədəni cəhətdən əlahiddələşmişdir. Rəsulzadənin bu dəlili Kiçikxanovun «Zaqatala haqqında» məqaləsində irəli sürülmüş aşağıdakı tezisdə bir növ davamını tapırdı: «Zaqatala ilə Gürcüstan həmhüdud olmaqdan başqa tarixi, etnoqrafik və ictimai nöqtəyi-nəzərdən əsla münasibətləri olmaması bir həqiqətdir».

Və nəhayət, Rəsulzadənin üçüncü dəlili Zaqatala sakinlərinin Azərbaycan siyasi məkanının köntüllü inkorporasiya təxminindən nəşət edirdi: «Daha Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının Mərkəzi Komitəsi təşkil olunduğu zaman Zaqatal(a)lı qardaşlarımız kəndi nümayəndələrini göndərməklə bizimlə mərbut (bağlı, rabitəli - Ş.R.) olduqlarını göstərmişlərdi. Azərbaycan hökuməti ilk dəfə olaraq Gəncədə təşəkkül etdiyi zaman Zaqatal(a) vilayəti dəxi bu hökuməti tanıdı: onun göndərmiş olduğu məmurları qəbul elədi. Şimdiki halda dəxi Zaqatal(a) nümayəndələri Azərbaycan parlamanında isbatı-vücut ediyorlar».

Rəsulzadə gürcü siyasi dairələrinin dəstəklədiyi «tarixi-strateji» sərhəd prinsipinin bir qədər əvvəl iqtibas etdiyimiz tənqidində təbii ki, «təyini-müqəddərat» prinsipini müdailə edirdi. Bu prinsip, öncəki abzasda da qeyd etdiyimiz kimi, Rəsulzadə üçün əhalinin könüllü seçimində təzahürünü tapırdı: «Bir məmləkətin bir dövlət tabeyyətinə bulunması üçün müasirinin qanacağına görə, hər şeydən əvvəl, o məmləkətin əhalisinin könülü əldə olunmalıdır».

Mahalın siyasi identikliyiində məhz etnokonfessional prinsipin əsas olması haqqında tezis «Azərbaycan» qəzetinin rusdilli versiyasının 1919-cu il 14 yanvar sayında getmiş baş məqalədə də müdafiə olunur. Məqalənin müddəalarının A.Şepotyevin bir il sonra tərtib etdiyi «Mübahisəli Qafqaz əraziləri haqqında,...» adlı məruzəsinin müvafiq müddəalarına uyğun gəldiyinə görə, hər iki yazının bir müəllifi (A.Şepotyevə) məxsus olduğunu söyləmək mümkündür. Məqalənin tarixi arayış hissəsi faktiki olaraq bölgə tarixinə dair gürcü konsepsiyasını təkrarlayırdı; bu, onunla izah oluna bilər ki, nəinki o zaman, hətta son onilliklərə qədər Zaqatala-Şəki bölgəsinin tarixən Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və sosiomodəni mühitinə mənsubluğu barədə konsepsiya işlənib hazırlanmamışdı. Ona görə də mahalın Azərbaycana daxil olması zərurətini əsaslandırarkən, məhz etnoqrafik prinsipə

müraciət olunurdu: «Əhalinin etnoqrafik tərkibinin köklü surətdə dəyişməsindən sonra uzaq əsrlərin tarixi hüddullarına istinad bizim dövrümüzdə, «xalqların öz müqəddəratlarını təyin etmə» çağında iri siyasi səhvidir və ümid etmək lazımdır ki, gürcü hökuməti bunu anlayacaq və Azərbaycan Respublikasının inzibati idarəçiliyinin altında bulunan və bu idarəçilik altında qalmağı arzulayan xalis müsəlman vilayətlərinə öz iddialarını vaxtında dayandıracaq».

«Sənəd qalmaqlı» ilə paralel olaraq 1919-cu ilin əvvəllərində Gürcüstan-Azərbaycan arasında mübahisəli ərazilərdə gizli təşviqat müharibəsi də qızışmaqda idi. Mart ayında Zaqatala mahalına baş çəkən parlament üzvü B.N.Kiçixanov «Azərbaycan» qəzetinə həyəcan dolu teleqram göndərmişdi.¹⁵¹ Orada bölgəyə gəlmiş gürcü təşviqatçılarının xüsusi dəstəsinin əhali, ələlxüsus da ingiloylar arasında Gürcüstana birləşmək lehinə fəal təbliğat aparmaları haqqında məlumat verilir. Müəllif Bakıya döndükdən sonra «Zaqatalada gürcülərin propaqandası» adlı məqaləsində oxuculara məsələnin təfərrüatlarını çatdırırdı.¹⁵² Məqalənin şərhinə keçməzdən öncə qeyd edərdik ki, təbliğat savaşı birtərəfli deyildi: mübahisəli Borçalı, Sığnaq və Qarayazı bölgələrinin müsəlman əhalisi yaşadığı rayonlarında Azərbaycan hökuməti də öz tərəfindən məxfi təbliğat aparırdı.¹⁵³

Kiçixanovun sözügedən məqaləsi, mahalda aparılan gürcü təbliğatı barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmaqdan əlavə, bir neçə məqsədi ehtiva edirdi: birincisi, Azərbaycan hakimiyyətinin mahalda legitimliyinin uğurla bərqərar olmasını göstərmək. Bu zaman legitimasiya, bölgə əhalisinin milli -siyasi identikliyinə formalaşması prosesi ilə üzvi vəhdətdə görülürdü: «əhali artıq istiqlalıyyət, millət və milliyət nədən ibarət olduğunu düşünmüşdür; dost ilə düşmən fərq etməyə əksəriyyətlə istedad kəsb etmişdir. Bu əhvalı, Zaqatala Azərbaycanın ayrılmaz bir cüzi olduğunu pək doğru və pək haqlı iddiada bulunan həmfikir arkadaşlarıma təbəşir etməyimi (gözüydünlük verməyimi - Ş.R.) kəndimə bir vəzifeyi-milliyə ədd ediyoram».

Fikrimizcə, gətirilən fraqmentdə əlamətdar məqam -müəllifin yazdığına görə, əhalinin artıq (siyasi) «dost» ilə (siyasi) «düşməni» fərqləndirməsi idi. Belə fərqləndirmə, görkəmli alman politoloqu və sosioloqu K.Şmittin fikrincə, siyasi əməl və motivasiyaları ehtiva edən siyasiliyin göstəricisi idi, yəni siyasi cəmiyyətin yetkinliyindən xəbər verirdi, belə ki, siyasi ümumilik daim siyasi düşmən olmasını güman edir.¹⁵⁴

Kiçixanovun güddüyü ikinci məqsəd implisit surətdə birinci ilə bağlı idi: əgər yerli əhali Azərbaycanı birmənalı seçirdisə, onda Gürcüstanla bağlı bir başqa siyasi identikliyə yer qalmırdı: «... gürcü hökuməti bu vilayət əhalisinin meyil və arzusunu nəzər etibarə almayaq... Zaqatala vilayətini yədi-təsərrüflərinə keçirmək üçün hər bir dürlü nalayiq hərəkətlər və həyasız rəftarlar irtikab etməkdən çəkinmirlər». Müəllif mahal əhalisinin seçiminin sosiomədəni aspektini qabardırırdı: o, «lisanları gürcü lisanı olan Əliabad kəndi əyanının sələbəti-

diniyyələrini (dini səbatlılıqlarını - Ş.R.) görüb, Zaqatala vilayətində Gürcüstana qoşulmaq istəyən heç bir fərd olmayacağına qəti surətdə» əminliyini ifadə edirdi.

Kiçikxanov yuxarıda bəhs olunan məqsədlərlə bəhəm, qeyd etdiyimiz kimi, bilavasitə oxucuları o günlərdə bölgədə vüsət almış gürcü təbliğatı barədə məlumatlandırmaq niyyətini də güdürdü. Onun bilgilərinə əsasən, martın əvvəllərində Zaqatalanın strateji cəhətdən araşdırılması bəhanəsi ilə oraya gürcü hərbi topoqrafi Pavliyev göndərilmişdi. O, tezliklə Telavi qəzasında məntəqə komandanı Tartarəşvili və Xutsiyevi (onların hər ikisi əslən qaxlı idilər) Laqodexə dəvət edərək, buradan məntəqə komandanı Nadirov və daha dörd nəfərlə birlikdə Zaqatalaya yollanmışdı. Bu qrupun gəlişi yerli Zaqatala ziyalılarında narahatçılıq doğurmuş, lakin hakimiyyət orqanlarına müraciətlər nəticəsiz qalmışdı.

Məqalə müəllifinin sözlərinə görə, Pavliyevin qrupu silahlı idi və vilayət daxilində yetərinə sərbəst fəaliyyət göstərirdi: gürcü təbliğatçılar Əlibəyli, Qorağan, Tasmalı, Əliabad, Qax və s. kəndlərdə «Azərbaycandan bir şey çıxmayacağını, Zaqatala əhalisinin siyasətan və iqtisadan mənafeyi ancaq Gürcüstan hökumətinə təbə olmada olduğunu və tez bir zaman içində Zaqatalanı istila üçün gürcü əsgərləri göndərəcəyi» barədə şayiələr yayırdılar. Kiçikxanov gürcü təbliğatçılarının fəallaşmasını Zaqatala vilayəti sərhədinə yaxın məntəqələrdə - Laqodex və Haçaqaya qəsəbələrində gürcü əsgərlərinin toplaşması ilə əlaqələndirirdi. Prinsipcə, müəllif vəziyyəti düzgün qiymətləndirirdi: 1919-cu ilin fevral-mart aylarında Zaqatala mahalı və Sığnaq qəzaları arasında sərhəddə, «mübahisəli torpaq sahələri» məsələsi ilə əlaqədar gərginlik yaşanmışdı ki, ikinci fəsilə bu barədə bəhs edəcəyik.

Zaqatala ətrafında gedən mübahisələr Ü.Hacıbəylinin də marağına səbəb olmuşdu. Onun «Zaqatala məsələsi» adlı məqaləsində¹⁵⁵ ixtilafın başlıca predmeti kimi bölgənin iqtisadi resursları göstərilirdi: «Bizcə iş tarix üstündə deyildir. Təbii sərvətlərə malik olan Zaqatala ölkəsi Gürcüstan üçün bir növ xəzirə (azuqə - Ş.R.) və ərzaq anbarıdır».

Üzeyir bəy Azərbaycan hakimiyyətinin mahal ilə əlaqədar strateji məqsədini belə təsvir edir: «...bizim borcumuz budur ki, Zaqatala ölkəsini, bir tərəfdən gürcü təərrüzlərindən (hücumlarından - Ş.R.) qorumaq və digər tərəfdən Azərbaycan mərkəzinə o qədər mərbut etmək ki, bu ölkə məmləkətimizin hər bir surətdə təbii olaraq layənfək bir cüzi mahiyyətini haiz olsun».

Müəllifə görə, bu məqsəd Zaqatala mahalının Azərbaycan siyasi-iqtisadi sisteminə inteqrasiyası üçün aşağıdakı vəzifələri diktə edirdi: 1) siyasi vəzifə: «...bu iş bu növ ilə möhkəm ola bilər ki, Zaqatala ölkəsi dahi Qarabağ kimi xüsusi bir general-qubernator təhti-idarəsinə verilib, məhəlli islahata dair hər bir məsələnin həlli general-qubernatorun yədi-ixtiyarında olsun», çünki «Azərbaycan hökumətinin Zaqatala ölkəsindəki idarəsi olduqca zəif və boş bir haldadır». Üzeyir bəyin fikrincə, yerli hakimiyyətin möhkəmlənməsi «əhalini mərkəzə mərbut (bağlı - Ş.R.) edir».

2) İqtisadi vəzifə: «Zaqatala əhalisi... məhsulatin... fəzləsini Gürcüstan ilə Dağıstana satmağa adət etdiklərindən, aralarında bu iki ölkə ilə iqtisadi əlaqə və mərbutiyyət hasil edilmişdir: deməli, bu fəzlə məhsulatin alıcısı hökumət özü olarsa, o halda maddi mənfəətdən başqa siyasi mənfəət dəxi əmələ gəlib, iqtisad cəhətcə biganələrle (burada: xaricilərle -Ş.R.) əlaqəyə ehtiyac qalmaz».

Zaqatala vilayətinin iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi fikri həmin bölgənin fəal ictimai-siyasi xadimlərindən biri, xalq məktəbləri müfəttişi İslam bəy Qəbulov tərəfindən də dəstəklənirdi. Onun «Konfrans dolayısı ilə Zaqatala məsələsi» adlı məqaləsində mahalın Azərbaycan iqtisadiyyatında əhəmiyyəti belə qiymətləndirilirdi: «...nefti olan Bakı uyezindən sonra hökumətə mədaxil xüsusunda tamam Azərbaycanda Zaqatala okruğu ikinci yer görək hesab olunsun».¹⁵⁶

Gətirilən məqalələr narrativ nümunələrini təmsil edirlər: onlarda Zaqatala mahalının siyasi taleyi ilə bağlı müəyyən təhkiyə xətti yürüdülürdü. Bu mətnlərin leytmotivini belə müəyyən etmək olar: 1) Zaqatala bölgəsi etnokonfessional və sosiomədəni nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanın «cüzi-layənfəkidir» (ayrılmaz hissəsidir), 2) yerli əhali Azərbaycana birləşmək barədə məlum qərarı ilə öz siyasi müqəddəratını təyin etmişdir. Yəni, əgər gürcü tərəfi, özünün bölgəyə haqlarını legitimləşdirməli olan «tarixi konsepsiyaya» müraciət edirdisə, Azərbaycan siyasi-intellektual dairələri analoji məqsəd üçün bir qayda olaraq mövcud reallıqlara istinad edirdilər.

Beləliklə, 1919-cu ilin əvvəllərində baş vermiş hadisələr - «sənəd qalmaqalı», «təbliğat müharibəsi», sərhəddə vəziyyətin gərginləşməsi Azərbaycanın ictimai-siyasi şüurunda Zaqatala məsələsini aktivləşdirdi və aktuallaşdırdı: bölgə, onun tarixi, siyasi mənsubluğu kimi mövzular ilk dəfə idi ki, Azərbaycan mətbuatında belə açıqlıqla diskussiya olunmağa başlandı. İqtibas gətirdiyimiz məqalələrdə Zaqatala mahalının sərhədyanı bölgə kimi Azərbaycan üçün simvolik əhəmiyyəti təsbitləndirdi: mahal, indidən belə ictimai şüurda ölkənin siyasi, mədəni və coğrafi məkanının ayrılmaz üzvi hissəsi kimi öz qəti təsdiqini tapırdı.

1919-cu ilin ilk aylarında yuxarıda qeyd etdiyimiz hadisələrlə əlaqədar yaranmış gərginlik səngidikdən sonra Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində bilavasitə Zaqatala mahalının mənsubluğuna dair məsələ nisbətən aktuallığını itirdi. Bu, bir qədər sonra bəhs etdiyimiz kimi, xarici-siyasi amil ilə bağlı idi: hər iki respublikanın fiziki mövcudluğuna real təhlükə doğuran Denikin faktoru onları yaxınlaşmağa sövq edirdi. Gürcü hakimiyyət orqanları «Qruziya» qəzetinin etirafına görə, «baş vermiş faktla» - mahalın Azərbaycan tərkibində qalması ilə barışmalı olmuşdular. Azərbaycan da Borçalıya münasibətdə analoji surətdə hərəkət etmək məcburiyyətində qalmışdı: halbuki bu qəzanın Azərbaycanın iddia etdiyi məntəqələrinin əhalisi türklərdən ibarət idi və həmin əhali dəfələrlə öz müraciətlərində Azərbaycana birləşmək arzusunu izhar etmişdi. Yeri gəlmişkən,

etnonon-fessional və tarixi baxımdan Azərbaycanla üzvi vəhdət təşkil edən Zaqatala və Borçalı bölgələrinin mənsubluğu məsələlərində mahiyyət fərqi də bu məqamda idi: Zaqatala dairəsinin əhalisi bulunduğu dövlətin tərkibinə könüllü daxil olmuşdusa, Borçalı qəzası, əhalinin ümumi rəyinə rəğmən, xarici-siyasi faktorun təsiri ilə Gürcüstan tərkibinə daxil edilmişdi.

Fikrimizcə, Gürcüstanın 1920-ci ilin mayınadək Zaqatalaya münasibətdə iddialarını açıq şəkildə reallaşdırmağa girişməkdən çəkindirən əsas amillərdən biri də onun Borçalı məsələsinin aktuallaşmasından ehtiyatlanması idi.

Fəqət söylənilənlər heç də Zaqatalaya gürcü iddiaları ilə əlaqədar münaqişə süjetinin tamamilə aradan qalxması anlamına gəlmirdi: o ümumən gizli surətdə varlığını davam etdirirdi və hər an açıq (aktual) şəkildə təzahür etməklə hədələyirdi. Həqiqətən də, Azərbaycanın sovetləşməsi bu aktuallaşmaya təkan verdi ki, bu barədə üçüncü fəsildə ətraflı bəhs edəcəyik.

1918-1920-ci ilin ilk rübündə mahalla əlaqədar bir başqa münaqişə xətti də - Zaqatala kənd icmalarının Sığnaq qəzası ərazisində bulunan torpaq sahələrinə dair mübahisə inkişaf edirdi. Növbəti fəsildə görəcəyimiz kimi, gürcü hakim dairələri Zaqatala kəndlilərinin əzəli torpaqlarına girişini əngəlləməklə, digər məqsədlərlə yanaşı, bölgəni öz siyasi-iqtisadi orbitinə cəlb etmək məqsədi də güdürdü.

* * *

Beləliklə, birinci fəsilə yekun vuraraq, aşağıdakı qənaətləri qeyd etmək istərdik.

1917-1918-ci illərdə Rusiya məkanında cərəyan edən proseslər gedişində sərt unifikasiyaedici strukturun aradan qalxması keyfiyyətcə yeni sosial-siyasi konfiqurasiyaların, o cümlədən imperiya periferiyasında «millət-dövlətlərin» meydana çıxmasına yol açdı. Bu tip dövlətlərin təşəkkülü milli (siyasi, ümumdövlət) identikliyin yaradılmasını tələb edir ki, onun da ən önəmli komponentlərindən biri - ərazi identikliyinə təsbitidir. Ərazi identikliyinə təsbiti isə çox vaxt ərazi ixtilafı doğururdu, belə ki, yaranmaqda olan «millət-dövlətlər» bəzən eyni əraziyə iddia edirdilər.

Zaqatala məsələsi 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda meydana çıxmış çoxsaylı ərazi mübahisələrindən biri idi. Bu məsələnin kökləri əvvəlki onilliklərə gedib çıxırdı: gürcü intellektualları tərəfindən yaradılmış və öz xalqının etnomədəni oyanışına xidmət etməyə çağırılmış «tarixi konsepsiyada» Zaqatala dairəsi Gürcüstanın tarixi-coğrafi, siyasi və mədəni məkanının tərkib hissəsi kimi təqdim olunurdu. 1917-ci ildə bu konsepsiya gürcü milli-demokratlarının proqramına salınmaqla siyasi anlam kəsb etdi. 1918-ci ildə, Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların meydana gəlməsi ilə isə gürcü siyasətçilərinin əsassız iddiaları üzündən bölgənin siyasi mənsubluğu məsələsi mübahisə predmetinə çevrildi.

Bu ixtilafın analogi və sinxron münaqişələrdən fərqli cəhəti, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, latent (gizli) formada cərəyan etməsi idi. Biz belə bir vəziyyətin səbəblərini aşağıdakı şəkildə görürük:

1) 1917-1920-ci illərdə regionda baş verən hadisə və proseslərin xarici-siyasi (beynəlxalq) kontekstdən asılılığını artıq qeyd etmişdik. Bir daha vurğulayardıq ki, istər Azərbaycan, istərsə də Gürcüstan öz qarşılıqlı davranışlarında hegemon dövlətlərin məqsəd və maraqlarını nəzərə almalı idilər. Həmçinin Rusiyada vətəndaş müharibəsində qarşıduran tərəflərin strateji məram və taktiki gedişləri də bu respublikaların münasibətlərinə təsir edirdi. Qısa, xarici-siyasi çağırışlar Azərbaycan və Gürcüstanın siyasi yaxınlaşmasını və deməli, mövcud ixtilafların arxa plana çəkilməsini zəruri edirdi.

2) «Zaqatala məsələsinin» açıq və hətta zorakı təzahür və cərəyan etmə forması kəsb etməsini əngəlləyən mühüm amillərdən biri də yerli müsəlman sosisumunun öz siyasi-dövləti identikliyinə təsbiti (26 iyun 1918-ci il qərarı) və bu seçimini əldə silah Qafqaz İslam Ordusu sıralarında döyüşməsi ilə təsdiqləməsi oldu. Mahalın ictimai-siyasi elitası və əhalisinin Gürcüstana birləşməyi qəti surətdə rədd etməsi gürcü siyasi dairələrinin radikal addımlardan çəkinməsində heç də sonuncu rol oynamadı.

3) Fikrimizcə, gürcü və Azərbaycan xalqları arasında tarixi keçmişin ağır mirası kimi qanlı ixtilaf və ziddiyyətlərin olmaması da öz sözünü dedi: bəhs olunan dövrdə iki respublika arasında yaranmış ixtilafı «dəyişkən yekunlu münaqişələr» kimi səciyyələndirmək olar. Konfliktologiya elmi «sıfır yekunlu münaqişələri» «dəyişkən yekunlu münaqişələrdən» fərqləndirir: əgər birincidə nəticə tərəflərin birinin mütləq qələbəsi və ya məğlubiyyəti terminlərində qavranılırsa (Azərbaycanla Ermənistan arasında etnoərazi ixtilaflarında olduğu kimi), ikinci tip münaqişələrdə tərəflərin məqsəd və maraqları təzadlı olsa da, tam ziddiyyətli qəbul olunmur¹⁵⁷. Yəni bu halda qarşılıqlı güzəşt və kompromis mümkündür.

1918-1920-ci illərdə mahalın mənsubluğu ilə bağlı mübahisə, ilk növbədə simvolik sferada baş verirdi: orada gürcü və Azərbaycan ərazi ideologiyaları, habelə sərhədlərin təsbitinin əsasında duracaq baza prinsipləri daim toqquşurdu.

Fəqət, Gürcüstan Zaqatalanın Azərbaycan Respublikası tərkibinə daxil olması ilə sadəcə de-fakto barışmışdı, de-yure isə vəziyyəti xeyrinə təsbit etməyə çalışaraq, müxtəlif sənədlərdə Zaqatala mahalını öz ərazisi kimi qələmə verirdi.

II FƏSİL

ZAQATALA KƏND İCMALARININ «ÇİAUR MEŞƏLİYİ» VƏ ŞİRƏK DÜZÜNDƏKİ TORPAQLARI MÜBAHİSƏ PREDMETİ KİMİ (1918-1920)

1.«Mübahisəli torpaq sahələri» məsələsi və onun meydana gəlmə səbəbləri

«Zaqatala problemi» kimi işarələdiyimiz münaqişənin daha aşkar təzahür edən süjet xətti - mahalın kənd icmalarının Sığnaq qəzası ərazisində bulunan və ya Tiflis quberniyası təsisatlarının sərəncamında olan torpaq sahələri məsələsi idi: bu məsələ, bir qədər sonra görəcəyimiz kimi, Zaqatalanın siyasi mənsubluğu ilə bağlı münaqişə süjeti ilə sıx əlaqədə olsa da, ondan həm keyfiyyət xarakteriskasına, həm də dinamikasına görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi.

Nəzərdən keçirdiyimiz ixtilafın iki ocağının olduğunu qeyd etməliyik: 1) Sığnaq qəzasının şimal-şərqində, indiki Laqodexi rayonunda rus idarəçiliyi tərəfindən «Çiaur meşə məntəqəsi» adlanan ərazi - orada münaqişə ərəfəsində, yəni 1917-ci ildə Qabaqcöl kənd cəmiyyətinə məxsus təqribən 4500 desyatin, yəni 5000 hektara yaxın torpaq sahəsi var idi.¹ Onun sərhədləri təxminən aşağıdakı qaydada idi: şərqdə Abjit-çay və Ulqam-su çayları, qərbdə Çürülü-çay (Çərəli-çay; gürcüce Svideba), şimalda -Laqodexi məntəqəsinin Şroma, həmçinin yeddi rus kəndinin (Daşkovo və başqaları) torpaqları.² Bu ərazidə Qabaqcöl və Balakən camaatlarının əsasən binələri və örüş sahələri yerləşirdi. Əraziyə «Çiaur meşəliyi» adını rus inzibati idarəçiliyi vermişdi. Bu toponimika «Car salnaməsində» «Cüyür» kimi təqdim olunurdu.³ Yerli xalq arasında isə həmin məntəqə ümumi ad altında deyil, ayrı-ayrı sahələrin (binə və talaların) adı ilə məşhur idi: Beşkən, Çürülü-tala, Qarakişi-tala (gürcü və rus yazışmasında Siteliqori(qora)), Dərin-qobu, Osman-binə və s.

2) Sığnaq qəzasının şərq və cənub şərqində Şirək düzünün Alzanyanı vadisi (Alazan çayının sağ sahili) - bu rayonda münaqişə ərəfəsində Gürcüstanın Əkinçilik Naziri N.Xomerikinin 1918-ci ildə təqdim etdiyi arayışa əsasən 18554 desyatin,⁴ yəni təqr. 20261 ha (sovetləşmədən sonra bu rəqəm 16337 desyatına (təqr. 17850 ha) enmişdi⁵) torpaq sahəsi - şumluqlar, biçənəklər, örüşlər indiki Zaqatala və Qax rayonlarının 21 kəndinin (Qandax, Mosul, Yengian, Əliabad, Varxiyan, Kiçik Lahıc, Zəyəm, Tasmalı, Lələli, Kəndirqala, Padar, Kürdəmir, Kəpənəkçi, Muxax, Sarıbaş, Sabunçu, Çardaxlı, Almalı, Qorağan, Kötüklü və Muğanlı) ixtiyarında idi.

Sözügədən torpaq sahələri və hətta dəfələrlə daha artığı XX əsrin əvvəllərində (müəyyən mənada, hətta 1918-ci ilədək) Zaqatala kəndlilərinin, demək olar ki, müstəsna istifadəsində olsa da, onlar ya inzibati planda Tiflis quberniyasının Sığnaq qəzasına aid edilmişdi, ya da həmin quberniyanın müvafiq təsərrüfat orqanlarının sərəncamında bulunurdu. Çarizm, Qafqazın digər bölgələrində olduğu kimi, burada da sərhəd müəyyən edərkən, çox zaman rayonun etnokonfessional mənzərəsinə və təsərrüfat xüsusiyyətlərinə deyil, hərbi-strateji məlahizələrə üstünlük verirdi. Konkret Zaqatala dairəsi və Sığnaq qəzası arasında sərhədlərin keçirilməsində bu özünü bəhs etdiyimiz sahələrin inzibati planda Sığnaq qəzasına tabe etdirilməsində bürüzə verdi: hökumət ixtiyarı (özbaşına) sərhədin çaylar (Alazan, Dərin, Qobu və s.), yəni təbii baryerlər üzrə müəyyən etməklə o zaman olduqca narahat və qeyri-sakit olan Dağıstan və Zaqatala mahalını nisbətən asayişli Tiflis quberniyasından ayırmaq istəyirdi. Qeyd etməliyik ki, Şirək çölünün Zaqatala kəndlərinə məxsus Alazanyanı vadisinin çarizm dövründə inzibati mənsubluğu məsələsi nisbətən dolaşıqdır. Məsələ ondadır ki, müəyyən sənədlərdə vadinin Sığnaq qəzasına daxil olduğu qeyd edilsə elə, inqilaba qədərki bir sıra xəritələrdə sözügədən vadi Zaqatala dairəsi hüddulları daxilində göstərilirdi.⁶ Rus müəlliflərindən Poserbskinin məlumatına əsasən, dairənin cənub-qərb sərhədləri «Şirək çölünün ədəklərinədək», yəni Qaş (Kas) sıra dağlarınadək uzanırdı.⁷

Gürcü əkinçilik nazirinin yuxarıda gətirilən arayışından bəlli olurdu ki, Zaqatala kəndliləri sadəcə vadidən istifadəyə görə vergini Tiflis quberniyasının müvafiq qurumlarına ödəyirdilər.

Fəqət inzibati sərhədlərin qoyulması heç də qeyd olunan kənd icmalarının sözügədən torpaq sahələrindən məhrum olması mənasını vermirdi. Əksinə, 1918-ci ilədək onlar həmin sahələrdən maneəsiz istifadə etməkdə idilər. Vəziyyət 1918-ci ildə dəyişdi. Müstəqillik əldə etmiş Gürcüstan Respublikası fəal surətdə öz sərhədlərinin müəyyənəşdirilməsinə girişdi: o, çarizmdən miras qalan və etnik-təsərrüfat reallıqlarına zidd olan inzibati sərhədləri dövlətlərarası sərhədlər kimi qəbul etdi. Beləcə, o çağadək məxsusluğu sual doğurmayan torpaq sahələri mübahisə predmetinə çevrildi.

Mübahisə predmeti haqqında daha dolğun təsəvvür yaratmaq üçün hadisələrin əvvəlki tarixinə müəyyən ekskurs etməyi zəruri bilirik.

1905-ci ildə Tiflisdə gürcü ziyahılarını həyəcanlandıran bir xəbər dolaşırdı: hökumət guya Şirək düzündə təqribən 20000 desyatin otlaq sahəsini rus köçkünlərinə vermək niyyətindədir. Sonra bəlli oldu ki, bu xəbər həqiqətə tam uyğun gəlmir: düzdür, rus hökuməti doğrudan da Sığnaq qəzasında tezliklə yeddi rus kəndi təşkil etdi (bu barədə bir qədər sonra), lakin, əvvəla, Şirəkdə deyil, Çiaur meşəbəyliyində və ikincisi, ona 20000 desyatin yox, dəfələrlə az sahə ayırdı.

Lakin o vaxt məsələ hələ aydınlaşmamışdı və belə bir şeyə gürcü intellektual zümərəsində müəyyən əks-səda doğurmuşdu: həmin zümərənin ruporu

olan «Новое обозрение» qəzetində D.Kadagidzenin «Şirək məsələsinə dair» adlı polemik məqaləsi dərc olunmuşdu.⁸ Məqalədə rus hökumətinin köçürmə siyasəti tənqid olunurdu və Şirək çölünün qədim çağlardan gürcülərin təsərrüfat istifadəsində olması fikri aşılırdı.

Bu məqaləyə hökumətin rəsmi baxışlarının ifadəçisi olan «Кавказ» qəzeti, bölgənin tarixi keçmişinə dair zəngin məlumatlar ehtiva edən məqalə ilə cavab verdi. Qəzetin həmin nüsxəsi, çox təəssüflər olsun ki, respublikamızda yoxdur. Ona görə də sözü gedən məqalənin yazı makinasında çap edilmiş və Dövlət Arxivində saxlanılan nüsxəsindən yararlanmalı olduq.⁹

Kadagidze gürcücə yazılmış köhnə daş lövhəsinə istinadən, Şirək çölünün 1664-cü ildə Kaxetiya çarı Arçil tərəfindən tuşinlərə verilməsini iddia edirdi.

«Кавказ»ın M.S. İnisialları ilə işarələnmiş müəllifi (o, çox güman ki, uzun illər Bakı mətbuatı ilə də əlaqəsi olmuş M.Spiridonov idi) isə qeyd edirdi ki, yalnız Arçilin yazısına əsaslanaraq, Şirək düzünün bizə daha yaxın zamanlarda belə «...gürcülərə məxsus olmasını iddia etmək tamamilə qeyri-mümkündür».

Vaxuştinin yazdığı kimi, 1706-cı ildə Çardaxlı döyüşündə carlılara məğlub olan Kaxetiya çarı David (İmamqulu xan) Şirək düzünün şimal-qərb ucqarında yerləşən Qarağacdakı qərargahını ölkəsinin içərilərinə köçürmək məcburiyyətində qalmışdı.¹⁰ Vaxuştinin bu şahidliyinə istinadən, M.S. qeyd edirdi: «Həmin vaxtdan etibarən kaxetin qoşunları Şirək yaxınlığında strateji dayaq məntəqəsinə malik deyildilər».

Yeri gəlmişkən, Vaxuşti özünün «Coğrafiyasında» bir neçə yerdə Şirək barədə xatırlasa da, heç bir yerdə gürcü dağlılarının onun zamanında həmin bölgəyə baş çəkmələrindən bəhs etməmişdi. Eyni zamanda, o aydın şəkildə tuşinlərin onun zamanında qışda öz mal-qaralarını saxladığı yeri (Qərt) Kaxetiyanı) də göstərmişdi.¹¹

Gürcü hökmdarı II İraklinin 1782-ci ilin sentyabrın 24-d Tuşin mouravı Durmuşxanın adına göndərdiyi əmrindən bəlli olur ki, XVIII əsrin sonlarında da tuşinlər öz sürülərini qışda Şirəkdə deyil, Kaxetiyada - Lopotis, Pankis və Alvan dərələrində saxlayırdılar.

M.S. gürcülərin, konkret olaraq isə tuşinlərin kütləvi şəkildə Şirək düzündə peyda olmalarını XIX əsrə aid edirdi: puşin-pşav-xevsur mahalı rəisi knyaz Çelokayevin 1846-cı ildə canişin Voronsova göndərdiyi raportunda deyilirdi ki, «rus hökmranlığı bərqərar olduğdan və carlıların basqınları təhlükəsi aradan qalxdıqdan sonra tuşin və pşav maldarları Şirək düzünə gəlməyə başladılar».

Qəzet mühərririnin bu məlumatı digər bilgilərdə də öz təsdiqini tapır. Məsələn, Zubarevin 1841-ci ilə aid məlumatında deyilirdi ki, Telavi qəzasının şimal-qərb hissəsində əlçatmaz dağlarda məskunlaşmış tuşin, pşav və xevsur tayfaları öz sürülərini Alvan düzündə, Telavi şəhərindən 15 verst şimal-qərbdə yerləşən Allahverdi monastırı (monastırın adının türkcə olması maraqlıdır) yanında otarır, qışda isə öz mal-qaralarını Samux dərəsinə sürürdülər.¹²

Şirək düzündə gürcü dağlılarının - tuşınların tədricən məskunlaşması rus hökumətini orada torpaq istifadəsi qaydası və münasibətlərini tənzimləməyə vadar etmişdi. 1884-cü ilin iyunun 29-da dərc edilmiş qanuna əsasən Şirəkdə, Gəncə və Car-Balakən kəndlilərinə məxsus 107617 desyatin torpaq gürcü dağlılarına verilirdi. Eyni zamanda Şirək çölünə bitişik Eldar düzündə 5000 desyatin bir qrup gürcü mülkədarına bağışlanılmış, 1887-ci ildən isə dağlı-gürcülərin ixtiyarına keçmişdi.¹²

24 iyun 1884-cü il qanunu ilə həmçinin Zaqatala dairəsinin yuxarıda xatırladığımız 21 kəndinin Şirək düzündəki təqribən 20000 hektar torpaq sahəsindən istifadə qaydaları təsbit olunurdu; kəndlilər hər bir desyatına görə müəyyən məbləğdə vergi ödəməli idilər.¹⁴

1931-ci ilin iyulun 6-da keçirilmiş ərazi məsələlərinə dair Cənubi Qafqaz müşavirəsində torpaqölçən Çxenkelinin verdiyi arayışdan bəlli olurdu ki, 1883-cü ildə Şirək çölünün layihə planı tərtib edilmişdi. Orada № 16 altında işarələnmiş təqr. 16000 hektar sahənin Zaqatala kəndlilərinin istifadəsinə verildiyi dəqiq göstərilirdi.¹⁵

Bənzər vəziyyət digər ixtilaf ocağında - Çiaur meşəliyində də müşahidə olunurdu. Həmin ərazinin etnososial tarixinə dair maraqlı məlumatlara İ.Qəbulovun məqaləsində, Zaqatala qubernatoru general-mayor Həşimbəyovun raportunda, Azərbaycan Əkinçilik Nazirliyinin əməkdaşı F.A.Şimanovskinin beynəlxalq komissiyaya təqdim etdiyi arayışda, Qabaqçöl kənd cəmiyyətinin istər ADR, istərsə də sovetləşmədən sonra hakimiyyət orqanlarına ünvanladığı ərizə və ərz-hallarda rast gəlinir. Qeyd olunan mətnlərin özünəməxsus narrativ nümunələrinin nəzərdən keçirilməsi orada ehtiva olunan gerçəklik və şüur faktları ilə tanışlıq imkanı verir. Görkəmli sovet tarixçisi və nəzəriyyəçisi M.A.Barq düzgün qeyd edir ki, tarixi proses dualistiktir, çünki iki sferada cərəyan edir: onun obyektiv vüsət aldığı sferada (obyektiv gerçəklik) və inikas olunduğu şüur sferasında. Sonuncusu az və ya çox subyektiv olan ictimai şüuru təqdim edir.¹⁶ Bu tezis bizim situasiyaya tətbiqi bir tərəfdən hadisələrin obyektiv mənzərəsini yenidən yaratmağa, digər tərəfdən isə qeyd olunan məsələnin istər dövlət nümayəndələrinin (Həşimbəyov, Şimanovski), istər bölgənin ictimai-siyasi fəallarının (İ.Qəbulov), istərsə də yerli əhəlinin şüurunda refleksiyanı aydınlaşdırmağa imkan verir; özü də keçmiş refleksiya edərkən, yəni şüurlarında inikas etdirərkən, onlar eyni zamanda, az və ya çox dərəcədə şüurluluqla, arzulanan və tələb olunan gələcəyi də təqdim edirdilər.

Bəhs olunan narrativlər üçün əsas tezis, əzəldən müsəlman kəndlərinə məxsus ixtilaf rayonlarına - Çiaur meşəliyinə (habelə, ümumiyyətlə, mənbələrdə «Loqudağ» kimi işarələnən Laqodex rayonuna) və Şirək düzündəki mahalla həmhüdud hissəsinə gürcülərin sonradan gəlməsi müddəası idi. İslam bəy Qəbulov dairə haqqında arayış səciiyyəli məqaləsində¹⁷ yazırdı: «Səbiq hökumətin vaxtında polis idarəsincə məmləkəti idarə etmək üçün hökuməti-məzkurə «Laqodex»

təsmiyyə olan (adlanan- Ş.R.) Zaqatala okruğu ilə Sığnaq uyezdin arasında sərhəd qərar etmişdi. Halbuki hal-hazırda Laqodex qəsəbəsi olan yer, əslində Balakən ilə Qabaqçöl camaatlıqlarına məxsus idi. Təqribən qırx sənə bundan əqdəm ruslar hər iki camaatdan izin alıb müvəqqəti olaraq orada əsgər qışlası tikir». Qəbulov Laqodex qəsəbəsidən şimala və şimal qərbə doğru otuz verst (təqr. 32 km) məsafədə, yəni Alazan çayının qollarından olan Şilda çayınadək ərazidə, birçə gürcü kəndi istisna olmaqla yalnız müsəlman kəndlərinin qərar tutduğunu əsas gətirir və iqrar edirdi: həmin yerlər «irsən, ürfən (adətə - Ş.R.) və qanunən bizim toprağımızdır». Müəllif bununla demək istəyirdi ki, həm yerli adət-ənənə, həm din nöqtəyi-nəzərindən (islamiyyətə görə, torpaq onu becərənlərin istifadəsində olmalıdır), həm də hüquqi (belə ki, çar hökuməti də həmin torpaqların Balakən və Qabaqçöl kəndlərinin istifadəsində olduğunu tanıyırdı) cəhətdən mübahisəli ərazi mahala aiddir.

Qəbulov vaxtı ilə Qabaqçöl camaatına məxsus, fəqət gürcülərin zəbt etdiyi digər məntəqələri də sadalayır: Qabaqçöldən təqribən 30 verst qərbdə Qarasu çayınadək (orada qabaqçöllülər tərəfindən bir zamanlar tikilmiş «Çırpı körpü» məqalə yazıldığı an hələ də dururdu), habelə 15-16 verst cənub və cənub-qərbə doğru Alazan çayına qədər olan ərazilər və s.

Müəllif həmin ərazilərdə gürcülərin məskunlaşmasını belə izah edirdi: «...Dağıstan və Zaqatala okruğunun müsəlmanlarına rus hökuməti kəm nəzərlə baxırdı, gürcülər xaç qardaşı olmaq hesabı ilə (olduğuna görə - Ş.F.) ruslara pənah gətirib, tədriclə müttəhim müsəlmanlara təəllük (aid - Ş.R.) yerləri tutub, özlərinə mülk edərək, ətrafdan dəxi gürcülər gətirdib, həmin qəsb etdikləri yerləri öz millətdeşləriylə iskan etməyə başladılar».

Qeyd etdiyimiz digər mənbələr də situasiyanı analoji surətdə təsvir edirlər. Zaqatala qubernatoru Ə.Haşımbəyovun daxili işlər nazirinə göndərdiyi 24 noyabr 1918-ci il tarixli raportunda qeyd edilirdi: «Rus hökumətinin ilk dövrlərində balakənlilər və qabaqçöllülər sabiq Zaqatala dairəsinin xəritədə Mazımçay, Abjit və Dərin-qobu çayları ilə işarələnmiş şimal-qərb sərhədindən qərbə doğru yerləşən, əzəldən onlara məxsus şumluq torpaqlar və meşələrdən istifadə etməkdə davam edirdilər, özü də onlara mənsub... sahələr Şroma kəndindən Snori-xəli stansiyasına doğru indiki şosədən yan ötərək, Qəbələsu çayınadək uzanırdı, fəqət sonralar torpaqlar və meşələr onların əlindən alınaraq, rus hökumətinin sərəncamına əsasən, bəzi gürcü zadəganlarına (knyaz Çelokayevə və başqalarına) verilmişdi».¹⁸

1919-cu ilin oktyabrın sonu-noyabrın əvvəllərində Zaqatala mahalı ilə Sığnaq qəzası arasında müvəqqəti sərhəd qoyulması üzrə Zaqatala şəhərində ikitərəfli komissiyanın iclasları keçirilmişdi. Azərbaycan tərəfinin eksperti, ziraət nazirliyinin əməkdaşı F.A.Şimanovskinin təqdim etdiyi məruzədə Çiaur meşə məntəqəsinin tarixi ilə bağlı maraqlı bilgilər səslənmişdi: sözügedən rayonla hələ XIX əsrin 80-cı illərindən tanış olan Şimanovski o zamanlar Çiaur meşəsindən

yalnız qabaqçöllülərin istifadə etdiyini vurğulayırdı. Gürcü sakinlər isə, özgə əşya və ya mülkiyyətdən ancaq müəyyən edilmiş hüdüdlər daxilində yararlanmaq hüququnu bildirən servitut istifadəsinə malik idilər: bu, müəyyən məntəqələrdən bəzi gürcü kəndlərinə pulsuz taxta-şalban buraxılışında və meşəbəyi biletləri üzrə meşədə mal-qara otarmasında özünü göstərirdi. Şimanovskinin bilgilərinə əsasən (və bu bilgilər digər mənbələrin məlumatları ilə tam uzlaşır), mübahisəli əraziyə rus və gürcü məskunlarının gəlişi yalnız 1905-ci ildən sonraya təsadüf edirdi. 1917-ci ildə rus sakinləri bölgəni tərk etmək məcburiyyətində qalırlar; onların torpaqlarını Kutais quberniyasından gəlmiş gürcülər ələ keçirirlər.

İxtilafın subyektlərindən biri - Qabaqçöl kənd cəmiyyətinin hadisələrə münasibətini özündə saxlayan sənədlərdə də maraqlı faktlara rast gəlinir. Bizim sərəncamımızda müxtəlif illərdə hökumətə ünvanlanmış ərizələr var: 27 sentyabr 1919-cu il, 27 dekabr 1923-cü il, 21 fevral 1925-ci il, 17 iyun 1926-cı il.¹⁹ Bu ərizələrin məzmununun ana xətti (qayəsi) - sözügedən kənd cəmiyyətinin Çiaur meşəliyinə olan hüququnu tarixi və təsərrüfat nöqteyi-nəzərindən əsaslandırmaq istəyi təşkil edirdi: bu zaman tarixən Car-Balakən camaatlarının inzibati cəhətdən Sığnaq qəzasına ədalətsizcəsinə daxil edilmiş daha geniş ərazilərə malik olması faktı vurğulanırdı.

Xronoloji cəhətdən bu sənədlər sırasında birincisinə -1919-cu il 27 sentyabr tarixli ərizənin müqəddiməsinə nəzər salaq, belə ki, o digər sənədlər üçün də səciyyəvi idi: «...Xatirəgəlməz çağlardan, yəni kəndimizin əmələ gəlməsindən etibarən şumluq və otlaqlarımıza bitişik meşə torpaq sahəsi bizim cəmiyyətə məxsus idi... Mahalımızda rus hakimiyyəti bərqərar olduğdan və meşəbəyi institutu daxil edildikdən sonra adı çəkilən sahə Dövlət Əmlakı Nazirliyinin ixtiyarına keçdi və Çiaur meşə məntəqəsi adı altında qeydiyyatata alındı, amma, eyni zamanda... sabiq rus hökumətinin sərəncamına əsasən yerli meşəbəyləri Çiaur meşəliyini müstəsna olaraq bizim cəmiyyətin istifadəsinə verirdi və ora heç bir yad şəxsi buraxmırdı».²⁰ 1923-cü ilə aid sənəddə isə çar hökumətinin hələ XIX əsrdə qabaqçöllülərin və balakənliələrin torpaqlarından kəsərək, gürcü knyazı Çelokayevə verdiyi sahənin ölçüsü dəqiqləşdirilirdi: 6000 desyatin.²¹

Xatırlanan mənlərdə, həmçinin Azərbaycan xarici işlər nazirinin Nazirlər Şurasına 1919-cu ilin sentyabrın 18-də göndərdiyi təliqəsində²² mübahisəli Çiaur meşə məntəqəsində rus kəndlərinin Birinci rus inqilabından sonra peyda olması, orada gürcülərin kütləvi şəkildə məskunlaşmasının isə yalnız 1917-ci ilə, yəni rusların gətməsindən sonraya təsadüf etməsi xüsusi qeyd edilirdi. Bu hadisəni İ.Qəbulov obrazlı şəkildə belə təsvir edirdi: «Laqodexin ətrafında olan yerləri 8-9 sənə bundan müqəddəm rus hökuməti müsəlmanlardan alıb, bir tərəfdən Rusiyadan gələn xaxol mühacirlərini və digər tərəfdən gürcüləri iskan etmişdi... Burada mühacirlərə müsəlmanlardan alınıb verilən qayət gözəl və məhsuldar toprağın qədəri olar 5-6 min desyatin...».²³

Stolipinin aqrar islahatı gedişində qabaqçöllülərin torpaqlarında (indiki Laqodexi ərazisində) yeddi rus kəndi təşkil olunmuşdu: Novo-Alekseyevka, İllarionovka, Novo-Mixaylovka, Qrafskoye, Voronsovka, İvanovka, Daşkovo²⁴. Bundan əlavə, gürcü kəndi Şroma da təqribən o vaxtlar salınmışdı. 1917-ci ildə ruslar faktiki olaraq qovulurlar və onların boşalmış kəndlərini gürcülər tuturlar. Gürcülərin gəlişini İ.Qəbulov belə xatırlayırdı: «Hürriyyət olan gündən gürcülər hər vasitə ilə olsa da, yuxarıda zikr olunan kəndlərdəki mühacir xaxolları gah təhdid və gah təzyiq edərək, o yerlərdən köçürüb, onların yerinə Kutais quberniyasından və qeyri-yerlərdən gürcü qardaşlarını gətirib, iskan etdilər (məskunlaşdırdılar - Ş.R.). Təbiri-digərlə, gələcəkdə Zaqatala okrugunu qəsb etməyə mənəvi və cismani bir qüvvə hazırladılar».

Bənzər proseslər Şirək düzündə də cərəyan etməkdə idi: Birinci rus inqilabından sonra Alazanyanı bölgədə iki gürcü kəndi (Aşağı və Yuxarı Kedi) salınmışdı.²⁵ Bu kəndlərə istinad edən gürcü hökuməti 1918-1920-ci illərdə Zaqatala kənd icmalarını faktiki olaraq Alazan çayının sağ sahilindən sıxışdırıb çıxarmağa çalışırdı.

Beləliklə, gətirilən mənbələr ixtilaf ocaqlarında hadisələrin münəqişəyə qədərki tarixini ümumi cizgilərdə bərpa etməyə kifayət edir, belə ki, orada saxlanılan bilgilərin bir çox hallarda identik olması qərəzli təhrif və yanlışlıq ehtimalını (belə ehtimal isə mümkündür, çünki istənilən mənbə, ələlxüsus, narrativlər gerçəkliyi bilavasitə yox, bilvasitə - şüurdan keçirməklə - əks etdirir) xeyli azaldır.

İstinad etdiyimiz mənbələr belə bir mənzərəni cızır: Zaqatala kənd icmalarının 100 illər boyu malik olduqları nəhəng torpaq massivləri çarizmin ədalətsiz inzibati bölgüsü nəticəsində Sığnaq qəzası (Gürcüstanın indiki Laqodexi, Sığnaqi, Siteliskaro rayonları) ərazisinə düşmüşdü. Hələ XIX əsrdə rus hökuməti həmin torpaq sahələrini paralayaraq, Şirək düzündə təqribən 107000 desyatini gürcü-tuşinlərə, gələcək Çiaur meşə məntəqəsində 6000 desyatindən artıq sahəni isə knyaz Çelokayevə və başqa gürcü əsilzadələrinə vermişdi. XX əsrin əvvəllərində yuxarıda bəhs etdiyimiz hadisələr nəticəsində Qabaqçöl kəndliləri Çiaur məntəqəsində daha 5-6 min desyatın torpaq itkisinə məruz qalmışdılar.

Mənbələrlə tanışlıq həmçinin söyləməyə əsas verir: mübahisəli sahələrə dair müxtəlif sənədlərdə göstərilən rəqəmlər (müvafiq olaraq 4500 və 16337 desyatın) 1917 və sonrakı illərin reallıqlarını əks etdirirdi. Lakin çarizm tərəfindən XIX-XX əsrin əvvəllərində Çiaur məntəqəsi və Şirəkdə torpaq fondunun yenidən bölüşdürülməsinə dair gətirdiyimiz bəzi bilgilər Zaqatala kənd icmalarının bir zamanlar daha geniş torpaq sahələrinə malik olmasından xəbər verir.

Sözügedən sahələr 20-ci illərin ortalarında Zaqatala kəndlərinin təsərrüfata yararlı əsas torpaq fondu və başlıca dolanışqı mənbəyi idi. Qabaqçöl sakinləri Zaqatala qəza icraiyyə komitəsinə 1923-cü ilin dekabrın 27-də ünvanlıqları ərizədə Çiaur məntəqəsinin onlar üçün təsərrüfat əhəmiyyətini belə

dəyərləndirirdilər: «...Bizim kənd icmamız Zaqatala qəzası hüdüdlərində əlverişli şum torpaqlarına malik deyildir, ona görə də bizdə əkinçilik zəif inkişaf etmişdir, bizim meyvəli bağlarımız da yoxdur... və bizim kənd təsərrüfatımız yalnız iri maldarlığa söykənir... Mübahisəli torpaqların əlimizdən alınması kəndlilərimizi mal-qarasız, meşə tikinti materialları və hətta yanacaqsız qoymalıdır, yəni kəndliləri qəti surətdə müflis etməlidir».²⁶

Analoji vəziyyət Şirək düzündə - Alazan vadisində də yaranmışdı. Əliabad, Almalı və Muxax məntəqələrinin adlarını öncə çəkdiyimiz 21 kəndinin istifadəyə yararlı əkin və otlaqları Zaqatala dairəsi hüdüdləri daxilində deyil, məhz Alazan vadisində idi.²⁷

Yeri gəlmişkən, bir faktı nəzərə çatdırmaq istərdik Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin Tiflis quberniya idarəsi 1880-ci illərdə iki dəfə həmin vadini məhz sözügedən kəndlər arasında aşağıdakı qaydada bölüşdürmüşdü: Mosul kəndinə - 1155 des., Əliabad - 1600 des., Varxiyan - 1155 des., Muğanlı - 1000 des., Qandax - 530 des., Padar - 154 des., Kəpənəkçi - 147 des., Yengian - 232 des., Kürdəmir-80 des., Kiçik Ləkit - 240 des., Tasmalı - 182 des., Zəyəm -650 des. və s.²⁸

Cənubi Qafqaz vahid unifikasiyaedici sosial-iqtisadi və siyasi sistemin - imperiyanın tərkibində bulunduqca, hökumət orqanları bu tip sosial münaqişələrin - əslində torpaq mübahisələri sosial səciyyə daşıyır - eskalasiyasına imkan vermirdilər. Məsələn, Qabaqcöl və Şambul kənd cəmiyyətlərinin Azərbaycan SSR XKŞ sədri Q.Musabəyova 1926-cı ilin 17 iyununda göndərdikləri ərizədə rus kəndləri ilə Çiaur məntəqəsi üstündə heç bir mübahisənin düşmədiyi vurğulanırdı,²⁹ hərçənd 1910-1912-ci illərdə qabaqcöllülər dəfələrlə canişinliyə müraciət edərək, sözügedən məntəqədə «Beşkən» adlı yerin onların tam sərəncamına verilməsini xahiş etmişdilər.³⁰ İmperiyanın müvəqqəti dağılması və Cənubi Qafqazda gənc respublikaların meydana gəlməsi, ötən fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, çoxsaylı siyasi, sosial və iqtisadi münaqişələrlə müşayiət olunurdu: ərazi və sərhədlərin təsbiti prosesi illər boyu yığılıb qalmış qarşılıqlı iddia və ədavətlərin sürətlə aktuallaşmasına yol açmışdı. Bu zaman iri tarixi-coğrafi vilayət və rayonlarla (Zaqatala, Borçalı, Qarayazı və s.) yanaşı, daha xırda ərazi və torpaq sahələri də itilaf predmetinə çevrilirdi.

Haşimbəyovun 1918-ci ilin noyabrında daxili işlər nazirinə ünvanladığı raportunda deyilirdi ki, rus idarəçiliyi aradan qalxdıqdan sonra Çiaur məntəqəsindəki mübahisəli sahə Gürcüstan və Azərbaycan arasında neytral zolağa çevrilmişdi.³¹ Fəqət bu hal uzun sürmədi: gürcü hökuməti həm Çiaur meşə məntəqəsi (meşəliyin inzibati cəhətdən Sığnaq qəzasına aid olmasını bəhanə gətirərək), həm də Şirək düzündən Alazanyanı vadisi üzərində, bir qədər sonra görəcəyimiz kimi, artıq 1918-ci ilin sonu-1919-cu ilin əvvəlində öz nəzarətini bərqərar etməyə nail olur. Məhz o andan etibarən gürcü hakimiyyət dairələri

Azərbaycan kəndlilərinin öz dədə-baba torpaqlarından istifadəsini müxtəlif üsullarla əngəlləməyə başlayırlar: bu da etnososial səciyyəli ixtilafa təkan verir.

2. Problemin konfliktoloji təsnifatı: «Mübahisəli torpaq sahələri» məsələsi daha lokal münaqişə tipi kimi

«Mübahisəli torpaq sahələri» kimi işarələdiyimiz ixtilafın bilavasitə şərhinə keçməzdən öncə onun ümumi konfliktoloji təsnifatını verməyi, yəni ilkin nəzəri mənzərəsini cızmağı zəruri hesab edirik.

Hər bir münaqişənin obyektı və predmeti, struktur və dinamik xarakteristikaları, subyektləri mövcuddur. Nəzərdən keçirdiyimiz «mübahisəli torpaq sahələri»nin sadalanan aspektlərinin ən ümumi cizgilərdə açılib göstərilməsi, onun nəzəri (konfliktoloji) rekonstruksiyasına cəhd edilməsi bu münaqişənin daha dolğun anlaşılmasına və elmi izahatına imkan verir, belə ki, nəzəri bilik - idrak obyektı haqqında mahiyyət-məzmun biliyidir.³²

İlk olaraq aşağıdakıları qeyd etmək istərdik. Biz şərti olaraq «Zaqatala problemi» adlandırdığımız münaqişəni iki-səviyyəli görürük: birinci, «makro» deyərək işarələdiyimiz səviyyədə mübahisə predmeti kimi bütünlükdə Zaqatala mahalı çıxış edirdisə, ikinci, lokal səviyyəli münaqişənin mübahisə predmeti qeyd etdiyimiz torpaq sahələri idi. Biz bu iki ixtilafı mürəkkəb münaqişə fenomenini kompleks kimi səciyyələndirməklə, onların istər baş verdikləri məkan, zaman və sistem sərhədləri, istər cərəyan etdikləri sosial-siyasi kontekstlər, istərsə də münaqişə subyektləri baxımından bir xeyli çulğalaşdığını söyləmək istəyirdik. Bu çulğalaşma aşağıdakı məqamda da özünü göstərirdi: gürcü hökuməti Zaqatala əhalisinin dədə-baba meşə və əkin sahələrinə gedişini məhdudlaşdırmaqla, digər məqsədlərlə yanaşı, az sonra görəcəyimiz kimi, bütün mahalı iqtisadi vasitələrlə Gürcüstana birləşməyə sövq etmək məqsədi də güdürdü.

Fəqət deyilənlərlə yanaşı, hər iki münaqişənin istər obyekt və predmetində, istər təzahür forması və cərəyan etmə xüsusiyyətlərində, istər münaqişə tərəflərinin tərkibində və qarşılıqlı təsirinin xarakterində bir sıra önəmli fərqlər də nəzərə çarpır. Həmin fərqlərə keçməzdən öncə, bəzi mətləb və anlayışlara müəyyən aydınlıq gətirmək istərdik. Əvvəla, aşağıda təqdim olunan təsnifat, ilk növbədə 1918-1920-ci ilin aprelində olan dövrü səciyyələndirməyə çağırılmışdır: Azərbaycanın sovetləşməsi münaqişələrin tarixində keyfiyyətə yeni mərhələ açmışdı. Gürcüstanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra isə, üçüncü fəsilə də görəcəyimiz kimi, mahalın mübahisə predmeti olduğu makrosəviyyəli münaqişə öz həllini tapır. İkinci (lokal) münaqişə isə o çağdan etibarən yeganə ixtilafa çevrilir və bütün 20-ci illəri əhatə edir.

Konfliktologiyada münaqişənin obyektı və predmeti fərqləndirilir.³³ Münaqişə obyektı dedikdə subyektlərin diqqət və canatımlarını özünə cəlb edən və eyni zamanda onları qarşı-qarşıya qoyan münaqişə münasibətlərinin yaranmasının obyektiv əsası başa düşülür. Münaqişənin predmeti dedikdə isə obyektin o xarakteristikaları anlaşılr ki, onlar uğrunda subyektlər qarşı dururlar.

Yuxarıda söylənilənlərdən çıxış edərək, ehtimal edə bilərik: birinci səviyyəli münaqişənin obyektı - ərazi (bütünlüklə Zaqatala mahalı), predmeti isə - həmin ərazinin mənsubluğu və hansı dövlətin orada suverenliyinin bərqərar olması (ilk vaxtlar) məsələləri idi. İkinci səviyyəli münaqişənin obyektı kimi - ərazi («mübahisəli sahələr») və resurslar çıxış edirdi, özü də bu zaman resurslar daha çox önəm kəsb edirdi. Bu münaqişənin predmeti isə ilk növbədə mübahisəli sahələrin iqtisadi resurslarının mənsubluğu, bölüşdürülməsi və istifadəsi şərtləri idi.

İşarələdiyimiz münaqişə tiplərinin təzahür və cərəyanetmə formalarında da mühüm fərqlər var idi: birinci tip münaqişə 1919-cu ilin əvvəllərində «sənəd qalmaqalı» məsələsində olduğu kimi, zaman-zaman manifestasiya olunsə, yəni açıqlansa da, ümumən latent (gizli) formada bulunmaqda idi. Bu münaqişə üçün həmçinin (Azərbaycanın sovetləşməsinədək) sürəkli eskalasiya fazasına daxil olma səciyyəvi deyildi: gürcü tərəfinin mahala iddiaları, 1920-ci ilin mayınədək bəyanat xarakterli əməllərdən uzağa getmirdi və biz makrosəviyyə müstəvisində tərəflərin münaqişəli qarşılıqlı təsir mərhələsini müşahidə etmirik.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək: münaqişələrin təsvirinin dinamik modelində münaqişə situasiyası ilə münaqişəli qarşılıqlı təsir stadiyaları fərqləndirilir: birincisi münaqişənin ilkin mərhələsidir. «İnsident» adlandırılan hadisənin baş verməsi münaqişənin qarşılıqlı təsir mərhələsinə qədəm basdığından xəbər verir.³⁴ Bir daha qeyd edərdik ki, Azərbaycanın sovetləşməsinədək «Zaqatala məsələsi» adlandırdığımız ixtilaf çərçivəsində tərəfləri qarşı-qarşıya qoyacaq insident baş verməmişdi.

Birinci tip münaqişədən fərqli olaraq, lokal münaqişədə -«mübahisəli torpaq sahələri» məsələsində münaqişə situasiyasının tam formalaşdığını və qarşıdurən tərəflərin açıq toqquşma həddinə gəlib çatdığını, yəni açıq (manifest) fazaya qədəm basdığını müşahidə edirik. Bir qədər sonra, birinci və ikinci Mazımçay insidentlərindən bəhs edərkən, biz tərəflərin qarşıdurmadan əks-təsirə keçidinə daha ətraflı toxunacağıq.

Müqayisə olunan münaqişələrin tərəflərinin tərkibində də müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Daha çox dövlətlərarası mübahisə kimi meydana çıxan birinci tip münaqişəyə nisbətən «lokal» kimi qeyd etdiyimiz münaqişənin konfiqurasiyası və formatı daha rəngarəng idi: burada münaqişənin subyektləri³⁵ kimi siyasi aktorların institusional tipləri (bizim nümunədə Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri) ilə yanaşı, qrup tipləri (Zaqatala vilayətinin entokonfessional zəmində identikliyi

tapan müsəlman əhalisi və Sığnaq qəzasındakı mübahisəli ərazilərə köçürülmüş gürcü miqrantları) də proseslərin fəal iştirakçıları idilər.

«Lokal» münaqişənin, yuxarıda gətirdiyimiz xarakteristik göstəricilərindən əlavə, bir keyfiyyət parametrlərini də qeyd etmək istərdik. Bu ixtilaf etnososial səciyyəli olub, maraqların münaqişəsi idi: orada yuxarıda sadaladığımız sosial subyektlərin məhdud resurslara münasibətdə mənafeləri toqquşurdu. Bu zaman münaqişə motivasiyası (ixtilafın daxili, subyektiv mənbəyi, fəaliyyətə sövq edən motivi) da müvafiq formada təzahür edirdi: münaqişə tərəflərindən biri - gürcülər öz məqsədlərinə nail olmanın yolunu yalnız digər tərəfin, yəni Zaqatala əhalisinin imkanlarının - sözügedən resurslara gedişinin məhdudlaşdırılmasında görürdülər. Yeri gəlmişkən, görkəmli amerikan sosioloqu L.Kozerin fikrincə, hər bir sosial münaqişənin gedişində opponentlər öz rəqiblərini neytrallaşdırmağa, zərər vurmağa və (və ya) aradan qaldırmağa çalışırlar.³⁶

Daha bir önəmli konfliktoloji məqama diqqət yetirilməlidir: hər bir münaqişə müəyyən kontekst çərçivəsində, yəni sözün geniş mənasında onu əhatə edən sosial mühitdə yaranır və vüsət alır.³⁷ Nəzərdən keçirdiyimiz münaqişənin siyasi konteksti qismində Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri kompleksi çıxış edirdi. Həmin münasibətlərin bu və ya digər zaman, kəsində məzmun və dinamikası (hansı ki, özü daha fundamental səviyyəli beynəlxalq kontekstin təsiri ilə formalaşırdı), sonra görəcəyimiz kimi, sözügedən ixtilafın cərəyan etmə xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdi.

Söylənilən nəzəri mülahizələrə bir növ yekun vuraraq, aşağıdakı cədvəllə «mübahisəli torpaq sahələri» şərti adı almış ixtilafın ən ümumi konfliktoloji təsnifatını təqdim etmək istərdik.

Cədvəl 1.

**«Münaqişəli torpaq sahələri» adlı münaqişənin təsnifatı
(1918-1920)**

Təsnifatın əsası	Tipik xüsusiyyətləri
Təzahür formasına və ictimailik (publiklik) dərəcəsinə görə	Aklullaşmış Yarızorakı
Keyfiyyət xarakteristikalarına görə	Rasional (düşünülmüş) Maraqlar münaqişəsi Dəyişkən yekunlu münaqişə (yəni münaqişə tərəflərinin maraqları tam zidd deyildi)
Kommunikativ isliqamətliyinə görə	Üfüqi (simmetrik) belə ki, münaqişədə bərabər statuslu subyektlər iştirak edirdilər.

Cərayanətmə xüsusiyyətlərinə görə	Açıq Məqsədli (gürcü tərəfindən qəsdən törədilmiş) Lokal (miqyasca) Uzunsürən (temporal xarakteristikasına görə)
Münaqişə tərəflərinin tərkibinə görə	Qruplararası İnstitusional
Tənzimlənmə imkanlarına görə	Kompromis

3. İxtilafın meydana çıxması. Zaqatala valisi Ə.Haşimbəyovun onun tənzimlənməsinə dair ilk addımları (1918-ci ilin sonu-1919-cu ilin əvvəli)

Münaqişə situasiyasının yetişmə dövrü 1917-1918-ci illərə təsadüf edirdi: qeyd etdiyimiz kimi, Çiaur meşə məntəqəsində salınmış rus kəndləri sakinlərinin bölgəni tərk etməsi ilə onların məskən və torpaqlarını gürcü köçkünləri tutmuş, bu isə konfliktogen şərait doğurmuşdu. Azərbaycanın Ziraət Nazirliyinin arayışında deyildiyi kimi, «bu gedişi (rusların getməsi nəzərdə tutulurdu - Ş.R.) qəti hesab edən yerli əhali (Qabaqcöl camaatı - Ş.R.) təbii olaraq güman edirdi ki, keçmişin səhvlərini düzəltmək və Car-Balakən vilayəti hüduqlarında tarixən təşəkkül tapmış torpaq istifadəsini bərpa etmək mümkün olacaq. Lakin bu gözləmələr özünü doğrultmadı və çıxıb getmiş rus məskunlarının əvəzinə gürcülər və imeretinlər gəldilər, çünki əvvəlki Car-Balakən vilayətinin bu hissəsi Gürcüstan ərazisinə aid edilmişdir».³⁸ Bənzər vəziyyət Şirək düzündə - Alazanyanı vadidə də yaranmışdı: 1884-cü ilin 29 iyun qanununa əsasən istifadə olunan hər desyatına görə mahalın xatırlanan 21 kəndi müəyyən vergi ödəyirdi ki, 1918-1919-cu ilin qışında gürcü hökuməti onun ölçüsünü 15 dəfə qaldırmışdı. Zaqatala kəndliləri üçün yeni vergi stavkası çox yüksək olduğundan, 1919-cu ilin payızına doğru onların Gürcüstan dövlət xəzinəsinə 1 milyon 845 min manat məbləğində borcu yığılmışdı. Bu borcu bəhanə gətirən gürcü hakimiyyəti zaqatalalılardan həmin torpaqlardan, ələlxüsus da otlalardan istifadəsinə maneələr yaradırdı: əsl məqsəd - həmin ərazinin iqtisadi cəhətdən mənimlənməsi idi və buna görə də oraya güclü surətdə maldar- tuşınlar köçürülürdü.³⁹

Bir daha vurğulamaq istərdik ki, imperiyanın unifikasiyaedici struktur kimi aradan qalxması bir növ münaqişədə katalizator rolunu oynamışdı. Məsələn, əgər qabaqcöllülər və balakənlilər, qeyd etdiyimiz kimi, hətta rus köçkünlərinin gəlişindən sonra da müəyyən ödəniş əvəzinə Çiaur meşəsindən sərbəst istifadə edə bilirdilərsə, Gürcüstan Respublikasının meydana çıxması ilə, xüsusən də 1918-ci ilin sonlarına doğru, onların bu imkanı xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinin 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan diplomatik

nümayəndəliyinə ünvanladığı təliqəsində deyilirdi: «Madam ki, Balakən kəndi Zaqatala meşəbəyliyi külli miqdarda ağac oduncaq verə biləcək geniş Balakən meşə məntəqəsinin yaxınlığında yerləşir, Laqodex meşəbəyliyi Çiaur məntəqəsi isə meşə qırma və ağac buraxma nəticəsində xeyli seyrəlmişdir, onda Balakən meşə məntəqəsi qabaqcöllülərin də ağac-oduncağa olan ehtiyacını təmin edə bilər».⁴⁰ Təliqədə belə bir faktı xatırlamaq unudulurdu ki, Çiaur meşəsinin seyrəlməsi məhz gəlmə gürcülərin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi idi: bu minvalla onlar əkinəyararlı torpaqlar əldə etmək istəyirdilər.⁴¹

Gürcü hakimiyyət orqanlarının qeyd olunan əməlləri nəticəsində artıq 1918-ci ilin payızından etibarən Zaqatala vilayəti ilə Sığnaq qəzasının sərhəd zolağında qətl və qarətlərlə müşayiət olunan toqquşmalar xeyli artmışdı. İxtilafın eskalasiyasının, yəni sonrakı kəskinləşməsinin qarşısını almağa yönəlmiş ilk əməli cəhdi Zaqatala valisi Əliyar bəy Həşimbəyov edir: onun təşəbbüsü ilə 1918-ci ilin noyabrın 8-də Qabaqcöl kəndində Sığnaq qəza hakimiyyət orqanlarının iştirakı ilə iclas keçirilir.⁴² İclasda Həşimbəyovun səsləndirdiyi dəlil və mülahizələr Zaqatala sakinlərinin Çiaur meşə məntəqəsinə olan hüquqlarını əsaslandırma idi. Bu mülahizələr, əslində Azərbaycan tərəfinin bu ixtilafda gözlədiyi arqumentasiyanı yığcam halda ifadə edirdi:

«1) Çiaur meşəliyi qədim zamanlardan rus hökumranlığına qədər bizim sakinlərə məxsus idi; 2) Bu meşələrdən rus hakimiyyəti xəzinə meşəbəyliyi təşkil etmişdi; ondan həm Sığnaq qəzası, həm də Zaqatala dairəsi sakinləri istifadə edirdilər; 3) Rus hakimiyyətinin məhv edilməsi ilə meşə məkanları... Gürcüstan və Azərbaycan arasında... sanki neytral zolaq olaraq qalmaqdadır; 4) Sözügedən halda rus hökumranlığı zamanında Sığnaq qəzası ilə Zaqatala dairəsi arasında bərqərar edilmiş sərhəd, Çiaur meşələrinin hansı dövlətə mənsubluğu məsələsinin həllində vacib əhəmiyyətə malik ola bilməz; 5) Bizim sakinlərimizin meşədən istifadə etmələrinə yasaq qoyulması yolverilməz zorakılıqdır və onların mühüm həyatı maraqlarının pozulması deməkdir...» Həşimbəyov mülahizələrini irəli sürərkən, bir önəmli fakta istinad edirdi: 1885-ci ildə məzhləmə həyata keçirilərkən, Qafqaz canişinliyi yanında Əkinçilik və Dövlət Əmlakı idarəsinin planlarında Çiaur meşəsi «inzibati mübahisə» kimi işarələnmişdi, yəni onun, hansı inzibati vahidə mənsubluğu sual altına alınmışdı.

İclasda Həşimbəyov yetərinə kompromis xarakterli təklifini irəli sürür: Gürcüstan və Azərbaycan arasında son və qəti sərhəd bərqərar ediləndək Çiaur meşəliyindən Zaqatala sakinlərinə istifadə etməyə icazə verilməli, bu zaman istifadə üçün ödənişdən yığılacaq məbləğ iki dövlət arasında bölünməlidir.

İclasda iştirak edən gürcü təmsilçiləri Zaqatala valisinin gətirdiyi dəlillərlə müəyyən mənada razılaşıaraq, Çiaur meşəbəyisi ilə məsləhətləşmələrdən sonra, məsələyə dair birgə müşavirə təşkil etməyə söz verdilər.

Lakin nəzərdə tutulan müşavirə gürcü tərəfinin ona maraq göstərməməsi üzündən baş tutmadı. Sığnaq qəza komissarı Zaqatala valisinə 1918-ci ilin 31

dekabrında göndərdiyi təliqəsində iddia edirdi ki, Çiaur meşəliyi və onun Beşkən adlı sahəsinə qabaqçöllülərin servitut hüququ heç zaman olmamışdır, onlar meşədən yalnız müəyyən edilmiş biletlər üzrə istifadə edə bilərdilər və indi də edə bilərlər. Bu iddiaya Həşimbəyov etiraz edərək, bildirdi ki, biletlə meşədən istifadə heç də həmin meşələrin Gürcüstana mənsubluğu mənasını vermir.⁴³

Həşimbəyov sözügedən meşədən qabaqçöllülərin istifadəsini təmin etmək məqsədi ilə 1919-cu ilin əvvəllərində iki dəfə Gürcüstanla sərhədə getmiş və orada yerli gürcü hakimiyyəti nümayəndələri ilə görüşmüşdü. O, qabaqçöllülərin meşədən istifadə etməsinə dair Sığnaq qəzası hakimiyyətinin razılığını da almışdı. Zaqatala qubernatorunun yazdığına görə, Gürcüstanla dövlətlərarası sərhədlərin təsbitinə qədər bundan artığına nail olmaq mümkün deyildi.⁴⁴

Fəqət gürcü hökumətinin bu məsələyə dair addımları, o cümlədən Azərbaycan nümayəndəliyinə ünvanladığı yuxarıda xatırladığımız təliqəsi faktiki olaraq yerli gürcü hakimiyyətinin bu söylərini heçə endirirdi. Həşimbəyov daxili işlər nazirinə 1919-cu ilin fevralın 12-də həyəcanla yazırdı: Çiaur meşəliyində, Beşkən məntəqəsində və onun ətrafında gürcü hökumətinin sərəncamına əsasən, meşə qırılırdı və onun yerində məskənlər salınırdı.⁴⁵

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, mübahisəli əraziləri öz soydaşları ilə məskunlaşdırarkən, gürcü hökuməti başlıca olaraq iki məqsəd güdürdü: 1) həmin ərazilərin etnik balansını dəyişdirməklə, ona və onun iqtisadi resurslarına yiyələnmək; və 2) o illərdə Gürcüstanda gerçəkləşdirilən aqrar islahatın qarşısında duran mühüm sosial vəzifəni həll etmək. Məsələ onda idi ki, mübahisə predmeti olan ərazilərə, ilk növbədə Kutaisi quberniyasından - Gürcüstanın aqrar iğtişəsləri ilə məşhur qərb rayonlarından,⁴⁶ habelə əsasən tuşinlərin yaşadığı dağlıq bölgələrindən torpaqsızlıqdan əziyyət çəkən kəndlilər köçürülürdü. Bu amil qabaqçöllülərin 1919-cu ilin sentyabrın 27-də valiyə ünvanladığı ərz-halda da təsdiqini tapır: «Hərçənd gürcü hökuməti Çiaur meşəliyindən maneəsiz istifadə haqqında sərəncam versə də, həqiqətdə nə yerli hakimiyyət, nə əhali (gürcülər nəzərdə tutulur-Ş.R.) adı çəkilən məntəqəni ayrı-ayrı sahələrə bölməkdən və oranı gəlmə gürcülərlə məskunlaşdırmaqdan əl çəkmirdi. Onlar öz əməllərini onlarda baş verən aqrar islahatla izah edirdilər...»⁴⁷

Gətirilən faktlar söyləməyə əsas verir ki, konfliktologiyada «təşəbbüsçü» deyə adlandırılan tərəf - yəni münafişəni törətmək təşəbbüsünü öz üzərinə götürən subyekt⁴⁸ qismində gürcü hakimiyyət orqanları çıxış edirdi. Məhz onlar münafişə ocağında özlərinin konfrontasiya səciyyəli mütəmadi hərəkətləri ilə vəziyyəti gərginləşdirirdilər.

Gürcü hökumət strukturları ilə müqayisədə Azərbaycan hakimiyyət orqanları daha çox güzəştə, kompromisə meyilli mövqe tuturdular və konfrontasiyadan qaçmağa çalışırdılar: Həşimbəyovun hələ ixtilafın kifayət qədər latent (gizli) formada olduğu dövrdə (1918-ci ilin sonu-1919-cu ilin əvvəlində) atdığı addımlar söylədiklərimizi sübut edir.

Münaqişənin artıq bu stadiyasında (mərhələsində) ixtilaf tərəflərinin davranış xəttində fərqlər nəzərə çarpırdı: gürcü tərəfinin tərz-hərəkəti siyasi səfərbərliyin hücum (proektiv) tipini təmsil edirdi, belə ki, gələcəkdə qrup nemətlərinə nail olmaqdan ötrü siyasi məqamın imkanlarından yararlanmağa çalışırdı.

Azərbaycan tərəfinin hərəkətlərini isə siyasi səfərbərliyin müvafiq olaraq müdafiə (reaktiv) tipinə aid etmək mümkündür: o, sadəcə, özünün köklü maraqlarına yönəlmiş təhlükəni dəf etməyə çalışırdı.⁴⁹

4. Birinci Mazımçay insidenti: (1919-cu il, mart-aprel)

1919-cu ilin martından etibarən «mübahisəli torpaq sahələri» deyə işarələdiyimiz münaqişə çərçivəsində yeni süjet xətti - Mazımçay postu uğrunda mübarizə başlayır. İxtilafın bu epizodu kifayət qədər əlamətdar idi: o, tərəflərin psixoloji gərginliyinin və münaqişəli davranışının eskalasiya xətti üzrə cərəyan etməsindən xəbər verirdi. 1919-cu ilin mart-aprel və sentyabr-oktyabr aylarında baş vermiş və şərti olaraq Birinci və İkinci Mazımçay olayları adlandırdığımız hadisələr konfliktoloji baxımdan insident kimi səciyyələndirilə bilər: onlar tərəflərin ilk açıq toqquşmaları idi. Qeyd etdiyimiz olaylar, ələlxüsus da ikinci insident, hətta iki dövləti hərbi konfrontasiya astanasına gətirib çıxarmışdı.

Məsələnin mahiyyəti qısaca olaraq aşağıdakılardan ibarət idi: hələ rus hakimiyyəti dövründə Alazan çayının qollarından olan və şimal-qərb səmtində Zaqatala dairəsi ilə Sığnaq qəzasının arasında qismən inzibati sərhəd kimi çıxış edən Mazım çayın sağ sahilində, yəni Sığnaq qəzasına düşən hissədə, «Enfiaciənsin bağ» adlanan yerdə hərbi-keşikçi postu yerləşdirilmişdi. Bu ərazinin Azərbaycan, Dağıstan və Gürcüstanın hüddurlarının kəsişməsində mövqe tutması ilə əlaqədar strateji əhəmiyyətini, həmçinin Qabaqcöl və Balakən sakinlərinin faktiki istifadə torpaqlarına daxil olmasını nəzərə alan Azərbaycan hökuməti hələ 1918-ci ildə orada öz postunu qoymuşdu.⁵⁰ İlk vaxtlar öz daxili işlərinə başı qarışmış gürcü tərəfi bu fakta əhəmiyyət verməmişdi. Lakin 1919-cu ilin əvvəllərində o, yaranmış daxili və xarici-siyasi vəziyyəti əlverişli hesab edərək, həmin mövqeni zəbt etməkdən ötrü hərəkətə keçir. Birinci Mazımçay insidenti ərəfasində gürcü hakimiyyət dairələri Zaqatala əhalisinin mənəvi diskreditasiyasına yönəlmiş addım atdılar: 1919-cu ilin fevralında gürcü qəzetlərində Zaqatala «ləzgilərinin» gürcü kəndlərinə basqın etmək məqsədi ilə «partizan dəstələri» təşkil etmələri barədə Laqodexi komissarının hərbi nazirə məlumatı dərc edildi.⁵¹ Zaqatala «ləzgilərinin» gürcü kəndlərinə basqını motivinin bu kontekstdə səslənməsi təsadüfi deyildi: o gürcü tarixi-siyasi şüurunda dərin kök salmış müəyyən fobiyalara (xoflara, qorxulara) müraciət etməklə müvafiq ictimai rəyin və psixoloji durumun formalaşmasına hesablanmışdı. Məsələ onda idi ki, XVIII əsrdə Car-

Balakən camaatlıqlarının Gürcüstan ərazilərinə müdhiş yürüşləri haqqında xatirələr gürcü tarixi yaddaşına möhkəm həkk olunmuşdu. Deməli, yeni basqın hazırlığı haqqında xəbər-şayiələr tarixi əndişə hissini dirçəltməklə ictimai şüurda tələb olunan düşmən obrazını canlandırmalı idi.

Fevralın 27-də Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinə müraciət edərək, sözügedən məsələ ilə bağlı dərin narahatçılığını izhar etdi. Lakin diplomatik nümayəndəlik martın 4-də göndərdiyi cavab məktubunda bu faktı təkzib etdi.⁵²

Gətirilən faktlar bir daha 1919-cu ilin əvvəllərində münaqişə situasiyasının yetişməsindən xəbər verirdi. Yeri gəlmişkən analoji vəziyyətlərdə konfliktologiyada «tətik» adı ilə qeyd olunan insidentlərin baş verməsi münaqişəni açıq və zorakı fazaya keçirməyə qadirdir.⁵³ 1919-cu ilin martın 20-ci günlərində Zaqatala mahalı ilə Sığnaq qəzası arasında sərhəddə yaşanan gərginlik «Birinci Mazımçay insidenti» bu qəbildən olub, tərəfləri ilk dəfə zorakı qarşıdurma həddinə gətirib çıxardı.

Martın 21-də Azərbaycan hökumətinə Zaqatala valisi Həşimbəyovdan həyəcanlı teleqram daxil oldu. Teleqramda deyilirdi ki, Sığnaq qəzasının Laqodex sərhəd dəstəsinin rəisi Liladze Mazımçayın sağ sahilində qərar tutmuş Azərbaycan keşikçi postuna ultimatumla müraciət etmişdi: post təcili surətdə götürülsün. Gürcülər həmçinin Alazan çayındakı postlarını Ulqam çayının sağ sahilinə (sol sahilində Azərbaycan sərhəd mühafizə dəstəsi yerləşirdi) köçürmək niyyətində idilər.⁵⁴ Arayış üçün qeyd edək ki, Ulqam çayı Mazım çaydan bir qədər cənub-qərbdə axaraq, Alazana tökülür və Çiaur meşəliyinin cənub hissəsini Zaqatala kənd icmalarından qismən ayırır.

Həşimbəyovun teleqramı Azərbaycan hökumətinin iclasında müzakirə edildi və olayla bağlı xüsusi qərar qəbul olundu; xarici və daxili işlər nazirləri sərhəddə mövcud vəziyyəti qoruyub saxlamaq üçün müvafiq tapşırıqlar aldılar.⁵⁵

Martın 24-də xarici işlər naziri A.Ziyatxanov Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinə hadisə ilə əlaqədar teleqram vurdu.⁵⁶ Hadisəyə rəsmi Azərbaycanın mövqeyini ifadə edən bu sənəd analoji hallar üçün səciyyəvi tonda tərtib edilmişdi. Orada diplomatik etiket və iki respublika arasında artıq qabarıq cizgilər almaqda olan siyasi yaxınlaşmaya doğru oriyentasiya gözlənilirdi: məsələnin qəti həllini ehtimal edilən beynəlxalq konfrasadək «iki respublikanın dost münasibətləri naminə» təxirə salmaq təklif olunurdu. Lakin, eyni zamanda, teleqramın son cümləsi Azərbaycan tərəfinin hadisələrin konfrontasion inkişaf ssenarisinə, yəni münaqişənin eskalasiyasına hazır olduğuna işarə vururdu: «Mövcud vəziyyətin zorakı yolla dəyişdirilməsinə yönəlmiş hər növ cəhd olduqca ağır və arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər».

Analoji məzmunlu təliqə ilə Həşimbəyov Sığnaq quberniya komissarına müraciət etmişdi.⁵⁷ Zaqatala qubernatoru gizli hədə ehtiva edən bu sənəddə ona həvalə edilmiş vilayətin sakinlərinin rəyini artikulyasiya edirdi: yerli əhali «baş

verə biləcək arzuolunmaz düşmən toqquşmalarına yol verməmək üçün postların əvvəlki kimi öz yerlərində qalmasını» tələb edirdi.

Belə davranış yönəlişliyini (ustanovkasını) Azərbaycan hökuməti özü vermişdi: martın 21-də olmuş iclasda daxili işlər nazirinə, lazım gələrsə, silahlı qüvvə tətbiq etməklə mövcud vəziyyəti mühafizə etmək tapşırılmışdı. Daxili işlər naziri də bu vəzifədən çıxış edərək, Zaqatala valisinə müvafiq tədbirlər almağı sərəncam etmişdi.⁵⁸

Martın 30-da Gürcüstanın sərhəd keşik dəstəsinin komandiri Balakən məntəqə rəisinə 3 gün ərzində Mazımçay postunu götürmək haqqında növbəti ultimativ tələb təqdim etdi. Danışıqlar üçün Haşimbəyov quberniya jandarmeriyasının rəisi Ş.Dibirovu sərhəd zonasına ezam etdi. O, gürcü rəisinə postun yerinin dəyişdirilməsinin qeyri-mümkün olduğunu qətiyyətlə bildirdi.⁵⁹

Beləliklə, sözügedən hadisə münaqişənin kifayət qədər açıq (manifest) fazasına qədəm basdığından xəbər verirdi. Özü də bu zaman ixtilafın başlanması üçün tələb olunan şərtlər⁶⁰ də gözlənilirdi: 1) birinci iştirakçı - gürcü ultimatumu irəli sürməklə digər iştirakçının - Azərbaycan tərəfinin zərərinə olaraq, şüurlu surətdə hərəkət edirdi, 2) ikinci iştirakçı (Azərbaycan tərəfi) göstərilən əməllərin onun mənafeyinə qarşı yönəldiyini dərk edirdi və cavab addımlar atırdı.

«Mazımçay olayı» üzvi şəkildə bizim «mübahisəli torpaq sahələri» adlandırdığımız münaqişə ilə çulğaləşaraq həmin münaqişənin daha çox konfrontasion süjet xəttini təmsil edirdi: bəhs etdiyimiz posta kimin yiyələnməsi barədə məsələnin həlminə, əslində bilavasitə Çiaur məntəqəsinə (perspektiv planda isə həmçinin Alazanyanı vadiyə də) hansı dövlətin və hansı etnoərazi qrupunun (Zaqatala kəndliləri yaxud gürcü miqrantlarının) nəzarət və idarə edəcəyi asılı idi.

Lakin 1919-cu ilin baharında gürcü hakimiyyət strukturları ixtilafın qızışdırılmasına hələlik lüzum görmədilər. Ş.Dibirovun apardığı danışıqlar öz bəhrəsini verdi. Aprelin 5-də Gürcüstan sərhəd qoşunlarının 2-ci Sığnaq bölməsinin komandiri Zaqatala valisi Haşimbəyova təliqə ilə müraciət etdi. Orada dövlət sərhədinin qəti təsbitinə qədər postların öz əvvəlki yerlərində qalması barədə göstəriş verildiyi bildirilirdi.⁶¹ Sığnaq sərhəd strukturunun bu qərarı barədə Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinə aprelin 28-də məlumat verdi.⁶²

Gürcü hökumətinin bu addımı, sonra görəcəyimiz kimi, sadəcə taktiki manevr idi və ilk növbədə həmin dövrdə Gürcüstanın bir dövlət kimi mövcudluğunu təhdid edən Denikin təhlükəsinin güclənməsindən irəli gəlirdi. Bəlli olduğu kimi, 1919-cu ilin fevralında «Könüllü Ordu» həm Dağıstan istiqaməti, həm də Qara dəniz sahili boyunca hücum keçmişdi. «Könüllülər» gürcü hərbi hissələrini Soçi dairəsindən sıxışdırıb çıxararaq, Qaqra şəhərini tutmuş və Suxumiyə doğru irəliləməyə cəhd göstərmişdilər.⁶³

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan - Gürcüstan siyasi münasibətlərinin dinamikası ilə Denikin ordusunun hərəkət qrafikası arasında bir növ əlaqəlilik nəzərə çarpır. 1919-cu ilin baharında Denikin, Qafqazda fəaliyyətini intensivləşdirməklə bir sıra məqsədlər güdüdü: bolşevizmə qarşı qəti yürüş ərafəsində öz arxa cəbhəsini sabitləşdirmək, Antanta ilə fasiləsiz rabitəni yoluna qoymaq, regionun hesabına öz maddi (iqtisadi və hərbi) resurs bazasını genişləndirmək.⁶⁴ «Ağ təhlükə» Cənubi Qafqazın gənc respublikalarından məhz Azərbaycanla Gürcüstanı təhdid etdiyindən (Ermənistan faktiki olaraq Denikin mütəfəiqi idi⁶⁵), bu dövlətlər öz aralarındakı mübahisəli məsələləri nisbətən arxa plana çəkməli olmuşdular.

Fəqət, «arxa plana çəkmək» heç də problemin aradan qalxması demək deyildi: aşağıda görəcəyimiz kimi, Sığnaq qəzası və Zaqatala vilayəti arasında sərhəd təsbiti məsələsində gürcü tərəfi kifayət qədər ardıcılıq nümayiş etdirirdi. O, münasib fürsət düşdükcə, Azərbaycanla strateji mütəfəqlik haqqında səslənən bütün inandırma və vədlərinə rəğmən öz məqsədinə çatmaq üçün lazımi addımları atırdı.

Haşimbəyov öz vəzifəsini tərk etmək ərafəsində (yeri gəlmişkən, o, Naxçıvan general-qubernatoru təyin edilmiş, fəqət yaranmış siyasi vəziyyət üzündən öz vəzifəsinin icrasına başlaya bilməmişdi) - 1919-cu ilin aprelin 12-də daxili işlər nazirinə göndərdiyi sonuncu təliqəsində Gürcüstanın şimal-qərb dövlət sərhədinin Qəbələ-su çayı üzrə keçirilməsini, yəni sabiq Zaqatala dairəsinin inzibati sərhədinin xeyli qərbə çəkilməsini, həmçinin Sığnaq qəzasının cənub-şərq küncünün - Alazanyanı vadinin Zaqatala quberniyasına birləşdirməyi təklif edirdi.⁶⁶ Fəqət bu tövsiyələri həyata keçirmək o dövrdə praktiki olaraq qeyri-mümkün idi; buna nə Azərbaycanın nərbə-siyasi resursları, nə də region və onun ətrafında yaranmış beynəlxalq vəziyyət imkan vermirdi.

5. Gürcü aqrar islahatı münaqişə dinamikasına təsiredici faktor kimi: ixtilafın sosial kontekstinə dair

1919-cu ilin yayında münaqişə ocağında hadisələrin eksalasiya xətti üzrə tədricən inkişaf etdiyini görürük: gürcü hakimiyyəti Çiaur meşəliyindən qabaqçöllülərin istifadəsinə bilet və s. bəhanələrlə maneçilik səylərindən həmin məntəqəyə onların daxil olmalarını faktiki məhdudlaşdırmaq tədbirlərinə keçmişdi.⁶⁷ Qabaqçöllülərin əks-reaksiyası da özünü çox gözəltmir: İllarionovka, Daşkovo, Voronsovka kəndlərində məskunlaşmış miqrant-gürcülərə basqınlar çoxalır,⁶⁸ həmin rayonda aqrar islahatı həyata keçirən torpaq komissiyasının üzvləri hücumlara məruz qalır.⁶⁹

Bu arada Haşimbəyov qubernator vəzifəsini tərk etdi. Onun yerinə hökumətin 16 mart qərarı ilə Məmməd bəy Şahmalıyev təyin olundu. Şahmalıyev Zaqatala valisi vəzifəsində 1919-cu ilin aprelin 17-dən 1920-ci ilin yanvarın 16-dək çalışmışdı.⁷⁰

Vəziyyətin gərginləşməsinə yol verməmək məqsədi ilə M.Şahmalıyev avqustun 22-də Laqodexi zemstvo idarəsinin sədrinə teleqram göndərir. Orada beynəlxalq konfransda sərhədlər məsələsinin həllinədək torpaq ölçmə işlərinin dayandırılması, mübahisəli ərazi zolağında həm Zaqatala, həm də Sığnaq sakinlərinin ümumi torpaq istifadəsinin saxlanılması təklif olunurdu. Lakin sözügedən idarə torpaqölçmə işləri ilə bağlı məsələlərin quberniya zemstvo idarəsinin səlahiyyətlərinə aid olması bəhanəsi ilə bu təklifləri rədd etdi.⁷¹

M.Şahmalıyevin avqustun 17-də daxili işlər nazirinə vurduğu teleqramdan, gürcü hakimiyyət orqanlarının mahalın 21 kəndinin Şirək düzündəki mövcud əkin və otlaq sahələrinə münasibətdə də analoji surətdə hərəkət etdiyi bəlli olur. Birinci rus inqilabından sonra salınmış Aşağı və Yuxarı Kedi gürcü kəndləri öz hakimiyyət orqanları ilə birlikdə «Alazan çayını dövlət sərhədi hesab edərək, onların (zaqatalalıların - Ş.M.) qeyd edilmiş sahələrdən istifadəsini əngəlləyirlər».⁷²

Bütün bu faktlar yerli xalqın təbii narahatlıq və narazılığını doğurmaya bilməzdi. M.Şahmalıyev daxili işlər nazirinə sentyabrın 1-də göndərdiyi təlqəsində Zaqatala əhalisinin əhvali-ruhiyyəsini belə ifadə edirdi: «Bu cür şəraitdə silahlı toqquşma qaçılmazdır və onu imkan daxilində uzaqlaşdırmaqdan ötrü mən xeyli səy sərf edirəm, çünki sərhəd məsələsini dinc danışıqlar yolu ilə çözməyi güman edən hökumətimizin riayət etdiyi sərhədi Balakən nahiyəsinin həyəcanlı və qətiyyətli əhalisinin keçməsi üçün azacıq zəiflik yetər. Balakənliləri, şübhəsiz ki, Əliabad və Almalı əhalisi dəstəkləyəcək; həmin əhali Alazanın sağ sahilində öz torpaqlarından heç bir zaman könüllü surətdə imtina etməz».⁷³

Sadaladığımız amillər münaqişənin fon şəraitinin kəskinləşməsindən xəbər verirdi. Belə bir vəziyyətdə 1919-cu ilin sentyabrın sonlarında ixtilafın destruktiv fazaya (belə bir faza tərəflərin qarşıdurmadan açıq əks təsirə keçidini bildirir⁷⁴) transformasiyasında, qeyd etdiyimiz kimi, «tətik» rolunu oynaya biləcək ikinci və daha ciddi Mazımçay insidenti baş verdi. Gürcü hökuməti mart uğursuzluğunun dərslərini nəzərə almaqla, yeni insidentə artıq yay aylarından hazırlaşmağa başlamışdı. Ölkədə həyata keçirilən aqrar islahatın məntiqi, öncə qeyd etdiyimiz kimi, gürcü hökumətini yeni torpaq massivlərini mənimsəməyə sövq edirdi. Bu səbəbdən gürcü hakimiyyətinin davranış alqoritmının adekvat anlaşılması üçün gercəkləşdirilən aqrar islahat haqqında nisbətən ətraflı məlumat verməyi lazım bilirik.

Gürcüstan sosial-demoqrafik planda kəndli ölkəsi idi: əhalinin 80%-dən bir qədər çoxunu kəndlilər təşkil edirdi.⁷⁵ XIX əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında orada Rusiyaya nisbətən daha eybəcər formada kəndli islahatı həyata keçirilmişdi: mərkəzi quberniyalardan fərqli olaraq, kəndlilərə ayrılan torpaq paylarının ölçüsü

daha kiçik idi, özü də kəndli yalnız mülkədarın icazəsi ilə həmin sahəni satın ala bilirdi. Bundan əlavə, əgər Rusiyada müvəqqəti mülkəlləfiyyətli kəndli mülkədarkən öz pay torpağını satın almaq üçün onun dəyərinin 75-80% dəyərində hökumətdən borc alırdısa, Gürcüstanda belə bir borcun məbləği 4 dəfə az idi, yəni öz «nadel»ini almaq üçün kəndli dərhal onun dəyərinin 70-80% həcmində nağd pul ödəməli idi. İslahat nəticəsində təqribən 30 min kəndli torpaqsız qalmışdı. Bununla bərabər, aztorpaqlı, asılı, yarımazad işçilər ordusu yaranmışdı.⁷⁶

XX əsrin əvvəllərində Gürcüstanda torpaq sahibliyində aşağıdakı nisbət müşahidə edilirdi: Kutais quberniyasında əhalinin 86%-ni təşkil edən kəndlilər 210770 destayın torpağa, əhalinin 6,78%-ni təşkil edən zadəgan-mülkədarlar isə 815321 desyatınə malik idi. Tiflis quberniyasında 85% kəndlinin 134796 desyatını, 2,89% mülkədarın isə 961502 desyatını var idi.⁷⁷ Kutais quberniyasında bütün mülkədar torpaqlarının 44%-i (358000 desyatin) beş iri mülkədarın mülkiyyətində idi.⁷⁸

Gürcüstanın siyasi gündəliyində sosial əhəmiyyətli məsələlər sırasında aqrar məsələnin birinci yerdə durduğunu söyləsək, mübaliğəyə yol vermərik: XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri bu ölkədə faktiki olaraq iri kəndli çıxışları permanent xarakter almışdı. Təsadüfi deyildi ki, 1917-ci il inqilabı aqrar məsələnin həllinin təxirəsalınmaz vacibliyini kəskin şəkildə ortaya qoydu.

1917-ci ilin dekabrın 16-da Zaqafqaziya komissarlığı «Torpaq komitələrinə xəzinə, keçmiş udel, kilsə, monastır torpaqları, habelə hüquqi şəxslərin və xüsusi torpaq sahiblərinin torpaqlarının verilməsi haqqında» əsasnamə dərc etdi. Bu dekretdə mülkədar torpaqlarının müsadirəsi bəyan edilirdi. Lakin müsadirə olunacaq və mülkədarın sərəncamında qalacaq torpaqların norması müəyyənəldirilmirdi. Özü də müsadirə olunmuş torpaqlar kəndli komitələrinin yox, yuxarıdan təyin olunmuş torpaq komitələrinin ixtiyarına keçməli idi: sonuncuların mahiyyəti kəndli kütlələri üçün naməlum qalırdı.

Sözügedən əsasnaməyə əlavə olaraq, 1918-ci ilin martın 7-də Cənubi Qafqaz seymi «Sahibləri üçün saxlanılan torpaq normasının müəyyən edilməsi və torpaq islahatının həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında» qanun qəbul etdi.⁷⁹ Qanunun məğzi mülkədarların mülkiyyətində saxlanılacaq torpaq normasının müəyyən edildiyi ikinci paragrafda açılırdı: torpaq sahibinə dəyərli bitkilər becərilən rayonda 7 desyatin, dənli bitkilər rayonunda 15 desyatin, maldar təsərrüfatlarında 40 desyatin torpaq sahəsi saxlanılırdı. Əlavə qeyddə göstərilirdi ki, quberniya torpaq komitələri, yerli şəraitə uyğun olaraq, həmin rəqəmləri müvafiq olaraq, 10, 20 və 50 desyatınə qədər artırmaqla bilirdi.

Qanunun 14-cü paragrafına əsasən, əgər torpaq bir neçə ailəyə məxsus idisə, yaxud ailə üzvlərindən bu və ya digərinin ailəsi var idisə, onda hər bir iştirakçıya və ya ailəyə ayrı norma verilməli idi. Bu müddəadan istifadə edən mülkədarlar özləri üçün daha çox norma saxlamaq üçün fiktiv torpaq bölüşdürmələrini rəsmiləşdirirdilər. Mayın 2-də qəbul edilmiş qanuna görə isə xüsusi

mülkiyyətçilərdən müsadirə edilmiş malikanələr, xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malik olduğu halda, quberniya komitələrinin sərəncamı ilə əvvəlki sahibinə qaytarıla bilərdi.

1918-ci ilin statistik bilgilərinə əsasən, Gürcüstanın yararlı torpaqlarının ümumi sahəsi 5537207 desyatin idi. Torpaq sahibliyi kateqoriyasına görə, onlar aşağıdakı qaydada bölünürdü: 1) xüsusi mülkiyyət torpaqları - 2208045 des. (39,9%), 2) xəzinə torpaqları - 2020212 des. (36,5%), 3) kəndli torpaqları - 1309150 des.(23,6%).⁸⁰

Gürcüstanın ziraət naziri H.Xomerikin məlumatlarına əsasən, 1920-ci ilin yanvarın 1-i üçün cəmi 621697 desyatin torpaq müsadirə edilmişdi ki, onlardan Kutais quberniyasının payına təqribən 110158 des. düşürdü. Bu zaman, mülkədar torpaqlarının demək olar 2/3-si toxunulmamış qalmışdı.⁸¹

Biz, J.Drabkinanın belə qənaəti ilə razılaşırıq ki, mülkədarlara güzəşt menşeviklərin Gürcüstan parlamentində sağ partiyalarla faktiki olaraq bağladığı siyasi blokla şərtlənirdi.⁸²

Görünür, sosial-demokrat hökuməti öz daxili, o cümlədən sosial-iqtisadi siyasətini kifayət qədər geniş konsensus əsasları üzərində qururdu: bu dövlətin dayaqlarını möhkəmlətmək istəyindən doğurdu. Lakin, eyni zamanda mülkədarların «qılığına girmə» siyasəti kəndlilərin gərəkli həcmdə torpaqla təminatını əngəlləyirdi. 1918-1919-cu illərdə ölkənin müxtəlif rayonlarında iri kəndli çıxışları da aparılan islahatla əlaqədar köklü narazılıqdan xəbər verirdi.

Sosial gərginliyi səngitmək məqsədi ilə Gürcüstan parlamenti 1919-cu ilin yanvarın 28-də «Əhaliyə dövlət torpaq fondundan xüsusi mülkiyyətə torpaq verilməsi haqqında qanun» dərc etdi.⁸³ Bu qanunla torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərə məqbul qiymətə dövlət fondundan torpaqların təklif edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Qanunun ikinci maddəsində, habelə qeyd edilirdi ki, Ziraət nazirliyinin sərəncamına əsasən, müəyyən torpaqlar əhalinin məskunlaşması və köçürülməsi məqsədi üçün ayrılacaqdır.

Beləliklə, 28 yanvar qanunu gürcü hökumətinə geniş miqyaslı köçürmə siyasətinə başlamağa imkan verən normativ baza oldu. Elə Sığnaq qəzası ərazisində «mübahisəli torpaq sahələri» ilə bağlı ixtilafın yay aylarında gərginləşməsinin bir səbəbi də fikrimizcə, sözündən qanunun əməldə gerçəkləşdirmək cəhdlərindən irəli gəlirdi: həmin sahələrin Gürcüstan tərəfindən qəti surətdə özününküləşdiriləcəyi təqdirdə, təqribi hesablamalarımıza görə (normanı 7 desyatin götürməklə) Çiaur məntəqəsində (4500 des.) təxminən 643, Şirək düzünün Alazanyanı vadisində isə, hətta sonrakı 20-ci illərin statistikasından çıxış etsək belə (16337 des.), 2334 kəndli ailəsini yerləşdirmək mümkün olacaqdı. Bu isə ən azı 15000 nəfərə yaxın insanın həyatı təminatı demək idi. Ona görə də ixtilaf ocaqlarında gərginliyin artan xətt üzrə inkişafı və Gürcüstanın məsələ ilə bağlı diplomatik və hərbi söylərini intensivləşdirməsi bir sıra hallarda aqrar

islahatın gedişi və məntiqindən irəli gəlirdi. Belə ki, iqtidar partiyası kimi menşeviklərin formalaşmaqda olan gənc gürcü dövlətinə və onun siyasi sistemində həyatı dayanıqlıq vermək istəyi onları siyasi spektrin müxtəlif qüvvələri, o cümlədən aqrar aristokratiyanın mənafeələrinin ifadəçisi olan «sağlarla» uzlaşma saxlamağa məcbur edirdi; bu isə qeyd etdiyimiz məntiqi şərtləndirirdi.

6. Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-siyasi müttəfiqliyi fonunda münafişənin artan xətt üzrə inkişafı. İkinci Mazımçay insidenti

1919-cu ilin yayında gürcü hökumət dairələrinin münafişəyə münasibətdə hərəkət xəttində müəyyən məntiqi ardıcılıq sezilməkdə idi: ötən paraqrafda qeyd etdiyimiz kimi, ilk öncə zaqatalahların mübahisəli rayonlara girişinə maneələr törədilməyə başlandı. Daha sonra aqrar islahat çərçivəsində həmin rayonlarda torpaq bölgüsünə və deməli, yeni miqrantlar partiyasının oraya köçürülməsinə iqdam edildi. Müəyyən mənada Zaqatala sakinlərinin zoraki formada əks-təsirlərinin təhrikinə hesablanmış bu addımlar öz məqsədinə çatdıqdan sonra isə Gürcüstanın xarici siyasət idarəsi hərəkətə keçdi: 1919-cu ilin iyulun 29 və 30-da Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyinə iki təliqə təqdim edildi.⁸⁴ Həmin sənədlərdə Mazımçay postunun Enfiaciansın bağından çayın sol sahilinə keçirilməsi əvvəlcə xahiş, sonra isə tələb olunurdu. Bu təliqələrdə gürcü hakimiyyətinin davranışında yeni bir nüans diqqəti cəlb edir: əgər mart insidenti zamanı gürcü hökuməti prosesləri səhnə arxasından idarə edir və ixtilafın təşəbbüsçüsü kimi Laqodex sərhəd dəstəsini irəli çəkirdisə, yay aylarından etibarən artıq açıq-aşkar hərəkət etməyə üstünlük verir.

Gürcüstanın, belə demək mümkünsə, diplomatik həmləsinin ikinci dalğası 1919-cu ilin sentyabrına - İkinci Mazımçay insidenti ərəfəsinə təsadüf edirdi. Həmin ayın əvvəllərində Azərbaycanın baş naziri N.B.Yusifbəylinin Tiflisə rəsmi səfəri gedişində ikitərəfli dostluq və müttəfiqlik haqqında ən xoş sözlərin səsləndiyi günlərdə Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyi yeni diplomatik demarşla çıxış etdi. Bu qurumun 4, 5, habelə 26 sentyabr tarixli təliqələrində qabaqcöllülər gürcü məskunlarına basqınlarda, onları qarət etməkdə, dəyərli meşə ağaclarını doğramaqda, torpaq sahələrini qəsb etməkdə ittiham olunurdular.⁸⁵ İrəli sürülmüş ittihamlar, zənnimizcə, artıq hazırlıq işləri başa çatmaqda olan «Mazımçay əməliyyatına» mənəvi-hüquqi haqq qazandırılmalı idi. Halbuki təliqələrdə qeyd olunan eksseslər qarşılıqlı xarakter daşıyır. Zaqatala sakinləri gürcü məskunlarının hücumlarına heç də az məruz qalmırdılar.⁸⁶

Biz sözügedən münafişənin Azərbaycan-Gürcüstan siyasi münasibətləri kompleksinin bir epizodu olduğunu artıq qeyd etmişik. Ona görə də bəhs etdiyimiz

dövrdə münafişə dinamikasını düzgün anlamaq və izah etmək üçün həmin münasibətlərin məzmun, səviyyə və xarakterinə təsir göstərən xarici-siyasi faktora bir daha nəzər salmağa lüzum görürük.

1919-cu ildə Azərbaycan-Gürcüstan siyasi münasibətlərinin vektoru dinamik dəyişən regional geosiyasi konfigurasiya çərçivəsində real məzmun kəsb edirdi. Bu konfigurasiyada həlledici rol, əvvəlki fəsildə də geniş surətdə bəhs etdiyimiz kimi, xarici-siyasi aktorlara mənsub idi. Burada bir ştrixi əlavə etməyi lazım bilirik. Biz xarici-siyasi aktorlar siyahısına Rusiya bolşevik və antibolşevik (monarxist) düşərgəsini müəyyən şərtliliklərlə aid edirik: zira, bir tərəfdən Cənubi Qafqazın Rusiya siyasi, iqtisadi, sosiomədəni məkanından ayrılması bitkin hüquqi və mental təsbitini tapmamışdı. Digər tərəfdən isə, burada baş verən hadisələr, Rusiya aktorlarının nəzərində imperiya genişliklərində vüsət almış iç (vətəndaş) savaşın sadəcə bir epizodu idi. 1920-21-ci illərdə regionun bərpa olunmuş və yenilənmiş imperiya ümumiliyinə yenidən daxil edilməsi də zənnimizi təsdiqləyir.

1919-cu il region üçün Denikin təhlükəsi işarəsi altında keçmişdi. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, 1919-cu ilin fevralından, yəni könüllülər tərəfindən Soçi və Qaqranın tutulmasından başlanaraq, təxminən iyunun 11-dək - Britaniya komandanlığının demarkasiya xətti müəyyən etməsinə qədər Gürcüstan Respublikası ilə «Rusiyanın Cənubunun Silahlı Qüvvələri» (denikinçilər) arasında münafişənin ən gərgin anları yaşanılmaqda idi. Əslində tərəflər arasında xırda silahlı toqquşmalar diplomatik çəkişmələr bir an da olsa ara vermiridi.⁸⁷ Denikinın məsələn, Suxum dairəsinin Gürcüstanın yurisdiksiyasından çıxarılmasını və neytral zona elan edilməsini qətiyyətlə tələb edirdi.⁸⁸

Birinci fəsildə biz Böyük Britaniyanın Rusiya məkanında iki məqsəd güddüyünü, sözdə «vahid və bölünməz Rusiya» ideyasını dəstəkləsə də, əməldə imperiya xərəbəliklərində meydana çıxmış yeni dövlət qurumlarına himayə etməsini yazmışdıq. Bu tendensiya 1919-cu ildə Denikinlə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında yaranmış münafişədə də özünü bariz şəkildə göstərirdi. 1919-cu ilin mayın 8-də Böyük Britaniyanın hərbi naziri Çorçill icmalar palatasında bəyan etmişdi: «Biz general Denikinə Gürcüstan üzərinə hücum etməyə icazə vermirik və əksinə. Gürcüstana Denikin üzərinə hücum etməyə imkan vermərik».⁸⁹ Əslində bu bəyanat Denikinə qarşı yönəlmişdi, belə ki, hücumla meyilli və qadir tərəf məhz «Könüllü Ordu» idi.

Denikin hökumətinin başçısı general A.S.Lukomski öz xatirələrində Britaniya hökumətinin və komandanlığının Cənubi Qafqaz respublikalarına iltifatlı münasibətini döən-döənə qeyd edirdi. İngilislərin Azərbaycana münasibətdə siyasi kursunu o belə dəyərləndirdi: «Britaniya nümayəndələrinin Gürcüstana münasibətində olduğu kimi, burada da hiss olunurdu ki, Böyük Britaniya gələcəkdə Rusiya ilə... Türkiyə və İran arasında bufer zona yaranacağı hal üçün Azərbaycan və Gürcüstanın maraqlarını xüsusi olaraq dəstəkləməyi nəzərdə tuturdu... Dəqiq təəssürat yaranırdı ki, Britaniya hökuməti Bakının neft zənginliklərinə

xüsusi maraqlıdır və Bakının Könüllü Ordunun nüfuz dairəsində bulunmasına yol vermək istəmir».⁹⁰

Fəqət belə bir hal da vurğulanmalıdır ki, İngiltərə siyasi və hərbi dairələri özlərinin ikinci - geosiyasi məramlarını açıb-ağartmırdılar: 1919-cu ildə bütün düşüncələr bolşevizmi məhv etmək məqsədinə xidmət edirdi. Ona görə də Denikin ordusu 11 iyunda təyin edilmiş demarkasiya xəttinin⁹¹ (ona əsasən Dərbənd rayonu faktiki olaraq Azərbaycana güzəşt edilirdi) ziddinə olaraq bütün Dağıstanı tutanda regiondakı ingilis komandanlığı bu faktla barışmalı olmuşdu, belə ki həmin günlərdə «könüllülər»in məşhur «Moskva yürüşü» başlamışdı. Digər tərəfdən Dağıstan da ingilislər üçün Azərbaycan qədər əhəmiyyət kəsb etmirdi.

1919-cu ilin yayına doğru Gürcüstan ilə «könüllülər» arasında gərginlik nisbətən səngimişdi. Lakin bu dəfə də, Azərbaycan Denikin təcavüzünün real ehtimalı ilə rastlaşmışdı. May-iyun aylarında «könüllülər» bütün Dağıstanı işğal edərək, Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşmışdılar.⁹²

Bu təhlükə, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanı Gürcüstanla hərbi-siyasi sahədə əməkdaşlığa sövq edirdi. Belə əməkdaşlığın zəruriliyini hər iki ölkənin siyasi dairələri kifayət qədər dürüst dərk edirdilər. Məsələn, gürcü menşeviklərinin orqanı olan «Борьба» iki dövlətin yaxınlaşması zərurətini belə ifadə edirdi: «Azərbaycan istiqlalının xilas işi onun (gürcü demokratiyasının - Ş.R.) öz şəxsi işidir».⁹³

Azərbaycan tərəfinin bu əməkdaşlığa münasibətinin məzmunlu ifadəsini isə Y.V.Çəmənzəminlinin həmin günlərdə qələmə aldığı sətirlərində tapırıq: «Gürcüstan-Azərbaycan dostluğunun hər iki tərəf üçün də böyük faydası var. Şübhə ola bilməz ki, həm Gürcüstan, həm də Azərbaycan müstəqil yaşamaq istəyər. Böylə olduqda Gürcüstan üçün bir qorxu baş versə, axırda xətəri Azərbaycana da toxunacaq. Bu iki məmləkətin hürr yaşaması bir-birinə bağlıdır, biri asudəliyini itirərsə, o birisi də itirmək məcburiyyətində bulunar. Qafqazın dağlarını Qara dəniz ilə Xəzər dənizi arasında müttəfiqən müdafiə etməliyik...»⁹⁴

Gürcüstan Azərbaycanla müqayisədə bir sıra səbəblər üzündən hərbi planda xeyli irəli getmişdi. Ona görə də onunla əməkdaşlıq sayəsində Azərbaycan əhəmiyyətli yardımlar aldı. Onlarla gürcü zabiti Azərbaycan silahlı qüvvələri sıralarına ezam olundu. İyul ayından etibarən Gürcüstandan Azərbaycana zəruri miqdarda hərbi texnika, sursat və ləvazimat daxil olmağa başladı. Gürcü təlimatçıları Azərbaycanda hərbi-istehkam qurğularının inşasına cəlb olundular.⁹⁵

Gürcüstan, ümumiyyətlə, «Könüllü Ordu»ya kifayət qədər fəal əks-təsir göstərirdi: Azərbaycana yardımlarla yanaşı, o, bir tərəfdən Soçi dairəsində denikinçilərə qarşı döyüşən kəndli «Yaşıl Ordusu»nu silahla təchiz edirdi, digər tərəfdən isə öz ərazisində silahlı dəstələr yaradaraq, üsyan etmiş dağlıqların köməyinə göndərirdi.⁹⁶

Xarici təhlükə amilinin təsiri ilə iki respublikanın sıx müttəfiqlik münasibətləri qurması fonunda Gürcüstanın «mübahisəli sahələr» məsələsində

ixtilafın eskalasiyasına getməsi, ilk baxışdan paradoksal görünə bilər. Fəqət bəzi məqam və mətləblərin xatırlanması gürcü tərəfinin seçdiyi taktikanın müəyyən məntiqə əsaslandığını söyləməyə əsas verir.

Birincisi, qeyd etdiyimiz kimi, 1919-cu ilin yayına doğru Qara dəniz sahillərində gürcü-«könnüllü» qarşıdurması səngiməyə başlamışdı: denikinçilərin Dağıstan istiqamətində fəallaşmaları və ən əsası bolşeviklərə qarşı genişmiqyaslı hücum keçmələri Qara dəniz sahillərində onların qüvvələrinin xeyli azalmasına gətirib çıxarmışdı.⁹⁷ Bu isə faktiki olaraq 1919-cu ilin sonlarına qədər Denikin təhlükəsi ilə üz-üzə dayanan və Ermənistanla sürəkli konfrontasiya şəraitində yaşayan Azərbaycanla müqayisədə Gürcüstan qarşısında daha geniş fəaliyyət və manevr etmə meydanı açdı.

İkincisi, hərbi-müdafiə müqaviləsinin imzalanması iki dövlət arasındakı mübahisəli ərazi problemlərinin heç də avtomatik həlli demək deyildi. Bunu xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov parlamentin 27 iyun iclasında söylədiyi nitqində də bir növ etiraf edirdi: «Deyirdilər ki, hamıdan əvvəl gərək torpaq və hüdd məsələsini həll edək. Bu fikrə nə Azərbaycan, nə də Gürcüstan şərik ola bilməzdi. Ola bilər ki, hüdd məsələsini həll edincə istiqlalımız da getsin».⁹⁸

Üçüncüsü, Azərbaycan, öz qonşusundan fərqli olaraq hərbi quruculuq işinə əhmiyyətli dərəcədə gec başlamışdı. Bəllidir ki, azərbaycanlılardan fərqli olaraq gürcülər çarizm dövründə hərbi mükəlləfiyyətli idilər. Bu səbəbdən on minlərlə gürcü Rusiya ordusu sıralarında dünya müharibəsi cəbhələrində kifayət qədər döyüş təcrübəsi toplamış, çoxsaylı ixtisaslı gürcü hərbi-zabit heyəti formalaşmışdı. Qafqaz cəbhəsinin əsas silah anbarlarının (arsenalın) Tiflisdə yerləşməsi və 1917-ci ilin payızından etibarən Gürcü Milli Şurasının nəzarəti altına keçməsi amili də bu məsələdə mühüm rol oynamışdı. Azərbaycanın məhz Gürcüstandan hərbi yardımlar alması da sadalanan amillərlə bağlı idi. Ümumiyyətlə, bu iki respublikanın qurmağa çalışdığı təhlükəsizlik sistemində Azərbaycanın nisbətən «zəif halqa» olması onun güzəştə daha çox meylliliyini şərtləndirirdi.

Azərbaycan tərəfinin qeyd olunan davranış xüsusiyyəti həm Mazımçay olayı ərəfəsində, həm də onun gedişində kifayət qədər təzahür etmişdi. Məsələn, Şahmalıyevin sərhədyanı bölgədə zaqatalalıların təsərrüfat hüquqlarının pozulmasına dair sözügedən məlumatları əsasında Azərbaycanın daxili işlər naziri 1919-cu ilin sentyabrın 16-da xarici işlər nazirinə müraciət edir: taliqədə «Zaqatala qubernatorunun, əgər bu sərhədyanı mübahisə haqqında danışıqlar arzuolunan nəticələr verməzsə, hansı istiqamət tutmalı olacağı» soruşulurdu.⁹⁹

21 sentyabr tarixli cavab təliqəsində xarici işlər naziri mübahisəli rayonlarda iki respublika arasında müvəqqəti sərhədin təyin edilməsi üçün beynəlxalq komissiyanın təşkili barədə hökumətə məruzə etdiyini bildirirdi. Sənəddə Azərbaycanın rəsmi məqamlarının bəhs olunan münaqişənin eskalasiyasına yol verməməyə yönəlmiş məramı açıq ifadə olunurdu: «... Yuxarıda

göstərilən komissiyanın çalışacağı yerə gələnədək Zaqatala valisinə Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının sərhədyanı sakinləri arasında münasibətləri kəskinləşdirəcək hər cür bəhanəni aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görməsinə dair Sizin sərəncamınızı rica edirəm».¹⁰⁰

Yuxarıda sadalanan hal və məqamları gözəl dərk edən gürcü hökuməti, münaqişə ilə bağlı taktikasını etiraf edək ki, yetərincə savadlı qurmuşdu. Mübahisəli torpaqlar üzərində gürcülərin faktiki nəzarətini qəti surətdə rəsmiləşdirməyə çağırılmış «Mazımçay əməliyyatı» üçün münasib zamanın seçilməsi də dediklərimizə dələlətdir.

Məsələ onda idi ki, 1919-cu ilin sentyabrın sonlarında Azərbaycan xarici-siyasi sferada növbəti gərginliklərlə üzləşmişdi. Sentyabrın 21-də «kəonüllülərin» donanmasının vitse-admiralı Gerasimov polkovnik Palisin vasitəsilə Azərbaycan rəsmilərinə «Azərbaycan hərbi və ticarət donanmasının Xəzər dənizində üzməsinin yolverilməzliyi haqqında» bəyanat təqdim etdi. Bu nota, xüsusən Britaniya qoşunlarının respublika hüddurlarını tərk etməsi kontekstində Azərbaycan hakim dairələri tərəfindən kifayət qədər ciddi qarşılanmışdı. Dövlət Müdafiə Komitəsi notanı xüsusi iclasında müzakirə edərək, onu cümhuriyyətin suveren hüquqlarına qarşı yönəlmiş akt kimi rədd etmişdi.¹⁰¹

Bu akt, təbii ki, Azərbaycan rəsmilərinin nəzərində Denikin təhlükəsinin yenidən aktuallaşması demək idi. O, Azərbaycan hökumətini şimal istiqamətində hərbi sayələrini intensivləşdirməyə sövq edirdi.

Paralel olaraq Zəngəzurda hadisələrin inkişafı Azərbaycan üçün arzuolunmaz xarakter almışdı: sentyabrın əvvəllərindən etibarən erməni nizami qoşunları və silahlı dəstələri Azərbaycan əhalisini sistematik məhv etmə taktikasına keçmişdilər. M.Süleymanovun hesablamalarına görə, yalnız bir ay ərzində Zəngəzurun 110 böyük kəndi məhv edilmiş, 60 minə yaxın sakin öz yurdlarından didərgin düşmüşdü.¹⁰² Zəngəzur hadisələri həmin bölgəyə Azərbaycan qoşunlarının göndərilməsinə səbəb olmuşdu.

«Kəonüllü Ordu» rəhbərliyinin və ermənilərin, çox güman ki, uzlaşdırılmış çıxışlarının Azərbaycan üçün doğurduğu hərbi-siyasi çətinliklər, aydın məsələdir ki, gürcü hökuməti tərəfindən də diqqətlə izlənilirdi: çox güman ki, son hadisələri ətraflı təhlil edən gürcü strateqləri Mazımçay mövqeyi ilə bağlı planların gerçəkləşməsi üçün münasib vaxtın yetişdiyini qərara aldılar.

Nəhayət, 1919-cu ilin sentyabrın 24-də son aylarda göstərilən bütün diplomatik və inzibati sayələr mənətiq yekunu kimi, gürcü sərhəd mühafizəsi Mazımçay postunu ələ keçirdi.¹⁰³ Həmin gün hadisələr aşağıdakı qaydada cərəyan etmişdi: səhər Gürcüstan sərhəd mühafizəsinin başda zabıt olmaqla, pulemyotlarla silahlanmış 30 nəfərlik dəstəsi posta gələrək, orada olan iki Azərbaycan qoruqçusunu hədə ilə öz mövqelərini tərk etməyə məcbur etdi. Zaqatala qubernatorunun köməkçisi dərhal hadisə yerinə yollanmış və gürcü hərbciləri ilə danışqlara başlamışdı. Sərhəd postunu təmizləmək barədə

Azərbaycan məmurunun tələbinə cavab olaraq gürcü zabiti və Laqodexi zemstvosunun idarə heyətinin üzvləri bildirmişdilər ki, postun tutulması könüllü surətdə baş vermişdir və gürcü hökumətinin xüsusi sərəncamı olmadan o qaytarıla bilməz. Gürcü tərəfi hadisəni qabaqçöllülərin sabiq Çiaur meşəsinin bir hissəsini tutması faktı ilə əlaqələndirirdi. Bu irad hər iki tərəfin iştirakı ilə dərhal araşdırıldı və məlum oldu ki, qabaqçöllülər, həqiqətən də, köhnə inzabati sərhəddən 1,5 verst məsafədə meşənin bir hissəsini tutmuşdular. Fəqət Qabaqcöl camaatının nümayəndələri bu faktı həmin zolaqda gürcülərlə çoxalmış toqquşmalarla, habelə Gürcüstan hakimiyyəti tərəfindən orada başlanılmış torpaq ölçmə işləri və ərazini öz soydaşları ilə məskunlaşdırma siyasəti ilə izah edirdilər. Qabaqçöllülər hesab edirdilər ki, məsələ nəzərdə tutulmuş konfransda həll olunana qədər «bütün mübahisəli zolaq faktiki olaraq gürcülər tərəfindən tutulacaq, meşədən isə yalnız bircə kötüklər qalacaq və onlar üçün bu həyati məsələ özü-özlüyündə, qabaqçöllülərin xeyrinə olmadan çözüləcək».¹⁰⁴

«Mazımçay insidenti» münaqişə ocağında vəziyyəti olduqca kəskinləşdirdi: münaqişə tərəfləri açıq qarşılıqlı mübarizə - destruktiv faza astanasına gəlib çıxmış, onların münasibətləri isə antaqonist cizgilər kəsb etməyə başlamışdı. Laqodexidə yuxarıda bəhs etdiyimiz danışıqların gətirdiyi zaman çoxlu sayda qabaqçöllü kənd məscidinin hasarı yanında toplaşaraq, silahlı çıxışa hazırlaşdılar. Yalnız böyük səylər hesabına yerli hakimiyyət onları bu hərəkətdən - kütləvi və miqyaslı zorakılıqdan çəkindirə bilmişdi. Lakin yerli əhali bəyan edirdi: o «öz axırncı torpaq varından məhrum olmaqdaysa, ən son nəfərinədək əlində silah ölməyi üstün tutur».¹⁰⁵

Qeyd etməliyik ki, ADR ilə GDR-in müstəqil mövcudluğunun bütün dövründə nə bu vaxta qədər, nə də bundan sonra sözügedən münaqişə çərçivəsində tərəflər arasında hərbi konfrontasiya ehtimalı bu qədər real olmamışdı. Daha artığı, bu hadisə 1918-ci ilin yayında - Borçalı ilə bağlı ixtilafdan sonra Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarını ikinci dəfə lokal silahlı toqquşma həddinə gətirib çıxarmışdı.

İnsidentin baş verdiyi günlərdə Azərbaycanın yerli hakimiyyət orqanları postun geri qaytarılması üçün danışıqlarla yanaşı, müəyyən hərbi hazırlıqlar da görürdü. Zaqatala qubernatoru M.Şahməliyevin Gəncəyə getməsi ilə əlaqədar onu əvəz edən Ş.Dibirov sentyabrın 24-də Laqodexi zemstvosu sədrinə təliqə göndərmişdi. Orada postu geri qaytarmaq xahiş olunurdu. Fəqət xahişlə yanaşı, açıq hədə də səslənirdi: «Eyni zamanda sərhəd keşik dəstəsinə Mazımçay postuna qayıtması haqqında sərəncam verilmişdir və Gürcüstan Respublikası məmurları tərəfindən hər cür maneə hərbi toqquşma doğuracaqdır».¹⁰⁶

Lakin qeyd etdiyimiz kimi, o dövrdə Azərbaycanın üzləşdiyi xarici-siyasi və hərbi problemlər Azərbaycan hökumətini öz yeganə müttəfiqi ilə münasibətlərin korlanmasına səbəb ola biləcək kiçik hadisədən belə yayınmağa məcbur edirdi, Sərhəd postunun strateji əhəmiyyətini anlayaraq, onu nəyin bahasına olursa olsun

qaytarmağa çalışan Dibirova çox güman ki, konfrontasiyaya getməmək haqqında yuxarılar göstəriş verirlər. Məsələn, Azərbaycanın Gürcüstandakı nümayəndəsinin müavini Vəkilov sentyabrın 27-də Dibirova teleqram vurur: diplomat «dost gürcü respublikası ilə məsələlərin bu cür (yəni silahlı yolla - Ş.R.) həllini qətiyyənlə yol verilməz hesab edərək», hər hansı bir silahlı toqquşmadan vaz keçməyi təkid edir.¹⁰⁷

Azərbaycan rəsmilərinin münaqişənin eskalasiyasına heç bir vəchlə yol verməmək istəyinə bir başqa sənəd də dəlalət edir. Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun daxili işlər naziri (eyni zamanda o dövrdə hökumət başçısı) H.Yusifbəyliyə sentyabrın 29-da göndərdiyi təliqədə səslənmiş tələb, sentyabrın 21-də edilmiş analoji müraciəti təkrarlayırdı: «tərəflər arasında toqquşmaya səbəb olacaq hər hansı bir bəhanəyə qətiyyənlə yol vermək olmaz».¹⁰⁸

Nəticədə Dibirov öz əvvəlki sərəncamını faktiki olaraq qüvvədən salmalı olur: sentyabrın 26-da Balakənə, quberniya idarəsi katibi Şıxlinskiyə teleqram vuraraq, silah tətbiqi ilə postu geri almağı qadağan edir. Dibirov, eyni zamanda, qabaqçöllülərin Çiaur meşəliyi ərazisində sahələr tutmasına son qoyulması barədə göstəriş verir.¹⁰⁹

Bu arada yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində aparılan danışıqlar sentyabrın sonlarında uğursuz nəticələndi: gürcü tərəfi bir daha öz hökumətinin göstərişi olmadan postu təmizləyə bilməyəcəyini bəyan etdi.¹¹⁰

Mazımçay insidentinin baş verdiyi dövrdə Zaqatala quberniyasının Gürcüstanla on kilometrərlə uzanan sərhədini cəmi 40 nəfərdən ibarət keşikçi dəstəsi mühafizə edirdi.¹¹¹ Bundan əlavə, 1919-cu ilin sentyabrın sonlarından Zaqatala alayı tədricən bölgədən çıxarılaraq, Zəngəzura erməni təcavüzünü dəf etmək üçün göndəriləcək hərbi birləşmənin tərkibinə daxil edilirdi. Ş.Dibirov daxili işlər nazirinə sentyabrın 17-də göndərdiyi təliqədə bununla bağlı öz narahatlığını belə ifadə edirdi: «Gürcülər sərhəddə silahlı qüvvələrə malikdirlər, bizim isə yoxumuzdur. Zaqatalada bulunan alay bu gün quberniyadan çıxaraq, hərbi hakimiyyətin sərəncamına keçmişdir, bu da Gürcüstana cəsarət verir. Toqquşma olacağı təqdirdə əks-təsir göstərməyə qüvvə yoxdur və alayın gedişi quberniyayı çıxılmaz vəziyyətdə qoyacaq...».¹¹²

Dibirovun noyabrın 2-də daxili işlər və hərbi nazirlərinə vurduğu teleqram da analoji ruhda idi. Teleqramın sonunda insidentin yoluna qoyulmasına qədər alayın Zaqatalada saxlanması xahiş edilirdi. Sənəddə faktiki vəziyyət də konstataasiya olunurdu: «Göstərişlər alanadək mən Mazımçay postunu çayın sol sahilində yerləşdirməyə və sərhədyanı əhaliyə təhrikedicili hərəkətlərdən çəkinməyə sərəncam etmişəm».¹¹³

Bölgədə silahlı qüvvələrin kafi sayda olmaması Azərbaycan tərəfinin resurs potensialını əksildirdi və münaqişə ilə bağlı siyasi fəaliyyət strategiyasına mənfi təsir göstərirdi.

«Mazımçay postunun» ələ keçirilməsi gürcü hakimiyyətinə münaqişə rayonlarında öz nəzarətini daha qətiyyətlə bərqərar etməyə və Zaqatala kəndlilərini daha fəal şəkildə sıxışdırmağa imkan verirdi: məsələn, oktyabrda gürcü hökumət strukturları zaqatalalılardan dörd gün ərzində Şirək düzündəki torpaqlarını tərk etməyi tələb etmişdi; əks halda güc tətbiq olunacağı bildirilirdi.¹¹⁴ Eyni zamanda Alazyanı vadidə miqrant tuşınların də fəallığı artmışdı: qış otlaqlarının gürcü hökuməti tərəfindən onlara icarə verildiyini əsas gətirən tuşınlar Əliabad və Əliəmi sakinlərinin Şirəkdəki şumluqlarına girişini əngəlləyirdilər.¹¹⁵

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz obyektiv amillər nəticəsində sentyabrın sonlarında gürcü hakimiyyəti strateji cəhətdən, olduqca mühüm məntəqə olan Mazımçay postunu ələ keçirməyə müvəffəq oldu. Fəqət, bu əməliyyatın gürcülər üçün belə rahat baş tutmasında qubernator M.Şahmalıyevin də səhləri az rol oynamadı. Onun vali vəzifəsində çalışdığı müddətdə tez-tez müxtəlif səbəblər üzündən məsuniyyət götürməsi, quberniyanın mühafizəsi üçün zəruri addımlar atmaması (insident baş verdiyi gün postda cəmi iki (2) Azərbaycan sərhəd keşikçisi olduğunu xatırlayaq) inzibati idarəçilikdə bu cür yüksək vəzifəni tutan şəxs üçün başucalığı sayıla bilməzdi: Şahmalıyev 1920-ci ilin yanvarında qubernatorluqdan da «öz təyinatına uyğun gəlməməsi» formuləsi ilə kənarlaşdırılmışdı.¹¹⁶

7. «Mübahisəli torpaq sahələri» məsələsinin həllinə dair beynəlxalq komissiyanın çağırılması (1919, 28 oktyabr- 3 noyabr)

Münaqişə çərçivəsində inkişaf edən məsələlərə müəyyən aydınlıq gətirmək və ixtilafın sonrakı eskalasiyasının qarşısını almaq üçün 1919-cu ilin oktyabrın 28-də Zaqatalada xüsusi «Beynəlxalq komissiya» (əslində isə Azərbaycan-Gürcüstan komissiyası) çağırıldı.¹¹⁷ Onun işi gedişində Azərbaycan tərəfini Zaqatala valisi M.Şahmalıyev və Ziraət nazirliyi Şurasının üzvü F.A.Şimanovski, gürcü tərəfini isə Daxili İşlər Nazirliyi dəftərxanasının müdiri Y.V.Apakidze və Ziraət nazirliyinin köçürmə şöbəsinin müdiri İ.M.Maruşvili təmsil edirdi.¹¹⁸ Yeri gəlmişkən, Maruşvili 20-ci illərdə - yəni Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra da analoji postu tutmaqda davam edirdi, bu isə gürcü hökumətlərinin (əvvəl menşevik, sonra bolşevik) məqsədyönlü köçürmə siyasətində müəyyən varislikdən xəbər verirdi.

Komissiyanın 28, 29 oktyabr və 2 noyabrda üç iclası oldu. Əvvəlcə əldə olunmuş razılaşmaya əsasən, komissiya Zaqatala quberniyası ilə Sığnaq qazası arasında müvəqqəti sərhədi müəyyən etməli idi. Fəqət artıq ilk iclasda həmin sərhədin məna və əhəmiyyətinə dair tərəflərin fikir ayrılığı ortaya çıxdı: Azərbaycan nümayəndəsi Şimanovskinin təqdim etdiyi tezisə əsasən, sözügedən

sərhəd, sadəcə, müvəqqəti bir akt kimi nəzərdə tutulduğundan, onun müəyyənləşdirilməsi zamanı bir dövlətdən digərinə keçəcək bir neçə kvadrat verst ərazinin elə bir önəmi olmamalı idi. İki dövlət arasında son və qəti sərhədin çəkilməsi isə «yaxın gələcəkdə başqa mülahizələr əsasında gerçəkləşdiriləcək». Azərbaycan tərəfinin rəyincə, komissiyanın təsbit edəcəyi müvəqqəti sərhəd əhali arasında anlaşılmazlıqları aradan qaldırmalı və sözügedən torpaqlardan həm azərbaycanlıların, həm gürcülərin azad istifadəsini təmin etməli idi.¹¹⁹

Fikrimizcə, bu tezis kifayət qədər ədalətli idi, belə ki, bir zamanlar çar inzibati idarəçiliyinin bu və ya digər mahalın tarixi, etnoqrafik təsərrüfat və s. xüsusiyyətlərini nəzərə almadan müəyyənləşdirdiyi sərhədlərin təftişini nəzərdə tuturdu.

Tezisdə yer almış «müəyyən ediləcək sərhədin müvəqqətiliyi» haqqında fikir, müəyyən mənada müqabil tərəfin siyasi sayıqlığını azdırmağa yönəlmiş diplomatik manevr idi. Lakin gürcü nümayəndələri bunu dərhal başa düşdülər: Apakidze qeyd etdi ki, «hərçənd komissiyanın qarşısında müvəqqəti sərhəd qoymaq vəzifəsi dursa da, gələcəkdə Azərbaycan və Gürcüstan arasında daimi sərhəd təsbit edilərkən, digər sənəd və məlumatlarla yanaşı, bu müvəqqəti sərhədin bərqərar etmə aktı da əhəmiyyətə malik olacaq, ona görə də onun keçirilməsi zamanı adıçəkilən dövlətlər arasında sərhədlər barədə ümumi müddəalarla da bəlli dərəcədə uyğunlaşmaq lazımdır».¹²⁰

Komissiyanın oktyabrın 29-da olmuş ikinci iclasında əvvəlcə Mazımçay hadisəsinə baxıldı. Bu iclasda faktiki olaraq Azərbaycan tərəfinin Mazımçayın sağ sahilindəki artıq sabiq sayıla biləcək postundan imtinası rəsmiləşdi: Apakidzenin təklifi ilə komissiya belə bir yekun rəyi qəbul etdi ki, sərhəd mühafizə postu hər dövlətin öz ərazisində olmalıdır, ona görə də «Azərbaycan postunun Mazımçayın sol sahilində yerləşməsi... düzgün olardı».¹²¹ Bu qətnamə gürcü tərəfinin mühüm diplomatik uğuru kimi qiymətləndirilə bilər: birincisi uzun aylardan bəri bu strateji mövqe uğrunda gedən mübarizə onların xeyrinə başa çatırdı. Bu isə münaqişənin digər epizodları (Çiaur məntəqəsi və Şirək düzü) üzrə qeyd etdiyimiz kimi, gürcülərin mövqeyini xeyli möhkəmləndirirdi və onları daha inamlı hərəkətə sövq edirdi. İkincisi, qətnamənin formulirovkası faktiki olaraq Azərbaycan tərəfinin keçmiş inzibati sərhədi tanımasına işarə verirdi, bu isə onun tarixi, təsərrüfat və etnoqrafik prinsiplər əsasında sərhədlərin delimitasiyasına nail olmaq cəhdlərini xeyli dərəcədə mənasızlaşdırırdı.

29 oktyabr iclasında Azərbaycan heyəti heç olmasa «öz sifətini» qorumağa cəhd göstərdi: o, öz hökumətinin postu Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi haqqında sərəncam verməsinədək həmin postun əvvəlki yerində bərpasını təklif etdi. Fəqət, öz hökuməti ilə təcili əlaqəyə girən Apakidze noyabrın 3-də olmuş növbəti iclasda bu təklifin qəti surətdə rədd edildiyini bildirdi.¹²² Azərbaycan nümayəndələrinə isə faktiki olaraq bu vəziyyətlə barışmaq qalırdı.

Konfransın son iki iclasında mübahisəli torpaq sahələri ilə bağlı məsələlərə baxıldı. «Çiaur meşəliyi» məsələsinə dair Azərbaycan tərəfinin mövqeyini Şimanovski səsləndirdi: müvəqqəti sərhədlərin təsbiti zamanı qədim zamanlardan yalnız qabaqçöllülərin istifadəsində olan sərhədyanı torpaqlar Zaqatala quberniyasına qatılmalıdır.

Cavab nitqində Apakidze aşağıdakı müddəalara apelyasiya edirdi: əvvəla, müvəqqəti sərhədin müəyyənləşdirilməsi zamanı hüquqi mülahizə (oxu: inzibati sərhəd - Ş.R.) əsas götürülməlidir. İkincisi, qabaqçöllülər son zamanlar öz torpaq istifadəsini genişləndirə bilərdilər (və gürcülərin məntiqi ilə bunu etmişdilər də). Üçüncüsü, qabaqçöllülərin Gürcüstan Respublikası daxilində torpaqlardan istifadə hüququ yetərinə qorunacaqdır, ona görə də «əhəlinin ədalətli maraqlarının müdafiəsi üçün sərhədləri tərpətməyə lüzum yoxdur».¹²³

Azərbaycan nümayəndə heyəti ikinci iclasda bu məsələ ilə bağlı kompromisə hazır olduğunu yenə də nümayiş etdirdi: o, Maruşvilinin təqdim etdiyi Çiaur meşəliyinin mərzçəkmə planına istinad edərək, heç olmasa orada işarələnmiş və hətta gürcü təmsilçilərinin belə qabaqçöllülərin istifadəsində olan «mübahisəli məntəqə» kimi tanıdıqları kiçik sahənin Zaqatala quberniyasına birləşdirmək zərurətini vurğuladı.¹²⁴ Əslində bu kompromis təklifi ilə Azərbaycan nümayəndələri Çiaur meşəliyinin digər və daha böyük qismindən faktiki imtinaya hazır olduqlarını nümayiş etdirirdilər.

Fəqət qarşı tərəf ixtilafın, hətta belə kompromis və böyük ölçüdə onun özü üçün yetərinə əlverişli olan həll variantını da yaxına buraxmadı. Noyabrın 3-də olmuş iclasda Apakidze Azərbaycan tərəfinin təkliflərinə öz hökumətinin rəyini açıqlayarkən, «Çiaur meşəliyi» məsələsində bir nəticə hasil olmadığını bəyan etdi. Gürcü nümayəndəsi şəxsən hökumətə məruzə edəcəyini və nəticə haqqında Zaqatala qubernatoruna teleqram vuracağını vəd edirdi.¹²⁵

Azərbaycan üçün yeganə və nisbi pozitiv nəticə «Şirək məsələsində» əldə olundu. «Çiaur» məsələsindən fərqli olaraq, bu məsələdə Azərbaycan heyəti Şirək düzündəki sahələrin Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsi tələbini ümumiyyətlə irəli sürməmişdi: onun istəyi o çağadək Alazanyanı vadidə mövcud torpaq istifadəsi vəziyyətinin sadəcə qorunub saxlanılması təklifi ilə məhdudlaşdı.¹²⁶

Təklifə gürcü hökumətinin rəyi belə oldu: «Bu məsələ Gürcüstan və Azərbaycan hökumətlərinin razılığı əsasında çözülməlidir, hələlik isə gürcü hökuməti Zaqatala quberniyası sakinlərini tutduqları sahələrdən (hansılardan ki, əvvəllər də istifadə edirdilər) çıxarmamağa razıdır».¹²⁷

Bu qısa formulda gürcülərin mübahisə predmeti olan rayonlarda zaqatalıların torpaq istifadəsinin tarixi və hüquqi baxımdan qanunauyğunluğuna münasibəti sezilməkdədir: mətndəki «əvvəllər istifadə edirdilər» ifadəsi, gürcülərin rəyincə, torpaq istifadəsi aktının başa çatmasından xəbər verirdi. Bununla yanaşı, açıqcasına söylənməsə də, həmin aktın yalnız müəyyən tarixi zamanın məhsulu olmasına işarə edilirdi; yəni bölgənin tarixinə dair qeyd etdiyimiz gürcü konsepsi-

yasının təsiri bu cavabda da duyulmaqdadır. Elə həmin formulda yer alan «Zaqatala quberniyası sakinlərinin tutduğu sahələr» söz birləşməsi də bəhs olunan məqamdan nəşət edirdi: müəyyən dayanıqlılığı bildirən «malik olmaq» feli əvəzinə «tutmaq» felinin işlənilməsi vəziyyətin müvəqqətiliyinə eyham idi. Bununla gürcü tərəfi demək istəyirdi: həmin torpaqlar (istər Şirəkdə, istərsə də Çiaur meşəliyində) bir vaxtlar tarixi ədalətsizlik nəticəsində zəbt və qəsb edilmişdir. İndi isə onların öz əzəli və həqiqi sahiblərinə - gürcülərə qaytarmağın zamanı gəlib çatmışdır.

Bu, gürcülərin cavabının, təbiri caizsə, aşkar söylənilməyən tarixi aspektini təşkil edir. Onun hüquqi aspekti isə daha nəzərə çarpacaqdır: gürcülərin rəyincə, sözügedən torpaq sahələri mülkiyyət obyekti kimi dövlətə məxsusdur və zaqatalalılar sadəcə onun istifadəçiləri idilər. Müəyyən sərhədlər daxilində (ora bütünlükdə Sığnaq qəzası da aid edilirdi) əvvəlki dövlətin hüquqi varisliyinə iddia edən Gürcüstan respublikası, bu məntiqə əsasən, sözügedən torpaqların ali mülkiyyətçisinə çevrilirdi və bu qismində həmin torpaqlardan istədiyi kimi istifadə edə, yəni onları özgələşdirə, icarəyə verə, sata bilərdi. Bu mövqedə hüquqi-məntiqi baxımdan qüsurluluq nəzərə çarpır: birincisi, regionda əvvəlki dövlətin - Rusiya imperiyasının hüquqi varisliyinə və ondan irəli gələn hüquq və təəhhüdlərə tək Gürcüstan iddia edə bilməzdi. İkincisi, hətta gürcü məntiqindən çıxış olunsaydı, Alazanyanı vadinin Gürcüstana ilhaqı zəruriliyi sual altına düşürdü; zira qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra sənəd və xəritələrdə həmin rayon məhz Zaqatala dairəsinin tərkibində göstərilirdi.

Gürcü tərəfi, həmçinin əvvəlki çar hökumətinin praktikasında olan bir məqamı da unudurdu: xəzinənin ixtiyarında olan torpaqlar icarəyə verilərkən, işlərin faktiki vəziyyəti nəzərə alınır.

Gürcülərin bəhs etdiyimiz cavabının sonunda «çıxarmamağa razıdır» ifadəsinin yer alması da onların vəziyyətə ən azı müvəqqəti hal kimi baxmalarından bir daha xəbər verirdi. Hadisələrin sonrakı inkişafı da göstərdi ki, gürcü hökuməti nəinki bu vədinə əməl etmək niyyətində deyil, hətta bundan sonra mübahisəli sahələri daha qətiyyətlə mənimsəməyi planlaşdırır.

8. «Mübahisəli sahələr» daimi etnososial gərginlik zolağı kimi (1919-cu ilin sonu 1920-ci ilin əvvəlləri)

Noyabrın 3-də keçirilmiş iclas beynəlxalq komissiyanın işində sonuncu oldu: komissiya lazımi materialları, xəritələri və planları toplamaq bəhanəsi ilə öz işinə ara versə də,¹²⁸ fəaliyyətini bir daha bərpa etmədi.

1919-cu ilin son aylarında münafişə ocaqlarında etno-sosial səciyyəli qarşılıqlı zorakılıq hallarının artımı müşahidə olunurdu ki, bu iki dövlət arasında diplomatik yazışmada da öz əksini tapırdı.

Gürcüstanın xarici siyasət idarəsinin başçısının öz azərbaycanlı həmkarına noyabrın 10, 14 və 21-də göndərdiyi təliqələrdə qabaqçöllülər mübahisəli ərazidə torpaq sahələrini ələ keçirməkdə və şümləməkdə, habelə basqınlarda, mal-qara oğurluqlarında, yerli əhalini qarət etməkdə ittiham olunurdular.¹²⁹ Fəqət bu ittihamları araşdırmaq məqsədi ilə Çiaur məntəqəsinin Sitelqora (Qarakişi-tala) adlanan sahəsinə baxış keçirən Şimanovski və Dibirov orada yalnız qabaqçöllülərin çoxillik və müstəsna torpaq istifadəsini müəyyən etmişdilər. Baxış zamanı o da aydın oldu ki, o çağadək həmin rayondan istifadə etməyən tuşınlər öz qoyun sürülərini oraya sürüb gətirmişdilər. Qabaqçöllülər əvvəlcə tuşınlərə otlaqlardan müştərək istifadə etməyi təklif etmiş, yalnız bu təklif rədd edildikdən sonra tuşınləri ərazidən uzaqlaşdırmışdılar.¹³⁰

Gətirilən faktdan bəlli olur ki, qabaqçöllüləri və digər Zaqatala sakinlərini zorakılığa məhz Gürcüstan hökumətinin fəal dəstəyinə arxalanan miqrant gürcülərin mübahisəli sahələri qəsb etmək cəhdləri təhrik edirdi. Bunu diplomatik sənədlər də təsdiqləyir. Məsələn, noyabrın 19-da Azərbaycanın xarici işlər nazirinin gürcü həmkarına ünvanladığı təliqədə beynəlxalq komissiyanın məlum qərarına rəğmən qoyunçu tuşınlərin öz sürülərini Şirək düzünə sürüb gətirmələri və Azərbaycan təbəəsi olan qoyunçuları oradan çıxarmaları qeyd olunurdu.¹³¹

Gürcüstanın müvafiq qurumunun 20 dekabr 1919-cu il tarixli cavab təliqəsində məsələnin araşdırılacağı vəd olunurdu və Şirəkdəki şümlüq və otlaqlara zaqatalıların girişinin maneəsiz olduğu iddia edilirdi, amma istifadəyə görə yığılıb qalan borca diqqət bir daha cəlb edilirdi.¹³²

Lakin verilən vədlər daha çox kağız üzərində qalırdı, tuşınlər isə bu arada nəinki Şirək düzündə zaqatalıların sınısındır, hətta Zaqatala quberniyasının həmin düzlə həmsərhəd rayonlarında belə qəsblərə əl atırdılar.¹³³

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Çiaur məntəqəsində gəlmə gürcülərlə qabaqçöllülərin qarşıdurması daha kəskin xarakter almışdı.

1919-cu ilin dekabrın 31-də Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin Gürcüstan Xarici İşlər Nazirliyinə ünvanladığı təliqədə sərhədyanı rayonda gürcülərin Azərbaycan vətəndaşlarına basqınlарının sistematik xarakter aldığı, bunun da öz növbəsində əks-hücumlar doğurduğu qeyd edilirdi.¹³⁴ Gürcülər həmin günlərdə 25 qabaqçöllünü saxlayaraq, onların arabalarını müsadirə etmişdilər. Hadisəni araşdırmaqdan ötrü Zaqatala valisinin tapşırığı ilə məmur Sıxlinski gürcü hakimiyyət orqanları ilə məşvərətə ezam olunmuşdu. Müşavirədə Laqodex qarnizonunun rəisi kapitan Kupraşvili ona bildirmişdi ki, arabalar gürcü ərazisində saxlanılmışdır və o, qarnizon rəisi olaraq planda göstərilən sərhədi hərtərəfli nüdəfiə edəcək.¹³⁵ Yeri gəlmişkən, bu şəxsin özbaşına müəyyən etdiyi sərhəd qabaqçöllülərin şümlüq torpaqlarını və Çiaur meşəliyinin müvafiq hissəsini Gürcüstanın tərkibinə daxil edirdi.¹³⁶

İstər Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi və onun Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyinin, istərsə də Zaqatala qubernatorunun bütün bu şikayət və

etirazları gözlənilən nəticəni vermirdi. Gürcüstan tərəfi sərhəddə baş verən qarət hallarını araşdıracağına dair vədlər verməklə işini bitmiş hesab edirdi.¹³⁷

1919-cu ilin sonunda bölgədə yaranmış gərgin vəziyyətlə əlaqədar M.Şahmalıyev daxili işlər nazirinə vurduğu teleqramda yazırdı: «...Gürcü hakimiyyətinin Zaqatala quberniyası sakinlərinə qarşı Sığnaq qəzası daxilində zorakılıqlara tam etinasızlığı iri müşküllüklər üçün zəmin hazırlayır. Gürcüstanla həmhüdud Balakən məntəqəsinin Snori-Skali stansiyasına öz meyvələrini aparan bir çox sakini son zamanlar sisteməlik olaraq qoşqu mal-qarasının oğurlanmasına və qarətə məruz qalırlar. Yerli (gürcü - Ş.R.) hakimiyyət orqanları onların şikayətlərinə tamamilə məhəl qoymur və bu cür münasibət bu rayonun qətiyyətli əhalisini xeyli coşdurur...».¹³⁸

İkinci Mazımçay insidenti nəticəsində gürcü tərəfinin əlverişli mövqelər ələ keçirməsi onun, qeyd etdiyimiz kimi, «mübahisəli torpaqlara» münasibətdə daha təkidli hərəkət etməsinə səbəb olmuşdu. Bölgədə hadisə sonrası vəziyyətin maraqlı təsvirinə Zaqatala ikinci piyada alayının komandir müavini polkovnik Dyaçkovun raportunda rast gəlirik: «Sentyabr insidenti ilə («Mazımçay insidenti» nəzərdə tutulur - Ş.R.)... sərhəd daha da şərqlə çəkildi. Cəzasız baş tutmuş insident, yəqin ki, gürcülərə onların bundan sonrakı qəsblərinin də beləcə cəzasız keçəcəyini düşünməyə haqq verdi».¹³⁹

1920-ci ilin əvvəllərində Zaqatala qarnizonu rəisi vəzifəsində haqladığımız Şamil bəy Dibirovun yanvarın 5-də Baş Qərargah rəisinə göndərdiyi təliqəsində yaranmış vəziyyəti həyəcanlı («alarmist») tonda təsvir olunurdu.¹⁴⁰ Sənəddə bəhs edilən dövrdə sərhəddəki durum və gürcü siyasi və hərbi orqanlarının hərəkət tərzini haqqında maraqlı məlumatlar vardı «Sərhədimizdə baş verənləri müşahidə edərək və dinləyərək mən belə bir qənaətə gəlirəm ki, gürcülər Qabaqçol torpaqlarının qəsbinə yönəlmiş müəyyən davranış xəttinə riayət edərək, durmadan nəzərdə tutulmuş məqsədə doğru gedirlər... Hal-hazırda qabaqçöllülərin ən mühüm mənafeələrini həyasızcasına pozaraq, məsuliyyətsiz şəxslər (yəni gürcülər - Ş.R.) onlara təklif edirlər: «Sizə torpaq lazımdırsa, Gürcüstanla birləşin və Alazanadək bütün torpaq sizin olacaq». Dibirov sərhədyanı gürcü əhalisinin davranışının özbaşına olmayıb, ən yuxarı hakimiyyət instansiyaları ilə razılaşdırıldığını fərz edirdi. O, dəlil kimi Laqodex qarnizon rəisinin cavabını gətirirdi: sonuncusu Dibirovla söhbətləri zamanı dəfələrlə bəyan etmişdi ki, öz hökumətinin tələblərini icra edir və qabaqçöllülərin maraqları onu əslə düşündürür.

Dibirov öz təliqəsində, həmçinin sərhəd zolağında yaşayan Zaqatala əhalisinin, ilk növbədə qabaqçöllülərin, torpaq məsələsinin dinc yolla həlledilmədiyi təqdirdə fəal hərəkətə keçməyə hazır olduğundan, sakinlərin qarşısının çox çətinliklə alındığından da bəhs edirdi.

Sənədin sonunda Dibirov məsələyə dair həlöl variantını təqdim edirdi: «Gürcüstanla müvazinətin saxlanılması zərurətini tam şüurmla anlamaqla,

vəziyyət məni gürcüləri Alazanın sağ sahilinə atmağa məcbur edə bilər. Əgər tutacağımız əraziləri saxlamaq üçün heç olmasa iki topumuz olsa idi, mən, yəqin ki, belə də hərəkət edərdim. Beləcə Gürcüstanla aramızda olan təbii sərhədi bərpa edərdim; onda dağlıların milli hisləri üçün təhqiramiz olan gürcülərin özbaşınalığı özü-özlüyündə aradan qalxardı, alay (Azərbaycan ordusunun Zaqatala alayı nəzərdə tutulur - Ş.R.) Laqodexdə əla kazarmalara malik olardı və əhalinin Azərbaycanın qüdrətinə inamı möhkəmlənərdi». Gətirilən fraqmentdən Dibirovun faktiki olaraq Laqodex rayonunu silah gücünə tutmağa çağırışı diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Dibirov əslən Zaqatala bölgəsindən idi¹⁴¹ və onun yuxarıdakı mülahizələri müəyyən mənada mahal əhalisinin ixtilafın həllinə dair radikal konfrontasiya baxışlarını əks etdirirdi. Təliqə müəllifinin özü də ehtimallarımızın xeyrinə etiraf edirdi: «Zaqatala alayı əsgərlərinin Zaqatala dairəsi sakinləri və komandirin özünün də yerli olduğunu bilən hər kəsə Zaqatala qarnizonunun rəisinin nə edə biləcəyi aydındır».

Dibirovun münaqişənin həllinə dair təklifləri faktiki olaraq ixtilafın eskalasiyasını labüd edəcəkdə. Bu isə, dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, olduqca mürəkkəb dövrünü yaşayan birinci respublika və onun elitası üçün qeyri-məqbul idi.

1920-ci ilin əvvəllərində Zaqatala quberniyasının ali hakimiyyət əşalonunda dəyişiklik oldu: hökumətin 16 yanvar tarixli qərarı ilə M.Şahmalıyev vəzifəsindən azad olundu və onun yerinə Bahadır xan Mallaçıxanov təyin edildi.¹⁴² Sayca üçüncü və sonuncu Zaqatala valisi olan B.Mallaçıxanov 1917-ci ildə Bakıda avar cəmiyyətinin sədri olmuş,¹⁴³ sonralar Dağlı respublikası hökumətində bir sıra vəzifələr, o cümlədən ticarət, sənaye və ərzaq naziri postunu tutmuşdu.¹⁴⁴

B.Mallaçıxanovun daxili işlər nazirinə 1920-ci ilin fevralın 28-də ünvanladığı təliqəsində¹⁴⁵ qabaqcöllülərin Çiaur məntəqəsindəki əkin yerlərinin gürcü hərbi hissələri tərəfindən tutulması, bu amilin yeni təsərrüfat mövsümünün yaxınlaşması rakursunda ixtilafı kəskinləşdirə biləcəyi ehtimalı qeyd olunurdu. Təliqədəki bəzi fraqmentlər diqqəti cəlb edir: «Bizim administrasiyamız yerlərdə həyəcanlanmış əhalini sakitləşdirmək üçün respublikalar arasında mövcud dostluq əlaqələrinə və ondan nəşət edən mübahisə və anlaşılmazlıqların diplomatik yolla nizamlanması zərurətinə istinadla bütün tədbirləri alır», «Gürcülərin bu sayaq hərəkətləri (onların Çiaur meşəliyinə zaqatalalıların girişini əngəlləmələri nəzərdə tutulur - Ş.R.) yaxın gələcəkdə gərgin qarşılıqlı münasibətlərə dair həyəcanlı əndişələr doğurur ... Əhali arasında gürcülərin hədə-qorxuları, qabaqcöllüləri ələ salmaları ağızdan-ağıza keçməkdədir; qabaqcöllülər (gürcülərin istehza ilə söyləmələrinə görə - Ş.R.) «öz əkinlərini becərmişlər, biçini isə başqaları edəcəkdir».

Gətirilən fraqmentdə bir daha Azərbaycan hakimiyyət strukturlarının münaqişənin eskalasiyasına yol verməməyə yönəlmiş və artıq ənənəvi hal almış siyasi dəst-xətti nəzərə çarpmaqdadır. Bu dəst-xətti daha yaxşı anlamaq üçün təkra-

rən qeyd etməliyik: Cənubi Qafqaz respublikaları arasında Azərbaycan istər öz geostrateji mövqeyinə, istərsə də təbii sərvətlərinə görə ən əhəmiyyətli ölkə hesab olunurdu və təbii, bu səbəbdən də Rusiyada savaşıyan hər iki düşərgənin regiondakı ilk hədəfinə çevrilirdi.

1919-cu ilin sonlarına qədər Denikin, 1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən isə bolşevik təhlükəsi, həmçinin Antantanın (ilk növbədə isə Böyük Britaniyanın) Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarını antisovet zəminində birləşdirəcək «Transqafqaz kordonu» yaradılmasına dair planları¹⁴⁶ iki dövlətin yaxınlaşmasını şərtləndirən amillər idi.

Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi əməkdaşlıq 1919-cu ilin sonlarına doğru intensiv və məzmunlu xarakter almışdı. Məsələn, Bakı rayonunda müdafiə-istehkam işlərinə gürcü generalı Takayşvili rəhbərlik edirdi.¹⁴⁷ Qarabağda və Zəngəzurda erməni təcavüzünə qarşı Azərbaycan ordu hissələri sırasında döyüşən 2-ci piyada Zaqatala alayının I taborunun komandiri kapitan Vaçnadze idi.¹⁴⁸

Paralel olaraq iki dövlət arasında 1920-ci ilin əvvəllərində siyasi münasibətlər də dinamik inkişaf edirdi. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin yanvarın 20-də Parisə, Ə.M.Topçubaşova göndərdiyi icmalda Gürcüstanla münasibət dəyişməz dostluq kimi səciyyələndirilirdi, sərhədyanı ixtilaflar və ilk növbədə Zaqatala mahalı ilə Sığnaq qəzası arasında torpaq mübahisələri «xırda» və «əvvəlki dövrün mirası» kimi qələmə verilirdi.¹⁴⁹

1920-ci ilin ilk 4 ayında ixtilafın inkişafında yeganə pozitiv məqam onun sonrakı eskalasiyasına yol verilməməsi idi. Burada, fikrimizcə, iki amil önəmli rol oynamışdı: birincisi, qarət və zorakılıq hallarının miqyasca böyüməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə Zaqatala qubernatoru 1920-ci ilin yanvarın 1-dən etibarən sərhədi bağlamışdı.¹⁵⁰

İkincisi, çox ehtimal ki, gürcü hökuməti bir sıra faktorların təsiri altında münəqişədə tutduğu hərəkət xəttinə bəzi təshihlər etməli olmuşdu: 1920-ci ilin baharında o, məsələn, Alazanyanı vadiyə zaqatalalıların şum və əkin işlərinə maneələr törətmədi.¹⁵¹ Mənbələr birbaşa şahidlik etməsə də, analoji halın Çiaur məntəqəsində də yarandığını ehtimal edə bilərik: Qabaqçöl sakinlərinin 20-ci illərdə təqdim etdikləri ərizələrdən, hər halda, belə təəssürat aşılır.¹⁵² Çox güman ki, region ətrafında cərəyan edən prosesləri, habelə zaqatalalıların qətiyyətli mövqeyini nəzərə alan gürcü tərəfi münəqişənin sonrakı artan xətt üzrə inkişafına lüzum görmürdü.

Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə sərhədyanı münasibətlərin tam eksessivləşməsinə də söyləyə bilmərik. Azərbaycanın sovetləşməsi ərəfəsində - aprelin 7-də Qabaqçöl rayonundakı Savux sərhəd postunda hadisə baş vermişdi: ora gəlmiş bir neçə silahlı gürcü öz hökumətinin adından hədə ilə postun təmizlənməsini tələb etmişdi. İlk baxışdan Mazımçay insidentini xatırladan bu olay, fəqət, qarşı tərəfin reaksiyasını yoxlamaq məqsədi güdürdü. Lakin qubernator Mallaçıxanov əvvəlki hadisəni nəzərdə saxlayırdı: o, təcili surətdə postun nüühafizəsini gücləndirir. Bu

addım nəticə verir: Laqodex qarnizonu rəisi teleqramla bildirir ki, həmin şəxslər torpaqölçən idilər və özbaşına hərəkətlərinə görə məsuliyyətə cəlb olunacaqlar.¹⁵³ İxtilaf, görünür, bununla da bitmiş hesab olundu və tərəflər gərginliyi artırma biləcək addımlardan yayındılar.

* * *

Beləliklə, çar hökumətinin Cənubi Qafqazda hələ XIX əsrdə həyata keçirdiyi inzibati-ərazi bölgüsü zamanı regionun tarixi, etnoqrafik və təsərrüfat xüsusiyyətlərini və reallıqlarını nəzərə almaması 1918-1920-ci illərdə çoxsaylı etnosiyasi və etnososial səciyyəli ixtilafların meydana çıxmasının ən mühüm səbəblərindən biri idi.

Yüz illər boyu Alazan çayının sağ sahilində və Şirək düzündə nəhəng şumluq, otlaq, biçənək və meşə sahələri Şimal-Qərbi Azərbaycanın - Car-Balakən camaatlıqlarının və İlisu sultanlığının kənd icmalarının şəriksiz istifadəsində olmuşdu. XIX əsrdə rus hökumranlığı bərqərar olduqdan sonra siyasi və hərbi mülahizələr əsasında o zaman onlarla verst məsafədə gürcü elementinə rast gəlinməyən ərazilər Sığnaq qəzası tərkibinə daxil edilmiş, yaxud da Tiflis quberniyasının müvafiq təsisatlarının sərəncamına keçmişdi.

Lakin Qafqazda rus hökumranlığı dövrünün etno-təsərrüfat reallıqlarından bəhs edərkən bir məqam nəzərdən qaçırılmamalıdır: imperiya çərçivəsində müəyyən edilmiş sərhədlər dövlət daxili və, deməli, baryer (manea) funksiyasından məhrum idi. Bu səbəbdən 1917-ci ilə qədər Zaqatala dairəsi sakinləri həmin torpaqlardan istifadədə önəmli problemlərlə üzləşmirdilər. Fəqət deyilənlərlə yanaşı artıq XIX əsrdə real təzahür edən bir neqativ tendensiya XX əsrin əvvəllərində daha təhlükəli cizgilər kəsb etməyə başladı: vaxtaşırı hökumət Zaqatala kənd icmalarının bəhs etdiyimiz torpaq massivlərindən sahələr kəsib ayıraraq, müxtəlif gürcü zadəganlarına, gürcü dağlılarına (tuşinlərə) və daha sonra isə rus köçgünlərinə paylayırdı.

Cənubi Qafqazda yeni dövlətlərin meydana gəlməsi ilə əvvəlki inzibati sərhədlər dövlət sərhədlərinə çevrildi, onların baryer funksiyası ortaya çıxdı və gücləndi. Belə vəziyyət nəticəsində dünənə qədər zaqatalalıların maneəsiz istifadəsində olan torpaq sahələri bir an içində başqa dövlətin ərazisi kimi onlar üçün xeyli əlçatmaz oldu ki, bu da münaqişəyə gətirib çıxardı.

Gürcü hökumət dairələrini sözügedən münaqişəyə sövq edən bir sıra motivlər mövcud idi: 1) İqtisadi motiv: mübahisə predmeti olan torpaqlar - Çiaur meşəliyi və ələlxüsus da Alazanyanı vadi təsərrüfat baxımından olduqca cazibədar və əhəmiyyətli idi: Bizim təxmini hesablamalarımıza görə, Gürcüstanda o zaman həyata keçirilən aqrar islahat gedişində bir ailəyə düşən torpaq normasını 7 desyatin (təqqr. 7,65 hektar) qəbul etməklə, həmin ərazidə ən azı 15000 nəfər

kəndlinin həyat və güzəranını tam təmin etmək olardı. Bu səbəbdən Gürcüstanın torpaq qıtlığı hiss olunan rayonlarından boş torpaqların olduğu şərq rayonlarına, o cümlədən qeyd etdiyimiz ərazilərə kəndlilər köçürülürdü.

2) Siyasi motiv: əvvəla, birinci fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, o dövrdə dövlətlərarası münasibətlərdə hökm sürən paradigma (ənənə) «siyasi realizm» idi: ona əsasən sərhəd «sərt» təhlükəsizlik problemi kimi qəbul olunurdu. Bu səbəbdən gürcü tərəfi hər vaxtlə Alazan, Ulqam və Mazım çaylarının sağ sahillərini ələ keçirməyə və həmin ərazilərdə istər Azərbaycanın hərbi-inzibati, istərsə də iqtisadi iştirakına son qoymağa çalışırdı.

İkincisi, gürcü hakimiyyət orqanları zaqatalıların mübahisəli sahələrə girişlərini məhdudlaşdırmaqla siyasi təşviqat məqsədi də güdürdü, belə ki, alternativ variant kimi Gürcüstan lehinə siyasi seçim təklif edilirdi.

3) İdeoloji motiv: gürcü hökumətini münəqişəyə sövq edən amillərdən biri də (hərçənd daha az əhəmiyyətli) gürcü intellektual sferasının məhsulu olan Gürcüstanın tarixi-coğrafi məkanı haqqında mifolojişdirilmiş konsepsiya idi ki, bu barədə biz əvvəlki fəsildə artıq bəhs etmişik.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan siyasi-intellektual zümərəsi öz narrativlərində, məqsədyönlü və bitkin olmasa da, praktiki olaraq əks-versiyasını hazırlamışdı: onun ana ideyası - mübahisəli sahələr «irsən, ürfən və qanunun bizim torpağımızdır» (İ.Qəbulov) şüarında öz tutumlu ifadəsini tapmışdı. Torpaq üzərində «əzəli tarixi haqlar» haqqında təsəvvürlər bizim kontekstdə həmin torpağın sakinlərinin (zaqatalıların) özgə etnik miqrantlarla (gəlmə gürcülərlə) müqayisədə bu əraziyə olan hüquqlarını əsaslandırmalı idi.

Fəsildə münəqişənin konfliktoloji təhlilini verərkən, onun obyektiv əsası kimi ərazi və onun resursları, münəqişə subyektləri kimi siyasi aktorların institusional (Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri) və qrup (Zaqatala və Sığnaq sakinləri) tiplərini göstərmişik.

Bu münəqişənin dinamikası, yəni müəyyən zaman ərzində inkişafı və dəyişməsi xüsusiyyətləri də yetərinə aydın sezilirdi. 1918-ci ildə münəqişə situasiyası hələ latent fazada bulunurdu: sosial gərginlik yüksək həddə çatsa da, tərəflər açıq konfrontasiyadan çəkinirdilər.

1919-cu ilin martında baş vermiş Birinci Mazımçay insidenti münəqişənin aktuallaşmış fazaya qədəm basdığından xəbər verirdi. Yay-payız aylarında ixtilaf ocağında vəziyyət gərginləşməkdə davam edirdi. 1919-cu ilin sentyabrın sonlarında olmuş İkinci Mazımçay insidenti münəqişənin, demək olar ki, eskalasiya mərhələsinə daxil olmasına işarə idi. Olay nəticəsində strateji əhəmiyyətli mövqe ələ keçirmiş gürcü hakimiyyət orqanları «mübahisəli torpaqlar» məsələsində daha inamla və cəsarətlə hərəkət etməyə başladı, bu isə mahal əhalisinin əks-təsirini doğurmaya bilməzdi.

Fəqət ümumən Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin inkişafda olması, habelə Qafqaz ətrafında təşəkkül tapmış xarici-siyasi vəziyyət münəqişənin

institusional aktorlarını, yəni gürcü və Azərbaycan dövlət orqanlarını destruktiv davranışdan çəkinməyə vadar edirdi.

1919-cu ilin oktyabrın 28 - noyabrın 3-də baş tutmuş Beynəlxalq komissiya öz fəaliyyəti ilə münəfişinin sonrakı eskalasiyasının qarşısını nisbətən aldı, hərçənd mühüm irəliləyişə müvəffəq ola bilmədi. Münəfişə qarşılıqlı qarət və basqınlarla müşayiət olunan uzadılma fazasına keçdi.

Beləliklə, Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının müstəqil mövcudluq illərində Çiaur meşəliyi və Şirək düzündə Zaqatala kənd icmalarına məxsus torpaq sahələri məsələsi öz həllini tapmadı. Azərbaycan tərəfinin həmin sahələri Azərbaycan Respublikasına birləşdirmək söyləri baş tutmadı. Gürcü tərəfinin münəfişədə riayət etdiyi davranış xəttini sözügedən torpaqların öz həqiqi sahiblərindən tədricən almaq və demoqrafik və iqtisadi baxımdan mənimsəmək planları müəyyən edirdi

III FƏSİL

ZAQATALA MAHALININ SIYASI MƏNSUBLUĞU MƏSƏLƏSİNİN QƏTİ HƏLLİ (1920-1921)

1.1920-ci ilin aprel çevrilişinin Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətə təsiri

1920-ci ilin 28 apreli Qafqaz xalqlarının həyatının bütün sferalarında, habelə region və ətrafında cərəyan edən geosiyasi proseslərdə epoxal əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi oldu. Ən əvvəla, Azərbaycanın sovetləşməsi bölgədə geosiyasi qüvvələr düzümünü kökündən dəyişdirdi. O, Antantanın (Qərbin) öz himayə və hegemonluğu altında Cənubi Qafqazın antisovet zəminində siyasi konsolidasiyası - «Transqafqaz kordonu» yaratmaq planlarının üstündən xətt çəkdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin bərqərar olması Cənubi Qafqazda daxili-siyasi konfigurasiyanın da əsaslı transformasiyasını doğurdu. O çağadək Rusiyadakı vətəndaş müharibəsinin tərəfləri regionda cərəyan edən proseslərdə əsasən bilvasitə - dolayı şəkildə iştirak edirdilər. 28 aprel hadisəsi, bu baxımdan, iki siyasi nəticəni şərtləndirirdi: 1) Obyektiv olaraq Avrasiya məkanında təmərküzləşdirici funksiyanı daşıyan bolşevik Rusiyası bu andan etibarən regiondakı proseslərin bilavasitə və həm də aparıcı subyektinə çevrilirdi. 2) Cənubi Qafqaz yenidən Rusiya vətəndaş müharibəsinin tərkib epizodu olurdu.

Postaprel situasiyası region xalqlarını və onların siyasi qüvvələrini, demək olar ki, ontoloji dilemma qarşısında qoymuşdu: ya Sovet Rusiyası - formalaşmaqda olan sosial-paternalist səciyyəli yeni Avrasiya ümumiliyi ilə birlikdə Qərbə qarşı, ya da Qərblə Rusiya əleyhinə. Bu zaman «Qərb» anlayışı bolşeviklərin metasiyasi şəüür və leksikonunda zülm, istismar, əsarət və qəsbkarlığın metaforası (təşbehi) kimi çıxış edirdi və sovet ümumiliyinin ekzistensial düşməni mənasını verirdi.

Qeyd etdiyimiz dilemmanın çözümü bir neçə aspekti (geosiyasi, sosial-siyasi, iqtisadi, sosiomədəni) ehtiva etməklə, sonrakı inkişafın vektor və perspektivini müəyyənləşdirirdi.

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda baş verən siyasi proseslər «bifurkasiya» kateqoriyası vasitəsilə izah oluna bilər. Dinamik sistemlər nəzəriyyəsiindən əxz edilmiş bu anlayış (fransızca «la bifurcation» haçalanma mənasını verir) ictimai-siyasi hadisələrin idrakı metodu kimi çıxış edərək, mürəkkəb siyasi sistemlərin müvazinətdən uzaq durum və şəraitlərdə davranışını bildirir.¹ Bifurkasiya o zaman baş verir ki, sistemi strukturlaşdıran daxili qüvvələrlə onun mühiti olan xarici qüvvələr arasında balans pozulur. Qlobal müharibələr, inqilablar, dövlətlərin dağılması, siyasi və sosial quruluşların kardinal transformasiyası kimi fenomen

hadisələr məhz belə hallardandır: bu zaman hərəkət və ya inkişaf trayektoriyasının haçalanması mümkündür ki, bu da yuxarıda formulə etdiyimiz dilemmada öz ifadəsini tapırdı.

Postaprel Cənubi Qafqazında sözügedən dilemmanın iki çözüm strategiyasının şahidi oluruq. Bir strategiyanı Gürcüstan Demokratik Respublikasının siyasi elitası təqdim edirdi: o, Azərbaycanın sovetləşməsi kontekstində bir daha faktiki Qərb («Qərb» anlayışı altında məlum siyasi, ictimai və sosio-mədəni dəyərlər sistemi anlaşılır) lehinə siyasi seçimini etmişdi. Gürcü siyasi sisteminin baza elementi olan menşeviklərin təsəvvürüncə, bolşevik sovetizmi - geriliyin, çəhalətin, irticanın simvoluna çevrilmiş asiyaçılığın təzahürü idi. «Борьба» qəzeti aprel çevrilişini hadisələrin artıq ertəsi günü qısaca belə səciyyələndirirdi: «Qırmızı Azərbaycanın doğuluşunu Asiya irticasının bütün qara qüvvələri alqışlayır»². Hadisələrin daha dolğun dəyərləndirilməsinə hökumət başçısı N.Jordaniyanın Gürcüstan Müəssislər Məclisinin aprelin 30-da olmuş fəvqəladə iclasında etdiyi nitqində rast gəlirik: «...Mənim fikrimcə bolşevist hərəkəti geri qalmış və siyasi cəhətdən inkişaf etməmiş xalqların hərəkətidir... Azərbaycanın yolu ilə getmək və onun siyasi kredosunu qəbul etmək - bu azad və demokratik Gürcüstanı həmişəlik dəfn etmək, Avropadan əbədi qopub ayrılmaq və Asiya fanatiklərinin caynaqlarına düşmək deməkdir». Jordaniya tarixi-siyasi zamanın qoyduğu dilemmayı belə formulə və həll edirdi: «Avropa, yaxud Asiya? - Bu sual hal-hazırda qarşımızda konkret şəkildə qoyulmuşdur və mən bu gün... daha gur səslə, daha enerjili təkrar edirəm - biz Avropanı, Avropa demokratiyasını seçirik». Gürcü Müəssislər Məclisi respublikanın siyasi liderinin bu çağırışına gözlənilən cavabını verdi: «...Müəssislər Məciisi... Avropadan Asiyaya üzünü tutmayacaqdır, demokratiya əvəzinə müstəbidliyə güzəştə getməyəcəkdir».³

Digər strategiya isə yeni Azərbaycanın təmsalında təzahür edirdi. Aprel çevrilişi Azərbaycanı məzmun xarakteristikasına görə yeni - Sovet Rusiyasının sosial-siyasi orbitinə daxil etməklə bərabər, onu 1920-ci ilin əvvəllərinin unikal situasiyasının özümlü missiyasının daşıyıcısına çevirmişdi. Qısa bir zaman kəsiyində Azərbaycan antiimperialist (və deməli, antiqərb) mübarizənin o illərdə geniş vüsət aldığı Şərqə münasibətdə sovet strategiyasının mərkəzi qovşağı, habelə Cənubi Qafqazın sovetləşməsinin mühüm platsdarını olmuşdu.⁴ Belə bir rol və status Azərbaycanın yeni hökumətinə mayın 5-də Leninin imzası ilə göndərilmiş teleqramda ifadəsini dolayı surətdə artıq tapmışdı: «... Müstəqil Azərbaycan Respublikası öz sovet hökumətinin rəhbərliyi altında RSFSR ilə birləşərək öz azadlıq və istiqlalıyyətini Şərqlin məzlum xalqlarının qəddar düşməni olan imperalizmdən qoruyub saxlayacaqdır».⁵

Azərbaycanın regionda xüsusi missiyası haqqında 1922-ci ildə Orconikidze deyirdi: «Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduğu andan etibarən, Azərbaycan bizim çıxış məntəqəmiz idi. Oradan biz millətçi-burjuasəksinqilabçı menşevik və daşnak hökumətləri üzərinə həmlə edirdik».⁶

Bu spesifik vəzifəni Azərbaycan kommunistləri özləri belə artikulyasiya edirdilər: «Müstəqil Azərbaycanın fəqərəyi-kasibəsi bunu unutmamalıdır ki, Azərbaycan Şərq aləminin xilaskarı və mərkəz nöqtəsini təşkil ediyor. Azərbaycan imperializmə vurulacaq yumruğun ən müdhişini vurmaq vəzifəsilə müvəzzəfdir (vəzifəlidir- Ş.R.)...»⁷, «biz bilirik ki, İngiltərə imperyalizmasının mürdəşiri, onu dəfn edən Şərq aləmində Qırmızı Azərbaycan olacaqdır»⁸, «biz Azərbaycan inqilabına Azərbaycan dairəsində baxmayaraq, Azərbaycan inqilabında ancaq Şərq inqilabını görürüz və biz... var qüvvəmizi toplayacağıq ki, nə tövr olursa-olsun, Şərqə kömək edək».⁹

Beləliklə, Azərbaycanın sovetləşməsi regionu faktiki olaraq yeni geosiyasi hədudlarla parçaladı: Gürcüstanın mövcud siyasi elitası siyasi dünyagörüşü və sosiomədəni yönəlişliyindən (ustanovkasından) çıxış edərək, habelə yaranmış hərbi-siyasi konyunktura ilə əlaqədar Qərbi lehinə seçim etdi. Azərbaycan isə Qərbin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni antitezisi kimi formalaşmaqda olan yeni Avrasiya siyasi-dövləti strukturuna inkorporasiya (daxil) edildi.

2. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri: siyasi müttəfiqlikdən hərbi konfrontasiyaya dönüş

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar olar-olmaz onun Gürcüstanla münasibətləri sürətlə pisləşdi: cəmi iki-üç gün ərzində sabiq strateji müttəfiqlər faktiki müharibə aparan tərəflərə çevrildilər.

Məsələ onda idi ki, bolşevik strateqləri - Qafqaz bürosunun Q.K.Orconikidze və S.M.Kirov başda olmaqla bir qrup üzvü Azərbaycanın sürətlə sovetləşməsindən bir növ eyforiyaya qapılmışdılar: onlar bu təcrübəni Gürcüstanda da eyni uğurla təkrarlamağa ümid edirdilər.¹⁰ Mayın əvvəllərində Gürcüstana qarşı kompleks tədbirlər məhz bu şəxslərin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi altında işə salındı: mayın 1-də Tiflisdə və digər iri şəhərlərdə hökumət əleyhinə kütləvi nümayişlər keçirilir, ertəsi gün Sandro Maxaradze başda olmaqla bir qrup bolşevik Tiflisdə silahlı dövlət çevrilişinə cəhd edir, lakin müvəffəqiyyətsizliyə düşər olur.¹¹

Aprelin sonu - mayın əvvəllərində sovet Azərbaycanı ilə menşevik Gürcüstanı arasında qızışmaqda olan hərbi əməliyyatlar da məhz bu kontekstdə anlaşıla bilər. Azərbaycanın xarici işlər komissarı M.D.Hüseynovun Gürcüstanın xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkori ilə o günlərə aid diplomatik yazışması həmin əməliyyatların xarakteri və gedişi, ən əsası isə hərbi qarşıdurmanın arxasında duran bəzi mətləb və məqamlara müəyyən aydınlıq gətirir. Bu yazışma, eyni zamanda, sözügedən silahlı münaqişədə menşevik Gürcüstanının birmənalı suçluluğu

haqqında sovet və Azərbaycan tarixşünaslığında kök salmış müddəanı da şübhə altına alır.¹²

Hərbi əməliyyatlar qəfildən və yetərinəcə intensiv surətdə Qazax-Ağstafa bölgəsində - Poylu körpüsü, Ağstafa stansiyası və Şıxlı kəndi istiqamətində artıq aprelin 29-da alovlandı. Hüseynovun Gegeçkoriyə aprelin 30-da göndərdiyi ilk notada hücum edən tərəfin Gürcüstan olduğu iddia edilirdi və tələb olunurdu: əks tərəf 24 saat ərzində Azərbaycan ərazisindən qoşunlarını çıxarmalıdır. Tələbin qəbul olunmaması ««casusbelli» (müharibəyə səbəb Ş.R.) hesab ediləcəkdir».¹³

Gegeçkorinin yubanmadan göndərdiyi cavab notası hadisələrin bəzi mətləblərini anlamağa imkan verir. Gürcü notasında oxuyuruq: «... Bakıda yeni hakimiyyət, elan edilməsi anından etibarən Gürcüstan Demokratik Respublikasına münasibətdə düşmən mövqe tutmuşdur ki, bu da teleqraf və dəmiryol rabitəsinin dərhal kəsilməsində, bizim parovoz və daşıma heyətimizin yaxalanmasında və gürcü missiyasının həbsində ifadə olunmuşdur. Əlbəttə ki, belə vəziyyətdə Gürcüstan hökuməti hərbi səciyyəli önləyici tədbirlər qəbul etməyə bilməzdi. Bu cür tədbirlərdən biri Poylu stansiyasının deyil Poylu körpüsünün tutulmasıdır. Kür çayı üzərindəki göstərilən körpü Gürcüstan hüddurlarıdır, deməli, bizim qoşunların Gürcüstan sərhədini keçməindən söhbət belə gedə bilməz. Həmçinin Ağstafa stansiyası yaxınlığında bizim zirehli qatarımızın peyda olmasına dair sizin bəyanatınız da gerçəkliyə uyğun gəlmir... Bizim qoşun hissələrinin Şıxlı kəndini atəşə tutması barədə deyilənlər də doğru deyildir. Əslində qoşunlarımız Gürcüstan Respublikası sərhədləri daxilində Xram çayı üzərindəki Qırmızı Körpünü tutur, sizin qoşun hissələriniz isə buna maneçilik törədərək, körpüyə atəş açırlar».¹⁴ Munaqişənin davam etdiyi müddət ərzində, yəni mayın 20-ci günlərində təərəflər arasında olmuş intensiv diplomatik yazışmaya bu cür təkzibedici ton səciyyəvi idi. Qənaətimizcə, konfrontasiya qarşı təərəflərin (opponentlərin) fərqli siyasi məqsədlərə can atımlarını kifayət qədər üzə çıxarırdı. Biz yuxarıda Qafqaz bolşevik liderlərinin Gürcüstanın da tezliklə sovetləşəcəyinə dair ümidlərinə toxunmuşduq. Bu mövzunu inkişaf etdirərək qeyd edərək ki, Orconikidze iki dəfə - mayın 3 və 4-də V.İ.Leninə və İ.V.Stalinə XI Ordunun Gürcüstana daxil olmasına razılıq verilməsi barədə teleqramla müraciət etmişdi. 3 may tarixli teleqramda deyilirdi: «Hər şey nəzərə alınmışdır və yerinə yetirilməkdədir. Hadisələr elə inkişaf edir ki, 15-dən gec olmayaraq Tiflisdə olacağımıza ümid edirik». Mayın 4-də göndərilmiş teleqramda Orconikidze bildirirdi: «İkinci dəfə cavab verirəm: hadisələr elə (inkişaf edir ki, 12-dən gec olmayaraq Tiflisdə olacağımıza ümid edirik, bunun üçün hər şey edilmişdir...».¹⁵

Orconikidzenin bu siyasi canatımı Azərbaycan bolşevik rəhbərliyində M.D.Hüseynov və Ə.H.Qarayevin simasında qızğın əks-sədasını doğurmuşdu, belə ki, sonuncuların Şərqə münasibətdə 1920-ci ildəki yuxarıda qeyd etdiyimiz inqilabi xəyallarına cavab verirdi. Bunu M.D.Hüseynovun Gürcüstan XİN-ə mayın 11-də ünvanladığı notası da müəyyən mənada təsdiqləyir: «Müsavət hökuməti simasında

Antanta agentlərinin əsarətini öz üzərindən atan Azərbaycan zəhmətkeşlərinin tək bir arzusu vardır: Gürcüstanın fəhlə və kəndlilərini bu cür azad, gürcü hökumətini isə zəhmətkeşlərin hökuməti kimi görmək».¹⁶

Gürcüstan hökumətinin əməllərinə gəldikdə isə onun obyektiv olaraq münafişədə maraqlı olmadığı vurğulanmalıdır. Jordaniyanın Müəssislər Məclisində aprelin 30-da etdiyi nitqdən bəlli olur ki, artıq aprelin 27-də gürcü hökumətinə Azərbaycan hökumətinin hərbi yardım haqqında xahişi daxil olmuşdu. Gürcü tərəfi, Jordaniyanın sözlərinə görə, Azərbaycan xalqının müqavimət göstərəcəyi təqdirdə müvafiq addımlar atmağa hazır idi. Fəqət, «həmin gün saat 1 radələrində biz xəbər aldığımız ki, bolşeviklər Xaçmaza gəlib çatmışlar, axşam saat 7-də isə onlar artıq Sumqayıt stansiyası... yaxınlığında idilər, yəni 6 saat ərzində 100 verst qət etmişdilər». Bu, gürcü rəsmilərində bolşeviklərin Azərbaycana xalqın razılığı ilə daxil olmaları haqqında təsəvvür aşılamışdı və onları hərbi əks-təsir göstərməkdən çəkindirmişdi.¹⁷

Lakin gürcü hökuməti, hər halda, preventiv səciyyəli müəyyən addımlar atmışdı: strateji sərhəd məntəqələri olan Qırmızı və Poylu körpülərini, habelə bəzi sərhədyanı hüdürlükləri tutmuşdu. Yeri gəlmişkən, bir faktı qeyd edək: indiki Qazax rayonunun Kür çayının sol sahilindəki Qarayazı və Ceyrançöl ərazisi çarizmin ədalətsiz inzibati bölgüsü nəticəsində Tiflis quberniyası tərkibinə düşmüşdü. Birinci fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci ildə Gürcüstan hökuməti almanların himayəçiliyi ilə öz faktiki sərhədlərini təsbit edərkən, qeyd olunan amildən yararlanaraq Kür çayının sol sahilində müəyyən rayonları öz nəzarəti altına almışdı. Ona görə də Poylu körpüsü 1920-ci ilin mayında (həmçinin 1921-ci ilin fevralında) sovet-gürcü hərbi qarşıdurması gedişində qarşımıza sərhəd məntəqəsi kimi çıxır.

Qafqaz bolşevik rəhbərliyinin siyasi niyyət və məqsədlərinin məntiqi onu konfrontasiyaya sürükləyirdisə, analoji məntiq gürcü tərəfini münafişədən yayınmağa vadar edirdi: belə qarşıdurmaya gürcülərin nə obyektiv marağı, nə də onu davam etdirmək üçün yetərli resurs bazası var idi. Bunu çaşqınlıq və anlaşılmazlıq notlarının çulğalaşdığı ilk gürcü bəyanatları da dolayısı yolla təsdiqləyir. Gegeçkorinin 4 may tarixli notasında oxuyuruq: «Gürcüstan xalqı Azərbaycan xalqı ilə tam sülh və uzlaşma şəraitində yaşamışdır və onların qarşılıqlı münasibətlərində silahlı toqquşmaya dair bircə hadisə belə göstərilə bilməz. Yeni hakimiyyətin qısa mövcudluq müddəti ərzində sərhəd münafişələrinin meydana çıxması faktı heyrət doğurur».¹⁸

Beləliklə, 1920-ci ilin aprelin sonu - mayın əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan sərhədinin əvvəlcə Qazax-Borçalı, sonra isə aşağıda görəcəyimiz kimi, Zaqatala-Sığnaq məntəqəsində meydana çıxmış hərbi toqquşmaların təşəbbüskarı başda Orconikidze olmaqla Qafqaz kommunist rəhbərliyi idi. Lokal müharibə kimi səciyyələndirə biləcəyimiz bu münafişə Gürcüstanın sovetləşməsinə gerçəkləşdirəcək vasitələrdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdu.

Fəqət Qafqaz kommunistlərinin bu cür taktikası bir çox hallarda onların öz təşəbbüsü olaraq qalmaqda idi və mərkəzi hakimiyyətin sanksiyasını almırdı.

Hələ mayın 3-də sovet silahlı qüvvələrinin baş komandanı S.S.Kamenev Qafqazdakı Qızıl Ordu hissələrinə əmr etmişdi: «Cəbhədəki qoşunlara Gürcüstanla sərhədi əsla heç bir yerdə keçməmək tələbini təsdiqləmək. Əgər belə hallar olubsa, onda bizim qoşun hissələri geri çəkilməlidirlər».¹⁹

Mayın 4-də RK(b) P MK Siyasi Bürosu Orconikidzenin teleqramlarını nəzərdən keçirərək, qərar qəbul edir. Bu qərara uyğun olaraq, Lenin və Stalin mayın 5-də Orconikidzeyə teleqram vururlar: «Mərkəzi Komitə Sizə bir vəzifə olaraq tapşırır ki, hissələri Gürcüstan torpağından çıxarıb sərhədə çəkəsiniz və Gürcüstan üzərinə hücumdan imtina edəsiniz. Tiflisdə aparılan danışıqlardan sonra aydındır ki, Gürcüstanla sülh ola bilər».²⁰

Lakin Orconikidze və Kirov son ana qədər Gürcüstanla bağlı planlarını həyata keçirmək ümidlərini itirmirdilər, Mayın 7-də onlar Moskvaya cavab teleqramı göndərirlər. Orada daxili-siyasi və geosiyasi («Gürcüstana malik olmaqla biz ingilisləri Qara dənizin Şərq sahilindən vurub çıxarıyıq») mülahizələrdən çıxış edərək, Gürcüstanın sovetləşməsinin zəruriliyi və mümkünlüyü ideyası təkidlə israr edilirdi.²¹ Lakin Lenin və Trotski bu xahişi qətiyyətlə rədd etdilər. Orconikidzeyə göndərilmiş teleqramda vurğulanırdı: «Bu, MK-nın qərarına kökündən ziddir. Nəticəsi çox ziyanlı ola bilər. Mərkəzi Komitə əsla icazə vermir. Qəti tələb edirik ki, icrasını dayandırarsınız və qərarı ləğv edəsiniz».²²

1920-ci ilin mayında Moskva rəhbərliyini Cənubi Qafqazı qəti surətdə sovetləşdirmədən çəkirdən ən əsas amil Polşa ilə yenidən başlanan müharibə idi. Antantanın bilavasitə iştirakı və təhriki ilə Polşa qoşunları aprelin 25-dən etibarən Ukraynada genişmiqyaslı hücum əməliyyatlarına başlayaraq artıq mayın 7-də Kiyevi tutmuşdular.²³ Elə Qafqazda hərbi əməliyyatları dayandırmaq zərurəti də məhz yeni müharibənin arzuolunmaz gedişindən irəli gəlirdi.²⁴

Digər tərəfdən Qazax rayonunda gürcü qoşunları ilə mayın əvvəllərində olmuş ilk toqquşmalar sovet komandanlığına Gürcüstan Respublikasının daxili möhkəmliyini və dayanıqlığını nümayiş etdirdi: gürcülər hücum edən sovet qoşunlarına bir sıra hissedici zərbələr endirərək, Şıxlı, Qaymaqlı, Kəmərlı və Aslanbəyli kəndlərini ələ keçirmişdilər.²⁵ Gürcüstanda həmin günlərdə bolşeviklər tərəfindən inspirasiya olunmuş üsyanlar da həmçinin qətiyyətlə yatırılmışdı.

Bu arada Q.Uratadzenin başçılığı altında gürcü nümayəndə heyəti Moskvada sovet rəhbərliyi ilə danışıqlar aparırdı. Danışıqlar nəticəsində RSFSR və Gürcüstan Respublikası arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Maraqlıdır ki, bu müqavilə Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində hərbi əməliyyatlara son qoymadı. Əksinə, mayın 9-dan etibarən Zaqatala rayonu da intensiv toqquşmalar səhnəsinə çevrildi. Zaqatala üsyanından aşağıda bəhs edərkən biz bu epizoda da toxunacağıq. Azərbaycanla Gürcüstan arasında atəşkəsə yalnız mayın 18-dən sonra nail olundu.²⁶

3. Moskva və Ağstafa müqavilələri. Zaqatala mahalının siyasi mənsubluğu məsələsinin yenidən aktuallaşması

Moskva müqaviləsi Sovet Azərbaycanının siyasi rəhbərliyi üçün müəyyən mənada xoşagəlməz sürpriz oldu: bu aktla Moskva faktiki olaraq hərbi əməliyyatlara görə məsuliyyətdən yaxasını kənara çəkirdi və Bakı münafişəni özü həll etmək məcburiyyəti ilə üzbəüz qalırdı. Fəqət ən böyük xoşagəlməzlik müqavilənin özündə, daha dəqiq desək, onun IV bəndində gizlənirdi: Rusiyanın qeyd-şərtsiz Gürcüstan ərazisi kimi tanıdığı vilayətlər sırasında Zaqatala dairəsinin də adı çəkilibdi.²⁷ Bu bəndin belə redaksiyada verilməsi bütün məsələlərdə Moskva ilə hesablaşan yeni Azərbaycan rəhbərliyinin də kəskin narazılığını doğurdu. Eyni zamanda, mahalın Azərbaycana mənsubluğunu Orconikidze və ümumiyyətlə, XI Ordunun Hərbi İnqilab şurası və RK(b)P MK Qafqaz bürosu üzvləri dəstəkləyirdi. Bu yaxınlarda R.S.Mustafazadə adlı müəllifin Moskvada nəşr olunmuş monoqrafiyasında qeyd olunan xadimlərin məsələyə münasibətindən xəbər verən və Rusiyanın xarici siyasət arxivlərində saxlanılan məktubları qismən dərc edilmişdir. Mövzumuza bilavasitə aidiyyəti olduğunu nəzərə alaraq, həmin sənədlərdən iqtibasları tərcüməmizdə verməyə lüzum gördük.

Orconikidze Moskva müqaviləsinin imzalanmasından dərhal sonra Lenin və Stalinə ünvanladığı teleqramda onları Azərbaycanın Zaqatala üzərində suverenliyini tanımağa çardı: «Zaqatala dairəsi az qala iki ildir ki, Azərbaycan tərəfindən tutulmuşdur (? - Ş.R.). Hal-hazırda o, Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulmuşdur. Zaqatala əhalisinin 95%-i müsəlmandır. Sovet Azərbaycanının bu dairəyə hüququnu təsdiqləmək və müqavilədən bu maddəni (dairəni Gürcüstanın tərkib hissəsi kimi tanıyan maddəni - Ş.R.) tamamilə atmaq lazımdır. Bu zəmində dəhşətli təhriklər baş verməkdədir. Müsavatçılar Azərbaycandakı yeni Sovet hakimiyyətinin Zaqatala dairəsini artıq satması və qırğın ərəfəsində olduğumuz barəsində söhbətlər aparırlar. Sizlərdən xahiş edirəm ki, artıq bu gün bizə Zaqatala dairəsinə heç bir qəsdin olmadığını və ola da bilməyəcəyini açıq surətdə elan etməmizə imkan verəsiniz... Təkrar edirəm, əgər siyasətimizin iflası uğramasını istəmirsinizsə, sülh müqaviləsindən Zaqatala dairəsini çıxarıb atın və heç bir kompensasiyasız onu Azərbaycana həvalə edin».²⁸

1920-ci ilin mayın 10-da Leninin adına Qafqaz boişevik rəhbərliyi və XI Ordu komandanlığı üzvlərindən Orconikidze, Smilqa və Kirovun imzası ilə yeni etiraz teleqramı göndərildi: «Gürcüstana verilmiş Zaqatala dairəsi mübahisəsiz Azərbaycan və müsəlman ərazisidir, və bu çağadək Gürcüstan ona iddia etmirdi. Sizin xeyir-duanızla Gürcüstan bu dairə üzərinə hücumla başlamışdır, əhali gürcü istilacılarına qarşı üsyan etmişdir. *Bu qəsbkarlığın tərəfimizdən tanınması Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin sonunun başlanğıcıdır* (kursiv bizimdi - Ş.R.). Gürcüstanla müqayisədə əhəmiyyəti yüz qat artıq olan Azərbaycana belə

münasibətin nədən doğduğunu *izah* edin... Bizim qarşımızda məsələ durur: ya Gürcüstanla müqavilə yenidən baxılmalı, yaxud da biz geri çağırılmalıyıq, çünki biz Xarici İşlər Komissarlığının Qafqaz məsələlərindəki nadanlılığının hesabını ödəmək niyyətində deyilik. Gürcüstan Zaqatala dairəsinin sərhədini keçməsinin qadağan olunması qəti şəkildə təkid edirik, əks halda Gürcüstanla Azərbaycan arasında müharibə qaçılmazdır. Bir daha sizin diqqətinizi ona yönəldirik ki, Qaraxanın nadanlılığı nefti 1918-ci ilin bizim üçün məhvedici nəticələri ilə milli qırğının dəhşətli təhlükəsi altına qoyur».²⁹

Sözügedən şəxslər faktiki olaraq Zaqatala dairəsinin Gürcüstan nəzarəti altına keçməsinə mane olacaq addımlar belə atmaqda idilər. Məsələn, Qafqaz cəbhəsinin müvəqqəti komandanı Smilqa mayın 11-də dairədən XI Ordu hissələrinin çıxarılmaması haqqında əmr vermişdi.³⁰

Qafqaz bolşevik rəhbərliyinin Zaqatala məsələsində sözügedən mövqeyi heç də Azərbaycana xüsusi rəğbətdən irəli gəlmirdi. Gətirilən fraqmentlərdən də göründüyü kimi, Orconikidze və məsləkdaşları Azərbaycanı dəstəkləyərkən, sırf pragmatik siyasi maraq və məqsədlərdən çıxış edirdilər. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, Qafqazın sovetləşməsinin memarları Azərbaycana funksional baxımdan yanaşırdılar. Azərbaycanın maraqlarına Moskva müqaviləsində olduğu kimi açıqcasına saymazıyana münasibət bolşeviklərin ölkəmizdə ilk vaxtlar onsuz da güclü olmayan siyasi və sosial dayaqlarını daha da zəiflədərdi və regionun sovetləşməsi ilə bağlı planlarına ağır zərbə vurardı.

Məhz Orconikidze və digərlərinin söyləri nəticəsində ali sovet rəhbərliyi gürcülərlə razılaşmalarına tələsik təşhihlər etdi: mayın 12-də Moskvada sülh müqaviləsinə əlavə saziş imzalandı. O, müstəsna surətdə Zaqatala məsələsinə həsr edilmişdi və Azərbaycanın yeni rəhbərliyində Moskva müqaviləsindən sonra yaranmış naqolaylıq hissini səngitmək məqsədi güdürdü. Sazişin birinci maddəsinə əsasən, Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində və Zaqatala dairəsində mübahisəli yerlər haqqında məsələ arbitraj komissiyasının həllinə verilirdi. İkinci maddədə isə qeyd edilirdi ki, komissiya tərəfindən məsələnin tam həllinə qədər anlaşılan tərəflər Zaqatala dairəsinə yeni qoşun hissələri yeridə bilməzlər.³¹

Azərbaycan (faktiki olaraq Sovet Rusiyası) ilə Gürcüstan arasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasından sonra iyunun əvvəllərində Ağstafa stansiyasında başlanılan danışıqlar həmin ayın 12-də sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı.³²

On səkkiz maddədən ibarət Ağstafa müqaviləsinin II maddəsi iki respublika arasında sərhədi müəyyənləşdirirdi. Ona əsasən, «Borçalı və Qazax qəzaları arasında inzibati sərhəd erməni zonasından (vaxtı ilə Qazax elatının əzəli torpaqları olub, hal-hazırda Ermənistan respublikasının şimal-şərqində yerləşən ərazi nəzərdə tutulur - Ş.R.) başlayaraq.., şimal-şərq istiqamətində, Tars və Babəkər dağlarının şərq yamacının iki verstliyində yerləşən bulaqlaradək yönəlir, oradan Qırmızı körpünün ortasından keçir, sonra Xram və Kür çayları üzrə köhnə

sərhəd boyunca davam edir, daha sonra Poylu körpüsünün ortasından keçərək, şimal-şərq istiqamətində... Yaylaqçıq sıra dağına yönəlir, ondan sonra cənub-şərqə doğru köhnə inzibati sərhəd üzrə Palan-tökən dağının cənub ətəyinədək uzanır, oradan inzibati xətt üzrə şimal-şərq istiqamətində Zaqatala dairəsinin sərhədinədək gedib çıxır».

Müqavilənin III və IV maddələri iki respublika arasında müvəqqəti, bir il müddətində mövcud olacaq neytral zonanı müəyyən edirdi. Qırmızı və Poylu körpüləri, habelə Kür çayının sol sahilindəki Azərbaycan ərazisi bu cür zona elan olunurdu. Neytral zona Azərbaycanın inzibati idarəçiliyində saxlanılsa da, orada (Azərbaycan tərəfindən - Ş.R.) istehlak ucaldılması və qoşun yeridilməsinə müqavilə ilə icazə verilmirdi.

Bu maddələr, birincisi, de-fakto təşəkkül tapmış Azərbaycan-Gürcüstan sərhədinin Azərbaycan rəsmiləri tərəfindən tanınması demək idi; bu sərhəd, qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən bölgənin etnik və təsərrüfat reallıqlarına cavab vermirdi. Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra Ağstafa müqaviləsinin faktiki olaraq qüvvədən salınmasının əsas səbəblərindən biri də həmin bu qeyri-münasibliyin aşkar dərəcədə olması idi.

Digər tərəfdən, bəhs etdiyimiz maddələrdə o günlərdə baş verən hərbi-siyasi hadisələrin də əks-sədasını sezmək mümkündür: sazişdə təsbit olunmuş «neytral zonanın» məhz Azərbaycan ərazilərini əhatə etməsi Azərbaycan Sovet Respublikasının may hadisələrindən itkilərlə çıxmasından xəbər verirdi.

Ağstafa müqaviləsinin ən əhəmiyyətli maddələrindən biri Zaqatala mahalının mənsubluğu məsələsinin perspektivinə aydınlıq gətirməli olan VI maddə idi. Bu maddənin əsas hissəsi 12 may Moskva sazişinin müvafiq maddələrini təkrar edirdi. Fəqət ona edilmiş iki qeyddə yeni notlar nəzərə çarpırdı. Birinci qeyddə tərəflərin Moskva müqaviləsinin və əlavə sazişin müvafiq maddələrinin təfsirində, habelə mübahisənin mahiyyətinə dair razılığa gəlmədikləri vurğulanırdı. İkinci qeyd dairəyə yeni qoşun hissələrinin yeridilməməsi barədə maddənin dəqiq icrasına müşahidə üçün hər tərəfdən iki nəfər olmaqla xüsusi komissiyanın təsisini nəzərdə tuturdu.

Beləliklə, Ağstafa müqaviləsi Zaqatala mahalının siyasi mənsubluğu mübahisə predmeti kimi Azərbaycan tərəfinin də imzası ilə tanıyan ilk hüquqi sənəd idi. O, mayın 9-da gürcü hərbi hissələrinin mahalın bəzi məntəqələrini nəzarət altına götürməsi hadisəsi, habelə iyunun 9-dan - 18-dək alovlanmış Zaqatala üsyanı kimi, vilayətin mənsubiyyəti məsələsinin yenidən siyasi gündəliyə çıxarılmasından xəbər verirdi.

Bu sənədi adekvat qavramaq və onun Zaqatala bölgəsinin siyasi perspektivində oynadığı rolu düzgün qiymətləndirmək üçün çərçivəsində təzəhür və cərəyan etdiyi tarixi-siyasi kontekst nəzərdən keçirilməlidir. Qısaca olaraq qeyd edək ki, əvvəla, istər Moskva, istərsə də Ağstafa müqavilələri, aşağıda bir daha şahid olacağımız kimi, bolşevik rəhbərliyinin nəzərində, sadəcə, taktiki gediş idi;

Qafqazın dövləti qurumlarının ərazi və sərhədlərinin təsbiti regionun qəti sovetləşməsindən sonraya saxlanılırdı.

İkincisi, Zaqatala, xüsusən də iyun üsyanından sonra, təməmilə sovet sferasına daxil olmuşdu, ora Qızıl Ordunun əlavə hissələri daxil edilmişdi və gürcü tərəfinin bununla bağlı bütün etirazları, adətən qulaqardına vurulurdu. Hətta qoşunların yerdəyişməsinə nəzarət edəcək xüsusi komissiya belə təşkil olunmamışdı: bunu Gürcüstan XİN-in Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinə 1920-ci ilin avqustun sonlarında təqdim etdiyi təliqə də təsdiqləyir.³³

Ağstafa müqaviləsi Gürcüstan Müəssislər Məclisində iyunun 25-də təsdiqləndi. Müqaviləni Məclisə təqdim edən gürcü mənsəviklərinin liderlərindən olan A.Çxenkeli giriş və yekun nitqi ilə çıxış etmişdi.³⁴ Həmin nitqlərdə, təbii ki, Zaqatala məsələsinə də toxunulmuşdu.

A.Çxenkeli öz çıxışını Zaqatala bölgəsi haqqında ənənəvi gürcü konsepsiyasını səsləndirməklə başlamışdı. Daha sonra o, Moskva və Ağstafa müqavilələrinin mahala dair maddələrinin fərqli formulələrinə faktiki istinadla, Gürcüstan üçün açılmış hüquqi diplomatik manevr meydanını göstərirdi. Məsələ onda idi ki, əgər 12 mayda Moskvada imzalanmış əlavə sazişə əsasən, arbitraj komissiyasına veriləcək mübahisə predmeti «Gürcüstan və Azərbaycan arasında və Zaqatala dairəsində mübahisəli yerlər haqqında məsələ» hesab olunurdusa, Ağstafa müqaviləsinin müvafiq maddəsində həmin predmet kimi bütünlükdə Zaqatala dairəsi müəyyənləşdirilirdi. Bu da təbii, adıçəkilən məsələyə münasibətdə tərəflərin müxtəlif oxunuşunu və onun təfsirində fikir ayrılığını doğurmaya bilməzdi.

Məsələ ilə bağlı gürcü tərəfinin mövqe və arqumentasiyası bundan ibarət idi: 7 may Moskva müqaviləsi ilə Zaqatala Gürcüstanın ayrılmaz hissəsi kimi tanınırdı. Əlavə sazişin birinci bəndi, sadəcə, Gürcüstan-Azərbaycan sərhədində, o cümlədən Zaqataladakı mübahisəli ərazilərin arbitraj məhkəməsinin baxılmasına verilməsini güman edirdi. Ağstafa müqaviləsinin VI maddəsinə gəldikdə isə, gürcü hökuməti həmin maddənin birinci qeydini əsas gətirirdi: orada, qeyd etdiyimiz kimi, tərəflərin mübahisə ilə bağlı razılığa gəlmədikləri faktı konstataasiya olunurdu.

Çxenkelinin sözlərinə görə, gürcü rəsmiləri sovet hökumətinin məhz Moskva müqaviləsinə prioritet verəcəyinə ümid bəsləyirdilər. Onun yekun nitqində bu ümidlər ifadəsini belə tapırdı: «O ki qaldı Zaqatala dairəsinə, o..., hal-hazırda formal, hüquqi cəhətdən, müqavilə mətninin mənasına görə ... Gürcüstan Respublikası ərazisinə daxil olmuşdur; və əgər mübahisə gedirsə, o bizim xeyrimizə həll olunmalıdır... Biz ümid edirik ki, müqavilə üzrə bizə nə vəd edilibsə, yerinə yetiriləcək».³⁵

Hüquqi nöqtəyi-nəzərdən bu məsələyə dair gürcü mövqeyi əsassız idi: Ağstafa müqaviləsinin VI maddəsində arbitraj komissiyasının həllinə veriləcək məsələ kimi sərhədyanı mübahisəli yerlər yox, məhz Zaqatala dairəsi dəqiq göstərilirdi. Bu isə Moskva müqavilələri ilə mahalın guya Gürcüstan tərkibinə

daxil olması barədə gürcü tərəfinin iddiasını tutarsız edirdi. Bunu «Ворьба» qəzeti - menşevik (və qeyri-rəsmi surətdə hökumət) mətbu orqanı da dolayı şəkildə təsdiq edir: «Gürcüstan... Azərbaycana güzəştə getdi - müqaviləyə (Ağstafa müqaviləsinə Ş.R.) görə Zaqatala məsələsi mübahisəli hesab olunur, onun həlli arbitraj komissiyasına verilir».³⁶

Fəqət, hər halda, Zaqatala məsələsində gürcü tərəfinin siyasi-diplomatik uğurunu qeyd etməmək olmaz: Azərbaycan, tərkibinə daxil olduğu Zaqatala mahalının mənsubluğunu mübahisə predmeti kimi tanıyırdı və ora öz qoşunlarını yeritməmək barədə təəhhüd götürürdü. Bu vəziyyət Azərbaycanın müxtəlif siyasi-ictimai, o cümlədən mühacir dairələrində olduqca mənfi qarşılanmışdı. M.Ə.Rəsulzadənin o zaman qələmə aldığı «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində ümumən Ağstafa müqaviləsinə münasibət aşağıdakı şəkildə ifadə olunurdu: «Gürcüstanı təhdid edən Azərbaycan bolşevik hökuməti yaptığı bu sülhdə... Borçalı ərazisini bilatərəddüdü Gürcüstana tərk etdi və əskidən Azərbaycan ərazisindən olduğu Gürcüstanca təslim olunan Zaqatal(a) ərazisi üçün hökmə (burada: arbitraja - Ş.R.) müraciət etməyə formulunu qəbul etdi. Azərbaycanın siyasi mənfəətləri naminə hər bə başlayan hökumət, nəticədə məmləkət qitələrini hədiyyə etməklə sülh yapıyor».³⁷

Azərbaycanın yeni rəhbərliyinin Ağstafa müqaviləsində güzəştli mövqe tutmasında, fikrimizcə, iki əsas amilin rolu olmuşdu: birincisi, Moskva müqavilələri ilə Azərbaycanın yeni sovet rəhbərliyi müşkül vəziyyətə salınmışdı. Siyasi və ideoloji cəhətdən Moskva hökuməti ilə subordinativ (iyerarxik) münasibətdə olan bu rəhbərlik mərkəzin siyasi taktikasına zidd hərəkət edə bilməzdi, ələlxüsus da Sovet dövləti ətrafında beynəlxalq vəziyyətin kəskin pisləşdiyi - Polşa hücumunun davam etdiyi bir şəraitdə; Moskva müqavilələrinin Azərbaycan tərəfindən tanınmaması isə məhz bu cür, yəni nümayişkarənə itaətsizlik kimi qavranılacaqdı.

İkinci amil müqavilənin imzalandığı gün davam edən Zaqatala üsyanı ilə əlaqədar idi: aşağıda görəcəyimiz kimi, onun gedişində keçmiş mahal elitasının bir qismi Gürcüstana birləşmək haqqında qərar çıxarmışdı. Bu vəziyyət də Azərbaycan rəsmilərinə sözügedən məsələyə münasibətdə daha ehtiyatlı xətt yürütməyə sövq edirdi.

Obyektivlik naminə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan bolşevikləri, xüsusən də partiyanın Nərimanovçu qanadı Moskva rəhbərliyinin Azərbaycan əraziləri hesabına Gürcüstan və Ermənistanla güzəştə getmək siyasətinin əleyhinə çıxırdı. Məsələn, Azərbaycanın Moskvada Fövqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi Behbud ağa Şahtaxtinski Leninə 4 avqust və 20 sentyabr 1920-ci il tarixli məktublarında Azərbaycanın şəksiz ərazilərinin, o cümlədən Zaqatala mahalının qopardılması taktikasını zərərli və yolverilməz hesab edirdi. O, bu taktika ilə əlaqədar əhalinin siyasi əhvali-ruhiyyəsinin sovet hakimiyyəti əleyhinə sürətlə dəyişdiyini 20 sentyabr məktubunda belə dəyərləndirirdi: «Azərbaycan əhalisi

əvvəlcə düşünürdü ki, Bakıdakı sovet siyasəti yerli hakimiyyətin əməlləridir, o (əhali - Ş.R.) Moskvaya inanırdı, onun müdafiəsinə və yardımına ümid bəsləyirdi, amma burada da tezliklə məyusluq baş verdi; Gürcüstanla sülh bağlanarkən Azərbaycanın xəbəri və razılığı olmadan birincisinə büsbütün müsəlmanların yaşadığı Zaqatala dairəsi güzəştə gedildi».³⁸

Tezliklə gürcü hökumətinin Zaqatala məsələsinin özünə sərfəli şəkildə həllində Moskva müqaviləsinə bağladığı ümidlər puça çıxdı: iyulun 7-də RK(b) P MK Siyasi Bürosu «Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilab Şurası üzvlərinə və bizim Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyədəki diplomatik nümayəndəliyimizə təlimatı» təsdiq etdi. Orada deyilirdi: «RSFSR-in gürcü hökuməti ilə bağladığı müqavilə bütün detalları ilə dönmədən icra olunmalı və həyata keçirilməlidir... Yalnız Zaqatala dairəsi haqqında maddə istisna təşkil edir: dairə, müqaviləyə əsasən Gürcüstana daxil edilmə əvəzinə, sədri RSFSR tərəfindən təyin ediləcək qarışıq komissiya tərəfindən bu və ya digər respublikaya mənsubluğu həll edilənə qədər mübahisəli ərazi hesab olunmalıdır».³⁹

1920-ci ilin iyunun 28-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi rayon xalq təsərrüfatı şuraları haqqında dekret imzalamışdı.⁴⁰ Həmin sənədə əsasən, Azərbaycan yeddi iqtisadi rayona bölünürdü. Onlardan biri - Nuxa rayonu Nuxa qəzası və Zaqatala dairəsini əhatə edirdi. Bu faktın özü də Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən Zaqatala mahalının hüquqi və faktiki baxımdan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi elan olunmasına dəlalət edirdi.

Gürcü milli-demokratlarının rusdilli orqanı «Грузия» qəzetinin həmin günlərdə təşvişlə hökumətə ünvanladığı ritorik suallar bu baxımdan əlamətdar idi: «Hansı əsasla Zaqatala dairəsində sovet hakimiyyəti sərəncam verir və ordu hissələri aqalığ edir?... Moskva müqaviləsinə əsasən Zaqatala dairəsi Gürcüstana keçir. Bəs elə isə yerli hakimiyyətin özbaşınalığını nə ilə izah etmək olar?».⁴¹

4. Zaqatalada 1920-ci il iyun üsyanı. Üsyan rəhbərliyinin «Gürcüstana birləşmək haqqında saziş»ə imza atması və onun siyasi mahiyyəti

Zaqatalada sovet hakimiyyəti artıq aprelin 29-da bərqərar olmuşdu. Həmin gün XI ordunun təlimatçılarından Menşikov adlı birisinin göstərişləri əsasında mahal inqilab komitəsi təşkil edildi: komitənin sədri vəzifəsinə əslən bu bölgədən olan 21 yaşlı Zəkəriyyə Ramazan oğlu Balaxlinski, onun müavini Mahmud Qocayev (əslən İlisulu), katibliyə isə Nikolay Levşin təyin olundu.⁴²

Komitə üzvlərinin özlərinin etirafına görə, bu orqanın səlahiyyətləri, xüsusən də ilk vaxtlar, o qədər də geniş deyildi. Faktiki olaraq vilayət bir müddət Qızıl Ordu hissələrinin tam ixtiyarına verilmişdi: qoşunlar evlərdə yerləşdirilirdi,

hərbi komandanlıq özbaşına həbslər aparır, əhalidən ərzaq müsadirə edirdi.⁴³ Yəni inqilab sonrası tipik rus şablonu üzrə hərəkət etmə göz önündə idi ki, bu da əhalinin kəskin narazılığını doğururdu.

Bu narazılıqdan gürcü hakim dairələri məharətlə yararlanmağa çalışırdılar. Artıq Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra iki ölkə arasındakı hərbi qarşıdurma gedişində, mayın 9-da Qabaqçöl rayonunda insan itkiləri ilə müşayiət olunan toqquşmalar baş vermişdi. Tərəflər qanlı insidentə görə yenə də bir-birilərini ittiham edirdilər.⁴⁴

Ehtimal ki, artıq may toqquşmaları gedişində gürcü komandanlığı ilə gələcək Zaqatala üsyanının bəzi rəhbərləri arasında müəyyən təmaslar qurulmuşdu.

1920-ci ilin iyunun 6-dan 18-dək davam etmiş Zaqatala üsyanının təfərrüatına varmadan,⁴⁵ onun təşkili və gedişində gürcü faktoruna, həmçinin üsyan başçılarının gürcü hakimiyyəti ilə imzaladığı sazişə toxunmaq istərdik.

Üsyanə dair materiallardan bəlli olur ki, mahalda silahlı çıxışa hazırlıq gürcü hərbi-siyasi dairələri ilə sıx koordinasiya aparılmışdı. Üsyan ərəfəsində sərhədi məxfi surətdə keçən və özünü vilayətin Gürcüstana birləşməsi tərəfdarı kimi qələmə verən Balaxlinski Laqodex rayonundakı gürcü qoşunları komandanlığı ilə görüşə bilmişdi. Onun əldə etdiyi məlumatlara görə, gürcü hökuməti Zaqatalada öz hakimiyyətini bərqərar etdiyi təqdirdə mahalın Gürcüstan tərkibində muxtariyyətini elan etməyi planlaşdırırdı: bu halda vilayətin idarəçiliyi müsəvat nazirinin təşkil etdiyi xüsusi orqana həvalə ediləcəkdə.⁴⁶

M.D.Hüseynov Y.P.Gegeçkoriyə göndərdiyi 15 iyun tarixli teleqramda qeyd edirdi ki, «... gürcü hökumətinin agentləri Zaqatalada əks-inqilabi ünsürlərlə birlikdə gürcü komandanlığının adından Zaqatala dairəsinin sovet Azərbaycanından ayrılması və Gürcüstana birləşdirilməsi çağırışı ilə bəyannamələr paylayırdılar. Gürcü zabitləri və qoşun hissələri müxtəlif bəhanələrlə Zaqatala hüdüdlərinə əvvəlcədən daxil olmuş və dairədə üsyan hazırlamışlar...».⁴⁷

Üsyan günlərində XI Ordunun Hərbi-Inqilab Şurasının üzvü Y.İ.Vesnikin S.Orconikidzeyə verdiyi məlumata əsasən, gürcülər açıq-aşkar fəaliyyət göstərirdilər: gürcü qoşunlarının planlarında Zaqatala üsyançıları ilə birləşmək və hətta Nuxa və Qarabağ istiqamətində hərəkət etmək dururdu.⁴⁸

Gürcü rəsmilərinin, təbii ki, müəyyən imkanlar daxilində, üsyanə dair yetərinə ciddi niyyətlərindən Gegeçkorinin Hüseynova 14 iyun tarixli teleqramı da işarə verir: «... Sazişə rəğmən sizin qoşunlarınız Nuxadan Zaqatala dairəsi üzərinə hücum etməkdədirlər və dairə sərhədində güclü artilleriya döyüşü gedir... Əgər bu hücum dayandırılmazsa, onda biz öz qoşunlarımıza Zaqatala dairəsinə daxil olmaq əmrini verəcəyik...».⁴⁹

Zaqatala üsyanının ən maraqlı məqamlarından biri -onun başçılarının (Müslüm əfəndi, Məhəmməd əfəndi, Bəşir bəy Qalaciyev, Molla Məhəmməd Dibiroy və başqaları) gürcü hakimiyyət orqanları ilə imzaladıqları saziş idi. «Gürcüstana birləşmək haqqında» razılaşma 8 maddədən ibarət idi: 1) Mahalın

sərhədlərini yerli əhali ilə birlikdə gürcü qoşunları qorumalı idi Bu zaman Sovet Rusiyası qoşunlarının mahaldan qovulması icbari şərt kimi irəli sürülürdü. 2) Gələcəkdə yerli əhalinin hərbi xidmətə çağırılması Gürcüstanda mövcud qaydalar əsasında olmalı, fəqət müsəlmanların dini ayinləri saxlanılmalı idi. 3) İki il ərzində müsəlman zabitlərin qoşun hissələrindən xaric edilməsi istisna edilirdi. 4) Dairənin Gürcüstana birləşməsindən 3 il sonra xalq təhsili müstəsna «müsəlman» (Azərbaycan - Ş.R.) dilində aparılmalı idi. 5) Xalq şəriət məhkəməsinin saxlanılması şərt kimi irəli sürülürdü. 6) Dairənin Gürcüstana birləşməsinə qədər meydana çıxmış siyasi və cinayət işlərinə baxılmamalı idi. 7) Tədavüldə müxtəlif pul nişanələrinin dövriyyəsinə icazə verilirdi. 8) Mahalın idarəçilik qaydası mövcud ümumdövlət idarəetməsi əsasında olmalı idi.⁵⁰

Bu sazişi imzalayan şəxslərin bir çoxu 1918-ci ildə Azərbaycana birləşmək lehinə səs vermiş bölgənin nüfuzlu mənəvi və ictimai-siyasi xadimləri idi. Onların sözügedən akta imza atmalarında müəyyən motivlərlə şərtlənmişdi.

Biz ilk fəsilə 26 iyun aktını milli (siyasi) identikliyin siyasi və sosiomədəni mülahizələrdən çıxış edərək, rəsonalcasına təsbiti kimi xarakterizə etmişdik. Gürcüstana birləşmək haqqında sazişin imzalanmasının arxasında isə sırf siyasi mülahizələr dururdu.

İlk öncə qeyd etməliyik ki, mütləq dəyişməz, əbədi identikliklər mövcud olmur. Dövlət və siyasi elitalar daima öz vətəndaşlarının loyallığı uğrunda mübarizə aparmalıdır.⁵¹

Bu tezisə istinadən, söyləmək mümkündür: 1920-ci ilin iyununda üsyan başçıların Gürcüstan lehinə qərarı mahaldakı yeni, inqilabi gerçəkliyin onların sosial-siyasi maraq və statuslarına zidd və təhlükəli olmasından nəşət edirdi. Eyni zamanda Qızıl Ordu hissələrinin yerli mental xüsusiyyət və ənənələri nəzərə almadan Rusiyada tətbiq etdiyi şablon üzrə hərəkət etmələri əhalidə yeni hakimiyyətə qarşı nifrət hissini oyadırdı və üsyanın sosial bazasını genişləndirirdi.

Sazişlə diqqətli tanışlıq, onun təbəəliyə qəbul olma haqqında müqavilədən daha çox niyyətlər haqqında bəyannaməni xatırladığını söyləməyə əsas verir. Bir çox maddələrdə mövcud vəziyyətin daha 2-3 il müddətinə olduğu kimi saxlanılmasına dair şərtin olması, sanki sazişin son və qətiliyini şübhə altına alırdı. Çox güman ki, gürcü hökuməti ilə bu aktı imzalamaqla üsyan rəhbərliyi ilk növbədə ehtimali müvəffəqiyyətsizlikdən sığortalanmaq məqsədi güdürdü: çıxışın məğlub olacağı təqdirdə qonşu respublikanın həmsərhəd ərazisi geri çəkilən üsyançılar üçün təbii sığınacaq rolunu oynaya bilərdi. Gürcü hökuməti isə bu zaman antibolşevik hərəkətin fəal maddi və mənəvi himayədarına çevrilirdi. Həqiqətən də üsyanın məğlubiyyətindən sonra Bəşir bəy Qalacıyev, Aslan bəy Qardaşov, Müslüm əfəndi, Hafiz əfəndi və digərləri öz dağınıq dəstələri ilə Laqodex və Çarskiye Kolodsi (indiki Siteli-Skaro) rayonlarında sığınacaq tapmışdılar.⁵²

Zaqatalada iyun üsyanı gedişində Gürcüstan hökuməti nəinki üsyançılara yardımlar göstərmiş, həmçinin bəzi hərbi hissələrini mahalın ərazisinə daxil etməklə,⁵³ müəyyən mənada, hətta hadisələrin iştirakçısına çevrilmişdi. Onun bu cür davranışı təəccüblü görünə bilər: bir ay əvvəl Qızıl Ordunun müdaxiləsi təhlükəsi ilə bilavasitə üzləşən gürcü hökuməti bu təhlükəni sövşdurmaq üçün fəvqəladə diplomatik və hərbi səylər sərf etmişdi. Fəqət onun iyunda, Azərbaycanda üsyanların baş verməsi şəraitində kifayət qədər fəallaşması yenə də mövcud vəziyyətdən irəli gəlirdi.

1920-ci ilin yayında Azərbaycanda sovet hakimiyyəti arzu olunan səviyyədə möhkəmlənməmişdi, sovet qoşunlarının sayı da çox deyildi. Hətta 1920-ci ilin payızında, regiona əlavə hissələr gətirildikdən sonra belə Cənubi Qafqazdakı sovet qoşunlarının sayı 26-27 mini keçmirdi.⁵⁴

Eyni zamanda Sovet-Polşa cəbhəsində döyüşlərin intensiv xarakter alması, iyunun 7-dən Vrangel qoşunlarının hücumu keçməsi gürcü hökumətinə daha inamlı hərəkət etmək cəsarəti verirdi.

Həmin dövrdə Gəncədə, Zaqatalada, Qarabağda alovlanan üsyanlar da gürcü hakim dairələrində Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qeyri-sabitliyinə dair müəyyən ümidlər yaratmışdı. Yeri gəlmişkən, 1920-ci ilin yayında Tiflis Qafqazın sovet əleyhinə mübarizə aparan qüvvələrinin özünəməxsus mərkəzinə çevrilmişdi. Orada təşkil olunmuş «Azərbaycanın qurtuluş komitəsi» silahlı çıxışların, o cümlədən Zaqatala üsyanının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdı. Bununla əlaqədar, XI Ordunun komandanı M.K.Levandovski Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsinin iclasında məruzəsində iddia edirdi: «Aydındır ki, Zaqatala qəzası Gürcüstana lazım deyildi, fəqət o, Tiflisdə bulunan... köhnə Azərbaycan hökumətinə lazım idi».⁵⁵ Analoji ehtimala Orconikidzedə də rast gəlirik. Kirovla həmin günlərə aid söhbətində o, iddia edirdi: «Gürcülər Zaqatala dairəsindən başda müsəlman-müsavətçilər və hətta sabiq nazirlər olmaqla muxtar vahid yaratmaq və dairəni Sovet Azərbaycanına qarşı bazaya çevirmək istəyirlər. Yelizavetpol hadisələri ilə əlaqədar biz VII və XVIII kavaləriyanı Zaqataladan çıxarmışıq; hal-hazırda gürcülər müsavətçilərlə birlikdə orada üsyan qaldırırlar».⁵⁶

Zənn edirik ki, Tiflisdə toplaşan Azərbaycan siyasi mühacirləri ilə Gürcüstan hökumətinin siyasi maraqları o dövrdə üst-üstə düşürdü; bu halda Zaqatala üsyançıların bəhs etdiyimiz qərarı Azərbaycan mühacir rəhbərliyinin göstərişi ilə də qəbul oluna bilərdi. Lakin bolşeviklərə qarşı səylərini fəallaşdıran gürcü siyasi yuxarıları öz davranışlarında müəyyən ölçünü gözləyirdilər; onlar çox gözəl anlayırdılar ki, bolşeviklərlə qarşılıqlı təsirdə müəyyən hədd mövcuddur; həmin həddi keçmək isə geniş miqyaslı müharibəyə labüd surətdə bais olmaq demək idi. Sovet Rusiyası ilə açıq konfrontasiyadan isə (öz şəxsi-siyasi, habelə gürcü dövlətçiliyinin aqibəti baxımından mümkün nəticələrini nəzərə alaraq) Gürcüstanın siyasi rəhbərliyi yayınırıdı.

Gürcü tərəfi öz davranış xəttində bu cür tərəddüd qeyri-ardıcılığı Zaqatala üsyanı günlərində də nümayiş etdirmişdi. Gegeçkori bir qədər əvvəl toxunduğumuz 14 iyun notasından əlavə, Azərbaycanın xarici işlər komissarlığına iyunun 16 və 20-də də analoji məzmunlu teleqramlarla müraciət etmişdi.⁵⁷ O, bölgəyə sovet hissələrinin yeridilməsinə qəti etiraz edir və hətta adekvat addımlar atacaqları ilə hədələyirdi. Fəqət nə onun etirazları bir nəticə vermədi, nə də gürcülər kiçik istisnalarla mahala hərbi qüvvələrini sövq etmədilər, hərçənd Laqodex rayonundakı gürcü qoşunları komandiri general Sumbatov iyunun 20-də Zaqatala dairəsindən sovet qoşunlarının təxirə salmadan çıxarılması barədə ultimatumla çıxış etmişdi.⁵⁸ Görünür, Azərbaycanda antisovet üsyanlarının yetərinə qısa müddətdə və son dərəcədə amansızlıqla yatırılması gürcü hökumətinə çəkindirici təsir göstərmişdi.

Üsyan günlərində mahalın bəzi sərhədyanı məntəqələrinə gürcü hissələrinin daxil olmasını biz artıq qeyd etmişdik. Lakin çox güman ki, onlar tezliklə geri çağırıldılar, belə ki, XI Ordu komandanlığının qoşunlara 7 iyul tarixli əmrindən də göründüyü kimi, Zaqatala ərazisində gürcü hissələri artıq yox idi.⁵⁹

5. 1920-ci ilin iyun üsyanından sonra Zaqatala mahalının siyasi və iqtisadi vəziyyəti

Biz yuxarıda Zaqatala üsyanının səbəblərindən danışarkən, Azərbaycandakı hərbi hissələrin faktiki olaraq zorakılıq və qarətçiliklə məşğul olduqlarını qeyd etmişdik. XI Ordunun özbaşınalığının miqyas və xarakteri Azərbaycanın Moskvadakı təmsilçisi B.Şahtaxtinskiyin Leninə 20 sentyabr tarixli məktubunda xüsusi vurğulanırdı: «Qızıl Ordu ... özünü mürtəce aparır, yerlərdən heyrətamiz məruzələr alınmaqdadır. İş qadın və qızların açıqcasına zorlanmasına qədər gedib çıxır... Azərbaycan kəndliləri ancaq bir şeyi xahiş edir və yalvarırlar: nə varsa, hər şeyi dərhal, bir dəfəyə götürün və bizi gündəlik evə soxulmalardan xilas edin.

Azərbaycan kəndlilərinin hal-hazırda vəziyyəti fəvqəladə dərəcədə ağırdır. Onlar, hətta ağ neft belə əldə edə bilmirlər belə ki, ağ nefti kəndlərinə daşıdıqları bütün arabaları yolda Qızıl Ordu müsadirə edir. Kəndlilər tarlaları əkməkdən imtina edirlər... Öz çörəyi ilə yaşayan Azərbaycan indi çörəksiz qalıbdır, ac Gürcüstan və Ermənistanın isə indi çörəyi boldur».⁶⁰

Şahtaxtinskiyin gətirilən xarakteristikası Zaqatala mahalında üsyanın məğlubiyyətindən sonra yaranmış siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətə şamil oluna bilər. Hətta burada əhalinin müqaviməti ilə əlaqədar vəziyyət daha ağır və acınacaqlı idi. Qəza inqilab komitəsi sədrinin məlumatlarında bildirilirdi ki, «üsyançı hərəkətin ləğvindən sonra... əhalinin rifahı kəskin surətdə pisləşdi. Bu üsyanı ləğv etmiş süvari diviziyası və piyada briqadası... sözün əsl mənasında, xüsusən də

dənli məhsullar və furaj baxımından dairəni yeyib qurtarmışlar».⁶¹ Əhalidə olan yem və taxılın müsadirəsində ordu ilə yanaşı, ərzaq şöbəsi (prodotdel) də fəal iştirak edirdi. Zaqatala dairəsinin müvəqqəti müvəkkili Əliyevin AK(b) MK-ya təqdim etdiyi məruzəsində (7 iyul, 1920) deyilirdi ki. «Qızıl Ordu hissələrinin vəhşilikləri haqqında təhriklərdən qorxuya düşmüş əhali qoşunlarımızın hücum etməsi zamanı özünün bütün əmlakını ataraq, dağlara qaçmışdı və bunun nəticəsində çoxmilyonluq mal-varidat qarət edilmiş və minlərlə baş mal-qara sahibsiz bütün mahalda dolaşmaqdadır». Məruzə müəllifi külli sayda mal-qaranın gürcülərin əlinə keçməsindən, həmçinin Ordunun mahalda saxlanılmasının yerli kəndlilər üçün baha başa gəldiyindən söz açırdı.⁶²

Bir başqa məlumatda deyilirdi ki, bütün müsadirələrdən sonra zaqatalalıların yeganə ümidi Alazan çayının sağ sahilindəki əkin sahələrinə idi. «Fəqət Zaqatala dairəsinə bu taxılı yığmağa icazə verən gürcülər... onun dairə mərkəzinə aparılmasına maneçilik törədərək, deyirlər: «bolşeviklər getdikdən sonra ondan yararlanarsınız».⁶³

Zaqatalalıların Şirək düzündə yetişmiş və biçilmiş taxılının aparılmasına gürcülərin izin verməməsi vilayətdə, xüsusən də Əliabad və Almalı nahiyələrində real aclıq təhlükəsi yaratmışdı. Bu məsələ o qədər ciddi idi ki, hətta AK(b)P-nin Zaqatala qəza komitəsi özünün avqustun 8-də olmuş iclasında problemin həlli üçün Bakıya nümayəndə göndərməyi qərara almışdı.⁶⁴ Düzdür, payıza doğru vəziyyət nisbətən dəyişdi: Zaqatala qəza partiya komitəsinin 28 oktyabr iclasında bəlli oldu ki, Gürcüstan hakimiyyət orqanları yalnız mahal kəndlilərinin şəxsi ehtiyaclarını təmin edəcək miqdarda taxılın çıxarılmasına hər halda icazə vermişdi.⁶⁵ Yeri gəlmişkən, gürcülər sözlərinin üstündə durdular: həmin il vadidə 16000 pud (təq. 256 ton) taxıl yetişmişdi ki, onun sadəcə yarısını zaqatalalılar Alazan çayının sol sahilinə daşıya bilmiş, yerdə qalanı isə ya gürcü hökuməti tərəfindən müsadirə olunmuş, ya da məhv olub getmişdi.⁶⁶

Taxılın qismən aparılmasına icazə verməklə, qismən də özündə saxlamaqla gürcü hakimiyyəti iki vəzifənin həllinə çalışırdı. Birincisi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi üsullarla (taxılın aparılmasının əvvəlcə yasaqlanması, sonra isə qismən icazə verilməsi ilə) əhalini özünə cəlb etmək istəyirdi. Hətta bu məqsədlə Gürcüstanın mahalla həmsərhəd rayonuna külli miqdarda şəkər və başqa ərzaq məhsulları gətirilərək, zaqatalalılara ucuz qiymətə, lakin yalnız gürcü valyutasına satılırdı.⁶⁷

Belə addımlar, şübhəsiz, bolşeviklərin müsadirə siyasətindən cana gəlmiş əhali arasında müəyyən rezonans doğurmaya bilməzdi. Qızıl Ordunun Zaqataladakı süvari korpusunun komandiri A.Tkaçev öz raportunda (1920, 31 iyul) əhalinin Gürcüstana meylini belə təsvir edirdi: «... Yaşanılan an əhaliyə hələlik heç bir fayda gətirməmişdir, əksinə, gündən-günə onun ehtiyaclarını inkişaf etdirir. Şüursuz yerli müsəlmanlıq üçün ... ona heç nə verməyən Bakının hakimiyyətindən azad olmaq və Tiflislə əlaqəyə girmək olduqca cazibədar görünür».⁶⁸

Gürcü hökuməti Şirək düzündən taxılın məhdud miqdarda aparılmasına icazə verməklə, o qədər də aşkar görünməyən bir başqa məqsəd də güdürdü. Bəlli olduğu kimi, Zaqatala dairəsinə aparılan taxılın heç də hamısı kəndlilərə qalmırdı: həyata keçirilən «ərzaq sapalağı» (prodrazverstka) siyasəti çərçivəsində onun xeyli hissəsi dövlət orqanlarının Zaqatala dairəsində isə hərbi hakimiyyətin sərəncamına keçirdi. Təbii ki, taxılın miqdarı məhdudlaşdıqca, yerli əhalinin payına düşən hissə də azalırdı. Deməli, gürcü hökuməti Zaqatala əhalisi ilə sovet hakimiyyəti arasında nifaqı bu yolla daha da dərinləşdirməyə çalışırdı. Zaqatala qəza partiya komitəsinin 28 oktyabr iclasında Şirəkdən gətirilmiş taxılın kəndlilərdən hətta müsadirəsi məsələsi qaldırılmışdı. Təbii ki, bu təklifin qəbul olunması onsuz da narazı əhalinin yeni çıxışına səbəb ola bilirdi və ona görə də rədd edilmişdi.

Yeri gəlmişkən, əhalinin narazılığının artmasında müsadirələr və həbslərə yanaşı, 1921-ci ilin baharına qədər Zaqatala mahalında yeni hakimiyyətin formalaşması və strukturlaşmasının başa çatmaması da önəmli rol oynayırdı. Bəhs etdiyimiz dövrdə bölgədə ikihakimiyyətlik bərqərar olmuşdu: bir tərəfdən mülki hakimiyyət (mahal inqilab komitəsi və onun yerli orqanları), digər tərəfdən isə hərbi hakimiyyət (Qızıl Ordu hissələrinin komandanlığı). Faktiki olaraq real hakimiyyət hərbi struktura məxsus idi və o, qəza inqilab komitələri ilə müqayisədə daha üstün səlahiyyətlərdən istifadə edirdi.

Çox vaxt hərbi orqanlar yerli inqilab komitələrini bacarıqsızlıqda və siyasi etibarsızlıqda suçlayırdı. Məsələn, mahaldakı xüsusi şöbənin fəal hissəsinin rəisi Aşukin 1920-ci ilin sonlarında apardığı təftiş nəticəsində belə qənaətə gəlmişdi: «Yerli hakimiyyət orqanlarının tam fərasətsizliyi və kənddə bacarıqsız işi bahara doğru böhranlı vəziyyət yarada bilər və dairədəki hissələri məhvə məhkum edir..»⁶⁹ Korpus komandiri S.A.Tkaçovun öncə iqtibas gətirdiyimiz məlumatında da analoji iddia ilə rastlaşıırıq.

Bu ittihamlar bir həqiqəti əks edirdi: vilayətdə mülki hakimiyyəti heç bir dövləti idarəçilik praktikası olmayan, siyasi təcrübəsi isə qeyri-leqal inqilabi fəaliyyətlə məhdudlaşan Z. Balaxlinski (o, sentyabr ayında Moskvaya təhsil almağa getmişdi), X.Ağamirov, M.Qocayev, S.Qocayev kimi 21-23 yaşlı gənclər təmsil edirdilər.⁷⁰ Yeri gəlmişkən, bu cür vəziyyət o dövrdə Azərbaycanın yeni hakimiyyəti üçün səciyyəvi idi. Təcrübəsizlik isə təbii ki, səhvlər doğururdu.

Fəqət, bir başqa həqiqət də mövcud idi: kənardan gəlmiş və yerli xüsusiyyətlərdən tamamilə baş çıxarmayan hərbi-siyasi inzibatçılar - hərbi rütbəlilər və xüsusi şöbə işçiləri inqilab komitələrinin fəaliyyətinə kobud müdaxilələri ilə mahalın idarə edilməsini pozur və hətta iflic vəziyyətinə salırdılar. Məsələn, 1920-ci ilin noyabrında Zaqataladakı inqilab komitələri strukturlarında çalışanların, demək olar, hamısı hərbi hakimiyyət tərəfindən həbs edildi. Vilayət bir müddət başda keçmiş poruçik S.R.Serebryakov olmaqla

ruslardan (Şvyakov, Misin və b.) və ermənilərdən (T.Ayrapetov, R.Vartazarov, Elçibekov, Atamyants) ibarət hərbi-inqilab komitəsi tərəfindən idarə olundu.

Bu barədə 1921-ci ilin martında N.Nərimanova ünvanladığı məruzəsində Xəlil Ağamirov (inqilab komitəsinin 1920-ci ilin noyabr ayında sədri) yazırdı ki, onlan əks-inqilabi fəaliyyətdə ittiham edərək, karsərə salmışdılar. Kolçakla döyüşlərdə ağır yaralanmış, Orta Asiyada sovet hakimiyyətinin qurulmasında fəal iştirak etmiş Ağamirovun «burada sovet hakimiyyətidir, ya yox» sualına «sən haradan bizim yoldaşımız oldun» cavabını vermişdilər.⁷¹

Saxlanılan şəxsləri yalnız 19 gündən sonra Bakıdan xüsusi göstərişin daxil olması ilə azad etdilər.

Hərbi hissələrin Azərbaycanda, o cümlədən Zaqatalada özbaşına hərəkətləri yalnız 1921-ci ilin baharında səngidi: XI Qızıl Ordu hissələrinin Gürcüstanın sovetləşməsi ilə əlaqədar ora dislokasiya edilməsi⁷² yerli hakimiyyət üzərinə təzyiqlərin nisbətən zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Sadalanan amillər sovet hakimiyyətinin bölgədə nüfuzuna ciddi zərbə vururdu və Gürcüstana qeyd etdiyimiz meylin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Narazı əhvali-ruhiyyəni sakitləşdirmək məqsədi ilə 1920-ci ilin avqustun 20-də Zaqatala şəhərində Müzəffər Nərimanovun sədrliyi altında mahalın məntəqə inqilab komitələri sədrlərinin qurultayı çağırıldı. Onun iştirakçıları digər məsələlərlə yanaşı, Gürcüstana birləşmək lehinə təbliğatla fəal surətdə mübarizə aparmaq haqqında bəyanat qəbul etdilər.⁷³

1920-ci ilin coşqun may-iyun aylarından sonra Zaqatala mahalı ətrafında cərəyan edən proseslər nisbətən sakit məcaraya düşdü, hərçənd sərhəddə müəyyən olaylar baş verməkdə idi. Məsələn, Şirək düzündə gürcülər, qeyd etdiyimiz kimi, biçilmiş taxılı müsadirə edirdilər, ara-sıra zaqatalalıların mal-qarasını aparırdılar.⁷⁴

Sentyabrın sonlarında Gürcüstanın kiçik kəşfiyyat dəstəsi Qabaqçöl rayonunda sərhədi keçərkən yaxalanmışdı.⁷⁵ Bundan əlavə, payız aylarında Gürcüstan və Azərbaycan xarici siyasət idarələri bir-birini sərhəddə qoşun toplamaqda ittiham edən notalarla mübadilə etmişdilər.⁷⁶

6. Gürcüstanın sovetləşməsi və Zaqatala mahalının mənsubluğu haqqında məsələnin həll olunması

1920-ci ilin noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra Gürcüstan Cənubi Qafqazda Sovet təsir sferasından kənarda qalan yeganə ölkəyə çevrilmişdi. O zaman Sovet Rusiyasının siyasi vəziyyəti də xeyli möhkəmlənmişdi: oktyabrın 12-də Riqada Polşa ilə barışıq imzalanmış, noyabrın ortalarında isə Krım yarımadası Vrangəl qoşunlarından tamamilə təmizlənmişdi. Hadisələrin bu məcrada inkişafı Gürcüstana münasibətdə sovet siyasətinə özünün yeni məntiqini diktə edirdi.

Gürcüstana dair siyasətə təshihlər etmək arzusu Qafqaz bolşevik rəhbərliyində artıq 1920-ci ilin oktyabrın sonlarında yaranmışdı. Məsələn onda idi ki, Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında türk qoşunlarının erməni cəbhəsini yarması və sürətlə İrəvan istiqamətində irəliləməsi müəyyən mənada sovet-türk münafişəsi ehtimalını doğurmuşdu. Yeri gəlmişkən, buna Antanta da can atırdı.⁷⁷

Sovet rəhbərliyi Qafqazda ilk növbədə Bakı və ümumən Azərbaycanın əlverişli geostrateji mövqeyinə görə ehtiyat edirdi. Vəziyyəti öyrənmək üçün İ.V.Stalin oktyabrın sonlarında əvvəlcə Vladıqafqaza, sonra isə Bakıya ezam olundu. Noyabrın 9-da o, RK(b)P MK Qafqaz bürosunun, AK(b)P MK-nın Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsinin və partiyanın Bakı komitəsinin Bakıda olmuş birgə iclasında Azərbaycanda ən yaxın partiya və sovet işi haqqında ətraflı məruzə ilə çıxış etdi. Stalinin nitqi Gürcüstana münasibətdə sovet rəhbərliyində mövcud müəyyən siyasi ovqatdan xəbər verirdi: «Gürcüstan, adaxlısı çox olan gəlinin vəziyyətindədir - hamı onun nazı ilə oynayır, o isə şıltaqlıq edir. Biz də onun nazı ilə oynayırıq ki, bundan nəşə əxz edək. Burada Antanta bizə qarşı ittifaq yaratmaq istəyir. Biz, əlbəttə, Gürcüstanı öz tərəfimizə çəkmə bilməyəcəyik, amma Gürcüstan hökuməti daxilində dağılmanı gücləndirərək və nefti damla-damla verməklə Gürcüstan və Antanta arasında döyüş ittifaqı işini ləngidərik. Sonra isə nəyin yaxşı olduğunu faktlar göstərər».⁷⁸

Noyabrın 27-də Stalinin məruzəsini dinləyən Siyasi Büro Gürcüstana və həmçinin Ermənistanı münasibətdə maksimum barışıq siyasəti yeridilməsi və müharibəyə yol verilməməsi haqqında qərar qəbul etdi.⁷⁹ Lakin 2 gün sonra Ermənistanın sovetləşməsi faktiki olaraq Gürcüstanın siyasi taleyində həlledici rol oynadı. Artıq 1920-ci ilin dekabrın 15-də RK(b)P MK-nın Qafqaz bürosunun Bakıda keçirilmiş birləşmiş müşavirəsində Gürcüstanın sovetləşməsinə əməli yardım göstərilməsi barədə qətnamə qəbul olundu. Fəqət, V.İ.Lenin o zaman bu qərarın həyata keçirilməsini qəti surətdə yolverilməz hesab edirdi. Məhz onun təkidi ilə dekabrın 17-də Mərkəzi Komitə əvvəlki siyasi kursunu təsdiqlədi.

Qafqaz Komitəsi isə özlüyündə Gürcüstanın sovetləşməsi məsələsini artıq həll etmişdi: 1921-ci ilin yanvarın 21-də Orconikidze və Kirov Moskvaya, «Bütün RK(b)P MK üzvlərinə» başlıqlı məktub göndərirlər.⁸⁰ Orada Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması zərurətini əsaslandırmaq üçün doqquz dəlil irəli sürülmüşdü. Məktub müəlliflərinin bütün arqumentasiyası daxili-siyasi, geosiyasi və hərbi-strateji mülahizə və mühakimələrə söykənirdi.

Gürcüstan məsələsi yanvar ayı ərzində bir neçə dəfə Siyasi Bürodə müzakirə olundu. Ən nəhayət, Orconikidze və Kirovun səyləri öz nəticəsini verdi: yanvarın 26-da RK(b)P MK plenumu məsələ haqqında qətnamə qəbul etdi. Orada «zərurət halında Gürcüstan zəhmətkeşlərinə hərbi yardım göstərilməsi» nəzərdə tutulurdu. Əslində belə formulirovka Gürcüstana qarşı hərbi-inqilabi səciyyəli tədbirlər görülməsinə sanksiya verirdi. Gürcüstanın müstəqil dövlət kimi aqibə-

tində məşum rol oynayan qərar isə RK(b)P MK Siyasi Bürosunun 8 fevral iclasında qəbul olundu.⁸¹

Azərbaycan hökumətinin Gürcüstana münasibəti də təbii, yuxarıların - bu halda isə Qafqaz Bürosunun müvafiq siyasi kursu ilə müəyyənləşirdi. 1921-ci ilin yanvarın 14-də AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürosunun iclasında M.D.Hüseynov Gürcüstan Xarici İşlər Nazirinin 12 yanvar tarixli teleqramı barədə məlumat verdi. Teleqramda Zaqatala dairəsinin Gürcüstana mənsubluğu iddia edilirdi və arbitraj komissiyasının təşkili məsələsi bir daha qaldırıldı. İclasda gürcü hökumətinə nümayişkarənə cavab vermək və komissiyaya razı olmamaq qərarı alındı.⁸² Bu, faktiki olaraq sovet tərəfinin Gürcüstanla bağladığı müqavilələri birtərəfli qaydada denonsasiyası mənasını verirdi.

1921-ci ilin fevralın 11-də Lori rayonunda bolşevik təhriki ilə alovlanan erməni üsyanı Gürcüstanın sovetləşməsi bir növ işarə oldu. Fevralın 16-da Gürcüstan İnqilab Komitəsi təşkil olundu və elə həmin gün bu ölkəyə qarşı sovet müdaxiləsi başlandı. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan sovet hökuməti də Gürcüstana müharibə elan etmişdi. Fevralın 17-də Lenin və Çiçerinə göndərdiyi teleqramda M.D.Hüseynov bu qərarı doğuran amillər sırasında gürcülərin Zaqatala məhəllindəki əks-inqilabi fəaliyyətini də qeyd edirdi.⁸³

Azərbaycan ərazisi - Qazax, habelə Zaqatala rayonları Gürcüstana hücum edən sovet qoşunları üçün əsas platsbyum rolunu oynamışdı.

1921-ci ilin sovet-gürcü müharibəsi - əslində «üsyan etmiş Gürcüstan zəhmətkeşlərinə yardım» şüarı altında həqiqi döyüş əməliyyatları gedirdi - kifayət qədər şiddətli və sürətli xarakter almışdı: məsələn, Tiflis şəhərinin fevralın 19-na planlaşdırılmış işğalı yalnız fevralın 25-də baş tutdu. Hərbi əməliyyatlar isə martın 18-dək, gürcü hökumətinin Batumdan evakuasiyasına qədər davam etdi.⁸⁴

Cənubi Qafqazın sovetləşməsinin başa çatması region xalqlarının münasibətləri tarixində keyfiyyət etibarlı ilə yeni dövrün başlanması demək idi. Sovet dövləti - Avrasiya xalqlarının yeni siyasi ümumiliyi mahiyyətə əhatəli unifikasiyaedici strukturu təmsil edirdi. Belə bir keyfiyyət onu müxtəlif etnosiyasi mübahisə və münaqişələri nizamlamağa və həll etməyə səvəq edirdi. Bu zaman münaqişələrin tənzimlənməsi metodu kimi integrasiya⁸⁵ çıxış edirdi: onun əsasında dövlətdə mövcud etnos və etnik qrupları etnik identiklikdən daha geniş olan ümumi identiklik (bizim nümunəmizdə sovet identikliyi) əsasında vahid siyasi bütövə integrasiya etmək cəhdi dururdu.

1921-1923-cü illərdə sovet dövlətçilik sistemi çərçivəsində Cənubi Qafqaz respublikalarının inzibati-ərazi bölgüsü həyata keçirildi: o, iri etno-ərazi münaqişələrini aradan qaldırmaqla bərabər, region xalqlarının nəhayət etibarlı ilə siyasi -ərazi identikliyi təsbit etməyə çağırılmışdı.

1921-ci ilin mayın 2-də RK(b)P Qafqaz bürosu S.M.Kirov başda olmaqla Cənubi Qafqaz respublikaları arasında sərhəd mübahisələrini həll etmək üçün xüsusi komissiya təşkil etdi.⁸⁶

1921-ci ilin iyulun sonlarında Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikalarının daxili sərhədlərinin nizama salınması üzrə konfrans öz işinə başladı. Konfrans iyul ayının 5-də F.Maxaradze və N.Nərimanovun imzası ilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsinə dair beş maddədən ibarət qətnamə qəbul etdi.

Qətnamənin ikinci maddəsi Azərbaycanla Gürcüstan arasında sərhədləri ümumi qaydada müəyyən edirdi və faktiki olaraq Ağstafa müqaviləsinin müvafiq maddələrinin qüvvədən düşməsi anlamına gəlirdi. Yeni anlaşma əvvəlki müqavilə ilə müqayisədə iki respublika arasında etnososial mülahizələrə istinadən, daha ədalətli sərhədlərin qoyulmasını bəyan edirdi. Faktiki olaraq bu sənədlə çarizmin ədalətsiz bölgüsü nəticəsində Tiflis quberniyası tərkibinə keçmiş bəzi əzəli Azərbaycan torpaqlarının Azərbaycana qaytarılmasına start verilirdi

N.Nərimanov - F.Maxaradze sazişinin dördüncü maddəsi Zaqatala mahalına həsr edilmişdi. Ona əsasən Gürcüstan SSR dairəyə olan hər hansı iddiasından əl çəkirdi və bu barədə Gürcüstan İnqilab Komitəsi müvafiq bəyanat verməli idi.⁸⁷

Konfransın qərarına uyğun olaraq sərhədlərin yerlərdə müəyyən edilməsi üçün Ə.Abbasov (Azərbaycan) və V.Kandelakinin (Gürcüstan) sədrliyi altında xüsusi qarışıq komissiya yaradılmışdı ki, onun fəaliyyəti haqqında növbəti fəsilə daha ətraflı bəhs edəcəyik. Burada isə qeyd edərdik ki, komissiya gəldiyi qənaətlər noyabrın 15-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Muxtar Hacıyev və Gürcüstan İnqilab Komitəsinin sədri Budu Mdivani arasında imzalanmış yeni sazişdə ifadəsini tapdı⁸⁸. Bu sazişdə iki respublika arasında sərhədlər Nərimanov-Maxaradze razılaşması ilə müqayisədə daha dəqiq göstərilirdi. Onun 3-cü paragrafına əsasən, Zaqatala dairəsi haqqında əvvəlki qərar qüvvədə qalırdı. Həmçinin Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında hələlik köhnə inzibati sərhədin saxlanıldığı bəyan edilirdi.

Beləliklə, 1921-ci ilin iyulun 5 və noyabrın 15-də qəbul edilmiş sənədlər Gürcüstanın Zaqatala dairəsinə olan iddialarından imtinasını rəsmiləşdirirdi. Zaqatala mahalının siyasi (dövləti) mənsubluğu ilə bağlı münaqişə beləcə həllini tapdı. Konfliktoloji nöqteyi-nəzərdən, münaqişənin həlli üçün opponentlərin hər ikisinin və ya heç olmasa birisinin mövqeyinin dəyişməsi zəruridir.⁸⁹ Bizim halda bu, yeni gürcü sovet elitasının dairədən rəsmən imtinasında özünü büruzə verirdi.

Bəzən belə bir fikirlə rastlaşırıq ki, Zaqatalanın Azərbaycan tərkibində qalması Borçalı və Yuxarı Qarayazının Gürcüstana verilməsi hesabına mümkün olmuşdu. Bu tezis bizdə müəyyən iradlar doğurur. Əvvəla, həm Borçalı, həm də Qarayazı 1918-1921-ci illərdə Gürcüstanın nəzarəti altında idi: bu, birinci fəsilə də bəhs etdiyimiz kimi, alman süngüsünün köməyi ilə baş vermişdi. Qarayazı Azərbaycanla Gürcüstan arasında 1921 -1922-ci illərdə həyata keçirilmiş ərazi mərzlənməsi gedişində bölünmüşdü. Növbəti fəsilə də görəcəyimiz kimi, bu

bölgənin aşağı hissəsi Azərbaycana qaytarılmış, yuxarı hissəsi isə Gürcüstanın tərkibinə daxil edilmişdi.⁹⁰

Qarayazı çöllərindən fərqli olaraq, Borçalı qəzası, regionun sovetləşməsindən sonra Gürcüstanın Azərbaycanla deyil, Ermənistanla müzakirə mövzusu idi. Kirovun sədrliyi altında ərəzi məsələləri üzrə komissiya 1921-ci ilin iyununda Borçalı məsələsini məhz Gürcüstanla Ermənistan arasında mübahisə predmeti kimi nəzərdən keçirmişdi. Nəhayət, Borçalı elinin tədqiqatçılarından Ş.Məmmədlinin gətirdiyi sənədlərdən də bəlli olur ki, 1921-ci ilin iyulun 7-də Azərbaycanın bu qədim tarixi mahalı respublikamızın iştirakı olmadan RK(b)P MK Qafqaz Bürosu tərəfindən Gürcüstanla Ermənistan arasında bölüşdürülmüşdü.⁹¹

Fikrimizcə, Zaqatala dairəsinin Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasında əsas amil kimi mütləq əksəriyyətinin müsəlmanlardan ibarət olduğu yerli əhalinin 1918-ci ildə Azərbaycan lehinə seçim etmələri və bu seçimlərini qətiyyətlə müdafiə etmələri çıxış etdi.

Zaqatala mahalının mənsubluğu məsələsinin həlli ilə Sığnaq qəzasında və Alazanyanı vadidə zaqatalalılardan torpaq sahələri məsələsi münaqişənin yeganə süjet xəttinə çevrildi və 20-ci illərin sonu - 30-cu illərin əvvəllərində öz aktuallığını qoruyub saxladı.

Yeni Gürcüstan rəhbərliyinin Zaqatala bölgəsinə olan iddialardan rəsmən əl çəkməsi özü-özlüyündə simvolik məna kəsb edirdi: bu aktla gürcü bolşevikləri XIX əsrin ortalarından gələn gürcü milli-intellektual ənənəsindən və onun tərkib hissəsi olan ərəzi ideologiyasından məsafə saxladıklarını nümayiş etdirmiş olurdular. Gürcü bolşevikləri Avrasiya bolşevizminin üzvü hissəsi idilər və bu qisimdə onların ideya-simvolik məkanında Gürcüstanın tarixi-yarıməfsanəvi sərhədlərinin bərpası məsələsi aktual əhəmiyyət və anlam kəsb etmirdi. Onların ideoloji mənzərəsində mərkəzi konsept (məzmunlu anlayış) kimi «zəhmətkeşlərin azadlığı» məfhumu çıxış edirdi: o vahid siyasi, iqtisadi, sosiomədəni məkanda müxtəlif xalqların məzlum (əməkçi) siniflərinin birliyini, xəlitəsini arzulayırdı və nəzərdə tuturdu.

Söylənələrdən gürcü menşevikləri və bolşeviklərinin mühüm siyasi, daha fundamental planda isə həmçinin sosio-mədəni fərqi nəzərə çarpır. 1918-1921-ci illərin özünəməxsus sosial-siyasi situasiyasında obyektiv olaraq menşeviklər «millət-dövlət», bolşeviklər isə geniş planda «imperianın» adeptləri idilər. Rusiya alimi İ.Q.Yakovenkonun definisiyasına görə, milli dövlətin baza inteqratoru (birləşdirici amili) millətdir. Bu zaman millətin təşəkkül-çəpərləmə, hansısa öz şəxsi məkanına ayırma, öz xüsusiyyətini fiksasiya etmə aktıdır. Ənənəvi imperianın baza inteqratoru - ideyadır. İdeya inam dəyərlərində - ideologiyada və xüsusi sosiomədəni kompleksdə - imperiya şüurunda təəcəssüm edir.⁹²

Sovet dövlətinin mahiyyət etibarı ilə sosial-paternalist və ideokratik imperiya kimi qəbul etsək, əvvəlki fikirlərimizi ümumiləşdirərək, söyləyə bilərik: bolşevik yuxarıları - imperiyanın yeni hakim sinfi vahid siyasi və ideya təməli üzərində Avrasiya məkanında yaşayan çeşidli etnosları bir ümumiliyə inteqrasiya etməyə çalışırdılar. Bu da etnoərazi münəqişələrinin tezliklə yoluna qoyulması istəyini obyektiv olaraq şərtləndirirdi.

Burada bir məqama da diqqət yetirilməlidir: sovet dövləti imperiya idi. Fəqət o, 1917-1921-ci illərin milli-dövlətçilik təcrübəsinə də etinasız yanaşa bilməzdi. Məhz ona görə də milli-ərazi təşkilinin əsasına federativ dövlət quruluşu forması qoyulmuşdu. Federasiya çərçivəsində yaradılan respublikaların (bunlar özünəməxsus millət-dövlətləri xatırlayırdı) ərazilərinin təsbiti isə bu federasiyanın təşkilatçıları və ideoloqlarının obyektiv istəyindən asılı olmayaraq, tarixi, təsərrüfat və s. səbəblər üzündən mübahisə və ixtilaflar doğurmaya bilməzdi.

Ona görə də unutmamalıyıq ki, milli-ərazi ayrılımlarının praktiki gerçəkləşdirilməsi zamanı tarixi, etnosiyasi və etnososial reallıqlar müəyyən hallarda ya az nəzərə alınır, ya da onlara etina edilmirdi. Azərbaycanın 20-30-cu illərə aid bu sahədə acı təcrübəsi də deyilənlərə dəlalət edir. Elə növbəti fəsildə bəhs edəcəyimiz zaqatalılıların Sığnaq qəzasındakı torpaqları məsələsi də bu qəbil problemlərdən idi.

* * *

Beləliklə, 1920-21-ci illərdə Zaqatalanın siyasi mənsubluğu ilə bağlı münəqişə dinamikasında mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. Həmin dəyişikliklərə təkan verən hadisə kimi Azərbaycanın sovetləşməsi çıxış etdi. Bu hadisə Cənubi Qafqazı bir müddət sosial-siyasi və geosiyasi hədudlarla parçaladı: nəticədə obyektiv olaraq Gürcüstan Antantanın - Qərbin düşərgəsində, Azərbaycan isə həmin Qərbin antitezisi kimi formalaşmaqda olan Avrasiya ümumiliyində - sovet düşərgəsində bulundu. Bu amil 1920-ci ilin aprelin sonu-mayın əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin sürətlə pisləşməsində və hətta lokal konfrontasiyanın meydana çıxmasında önəmli rol oynadı. Sözügedən konfrontasiyanın səbəb və amilləri sırasında bir məqam diqqətimizi xüsusən cəlb etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, 1920-ci ilin mayında mərkəzi Sovet hökuməti ilə Orconikidze və Kirovun simasında yerli Qafqaz bolşevik rəhbərliyi arasında regionda sonrakı hərəkətlər barədə taktiki səciyyəli fikir ayrılığı ortaya çıxmışdı. Əgər Lenin başda olmaqla birincilər Polşa və Vrangel ilə müharibə şəraitində Cənubi Qafqazda hələlik yalnız Azərbaycanla kifayətlənməyi lazım bildirdilərsə, Qafqaz bolşevikləri Azərbaycan ssenarisinin Gürcüstanda da uğurla tətbiqinə ümid edirdilər. Elə Azərbaycan-Gürcüstan hərbi münəqişəsinin (əslində isə «Azərbaycan» psevdonimi altında XI Ordu hissələri maskalanırdı) əsas

təşəbbüskarları da məhz bu şəxslər idilər: onlar öz planlarında Azərbaycana bir alət və platsdarm rolunu ayırmışdılar.

Fəqət bir tərəfdən Polşa cəbhəsində hadisələrin arzuolunmaz səpkidə inkişafı, digər tərəfdən isə Gürcüstanın kifayət qədər müqavimət göstərməsi mərkəzin nöqteyi-nəzərinin üstünlük qazanmasına gətirib çıxardı və Gürcüstana planlaşdırılan müdaxilə dayandırıldı.

Sovet-gürcü qarşılıqlı münaqişəsi Zaqatala ilə bağlı münaqişəni aktuallaşdırdı. Əvvəla, may toqquşmalarının bir teatrı da sözügedən mahal idi. İkincisi və ən əsası, mayın 7 və 12-də Moskvada imzalanmış müqavilə və ona əlavə saziş, habelə Azərbaycanla Gürcüstan arasında Ağstafada bağlanmış müqavilə mübahisəli məsələni hüquq müstəvisinə çıxardı. Ağstafa müqaviləsi ümumiyyətlə mahalın siyasi mənsubluğunu mübahisə predmeti kimi Azərbaycan rəsmilərinin də tanıdığı ilk hüquqi sənəd oldu.

Fəqət əməli baxımdan bu sənədlər Gürcüstanın ümidlərini doğrultmadı: sovet hökuməti ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın qəti ərazi-inzibati bölgüsünü onun tam sovetləşməsindən sonraya saxlamışdı.

Zaqatala siyasi mənsubluğu ilə bağlı mübahisənin aktuallaşmasında bir başqa mühüm amil iyun ayında mahalda baş vermiş üsyan oldu. Qızıl Ordu komandanlığının sözün əsl mənasında qarətçi əməlləri və yerli xüsusiyyətlərə etinasız siyasətinin nəticəsi kimi meydana çıxmış üsyan gedişində onun rəhbərliyi Gürcüstan hökumət orqanları ilə saziş imzaladı. Sazişin nəzərdən keçirilməsi bizə söyləməyə imkan verir ki, o sırf siyasi mülahizələrə əsasən imzalanmışdı: bu akt, bir tərəfdən mahaldakı yeni, inqilabi gerçəkliyin üsyan başçılarından – bölgənin əvvəlki elitasının sosial-siyasi maraq və statuslarına zidd olmasından, digər tərəfdən isə əhalinin kütləvi şəkildə sosial narazılığından nəşət edirdi. Həmçinin biz ehtimal etdik ki, bu qərar müəyyən mənada Tiflisdəki «Azərbaycan qurtuluş komitəsi» ilə də razılaşdırılmışdı. Hər halda, qənaətimizcə, sözügedən saziş üsyan rəhbərliyi tərəfindən müvəqqəti taktiki gediş kimi qavranılırdı.

Üsyanın yatırılmasından sonra mahalda siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət ağır olaraq qalmaqda idi. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən bir məqam da Gürcüstan hakimiyyət orqanlarının Şirək düzündə zaqatalalıların yetişdirib-biçdikləri taxılı mahala aparmalarına əvvəlcə maneə törətmələri, sonra isə qismən icazə vermələri idi.

Zaqatala mahalının hansı dövlətə mənsubluğu məsələsi öz qəti həllini yalnız Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra tapdı: 1921-ci ilin iyulun 5-də F.Maxaradze və N.Nərimanov Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsinə dair qətnaməyə imza atdılar. Bu sənədlə, habelə 15 noyabr 1921-ci il M.Hacıyev-B.Mdivani sazişi ilə Gürcüstan SSR Zaqatala dairəsinə olan bütün iddialarından əl çəkirdi.

Biz sözügedən münaqişənin həllində bəzi amillərin rolunu göstərmişdik. Əvvəla, artıq qeyd etdiyimiz kimi, mahalın əhalisinin mütləq əksəriyyətini - təqr.

92%-ni müsəlmanlar təşkil edirdi. Türklər, avarlar və ingiloylardan ibarət bu toplum Azərbaycan tarixi və sosiomədəni məkanının ayrılmaz hissəsi idi ki, bu, Zaqatala milli şurasının 26 iyun 1918-ci il tarixli Azərbaycana birləşmək haqqında qərarında da öz ifadəsini tapmışdı.

İkincisi, mahalın göstərilən tarixdən etibarən Birinci Azərbaycan Respublikasının siyasi məkanında, özü də əhalinin könüllü seçimi nəticəsində bulunması faktı da məsələnin ədalətli həllinə təsirini göstərmişdi. Həmçinin Orconikidze və Kirovun təmsalında RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun məsələ ilə bağlı yuxarıda səsləndirilən pragmatik mövqeyi də öz rolunu oynamışdı.

Bundan əlavə, yaranmaqda olan Sovetlər Birliyi mahiyyətə imperiya idi. Onun əsas ideya-siyasi yönəlişliyi (ustanovkası) - Avrasiya məkanında yaşayan fərqli etnosları bir ümumiliyə inteqrasiya etmək idi. Bu da etnoərazi münaqişələrin tənzimlənməsi istəyini obyektiv olaraq şərtləndirirdi.

Digər amil kimi qarşımıza gürcü bolşeviklərinin öz ölkələrinin məlum milli-intellektual ənənəsi və onun tərkib hissəsi olan ərəzi ideologiyasından uzaqlaşması çıxırdı.

Zaqatala mahalının mənsubluğu məsələsinin həlli ilə Sığnaq qəzasındakı torpaq sahələri məsələsi münaqişənin yeganə süjet xəttinə çevrildi və 30-cu illərin əvvəllərində də öz aktuallığını qoruyub saxladı.

IV FƏSİL

«ÇİAUR MEŞƏLİYİ» VƏ ŞİRƏK ÇÖLÜNDƏKİ TORPAQLARIN GÜRCÜSTANA VERİLMƏSİ VƏ ONUN SOSİAL-İQTİSADİ NƏTİCƏLƏRİ (1921-1930-cu illərin əvvəlləri)

1. 1921-1923-cü illərdə «mübahisəli torpaq sahələri» məsələsi Azərbaycan- Gürcüstan sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinin bir aspekti kimi

XX əsrin 20-30-cu illərinin əvvəlləri Cənubi Qafqazın milli-ərazi mərzlənməsi (ayrılması) baxımından son dərəcədə əhəmiyyətli bir dövr idi. Faktiki olaraq, o illərdə hər üç respublikanın sərhəd və əraziləri əsasən təsbit edilmiş və regionun vərdiş etdiyimiz siyasi-coğrafi siması təşəkkül tapmışdı. Bu proses paralel olaraq region xalqlarının ərazi identikliklərinin formalaşması onların ictimai şüurunda öz respublikalarının dayanıqlı ərazi obrazının yaranması ilə müşayiət olunurdu və onunla çulğalaşırdı.

Milli-ərazi mərzlənməsi prosesi üç Qafqaz respublikası arasında məhz Azərbaycan üçün ağır və ağırlı cərəyan edərək, əhəmiyyətli ərazi itkiləri ilə müşayiət olunmuşdu. İqtisadi planda Azərbaycan regionun aparıcı respublikası - lokomotivi və qonşularının donoru idi. Siyasi planda isə formalaşmaqda olan Cənubi Qafqaz dövlətçilik sistemində Azərbaycan qonşularına nisbətən daha zəif təsir bağışlayırdı: o öz milli mənafeələrinin müdafiəsində daha az ardıcıl və məqsədyönlü mövqe tuturdu. Bu, onunla şərtlənirdi ki, əgər digər Qafqaz respublikalarının rəhbərliyində titul millətin nümayəndələri qeyd-şərtsiz dominant mövqe tuturdularsa, Azərbaycanın partiya-dövlət elitası bəhs etdiyimiz dövrdə etnik cəhətdən daha rəngarəng idi və yerli zəminlə çox vaxt bağlı olmurdu. 20-30-cu illərdə azərbaycanlılar nəinki Cənubi Qafqazın, hətta öz respublikalarının belə hakimiyyət strukturlarında saylarına müvafiq surətdə təmsil olunmamışdılar. Nərimanovun Azərbaycandan uzaqlaşdırılmasından sonra uzun müddət respublikada partiya işinə qeyri-azərbaycanlı və kənardan gəlmə şəxslərin rəhbərlik etməsi isə artıq müəyyən tendensiya xarakter verirdi.

Sovet federasiyası çərçivəsində mövcud müttəfiq respublikaların bir növ «millət-dövlətləri» xatırladıqlarını biz artıq əvvəlki fəsildə yazmışdıq. Mövzunun davamı olaraq qeyd edərdik ki, bu ehtimal Qafqaz respublikaları arasında daha çox Gürcüstan və Ermənistana şamil oluna bilərdi. Onlardan fərqli olaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz amillə əlaqədar Azərbaycan 20-30-cu illərdə titul etnosun milli dövlət qurumundan daha çox müəyyən dövlətin inzibati-ərazi vahidini xatırladırdı.

Yalnız çox-çox sonralar - 50-ci illərdə, Azərbaycanda yerli kadrlar zümərəsinin idarəetmə strukturlarında tədricən üstünlük qazandığı, milli özünüdərkini isə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm basdığı bir şəraitdə vəziyyət dəyişməyə üz tutdu. Azərbaycan milli dövlətçiliyinin bərpasının praktiki əsasları isə H.Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlişindən sonraya - 70-ci illərə təsadüf edirdi.

Qeyd olunan amil Azərbaycan üçün başqa sahələrdə olduğu kimi, ərazi və sərhədlərin təsbiti gedişində də dramatik nəticələrə gətirib çıxarmışdı. Qonşu respublikalar Azərbaycanın qədim torpaqları hesabına öz ərazilərini xeyli artırmağa müvəffəq olmuşdular. Məsələn, bizdə olan bilgilərə əsasən, təkcə Qazax qəzasından təqribən 155112 desyatin, yəni 169460 hektar ərazi qopardılaraq, Ermənistanə verilmişdi. Qazax camaatının əsasən yaylaqlarından ibarət bu torpaqlarda Karvansaray və Dilican qəzaları təşkil olunmuşdu.¹

Sözügedən illərdə Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhədlərin və ərazilərin təsbiti də son dərəcə mürəkkəb proses olub, dramatik kolliziyalarla müşayiət olunurdu. Bu prosesin ilk mərhələsi 20-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edirdi.

1921-ci ilin martında Gürcüstanın Qızıl Ordu tərəfindən ələ keçirilməsi ilə Cənubi Qafqazın sovetləşməsi başa çatmışdı. Bundan sonra, ötən fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, regionun milli-ərazi bölgüsünə başlanıldı.

Cənubi Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli ərazi və sərhəd məsələlərinin həllinə ilkin olaraq 1921-ci ilin yayında təşəbbüs edildi. Onun ərəfəsində, 1921-ci ilin martında Azərbaycanın yeni inzibati-ərazi bölgüsünü işləyib-hazırlamaq üçün xüsusi komissiya fəaliyyət göstərmişdi. Komissiyanın tərtib etdiyi «İzahedici qeydlərdə» Azərbaycan tərəfinin sərhədlərin təsbiti zamanı irəli sürdüyü əsas prinsip ifadə olunurdu: «Əhalinin sərəncamında dövlət sərhədləri ilə ayrı-ayrı hissələrə bölünməmiş otlaqların olması vacibdir... Sabiq rus hökuməti dövründə inzibati sərhədlər qoyularkən diqqətə alınmayan suvarma sistemləri, otlaqlar, torpaq adda-buddalığı və yerli əkinçiliyin və torpaq sahibliyinin digər şərtləri yeni inzibati bölgü zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir».² Göründüyü kimi, sərhədlərin təsbitinin əsasına qoyulmalı olacaq başlıca prinsip sırf təsərrüfat xarakteri daşıyırdı ki, bu da sovet sisteminin mahiyyət məqamları ilə bağlı idi: bu və ya digər problemin (ələxüsus da milli-ərazi məsələlərinin) həllində etnikliyə, yaxud da tarixi keçmişə retrospektiv müraciət yolverilməz sayılırdı, belə ki, o, nəzərdə tutulan yeni ümumiliyin - sovet fəvqəlnəqli birliyin təşəkkülünə maneə hesab edilirdi. Məhz ona görə də ərazi mübahisələri ilə bağlı 20-30-cu illərdə açılmış diskussiyalarda həm Azərbaycan, həm də gürcü tərəfinin etnotarixi mülahizələrə istinad etmədiyini (hər halda açıq formada) və problemin bu və ya digər həlli variantının sadəcə iqtisadi məqsədəuyğunluq nöqteyi-nəzərindən əsaslandırıldığını görürük. Yeri gəlmişkən, o dövrdə gerçəkləşdirilən inzibati-ərazi islahatlarının əsasında da rəsmən birinci yerdə iqtisadi və yalnız sonuncu yerdə milli mülahizələr dururdu.³ Lakin, təbii ki,

bu, bir sıra hallarda sadəcə siyasi-ideoloji təlimat olaraq qalırdı. Real həyatda isə həmin islahatların gerçəkləşdirilməsi zamanı milli amil, aşağıda görəcəyimiz kimi, heç də sonuncu rol oynamırdı.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz komissiyanın martın 24-də olmuş iclasında yeni inzibati bölgüyə əsasən qəzaya çevrilən Zaqatala mahalının sərhədləri nəzərdən keçirildi. Orada qeyd etdiyimiz yönəlişlikdən çıxış edərək, sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı Zaqatala kənd icmalarına məxsus otlaqların qəza tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul olundu.⁴

Üçüncü fəsildən də bəlli olduğu kimi, 1921-ci ilin iyul ayının 5-də Tiflisdə iki respublika arasında sərhədlərin ümumi qaydada müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə F.Maxaradze -N.Nərimanov sazişi imzalanmışdı. Biz bu sənədlə Gürcüstanın Zaqatalaya olan iddialarından rəsmən əl çəkdiyini qeyd etmişdik. Beş maddədən ibarət qətnamə digər önəmli razılaşmaları da ehtiva edirdi. Övvəla, Qarayazı çölünün aşağı hissəsi Qazax qəzası kəndlilərinin müstəsna istifadəsində elan olunurdu; qazaxlıların sözügedən torpaqlarının sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi, həmçinin Eldar düzünün mərzlənməsi xüsusi komissiyaya həvalə edilirdi.

Ən nəhayət, həm Azərbaycan, həm də gürcü kəndlilərinin faktiki istifadələrində olan otlaq və yaylaqlardan bundan sonra da maneəsiz istifadə etmək hüququ bəyan edilirdi. Qətnamənin bu (beşinci) maddəsinin əməli surətdə həyata keçirilməsi başlıca olaraq Azərbaycanı təmin edirdi, çünki məhz Azərbaycan kəndlilərinin əzəli torpaqları - yaylaq və otlaqları çarizmin inzibati-ərazi bölgüsü nəticəsində, qeyd etdiyimiz kimi, Tiflis quberniyası tərkibinə düşmüşdü.

Tezliklə 5 iyul sazişinə uyğun olaraq, Ə.Abbasov (Azərbaycan) və V.Kandelakinin (Gürcüstan) sədrliyi altında xüsusi qarışıq komissiya yaradıldı. Bu komissiya əsasən Qarayazı, Eldar və Çatma düzlərində Gürcüstan-Azərbaycan sərhədinin demarkasiyası ilə məşğul oldu.

İlk vaxtlar komissiyanın işi çox ləng gedirdi ki, bu da əsasən gürcü tərəfinin onun fəaliyyətinə könülsüz münasibəti ilə əlaqədar idi. Azərbaycan Şuraları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin 1921-ci ilin sentyabrın 26-da olmuş iclasında F.Maxaradze - N.Nərimanov sazişi təsdiq edildiyi zaman həmin sazişin icrasına Gürcüstanın maneələr törətdiyi xüsusi qeyd olunurdu.⁵

Yalnız Azərbaycan tərəfinin etirazlarından sonra komissiyanın fəaliyyəti əməli nəticələr verməyə başladı.

Abbasov-Kandelaki komissiyasının 1921-ci il 8 noyabr iclasında Qazax qəzası ilə Gürcüstanın müvafiq həmsərhəd qəzaları arasında sərhəd xətti məsələsinə baxıldı.⁶ Öldə olunmuş razılığa əsasən, Qarayazı bölgəsi iki hissəyə ayrılırdı: Yuxarı Qarayazı Gürcüstana, Aşağı Qarayazı isə Azərbaycana aid edilirdi. David-Qareci monastır kompleksi rayonunda sərhəd Quzey-Keşiş dağına uzanaraq, oradan sıra dağlar ilə cənub-şərqə istiqamətlənərək, monastırın şimalında ucalmış qüllədən keçirdi. Deməli, monastır kompleksi bütünlükdə Azərbaycan tərkibində təsbit olunurdu.

Komissiyanın gəldiyi qənaətlər, üçüncü fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, noyabrın 15-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Muxtar Hacıyev və Gürcüstan İnqilab Komitəsinin sədri Budu Mdivani arasında imzalanmış yeni sazişdə ifadəsini tapdı⁷. Əgər Nərimanov-Maxaradze razılaşması ilə, sadəcə, Qarayazıda Qazax kəndlilərinin torpaqlarının müəyyənləşdirilməsindən bəhs edilirdisə, bu saziş Qarayazını iki respublika arasında bölürdü. Orada sərhədlər aşağıdakı qaydada göstərilirdi: «Sərhəd Qırmızı körpüdən başlanır, şimala Torpaq-təpəyə yönəlir, düz xətt üzrə gedərək, Kür çayını kəsir, Qozluq meşəsindən keçməklə Qarayazı suvarma sisteminin 17-ci arxının cənub qurtaracağına çatır, oradan həmin 17-ci arxın qərb tərəfi üzrə şimal istiqamətində uzanmaqla, Şıxlı kəndinin sakinlərinin şumladığıları bütün torpaqları əhatə edir. Daha sonra sərhəd şimala yönələrək, şıxlılara məxsus Böyük Kəsik mülkünü əhatə etməklə və Candar gölünü ikiyə bölməklə, onun şərq hissəsini Azərbaycanın qərb hissəsini isə Gürcüstanın mülkiyyətində saxlayır, şimala Kirişli dağına yönələrək, Keşiş-quzey dağına çatır. Daha sonra cənub-şərqə enərək və Şıxlı-karvan yolu aşırımından keçərək, böyük yolu kəsir, şimala doğru dönr, Dibsizin dağına qalxaraq, Aram-dərə yarğanını kəsir və Qutanı ötüb keçərək, Qalagir dağına çatır. Oradan İori çayına yönələrək onun boyunca Kəsəmən məntəqəsinədək uzanır, daha sonra isə dövlət sərhədi üzrə istiqamətlənir». Gətirilən fraqmentdən göründüyü kimi, bu sənəddə iki respublika arasında sərhəd kifayət qədər ətraflı surətdə verildirdi, hərçənd sərhədin keçdiyi ərəzələrin dəqiq koordinatları göstərilmədi ki, bu da onun çatışmayan cəhəti idi.

M.Hacıyev-B.Mdivani sazişinə əsasən Eldar və Çatma düzləri haqqında məsələ yenidən qarışıq komissiyanın baxılmasına verildirdi.

Qeyd etməliyik ki, gürcü tərəfi 15 noyabr sazişi ilə üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməyə heç də tələsmirdi. Yeri gəlmişkən, iki respublika arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinin artıq bu ilk mərhələsində gürcü hakimiyyətinin davranışında əldə olunmuş sazişlərin yalnız özünə əlverişli tərəflərini gerçəkləşdirmək və əksinə, sərfəli olmayan məqamların icrasına müxtəlif yollarla əngəllər törətmək meyli hiss olunurdu. Məsələn, qarışıq komissiyanın Azərbaycan həmsədri Ə.Abbasov 1922-ci ilin yanvarında xarici işlər komissarlığına ünvanladığı qeydlərində yazırdı: «Hərçənd qarışıq komissiyanın qərarı ilə... bəlli rayonlar Azərbaycana keçsə də, komissiyanın bu qərarı Qazax qəza icraiyyə komitəsi tərəfindən həyata keçirilmir və orada indi də vəziyyətə gürcü hakimiyyəti nəzarət edir. Zəruridir ki, Gürcüstan hökuməti öz təmsilçilərini geri çağırınsın, Azərbaycan hökuməti isə ona keçmiş rayonların öz sərəncamına götürülməsinə dair və 5 iyul 1921-ci il konfransının Zaqatala dairəsinə dair IV maddəsinin gürcü hökuməti tərəfindən həyata keçirilməsi barədə müvafiq tədbirlər görsün».⁸

Qarayazı meşələri haqqında məsələ 1921-ci ilin dekabrın 18-də RK(b)P MK Qafqaz bürosunun da iclasında baxılmışdı. Orada qəbul edilmiş qətnaməyə əsasən, Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası Qarayazı meşələrinin tam sahibi

kimi tanınırdı; Qarayazıda meşə tədarükünə icazə verilməsi hüququ da məhz Azərbaycan hökumətinin səlahiyyətlərinə aid edilirdi.⁹

Bu arada Abbasov - Kandelaki komissiyası fəaliyyətini sona çatdırdı. Onun 1922-ci il 28 yanvar tarixli iclasında Çatma, Şirək və Eldar düzlərində faktiki istifadə sərhədlərinin təsbiti haqqında qərar qəbul edildi.¹⁰

Çatma düzü komissiya tərəfindən faktiki olaraq ikiye bölündü: Alacıq dağından Dəli-dağla Çatma və Şirək çöllərinin bitişəcəyindəki Tülkü-təpə dağı arasındakı bucağa qədər çəkilən sərhəd xətti bu düzün şimal-şərq hissəsini Gürcüstana, qalan hissəsini isə Azərbaycana ayırırdı. Çatma çölünün bölünməsinə gürcü nümayəndə heyəti xüsusi təkid etmişdi. Sonuncunun fikrincə, əvvəla, həmin düzün şimal-şərq hissəsi gürcü maldarlarının istifadəsindədir. İkincisi isə Gürcüstanın sərhədyanı otlaq əraziləri mal-qaranın çoxalması səbəbi ilə gürcü maldarları üçün qeyri-kafidir. Azərbaycanda isə otlaq yerləri guya yerli maldarların mal-qarasının yetərli sayda olmaması üzündən boş qalmışdır.

Gürcü nümayəndələrinin bu arqumentasiyası Azərbaycan təmsilçisi Mamay Şıxlınskinin təqdim etdiyi xüsusi rəydə təkzib olunurdu.¹¹ Şıxlınskinin məlumatına əsasən, komissiya 1921-ci ilin dekabrın 28-də Çatma çölünü təhqiq etmişdi. Təhqiqat gedişində çölün hələ çarizm zamanında 33 otlaq sahəsinə - yatağa bölündüyü, həmin 33 sahədən də yalnız 11-nin gürcü maldarlarının istifadəsində olduğu aşkar edilmişdi. Bu 11 sahədən isə sadəcə, ikisi nisbətən uzun müddət gürcü maldarlarının istifadəsində olmuşdu. Qalan 9 yataq isə yaxın zamanlaradək Azərbaycan maldarlarına məxsus olub, yalnız son illərin hərc-mərcliyi şəraitində gəlmə gürcü maldarlar tərəfindən qəsb edilmişdi.

Şıxlınskinin gətirdiyi bilgilərdən o da bəlli olurdu ki Çatmada gürcü maldarlarının bir qismi 1918-ci ildə peyda olmuşdu: o vaxt Azərbaycanın daxili işlərinə başının qarışdığından istifadə edən Gürcüstan, birinci fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, alman himayəsi altında sərhədlərini özbaşına surətdə bərqərar etməyə çalışırdı.

Gürcü maldarlarının digər qismi isə hətta 1921-ci ilin dekabrında, yəni komissiyanın çölə baş çəkməsindən bir neçə gün əvvəl oraya gəlmişdi. Şıxlınski çox haqlı olaraq yazırdı: «Uzaq keçmişdən müsəlmanların istifadəsində olan Çatma düzünün bir hissəsinin gürcülər tərəfindən ələ keçirilməsi faktına istinadən gürcü nümayəndə heyəti qəsb olunan torpaqların qəsbkarlarda saxlanılmasına təkid edirdi və bu müddəanı komissiya qəbul etdi».¹²

Şıxlınskinin bütün etirazlarına rəğmən komissiya Çatma çölünün şimal-şərq hissəsini Gürcüstana güzəşt etdi. Bu qərar, aşağıda görəcəyimiz kimi, 1927-ci ildə sözügedən düzün böyük hissəsinin qonşu respublikaya verilməsinin müqəddiməsi idi.

Qarışıq komissiyanın 28 yanvar qətnaməsində Eldar düzündə malik olmaya dair heç bir mübahisənin olmadığı qeyd edilirdi. Yəni faktiki olaraq tərəflər bu rayonda azərbaycanlı maldarların hüquqlarını təsdiq edirdilər. Sözügedən

maldarlar 1922-ci ilin yanvarın 2-də ümumi toplantılarında Azərbaycan tərkibində olmaq lehinə qərar çıxarmışdılar. Yeri gəlmişkən, o illərdə Eldar düzü bütövlükdə (yəni 1929-cu ildə Gürcüstana verilmiş hissəsi ilə birlikdə) Gəncə qəza hakimiyyət orqanları tərəfindən idarə olunurdu.¹³

Qətnamənin digər maddəsi Şirək çölünün İori (Qabırlı çayına bitişik hissəsinə müəyyən aydınlıq gətirirdi: orada faktiki istifadənin sərhədi kimi Şirək və Çatma çöllərinin bucağında yerləşən Tülkü təpədən aşağıya, Eldar düzünədək uzanan xətt tanınırdı.

Qarışıq komissiya adıçəkilən qətnamənin qəbulu ilə öz fəaliyyətini başa vurdu. Onun qərarlarının ümumən götürüldükdə Azərbaycan üçün pozitiv məqamları var idi: ilk növbədə Azərbaycana 79600 desyatin, yəni təqribən 87000 hektar ərazi qaytarılırdı ki, bunlardan 9200 desyatini (10051 ha) meşə, 3600 des. (3933 ha) şumluq, 67500 des. (73743 ha) otlaqlar təşkil edirdi.¹⁴

Fəqət sözügedən komissiyaanın fəaliyyətində Azərbaycanın maraqlarına cavab verməyən məqamlar da yox deyildi. Qeyd olunmalıdır ki, onun nəzərdən keçirdiyi torpaq məsələləri prinsip etibarı ilə mübahisə predmetinə çevrilməməli idi; yəni istər Qarayazıda, istərsə də Eldar və Çatma düzlərindəki sahələr, bir qayda olaraq, Azərbaycan kəndlilərinin və maldarlarının əzəli torpaqları idi. Orada gürcülərin sayı əhəmiyyətsiz dərəcədə az idi. Məsələn, Qarayazıda yaşayan əhalinin 88%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi, Eldar düzündə isə bu rəqəm 100%-ə çatırdı.¹⁵ Gürcülər, ümumiyyətlə, həmin ərazilərdə, əsasən 1918-ci ildən sonra peyda olmuşdular. Lakin Çatma çözü ilə bağlı qərardan da göründüyü kimi, sərhədlərin təsbiti zamanı bəzən bu amil qulaqardına vurulurdu. Bu baxımdan Çatma və Qarayazı düzlərinə dair 1921-ci il sazişləri bir növ presedent idi. Sonra görəcəyimiz kimi, 20-ci illərin ortaları və ikinci yarısında istər Zaqatala kənd icmalarının torpaqları məsələsi, istərsə də bəzi digər ərazi mübahisələri bənzər sxem üzrə həll olunurdu: mübahisəli torpaqlarda müəyyən miqdarda gürcü elementinin olması (onların orada son dövrlərdə məskunlaşmalarına baxmayaraq), habelə Gürcüstanda torpaq çatışmazlığı bəhanə gətirilərək, həmin ərazilər qonşu respublikaya güzəşt edilirdi.

20-ci illərin əvvəllərində Qabaqcöl camaatının «Çiaur meşəliyi» adlanan məntəqədə (indiki Laqodex rayonunda) 4500 desyatin (5000 ha), Zaqatala mahalının daha 21 kənd cəmiyyətinin Şirək çölünün Alazanyanı vadisində 16337 desyatin (təqr. 17850 ha) torpaqları məsələsi Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində mübahisəli ərazi məsələlərindən biri kimi qalmaqda idi. Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi menşevik Gürcüstanı həmin ərazilər üzərində öz nəzarətini bərqərar edə bilmişdi. 1919-1920-ci illərdə menşevik hökuməti zaqatalalıları öz torpaqlarından təcridən sıxışdırıb çıxarmaq taktikasını yürüdüdü.

Gürcüstanın sovetləşməsindən və Maxaradze-Nərimanov sazişinin imzalanmasından sonra zaqatalalıları müəyyən çətinliklərlə də olsa, yenidən öz torpaqlarından istifadə etməyə başladılar.¹⁶ Lakin belə vəziyyət uzun sürmədi.

Artıq 1922-ci ildən etibarən, gürcü hakimiyyət orqanları zaqatalıların Şirəkdəki sahələrindən istifadələrinə müəyyən maneələr törətməyə başladı. Həmin ilin iyununda Azərbaycanın Xalq Torpaq Komissarlığı (XTK) tərəfindən təşkil olunmuş xüsusi heyət Şirək çölündə Muğanlı bərə keçidindən başlayaraq, Alazanın sağ ^{sahilində} cənuba doğru 10 verst istiqamətində Əliabad nahiyyəsinə məxsus sahələri təhqiq etdi.¹⁷ Onun gedişində gürcülərin ərazini intensiv surətdə mənimsəməyə girişdikləri aşkara çıxarıldı: tuşınlər təqribən 200 desyatin torpağı əkmış, qalanında isə öz mal-qaralarını otarırdılar. Özü də onlar, sadəcə, dinc təsərrüfat işləri ilə məşğul olmayıb, Əliabad və digər kəndlərin sakinlərinin öz dədə-baba torpaqlarından istifadə etmələrinə fəal şəkildə maneələr törədir, həmin kəndlərə məxsus təsərrüfat tikililərini dağıdırdılar.

Bununla yanaşı, Alazanyanı vadinin qalan hissəsində zaqatalılar öz təsərrüfat işlərini aparmaqda davam edirdilər: həmin il onlar 2000 desyatından artıq sahəni şumlamışdılar.

Artıq 20-ci illərin əvvəllərində mübahisəli torpaq məsələsinə dair, ilk növbədə lokal səviyyədə müəyyən razılığa gəlinməsinə cəhdlər göstərilmişdi. Hələ 1921-ci ilin dekabrın 12-də Zaqatala qəza icraiyyə komitəsinin o zamankı sədri Z.Balaxlinskiyin təşəbbüsü ilə Zaqatala və Sığnağın yerli hakimiyyət orqanlarının müştərək iclası oldu.¹⁸ Balaxlinski həmin tədbirdəki çıxışında tuşınlərin Şirəkdəki torpaqları qanunsuzcasına qəsb etdiyini göstərdi. Onun sözlərinə görə, tuşınlər mal-qara oğrularına bələdçiliklə də məşğul olurdular, Sığnaq hakimiyyəti isə onların bu əməllərinə göz yumurdu. Yeri gəlmişkən, gürcü hakimiyyət orqanları münafişənin davam etdiyi müddət ərzində fəal surətdə öz vətəndaşlarının müxtəlif qanunsuzluqlarını ört-basdır edirdi və hətta bəzən özü onları bu cür əməllərə təhrik edirdi.

Bununla bərabər, Zaqatala rəhbərliyi tuşınlərin tutduqları yerlərdən təcili çıxarılmasını təkid etməyərək, sadəcə sahələrdən istifadəyə görə Zaqatala qəza torpaq şöbəsinə vergi ödəmələrini istəyirdi.

Cavab olaraq, gürcü nümayəndələri tuşınlərin ərazini Sığnaq qəza torpaq komitəsinin müvafiq mandatı əsasında tutduqlarını söyləyirdilər. Öz iddialarını əsaslandırmaq üçün onlar 1884-cü ilin xəritəsinə istinad edirdilər: o xəritəyə əsasən, həmin torpaqlar məhz Sığnaq qəza təsisatlarının təsərrüfat sərəncamında hesab olunurdu. Öz tərəfimizdən bir daha əlavə edərdik ki, göstərilən ərazilər inzibati cəhətdən Zaqatala qəzasına aid edilmişdi.

Göründüyü kimi, Alazanyanı vadinin mənsubluğu məsələsi 20-ci illərin əvvəllərində hələ açıq qalırdı.

1922-ci ilin noyabrın 12-də Zaqatala şəhərində Əliabad və Almalı nahiyyələrinin kənd cəmiyyətləri nümayəndələrinin iştirakı ilə xüsusi müşavirə keçirildi.¹⁹ Müşavirə gedişində ona sədrlik edən Abdullayev çox maraqlı və mühüm faktı açıqlamışdı: Şirəkdəki torpaqlar 25 min qəza sakininin yaşayış mənbəyi idi.

Tədbirdə iştirak edən Yengian cəmiyyətinin nümayəndəsi, 80 yaşlı Məhəmməd Qarakişi oğlu və Əliabad cəmiyyətinin təmsilçisi Cümə Bədir oğlu həmin torpaqların onlara əzəldən mənsubluğunu təsdiqlədilər. Bu şəxslərin sözlərinə görə, çarizm dövründə Zaqatala dairəsi hakimiyyəti tərəfindən Alazyanı vadidə Qarabulaq adlı yerdə polis postu qoyulmuşdu. Bu faktın özü, onların fikrincə, bir daha vadinin inzibati cəhətdən dairəyə mənsubluğuna dəlalət edirdi.

Müşavirə mahal sakinlərinin türkcə Qaş, gürcülərin isə Kedi adlandırıdığı (təəssüflər olsun ki, hal-hazırda birinci toponim unudulmuşdur) dağ silsiləsinədək uzanan 17852 desyatın (19503 hektar) ərazinin (onun da qeyd etdiyimiz kimi 16337,5 des. təsərrüfata yararlı idi) Zaqatala qəzasına birdəfəlik birləşdirilməsi haqqında hökumətə müraciət qəbul etdi.

Bu tədbirin baş tutduğu gün - noyabrın 12-də Zaqatala QİK-nin təşkil etdiyi bir başqa müşavirə də keçirilmişdi. Orada məsələ ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması təklifi irəli sürüldü və qərara alındı ki, «(Şirək) məsələsinin qəti həllinədək (Cənubi Qafqazın) İttifaq Şurasından Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında sərhəd kimi Alazan çayının deyil..., 1905-ci il xəritəsində işarələnmiş və mövcud olmuş xəttin tanınması xahiş edilsin». Yeri gəlmişkən, 1905-ci il xəritəsində vadi Zaqatala dairəsi hüduqları daxilində göstərildiyindən, Azərbaycan tərəfi ona istinad edirdi.²¹

1922-ci ilin payızında Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında torpaq mübahisələri Cənubi Qafqazın mərkəzi hakimiyyət instansiyalarının maraq predmetinə çevrilir ki, bu da ixtilafın ciddiliyindən və əhəmiyyətindən xəbər verirdi. O dövrdə Zaqafqaziya federasiyası İttifaq Şurası nəzdində sərhəd məsələləri üzrə xüsusi komissiya fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanı ilk vaxtlar bu qurumda İsrəfil İbrahimov və Muxtar Hacıyev təmsil edirdi. 1922-ci ilin oktyabrın 30-da Azərbaycan Şuraları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK) sədri S.Ağamalıoğlu və xalq torpaq komissarı F.Əliyev həmin şəxslərə təliqə göndərirlər.²² Təliqədə Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı hansı prinsiplərə əməl olunması barədə təlimat verilirdi. Ağamalıoğlu və Əliyevin fikrincə, sərhədin təsbiti zamanı Alazyanı vadi Zaqatala qəzasına daxil edilməli idi. Bu zaman mübahisəli ərazinin böyük hissəsinin Zaqatala qəzasının sakinlərinin istifadəsində olduğu, gürcülərin vadinin şimalında ələ keçirdikləri sahələrdə belə zaqatalalıların xutorlarının (binələrinin) izlərinin qaldığı, həmin torpaqların qədimdən xəzinə tərəfindən zaqatalalılara icarəyə verildiyi əsas kimi irəli sürülürdü. Həmçinin təliqə müəllifləri sərhəd kimi Alazan çayının deyil, Qaş (Kedi) sıra dağlarının seçilməsini təsərrüfat baxımından məqsədəuyğun hesab edirdilər.

Bu təliqənin göndərildiyi gün, oktyabrın 30-da Zaqafqaziya Ölkə Partiya Komitəsinin Rəyasət Heyəti Orconikidze, Nərimanov və Myasnikov tərkibli

komissiyaya mövcud bir sıra sərhədyanı, o cümlədən Sığnaq qəzasındakı mübahisəli torpaq məsələlərini ləğv etməyi tapşırırdı.²³

Bu direktiv çərçivəsində Zaqatala və Sığnaq partiya komitələri katibləri Balaxlinski və Varamaşvilinin sədrliyi altında təşkil olunmuş xüsusi komissiya Alazan çayının sağ sahilini və Çiaur meşəliyini təhqiq edərək, 1923-cü ilin aprelin 25-də protokol imzaladı.²⁴

Cənubi Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK) nəzdində qəzaların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə komissiya 1923-cü ilin mayın 14-də olmuş iclasında Balaxlinski -Varamaşvili protokolunu təsdiq etdi. Qəbul edilmiş qərara əsasən, Alazanyanı vadi Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında aşağıdakı qaydada bölünməli idi: sərhədləri qərbdə Mosul bərəsi, şərqdə Qanıx-daşan adlı yerdə Zoyəm-binə, cənubda Kedi (Qaş) dağları, şimalda Alazan çayı ilə hüdudlanan ərazi Zaqatala qəzasının, qərbdə Muğanlı çaydan perpendikulyar surətdə Kedi (Qaş) dağlarının zirvəsinə, Qanh-qobuya doğru, şərqdə Mosul bərəsindən düz xətlə həmin dağların zirvəsinə uzanan, şimalda Alazanla, cənubda isə Kedi (Qaş) dağları ilə sərhədlənən ərazi isə Sığnaq qəzasının inzibati və təsərrüfat sərəncamına keçirdi. Qətnamənin «Qeydində» açıq şəkildə elan olunurdu ki, Muğanlı cəmiyyətinin 25 aprel protokoluna uyğun olaraq ayrılmış şumluqlardan və otlaqlardan vergi tutulması yalnız Zaqatala qəza hakimiyyətinin səlahiyyətlərinə daxildir.²⁵

1923-cü ilin 14 may qərarı ilə vadinin təqribən 16500 desyatın təsərrüfat üçün yararlı ərazisindən 10200 des. zaqatalalıların istifadəsində qalırdı,²⁶ qalan sahələr - otlaqlar Duşet və Tionet qəzalarından gəlmiş dağlı-tuşın maldarların, şumluqlar isə Yuxarı və Aşağı Kedi, Arxiloskalo gürcü kəndlərinin, habelə Nuxa qəzasından Şirəkə yenicə köç etmiş erməni Səbətli kəndinin ixtiyarına keçirdi.²⁷

Cənubi Qafqaz MİK nəzdində xüsusi komissiyanın bəhs etdiyimiz qərarı kompromis xarakter daşıyırdı. Lakin bu kompromis Əliabad və Almalı nahiyələri kəndlilərinin torpaqları hesabına baş tutmuşdu: göründüyü kimi, onların təsərrüfat istifadəsindən 6 min desyatından artıq torpaq sahəsi alınırdu. Bu, gürcü kəndlərinin təsərrüfat tələbatını ödəmək üçün lazım olandan qat-qat çox idi. Balaxlinski-Varamaşvili komissiyası müəyyən etmişdi ki, Sığnaq qəzasının Alazanyanı vadidə yeganə ehtiyacı Yuxarı və Aşağı Kedi və Arxiloskalo kəndlərinin mal-qarasının suvatı üçün Alazan çayına aparən yola malik olmaqdan ibarət idi ki, bunun üçün də 6 min desyatın yox, xeyli az torpaq tələb olunurdu. Gürcü hökuməti vadini mənimsəməyə çalışmaqla o vaxtlar ilk növbədə Telav, Tionet və Duşet qəzalarının qoyunçularını otlaqlarla təmin etmək məqsədi güdürdü.²⁸

Bununla belə, 14 may qərarının gerçəkləşdiriləcəyi təqdirdə Zaqatala kənd icmalarının münbit torpağa olan ehtiyacı qismən də olsa təmin olunacaqdı və aşağıda görəcəyimiz kimi, 1924-cü ilin oktyabr sazişindən sonra əhalinin düşər olduğu müflisləşmə də baş verməyəcəkdə.

1923-cü ilin 14 may qərarı ilə Şirək çölünün sərhədyanı zolağının faktiki olaraq Azərbaycan ərazisi kimi tanınmasını həmin il Tiflisdə nəşr olunmuş məlumat kitabı da təsdiqləyirdi.²⁹

Digər ixtilaf predmeti - Çiaur meşəliyi də diqqət mərkəzində qalmaqda idi. İkinci fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, 1917-1918-ci illərdə Gürcüstanın dağlıq rayonlarından köç etmiş tuşinlər, habelə Kutais quberniyasından gəlmiş torpaqsız kəndlilər indiki Laqodex rayonunun ərazisində, Qabaqçöl və Balakən kənd icmalarının əzəli torpaqlarında 10 il öncə salınmış rus kəndlərini qəsb etmişdilər. 20-ci illərin əvvəllərində gürcülər həmin kəndləri artıq tamamilə özünüküləşdirmişdilər: sənədlərdə Voronsovka, Daşkovo, İllarionovka və başqa rus toponimikası tədricən yox olur, onları Çuduani, Tamariani, Tsodniskari, Podaani, Vardisubani (sonuncunun əhalisi Telavi qəzasının eyniadlı kəndindən gəlmişdi) kimi gürcü adları əvəzləyir.

Sovet dövründə «Çiaur meşəliyi» məsələsi ilk dəfə 1923-cü ildə Balaxlinski-Varamaşvili komissiyası tərəfindən təhqiq edilmişdi. 25 aprel protokolunun 8-ci və 9-cu paragrafları tərəflərin bu məsələyə dair kompromis xarakterli razılaşma əldə etdiklərindən xəbər verirdi. Orada qabaqçöllülərlə gürcü kəndləri arasında mübahisə rayonunda sərhəd kimi Kalçanka (Soyuq su) çayından Dərin-qobu çayına və oradan da birbaşa Alazana doğru gedən xətt tanınırdı. Qabaqçöllülərə yeni binələrini götürmək, daşkovlulara (gürcülərə) isə Beşkən adlı yerdə (orada qabaqçöllülərin iri binələri yerləşirdi) Çürülü Çayı (gürcüə Svideba) keçməmək tövsiyə olunurdu. Çiaur meşəliyində qabaqçöllülərin mühüm təsərrüfat əhəmiyyətli torpaq sahələrindən biri - Qalabuqav-tala Podna və Laqodex kənd icmalarının sərəncamına verilirdi.

Gürcü tərəfi Balaxlinski-Varamaşvili protokolunda və 14 may qərarında ifadəsini tapmış razılaşmalara əslində riayət etmək niyyətində deyildi. Əksinə, 1923-cü ildən etibarən gürcü hökuməti istər Şirək çölündə, istərsə də Çiaur meşəliyində məqsədyönlü surətdə zaqatalılara maneələr törətməyə, onların torpaq istifadəsini məhdudlaşdırmağa girişmişdi. Sığnaq qəza hakimiyyət orqanlarının şirnikləndirməsi və təhriki ilə gürcü miqrantlar o ildən Zaqatala kəndlilərinə yenidən basqın etməyə başlamışdılar. Məsələn, 1923-cü ildə gürcü qoyunçuları Şirəkdə xutorlar tikiəkdən sonra mütəmadi olaraq əliabadlılara hücumlar edir, onların çobanlarını döyür və hətta öldürür, mal-qarasını isə qovub aparırdılar.³⁰ Analoji hadisələr Çiaur meşəliyində də baş verməkdə idi: 1923-cü ilin martında gürcülər dörd qabaqçöllünü qətlə yetirmişdilər.³¹

Paralel olaraq, gürcü hökuməti Alazanyanı vadinin və Çiaur meşəliyinin tamamilə Gürcüstana birləşdirilməsi məqsədi ilə addımlar atmağa başlamışdı. Bu baxımdan 1923-cü ilin 14 may qərarı gürcü rəsmilərinin nəzərində öz irəligədən planlarının yalnız ilkin mərhələsini təşkil edirdi.

1923-cü ilin oktyabrında Sığnaq qəza icraiyyə komitəsi və Gürcüstanın Xalq Torpaq Komissarlığı 14 may qərarına yenidən baxılması haqqında Cənubi

Компьютерка из 5-ти вершинной карта зимнего населения
таинственных узла отстоящих в Сибирских узла

С. С. Р. Грузин

МАСШТАБ
1 см = 10 км

Ameyna C. Adams September 21st 1864

Qafqaz MİK-i qarşısında vəsatət qaldırdı.³² Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyəti özünün noyabrın 5-də olmuş iclasında həmin vəsatəti təmin etdi: qərara alındı ki, məsələ torpaq mübahisələrinin həlli üzrə komissiyaya verilsin. Komissiyaanın mübahisəli əraziyə ezam olunmasına qədər isə mayın 14-dək olan vəziyyət saxlanılmalı idi.³³

Gürcü hakimiyyətinin mübahisəli torpaqlara münasibətdə fəallığının artması əvvəlki illərdə olduğu kimi, bu dəfə də Gürcüstanda həyata keçirilən aqrar islahatla əlaqədar idi.

Mənşevik hökumətinin aqrar tədbirləri Gürcüstanda torpaq məsələsini həll etməmişdi. 20-ci illərin əvvəllərində bu respublikada aqrar vəziyyət böhran həddinə çatmışdı. Gürcü kəndlisi torpaq azlığından son dərəcə məhrumiyyətlər içərisində yaşayırdı. Məsələn, 1921-ci ildə Gürcüstanda adam başına düşən əkinəyərli torpağın orta ölçüsü 0,7 desyatini keçmirdi.³⁴ «Запря Востoka» qəzetində İ. Jvaniya adlı müəllifin gətirdiyi bilgilərə əsasən, bu respublikada hətta 20-ci illərin ortalarında belə 322328 desyatın şum torpaq çatışmazlığı mövcud idi. Özü də bu zaman 64465 kəndli evi torpaqdan tamamilə məhrum idi.³⁵

Torpaq qıtlığı üzündən Gürcüstanda 87695 ailənin başqa rayonlara köçürülməsi zərurəti meydana çıxmışdı. Yeri gəlmiskən, o zaman qonşu respublikada mövcud 16 qəzadan yalnız üçündə - Axalkələk, Sığnaq və Borçalı qəzalarında torpaq bolluğu qeydə alınmışdı. Elə torpaqsız kəndlilərin də miqrasiyasını, ilk növbədə bu qəzalara yönəldirdilər. Bəllidir ki, Axalkələk və Borçalı qəzalarının 20-ci illərdə əhalisinin mütləq əksəriyyətini türklər təşkil edirdilər. Deməli, torpaqsız gürcü kəndlilərinin bu ərazilərdə yerləşdirilməsi sosial-iqtisadi səciyyəli vəzifələrin həlli ilə yanaşı, həmin bölgələrin əhalisinin etnik balansını da dəyişdirmək məqsədi güdürdü.

Sığnaq qəzasına gəlincə isə, qeyd etdiyimiz kimi, orada Çiaur meşəliyi və xüsusən də Şirək düzü kimi qonşu Azərbaycan kəndlilərinin sərəncamında olan nəhəng torpaq massivləri mövcud idi; aqrar islahat gedirdi də məhz həmin torpaqların gürcü miqrantlarının xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi planlaşdırılırdı.

Jvaniyanın hesablamalarına görə, gürcü maldarlarının təminatı üçün 60000 desyatın qış, 50000 desyatın yay otlaqları tələb olunurdu ki, bu da qeyd etdiyimiz ərazilərin əhəmiyyətini artırır.

Bu müəllifin « Запря Востoka » qəzetinin elə həmin sayında getmiş bir başqa məqaləsində köçürülmə fondu üçün ilkin olaraq 35000 desyatınədək torpaq ayrılacağı bildirilirdi.³⁶

1923-cü ildə Gürcüstanda aqrar məsələnin inqilabi həllinə başlanıldı. Gürcüstan rəhbərliyi qısa bir müddət ərzində mülkədarlardan 150000 desyatın torpaq müsadirə edərək, kəndlilərə payladı.³⁷ Müsadirələrlə yanaşı, kənd təsərrüfatı dövryyəsinə əlavə torpaq sahələri daxil etmək üçün digər mənbələrin axtarışına təşəbbüs edilirdi. Gürcüstanın torpaq komissarlığında mühüm vəzifələr tutan, 1924-cü ilin oktyabr sazişlərinin hazırlanmasında önəmli rol oynayan Jvaniyanın

yuxarıda söhbət açdığımız məqaləsi də məhz həmin axtarışların nəticəsindən xəbər verirdi: gürcü hökuməti izafi kənd əhalisini torpaqların nisbətən bol olduğu rayonlara, o cümlədən «mübahisəli ərazilərə» köçürmək niyyətində idi. 1920-ci illərin ortalarında Azərbaycan SSR XTK kollegiyasının üzvü Ali Torpaq Məhkəməsinin sədri vəzifələrində çalışan Muxtar Hacıyev bununla əlaqədar qeyd edirdi ki, «Gürcüstan köçürmə siyasəti ilə məşğuldur və Zaqatala kəndlilərinin - hansılarının ki, özlərinin [torpağa] ehtiyacı var - torpaq istifadəsini azaltmaq istəyir... orada («Çiaur» məntəqəsində və Şirəkdə-Ş.R.) köklü sakinlər deyil, fəqət gürcü hakimiyyəti tərəfindən köçürülənlər var; bu, təfəsilatı ilə müəyyən olunmuş və protokolda qeyd edilmişdir».³⁸

20-ci illərin sonlarında, «Çiaur meşəliyi» və Alazanyanı vadinin Gürcüstan tərəfindən özünüküləşdirilməsinin hüquqi tərəfinin artıq həll edildiyi, iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsinin isə sona yaxınlaşdığı bir dövrdə müşavirlərdən birində bir gürcü səlahiyyətli həmin ərazilərin təsərrüfat əhəmiyyətini belə təsvir edirdi: «Bu torpaqların Gürcüstana gərəksizliyi haqqında bəhs edilərkən, bu yanaşma vəziyyəti bilməməkdən irəli gəlir. Şirək çölündən qoyunçuluq məqsədi ilə istifadə edən gürcülər... ya tamam torpaqsız, ya da az torpaqlıdılar... Burada hazırkı şəraitdə maldarlıq təsərrüfatı müstəsna səciyyə daşıyır».³⁹

Beləliklə, Balaxlinski - Varamaşvili komissiyası tərəfindən əldə olunmuş və 1923-cü ilin mayın 14-də Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyəti komissiyası tərəfindən təsdiqlənmiş razılaşmalar zaqatalalıların ciddi güzəştlərini nəzərdə tuturdu: qeyd etdiyimiz kimi, Şirəkdə 6000 desyatindən artıq torpaq rəsmən Sığnaq qəzası tərkibində təsbit olunurdu. Həmçinin «Çiaur meşəliyində» də bəzi önəmli sahələr gürcü kəndlilərinin sərəncamına keçirdi. Lakin gürcü hökuməti üçün bu saziş yalnız ilk addım idi: gündəlikdə mübahisəli torpaqların inzibati planda tamamilə özünə təbə etdirilməsi vəzifəsi dururdu.

2. Bünyadzadə - Gegeçkori sazişi (1924-cü il 15 və 17 oktyabr) Şirək çölündəki və «Çiaur meşəliyindəki» torpaqların Gürcüstana verilməsinin hüquqi bazası kimi

1923-cü ilin dekabrın 27-də Qabaqçöl kənd icması nüvəkilləri (Muhuma Cəğərçi oğlu, Muhuma Tinov Ömər oğlu, Həməzət Xəlilov və başqaları) Zaqatala qəza icraiyyə komitəsinə müraciət etdilər.⁴⁰ Müraciətdə son dövrlərdə Çiaur meşəliyinin guya Sığnaq qəzasına mənsub olduğu bəhanəsi ilə gürcülərin qabaqçöllülərə öz əzəli torpaq və meşələrindən istifadələrini yasaqlamalarından şikayət edilirdi. Belə bir məqam xüsusi vurğulanırdı ki, 10 min kənd sakini gürcü hökumətinin siyasəti nəticəsində böhran vəziyyətindədir.

Qabaqçöllülərin şikayət ərizəsi, habelə gürcü tərəfinin tələbləri 1924-cü ilin aprel ayının 24-də Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin iclasında müzakirə olundu. İclasda Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında torpaq mübahisələrinin həlli üçün yeni bir xüsusi komissiyaın yaradılması haqqında qərar çıxarıldı.⁴¹

1924-cü ilin mayın 17-də Azərbaycan tərəfindən ASSR XTK kollegiyasının üzvü Muxtar Hacıyevin, torpaq quruluşu mütəxəssisi M.Kondratyevin və torpaqölçən Molotkovun daxil olduğu xüsusi komissiya mübahisəli sahələrin təsbiti üçün Çiaur meşəliyinə ezam olundu. Komissiya mübahisəli ərazinin qabaqçöllülərin istifadəsində olduğunu, gürcülərin isə həmin rayonda torpaq paylarını əsasən 1923-cü ildə gerçəkləşdirilən aqrar islahatı gedişində aldıklarını müəyyənləşdirdi. Belə bir fakt da bəlli oldu ki, gürcü kəndliləri şumluq torpaqlar əldə etmək üçün meşəni qıraraq, kəntüklərdən təmizləməyə başlamış, lakin qabaqçöllülərin müqaviməti ilə rastlaşınca öz işlərini dayandırmaı olmuşdular.⁴²

Texniki komissiya mübahisəli sahələri müəyyənləşdirdikdən sonra əraziyə Tiflisdən Ağamalıoğlunun sədrliyi altında xüsusi komissiya təşrif buyurdu. Bu komissiya Qabaqçöl və qonşu Sığnaq kəndlərinə baş çəkdikdən sonra 1924-cü ilin mayın 26-da 4 maddədən ibarət qətnamə qəbul etdi:

«1) Mübahisənin qəti surətdə həllinədək müvəqqəti olaraq əkin üçün meşənin qırılması və yandırılmasına ara verilir

2) Mübahisə edən tərəflərin komissiyaın gəlişinədək mövcud torpaq istifadəsi bu mübahisənin qəti həllinə qədər saxlanılmalıdır. Elan edilirdi ki, hər bir tərəfin hüququ müəyyənləşdirilərkən bu istifadənin əlamətləri əsas kimi qəbul edilməyəcək. Çünki onun həlli üçün hər iki tərəfin müvafiq kənd təsərrüfatının torpaqla təminatı nəzərə alınmalıdır;

3) Yiyələnmək məqsədi ilə yeni faktiki istifadə əlamətlərinin meydana çıxması ciddi surətdə qadağan olunur.

4)Hər iki qəzanın mübahisəni özləri bitirmək istəyini bildirdiklərini nəzərə alaraq, Sığnaq və Zaqatala qəza icraiyyə komitələrinə iki həftə ərzində yerindəcə barış razılaşmasına gəlmək təklif olunsun».⁴³

Qətnamə Balaxlinski-Varamaşvili protokolu kimi, mövcud status-kvonu təsdiqləyirdi və mübahisənin qəti həllini faktiki təxirə salırdı. Lakin bu sənəddə yer almış bir fraqment münafişənin gələcək çözümunün ilkin konturlarını cızırdı. Qətnamənin 2-ci bəndində birmənalı şəkildə bəyan edilirdi ki, ixtilafın həlli zamanı «istifadənin əlamətləri», yəni torpaqların tarixən hansı kənd icmasının (bizim nümunəmizdə qabaqçöllülərin) təsərrüfat istifadəsində olması faktı deyil, tərəflərin torpaqla təminatı nəzərə alınacaq. Bu isə gürcü rəsmilərinə respublikalarında təsərrüfata yararlı torpaqlara böyük ehtiyacın olması faktından Azərbaycanla torpaq mübahisələrində spekulyativ məqsədlər üçün yararlanmasına meydan açırdı.

Qətnamənin 4-cü bəndinə uyğun olaraq, iyunun 2 və 3-də Laqodexdə Zaqatala və Sığnaq qəza rəhbərliyinin müşavirəsi keçirildi, lakin orada heç bir razılaşma əldə etmək mümkün olmadı. Müşavirə ilə bağlı onun işində iştirak edən Zaqatalanın rəhbər işçiləri - M.Qocayev (qəza icraiyyə komitəsi sədri), D.Nəsimov (torpaq şöbəsi müdiri) və Süleymanov (qəza icraiyyə komitəsinin katibi) Cənubi Qafqaz MİK-nə təliqə göndərmişdilər.⁴⁴ Oradan bəlli olurdu ki, bu və əvvəlki müşavirələrdə Sığnaq nümayəndələri Ulqam-su və Dərin-qobu çayları arasında kiçik bir sahənin Zaqatala qəzasına keçməsinə etiraz etmirdilər. Fəqət Dərin-qobudan şərqdə axan Çürülü çay və şimalda Daşkovo kəndi istiqamətində uzanan və qabaqçöllülərin binələrinin bulunduğu Çürülü-tala, Beşkən və Qarakışi-tala (Sitel-qora) adlı sahələrin güzəştinə qarşı qətiyyətlə çıxış edirdilər. Gürcü tərəfi qabaqçöllülərin torpaqla daha təminatlı olduqlarını iddia edərək, məsələnin Mərkəz, yəni Zaqfederasiyanın rəhbər orqanları tərəfindən öz xeyirlərinə çözləcəyini inamla bildirirdilər. Halbuki bu sənəddən də aydın olurdu ki, Zaqatala qəzasının üçdə birini torpaqsız kəndlilər təşkil edirdi və gələcəkdə torpaqların bölüşdürülməsi zamanı Qabaqçöl kəndi normadan aşağı payla kifayətlənməli olacaqdı.

Bu arada Cənubi Qafqaz MİK-in göndərdiyi texniki komissiya mübahisə edən tərəflərin torpaqla təminatını müəyyən etmək məqsədi ilə fəaliyyətini davam etdirirdi. O, Çiaur meşəliyində Qabaqçöl camaatının, habelə rus məskənlərinin yerində bərqərar olmuş 11 gürcü kəndinin sahələrinin ümumi planını tərtib edərək, iyul ayının 21-i üçün öz işini başa vurdu.⁴⁵

1924-cü ilin sentyabrın 29-da Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyəti Azərbaycan və Gürcüstan xalq torpaq komissarları Bünyadzadə və Gegeçkoriyə qısa müddət ərzində Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında torpaq mübahisələrini yoluna qoymağı həvalə etdi.⁴⁶

1924-cü ilin oktyabrın 15-də Tiflisdə Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında sərhəd mübahisələrinə baxmaq üçün müşavirə çağırıldı. Həmin müşavirədə Azərbaycan tərəfini Y.A.Balabanov (XTK katibi), M.Qocayev (Zaqatala QİK sədri) və Süleymanov (Zaqatala QİK katibi) təmsil edirdi. Gürcü heyəti 5 nəfərdən ibarət idi.

Müşavirənin ilk iclasında «Çiaur meşəliyi» məsələsinə baxıldı. İştirakçılar texniki komissiyanın materialları ilə tanış olduqdan sonra qətnamə qəbul etdilər.⁴⁷ Ona əsasən, meşəlik inzibati cəhətdən Gürcüstana keçirdi. Lakin məsələnin hüquqi aspektini Gürcüstan lehinə çözən bu qərar, onun təsərrüfat tərəfinin həllində hər halda qabaqçöllülərin maraqlarını nəzərə almışdı. Məsələn, bu sənədin «Qeydlər» hissəsinin «a» bəndində şimal-qərbdən Abjit-su, şərqdən isə Laqodex-Qabaqçöl yolu ilə hədudlanan meşə sahəsinin qırılması yasaqlanırdı. Bu, gürcü kəndlərinin həmin rayonda öz sahələrini artırmasını qismən əngəlləməli idi.

Qətnamənin «b» bəndi ilə Abjit-su çayının sağ sahilində 30 desyatin sahə Qabaqçöl və Laqodex kəndlilərinin ümumi örüş sahəsi elan olunurdu.

Qabaqçöllülərin qanuni maraqları qətnamənin «v» bəndində daha bariz şəkildə gözlənilmişdi. Ona əsasən, Sığnaq qəzasına qatılan sahələrdə - Dərin-qobunun sağ sahilində, habelə Çürülü-tala, Beşkən, Qarakişi-tala (Sitel-qora) adlanan ərazilərdə mövcud binələr (xutorlar) Qabaqçöl camaatının istifadəsində saxlanılırdı. Bu zaman otlaqların və binələrin bundan sonra artırılmaması şərti irəli sürülürdü.

Qətnamənin «q» bəndi ilə Sığnaq qəzasına keçən sahələrdən istifadəyə görə gürcü hakimiyyət orqanları 1924-1925-ci illərdə qabaqçöllülərdən icarə haqqı almamalı idi.

Müşavirənin oktyabrın 16-da olmuş iclasında Şirək çölündə sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsi müzakirəyə çıxarıldı.⁴⁸ «Çiaur meşəliyi» məsələsindən fərqli olaraq, müşavirə iştirakçıları bu məsələyə dair razılığa gələ bilməmişdilər. Zaqatala rəhbərliyi (Qocayev və Süleymanov) Alazanyanı vadi haqqında bilgiləri qeyri-kafi hesab edərək, müşavirəni iki həftəlik təxirə salmağı təklif edirdi. Gürcü tərəfi isə əldə olan materialı kafi bilərək, sərhədi Alazan çayı üzrə keçirməyi lazım bilirdi; bu zaman Zaqatala qəzası sakinlərinin 1 aprel 1923-cü ilədək faktiki istifadələrində olan torpaqların bundan sonra da onların istifadələrində saxlayacaqlarına zəmanət verirdi.

Qocayev və Süleymanov elə ertəsi gün Gegeçkori -Bünyadzadə komissiyasına müraciət etdilər.⁴⁹ Orada müşavirənin Şirəklə bağlı razılığa gəlmədiyi qeyd olunmaqla yanaşı, komissiyaın məsələyə dair gözlənilən qərarının əsasına 14 may 1923-cü il qətnaməsinin qoyulması zərurəti vurğulanırdı. Zaqatala rəhbərliyi kompromis kimi vadidəki gürcü xutorlarının torpaq istifadəsinə mane olmamaq, habelə Kedi və Arxiloskalo kənd cəmiyyətlərinin Alazana suvat yolunu təmin etmək barədə möhkəm zəmanət verirdi.

Çox maraqlıdır ki, müşavirənin «Çiaur meşəliyi» məsələsinə dair qərarı elə həmin raportda təqdir olunurdu. Ehtimalımızca, Qocayev və Süleymanov güman edirdilər ki, 15 oktyabr sazişi ilə lazımi kompromis əldə edilmişdir: Çiaur meşəliyi inzibati cəhətdən Sığnaq qəzasına aid edilsə də, əvvəllər olduğu kimi, Zaqatala kəndlilərinin istifadəsində qalacaqdır. Belə əminliyi qətnamənin qabaqçöllülərin təsərrüfat maraqlarına qismən cavab verən bəhs etdiyimiz bəndləri də təlqin edirdi. Tezliklə bu şəxslər öz mülahizələrində yanlıqlarını anladılar: hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, mübahisəli ərazilərin inzibati cəhətdən mənsubluğu məsələsinin həlli bu ərazilərin hansı təsərrüfat subyektinin ixtiyarında olacağını da öncədən müəyyənləşdirirdi.

1924-cü ilin oktyabrın 17-də Tiflisdə «Çiaur meşəliyi» haqqında 15 oktyabr qətnaməsi Gegeçkori və Bünyadzadə tərəfindən imzalandı. Eyni zamanda bu şəxslərin sədrlik etdiyi komissiya Azərbaycan təmsilçilərinin etirazlarına baxmayaraq, Şirək çölündəki torpaq mübahisəsinə dair tezliklə qızğın müzakirə predmetinə çevriləcək üç bənddən ibarət qərar qəbul etdi:

«1) Sığnaq və Zaqatala qəzaları arasında «Şirək» adı yerdə inzibati sərhədi, əmək istifadəsi prinsipini qoruyub saxlamaq şərti ilə, Alazan çayı üzrə saxlamaq.

2) Həm Gürcüstan, həm də Azərbaycan vətəndaşlarının Şirək çölündəki faktiki əmək istifadəsində olan torpaqların mərzlənməsi üçün ora komissiya göndərmək.

3) Komissiyaya müvafiq sayda torpaq ölçənlər vermək və ona öz işini iki həftə ərzində bitirməyi təklif etmək».⁵⁰

Bu qətnamənin 2 və 3-cü bəndlərində nəzərdə tutulmuş komissiya tezliklə Y.A.Balabanovun sədrliyi altında təşkil olundu. Balabanovun komissiyası 1924-cü ilin oktyabrın 28-də Alazan çayının sağ sahilində 16337,5 desyatin torpağı təhqiq edərək, onu Zaqatala kəndliləri və Tionet və Duşet qəzalarından bura köçürülmüş tuşin-maldarlar, habelə Nuxa qəzasından gəlmiş ermənilərin Qırmızı Səbətli kəndi arasında bölüşdürdü.⁵¹ Bu bölgü son dərəcə ədalətsiz keçirildi: onun nəticəsində Azərbaycan vətəndaşlarının müstəsna istifadəsində 9 sahə - 3707 desyatin saxlanılırdı. Daha iki sahə gürcülərlə müştərək surətdə istifadə olunmalı idi: ümumi sahəsi 969,75 des. olan bu torpaq sahələrindən zaqatalıların payına real surətdə cəmi 194 des. torpaq düşürdü.

Beləliklə, əgər 14 may 1923-cü il qərarına əsasən, Zaqatala qəzası kəndliləri üçün Şirəkdə 10200 des. nəzərdə tutulmuşdusa, Balabanov komissiyasının bölgüsü nəticəsində onlara yalnız 3901 des. sahə ayrılışdı. Alazyanı vadinin nəhəng hissəsi - 14154,65 des. torpaq gürcü miqrantlarının və erməni qaçqınlarının ixtiyarına keçirdi.⁵² Yeri gəlmişkən, Zaqatala kəndlilərinin dəhşətli torpaq qıtlığı fonunda erməni qaçqınları səxavətlə mükafatlandırılmışdılar - onlara bölgü nəticəsində 685,5 des. torpaq verilmişdi.⁵³

1924-cü ilin oktyabr sazişləri «mübahisəli torpaqlar» adlandırdığımız ərazilərin taleyində müstəsna dərəcədə həlledici rol oynadı. Birincisi, o, sözügedən ərazilərin mənsubluğu haqqında müzakirələrə bir növ yekun vururdu: sonrakı illərdə, aşağıda görəcəyimiz kimi, Azərbaycanın müxtəlif hakimiyyət instansiyalarının məsələnin yenidən həllinə dair çoxsaylı cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğrayırdı. 1924-cü ilin 17 oktyabrından etibarən istər «Çiaur meşəliyi», istərsə də Alazyanı vadi hüquqi baxımdan Gürcüstan ərazisi kimi təsbit olunmuşdu.

İkincisi, əgər 1924-cü ilin oktyabrına qədər mübahisə predmeti özlüyündə iki komponenti ehtiva edirdisə - 1) ərazinin siyasi-inzibati mənsubluğu məsələsi, 2) ərazinin iqtisadi resurslarının - torpaq sahələrinin bölüşdürülməsi məsələsi, bundan sonra Azərbaycan tərəfinə təsərrüfat resurslarının heç olmasa razılaşmalarda təsbit olunmuş bölgüsünün həyata keçirilməsinə çalışmaq qalırdı.

Üçüncüsü, sözügedən aktlar gürcü hökumətinə istər Çiaur meşəliyini, istərsə də Alazyanı vadini iqtisadi baxımdan daha fəal surətdə

mənimsənilməsinə girişməyə imkan verirdi. Aşağıda görəcəyimiz kimi, gürcü tərəfinə, ilk növbədə oktyabr sazişlərinin mübahisəli rayonların inzibati mənsubluğu haqqında maddələri lazım idi; hüquqi əsas əldə etdikdən sonra o, Azərbaycan kəndlilərini həmin ərazilərdən birdəfəlik xaric etməyi planlaşdırırdı.

Mübahisəli ərazilərin mənsubluğu məsələsinin Azərbaycan üçün son dərəcə əlverişsiz səpkidə həlli, fikrimizcə, bir sıra amillər ilə şərtlənmişdi. Biz yuxarıda Gürcüstanda torpaq çatışmazlığı məsələsinə toxunmuşduq və qeyd etmişdik ki, gürcü rəsmiləri bu vəziyyətdən Azərbaycanla olan torpaq mübahisələrində olduqca məharətlə istifadə edirdilər. 1924-cü ilin iyununda Laqodex müşavirəsində gürcülərin məsələnin öz xeyirlərinə çözülcəyinə dair inamı da bununla əlaqədar idi.

Gürcü rəsmiləri 1920-ci illərin əvvəllərində məlum torpaqların Azərbaycana keçməsi faktından çıxış etməklə və torpaq qıtlığını bəhanə götürməklə, meşəlik ərazisinin və vadinin özlərinə birləşdirilməsinə müvəffəq olmuşdular. Halbuki Azərbaycanın özündə də münbit torpaq və otların bolluğu qeydə alınmamışdı. Məsələn, 1920-ci illərin statistik bilgilərinə görə, Azərbaycanda təsərrüfata yararlı torpaqların ümumi-sahəsi 1733893 desyatin idi ki, bu da adambaşına 1 desyatindən bir qədər çox təşkil edirdi.⁵⁴

Yeri gəlmişkən, 1921-22-ci illərdə Azərbaycana qaytarılmış ərazilər bənzər şablon üzrə 20-ci illərin ortalarından etibarən hissə-hissə kəsilərək, Gürcüstana verilmişdi ki, bu barədə biz yeri gəldikcə bəhs edəcəyik.

Mübahisəli sahələrin Gürcüstana verilməsində subyektiv amillərin də mühüm rolu olmuşdu. 1920-ci ilin sonlarında o zaman Azərbaycanın xalq torpaq komissarının müavini vəzifəsində çalışan İslam Dətiyev müşavirlərin birində çox maraqlı məqamı açıqlamışdı. 1924-cü ilin oktyabrında olmuş Tiflis müşavirəsində Azərbaycanın xalq torpaq komissarlığını təmsil etmiş şəxs haqqında o, aşağıdakı etirafda bulunurdu: «O zaman məsələnin qəti həlli güman olunurdu və bizə sadəcə kimi isə ezam etmək lazım idi. Bu yoldaş torpaq məsələsindən tamamilə baş çıxarmayaraq, ola bilsin ki, Alazana qədər də, dağ silsiləsinə (Kedi (Qaş) dağları nəzərdə tutulur - Ş.R.) qədər də [torpaqların verilməsini - Ş.R.] sanksiya edən sənədi imzalamışdı...».⁵⁵

Biz bəhs olunan dövrdə savadlı azərbaycanlı kadrların azlığını artıq qeyd etmişik. Bunu 1923-cü ilə dair Azərbaycanın xalq torpaq komissarlığının milli tərkibi də dolayı surətdə təsdiqləyir: komissarlığın 144 əməkdaşından, sadəcə, 45-i azərbaycanlı idi; ruslar 75, ermənilər 13, digər millətlərdən olanların sayı isə 11 nəfər idi.⁵⁶

Elə bu səbəbdən idi ki, oktyabr razılaşmalarının, habelə Şirək düzünün mərzlənməsi işində Azərbaycan nümayəndə heyətinin aparıcı siması qismində XTK katibi Y.A.Balabanov çıxış edirdi. Bu şəxs 1885-ci ildə Poltavada yəhudi ailəsində doğulmuşdu. Onun 1919-cu ilədək fəaliyyəti Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda - Poltavada, Odessada, Vladivostokda və s. yerlərdə cərəyan etmişdi.

Balabanov 1919-cu ilin mayında vətəndaş müharibəsinin tüğyan etdiyi Rusiyadan Bakıya pənah gətirərək, 1920-ci ilin aprelində özəl bir müəssisədə anbardar işləyir. Aprel çevrilişi bir çoxları kimi bu şəxsin də həyatında dönüş nöqtəsi olur. Heç bir tədris müəssisəsini bitirməyən, yalnız özünütəhsil yolu ilə ibtidai savada yiyələnən, Rusiyanın müxtəlif guşələrində mirzə və bu kimi kiçik kontor vəzifələrində çalışan Balabanov sürətli karyera edir. O, ilk öncə Azərbaycan SSR Xalq Ərzaq Komissarlığında işə düzəlir, 1923-cü ildə Cənubi Qafqaz federasiyasının müvafiq nazirliyinə keçir. Nəhayət, 1924-cü ilin martın 20-də Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığında katib vəzifəsinə təyin olunur.⁵⁷ Yəni Tiflis sazişləri imzalanarkən bu şəxs torpaq məsələləri ilə yalnız 7 ay idi məşğul olurdu. Qənaətimizcə, sazişlərin Zaqatala kəndlilərinin və ümumən Azərbaycanın mənafeələrinə bu qədər zidd redaktədə imzalanmasında bu şəxsin də rolu olmuşdu. Belə ki, oktyabrın 16-da Şirəklə bağlı müzakirələr zamanı Balabanov Azərbaycanı təmsil etməsinə baxmayaraq, Qocayev və Süleymanovdan fərqli olaraq sərhədin məhz Alazan çayı üzrə keçirilməsini məqsəduyğun saymışdı, yəni gürcü tərəfinin rəyinə şərik çıxmışdı. Ən nəhayət, Alazanyanı vadinin 1924-cü ilin 28 oktyabrında ədalətsiz mərzlənməsində də Balabanovun üzərinə komissiya sədri kimi müstəsna məsuliyyət düşürdü.

Biz təbii, məsələnin ədalətsiz həllində bütün günahı yalnız Balabanovda axtarmaq fikrindən uzağıq. Hadisələrə daha geniş rakursdan baxılarsa, bəhs etdiyimiz torpaq məsələlərinin həllinin, 20-ci illərin ortaları üçün getdikcə daha da müəyyənləşməkdə olan ümumi təmayülün təzahürü olduğu aydınlaşar. Məsələ onda idi ki, o dövrdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında haqqında artıq qərar çıxarılmış, həmçinin hələ gündəlikdə duran torpaq mübahisələrinin yekun tənzimlənməsinə təşəbbüs edilmişdi. Və aşağıda görəcəyimiz kimi, torpaq məsələləri, bir qayda olaraq gürcü tərəfi üçün əlverişli səpkidə həll edilirdi. Burada da artıq qeyd etdiyimiz kadr amili öz sözünü deyirdi. Zaqfederasiyanın mövcudluğu dövründə onun ali hakimiyyət eşalonlarında aparıcı mövqeləri adətən gürcü və erməni millətlərindən olan şəxslər tuturdular Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin sədrliyinə hər üç respublika öz nümayəndəsini ezam edirdi və bu nümayəndələr növbə ilə bir-birlərini əvəz edirdilər 1924-cü ildə həmin vəzifəyə S.Ağamalıoğlu, S.Ambarsumyan və M.Tsxakaya seçilmişdi. Lakin Ağamalıoğlundan fərqli olaraq, qonşu respublikalardan olan sədrlər səlahiyyətləri müddətində bu və ya digər məsələnin həlli zamanı öz respublikalarının mənafeələrini daha fəal surətdə gözləyirdilər.

Zaqfederasiyanın digər hakimiyyət strukturlarında da qonşularımız mühüm vəzifələrə malik idilər. Məsələn, 1924-cü ildə ZSFSR XKS sədri vəzifəsində M.Oraxelaşvili, işlər müdiri vəzifəsində isə N.İvanişvili çalışırdı.⁵⁸ 20-ci illərdə Cənubi Qafqaz MİK-in katibi vəzifəsini A.Şavərdov tuturdu. MİK nəzdində torpaq mübahisələri komissiyasının katibi vəzifəsində Onanov, sədri vəzifəsində əslən Şuşa ermənisi Sərkis Kasyan (Ter-Kasparyan) çalışırdı. 1930-

cu illərin əvvəllərində ZSFSR XTK kollegiyasının üzvləri Vartapetyan, Xundadze, Salaridze, katibi İsxanyan idi.⁵⁹ Göründüyü kimi, federal torpaq komissarlığı kimi məsuliyyətli bir qurumda azərbaycanlı təmsil olunmamışdı. Ümumiyyətlə, 20-ci illərin ilk yarısında Cənubi Qafqaz MİK əməkdaşlarından, sadəcə, 15,4 %-i azərbaycanlı idi; 30,8 %-ni ermənilər, 23,1 %-ni gürcülər, 11,5 %-ni isə ruslar təşkil edirdi.⁶⁰

20-ci illərdə torpaq mübahisələri komissiyasında Azərbaycan tərəfini Seyid Cəfər Yaqubov təmsil edirdi. Əslən Nijni Novqorod tatarlarından olan, şüurlu həyatını Bakı neft-mədən rayonunda inqilabi hərəkətlə bağlamış Yaqubov Cənubi Qafqazın mürəkkəb etnik və etnososial reallıqlarına bələd deyildi. Təsədüfi deyildi ki, Azərbaycanın xalq daxili işlər komissarı M.C.Bağırov 1925-ci ilin noyabrında olmuş müşavirədə onu yaxşı yoldaş, fəqət mübahisəli torpaq məsələlərinin incəliklərindən bütövlükdə başı çıxmayan bir şəxs kimi səciyyələndirmişdi.⁶¹

Yeri gəlmişkən, adını çəkdiyimiz Onanov Qazax və Dilican qəzaları arasında sərhədlərin müəyyənəşdirilməsi üzrə komissiyaya başçılıq edərkən, Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın ərazicə artmasına kifayət qədər kömək göstərmişdi. Təsədüfi deyildi ki, M.C.Bağırov qeyd etdiyimiz müşavirədə bu şəxsi millətçilikdə və daşnaq keçmişində ittiham etmişdi.

Oktyabr sazişlərinin Azərbaycanın maraqlarına nə dərəcədə zidd olduğunu dərk edərək, öz etiraz səsini ucaldan ilk rəsmi şəxs Zaqatala qəza torpaq şöbəsinin müdiri Dibir Nəsimov olmuşdu. Bu şəxs, ümumiyyətlə, 20-ci illərin ortalarında Zaqatala kənd icmalarının torpaqlarının Gürcüstan tərəfindən mənimsənilməsi siyasətinə qarşı fəal mövqeyi ilə seçilirdi. O, 1924-cü ilin dekabrın 14-də hakimiyyət orqanlarına ünvanladığı etiraz tələqəsində torpaqların verilməsini qəti şəkildə pisləyirdi.⁶² Nəsimov bu aktın, məsələn, Qabaqçöl camaatı üçün sosial-iqtisadi nəticələrini belə qiymətləndirirdi: «Əgər bu torpaqlar Sığnaq qəzası sakinlərinin istifadəsinə verilərsə, onda Qabaqçöl sakinləri otlaqsız qalacaqlar və öz isti yurd-yuvalarını tərk etməli olacaqlar, çünki belə olduğu halda onların... hətta mal-qaralarını otarmaları üçün özləri belə olmayacaq». 1925-ci ilin fevralında Qabaqçöl cəmiyyəti müvəkilləri (fikrimizcə, D.Nəsimovun yaxından iştirakı ilə) Azərbaycan Şuraları MİK və Azərbaycan K(b)P MK-ya ərizə ilə müraciət etdilər. Ərizədə müxtəsər olaraq aşağıdakı dəlillər irəsi sürülmüşdü: 1) Torpaqlar tarixən Zaqatala qəzasının - tarixi Car-Balakən camaatlığının istifadəsində olmuşdur və bu ərazilərdə yaxın zamanlaradək gürcü elementi bulunmamışdır. 2) Torpaqların Gürcüstana verilməsi zaqatalalıların müflisləşməsi deməkdir. 3) Mübahisəli rayonlar (o cümlədən Şirək çölü) Zaqatala kəndlilərinin bilavasitə istifadəsində olduğu üçün onların Zaqatala qəzası idarəçiliyində olması inzibati cəhətdən də özünə haqq qazandırır.

Ərizənin sonunda deyilirdi: «Mübahisəli torpaqlara tarixi və faktiki hüquqlar Zaqatala qəzasının əhalisinə məxsusdur və əgər bilik və qüvvə üstünlüyü

yolu ilə bu torpaqlar gürcülərə ayrılacaqs, bu, açıq ədalətsizlik və bizim qanuni hüquqlarımızın və yaşama haqlarımızın pozulması demək olacaq. Bu mübahisəli torpaqlar əhalimizin möhtac qisminin çörək tikəsidir...».⁶³

Gətirilən fraqmentdə «bilik və qüvvə üstünlüyü» ifadəsi diqqətəlayiqdir. «Bilik» dedikdə, çox güman ki, qabaqçöllülər onların mənafeələrini müdafiə edəcək savadlı azərbaycanlı idarəçilik kadrlarının yoxluğuna, «qüvvə» dedikdə isə yuxarı hakimiyyət strukturlarında gürcü və erməni vəzifəlilərinin sayca və nüfuzca üstünlüyünə işarə edirdilər.

Bu müraciət Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyətinin 1925-ci ilin 21 fevralında olmuş geniş iclasında baxıldı. İclasda məsələyə yenidən baxılması və o vaxtadək 1924-cü il 15 oktyabr öncəsi mövcud köhnə vəziyyətin qüvvədə saxlanılması haqqında Cənubi Qafqaz MİK-i qarşısında vəsatət qaldırıldı.⁶⁴

Lakin 1925-ci ilin martın 30-da Cənubi Qafqaz MİK nəzdində torpaq məsələləri üzrə komissiyanın iclasında oktyabr protokollarının təsdiqi və Azərbaycan tərəfinin vəsatətinin rədd edilməsi haqqında qərar qəbul edildi.⁶⁵ Yeri gəlmişkən, həmin qərar komissiyanın sədri S.Kasyan və katibi Onanov tərəfindən imzalanmışdı.

Elə həmin gün Cənubi Qafqaz MİK-in iclası keçirildi. İclasda Kasyanın məruzəsi əsasında torpaq komissiyasının yuxarıda göstərilmiş qətnaməsi təsdiq edildi.⁶⁶

Bu qərar oktyabr sazişlərini qüvvəyə mindirməklə bərabər, «mübahisəli torpaqlar» adlandırdığımız məsələyə hüquqi baxımdan yekun vururdu: o tarixdən etibarən Azərbaycan tərəfinin həmin ərazilərin inzibati cəhətdən özünə tabe etdirilməsinə yönəlmiş bütün söyləri dönmədən rədd edilirdi və rədd cavabının da hüquqi əsası kimi məhz 30 mart 1925-ci il qərarı çıxış edirdi.

3. 1920-ci illərin ikinci yarısı-30-cu illərin əvvəllərində Zaqatala kəndlilərinin Şirəkdən tamamilən sıxışdırılıb- çıxarılması və bunun sosial-iqtisadi nəticələri

Birinci paraqrafta biz 1921-ci ildə N.Nərimanov-F.Maxaradze və M.Hacıyev - B.Mdivani sazişlərinə, habelə Azərbaycan-gürcü komissiyasının 8 noyabr 1921-ci il və 28 yanvar 1922-ci il qərarlarına əsasən bəzi torpaqların Azərbaycana qaytarıldığından bəhs etmişdik. Gürcüstan bu qərarların qəbul edildiyi vaxt yenidən sovetləşmişdi; respublikanın siyasi həyatı qeyri-sabit, sosial-iqtisadi vəziyyəti isə böhranlı idi. Lakin 20-ci illərin ortalarına doğru vəziyyət dəyişmişdi: Gürcüstan, digər sovet respublikaları kimi, nisbətən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf yoluna qədəm basmışdı. Eyni zamanda, 1924-cü ilin avqustunda Gürcüstanda antisovet çıxışı yatırıldıqdan sonra respublikanın siyasi həyatı da

sabitləşmişdi. Sadalanan amillər Gürcüstan hökumətinə Zaqfederasiya çərçivəsində qonşuları ilə münasibətdə daha inamlı hərəkət etmək imkanı verirdi. Həmçinin artıq qeyd etdiyimiz kimi, respublikada gerçəkləşdirilən aqrar islahat gedişində təsərrüfata yararlı torpaq massivlərinə olan ehtiyac gürcü hakimiyyətini yeni mənbələr axtarışına sövq edirdi.

Qeyd etdiyimiz amil və səbəblər fonunda 20-ci illərin ortalarına doğru Gürcüstanın rəsmi dairələri Azərbaycanla həll edilmiş, həmçinin hələ də qalmaqda olan torpaq mübahisələrinin öz lehinə dəyişdirilməsi və ya çözümü istiqamətində söylərini gücləndirmişdi. Bu vəziyyəti M.C.Bağırov 1925-ci ilin noyabr müşavirəsində belə təsvir edirdi: «Gürcü yoldaşlar bir sıra məsələlər qaldırıblar ki, o zaman bizim yoldaşlar (yəni 1921-ci ildə sazişlərə imza atan və komissiyanın işində iştirak edən gürcü səlahiyyətliləri - Ş.R.) səhvə yol vermişlər və bu qərarlar yekun deyil. Və hətta siz gürcü xəritəsinə baxsanız görürsünüz ki, bu sazişlər üzrə bizə keçmiş bütün sahələri özlərinə qatıblar və özü də bizim nöqtəyi-nəzərimizcə ən mübahisəsiz sahələri belə onlar mübahisəli kimi qələmə vermədən öz ərazilərinə daxil etmişlər və bizim və gürcü kəndliləri arasında bütün mübarizə, bütün davadalaş da məhz elə bu məntəqələrdə (söhbət Eldar düzündəki, habelə Qazax-Sığnaq və Zaqatala-Sığnaq qəzaları arasında mübahisələrdən gedir -Ş.R.) baş verməkdədir».⁶⁷

Yeri gəlmişkən, 20-ci illərdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında 8 mübahisəli torpaq məsələsi mövcud idi: Çiaur meşəliyi, Şirək çölünün Alazanyanı vadisi, Eldar düzündə sahələr, Vaşlovani və Buğa adlanan sahələr, İori (Qabırri) kənarı rayon, Çatma çölü, Aramdərə və Bodbi pay torpaqları, David-Qareci monastırı rayonu.

Çiaur meşəliyi və Alazanyanı vadi ilə əlaqədar sazişlər və onların Cənubi Qafqaz MİK-i tərəfindən təsdiqlənməsi digər Azərbaycan-gürcü torpaq mübahisələrinin analoji şəkildə həllinə yol açmışdı. Məsələn, 1925-ci ilin aprelin 17-də Gürcüstan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı (XTK) Cənubi Qafqaz MİK-in torpaq komissiyasına müraciət edərək, David-Qareci rayonunda sərhədin yenidən baxılması haqqında məsələ qaldırdı. Gürcü tərəfinin fikrincə, 1921-22-ci illərdə qarışıq komissiyada GSSR-dən olan təmsilçilər həmin rayonda sərhəd müəyyən edilərkən, guya Gürcüstan vətəndaşlarının faktiki istifadəsində bulunan otlaqların bir qisminin Azərbaycana keçməsinə nəzərə almamışdılar. Ona görə də həmin rayonda sərhəd təshih edilməlidir.

1925-ci ilin oktyabrın 6-da Cənubi Qafqaz MİK Kiçik Rəyasət Heyəti arxeoloji sərvət kimi David-Qareci monastırının mühafizəsinin zəruri hesab edilməsi haqqında qərar çıxardı. Qərarda, həmçinin ASSR və GSSR MİK-lərinə abidənin mühafizəsinə dair birgə tədbirlər görmək həvalə edilirdi.

Yeri gəlmişkən, monastır kompleksi Azərbaycan ərazisi olsa da, faktiki olaraq Gürcüstanın təyin etdiyi keşişlər tərəfindən idarə olunurdu. Bu keşişlər də çox vaxt özlərini təhrikedici aparırdılar. Məsələn, 1925-ci ildə Şıxlı kəndinin

sakinləri monastır rayonunda torpaqlarını becərmək istədikdə, monastırın baş keşişi Abaşidzenin təhrik etdiyi bir qrup gürcünün müqaviməti ilə üzləşmişdi.

Azərbaycan tərəfinin bu məsələdə mövqeyi 1921-ci il sazişinə əsaslanırdı. Onun fikrincə, monastır Azərbaycan tərkibində qalmaqla mühafizəsi hər iki respublika tərəfindən həyata keçirilə bilər. Monastır torpaq sahibliyi isə ASSR qanunvericiliyinə müvafiq qaydada kökündən ləğv olunmalı idi. David-Qareci monastırına dair Cənubi Qafqaz MİK-i tərəfindən yekun qərarlar 1927-29-cu illərdə verilmişdi. Elə digər torpaq mübahisələrinin də həlli təxminən həmin dövrə təsadüf edirdi. Yeri gəldikcə biz bu və digər mübahisəli torpaq məsələsinin üzərinə qayıdacağıq.

Bəhs etdiyimiz torpaq mübahisələrinə gəldikdə isə, gürcü tərəfi gündəlikdə duran birinci məsələni həll etdikdən –əraziləri özünə birləşdirdikdən sonra həmin rayonları sosial-iqtisadi baxımdan özününküləşdirməyə başlamışdı.

Alazanyanı vadidə gürcü hakimiyyət orqanları zaqatalalıların təsərrüfat hüquqlarını müntəzəm surətdə pozurdu. İlk növbədə Sığnaq qəza icraiyyə komitəsi 28 oktyabr 1924-cü il aktı ilə nəzərdə tutulan sahələrin Zaqatala kənd icmalarına verməkdən müxtəlif bəhanələrlə ya imtina edir, ya da gecikdirirdi.⁶⁸ Bu cür hərəkət etməklə gürcü tərəfinin başlıca məqsədi əkin kampaniyasına maneələr yaratmaq və hətta onu pozmaq idi.

Digər tərəfdən gürcü hakimiyyəti Şirəkdəki otlaqlardan istifadəyə görə Zaqatala kəndlilərindən böyük məbləğdə vergi ödəmələrini tələb edirdi, əks təqdirdə onları ölüşə buraxmayacağı ilə hədələyirdi.⁶⁹

Gürcü hakimiyyət orqanlarının zaqatalalıların Şirək çölündən (növbəti paraqrafda görəcəyimiz kimi, həmçinin Çiaur meşəliyindən) metodik xarakter almış sıxışdırıb çıxarma kursu Azərbaycanın rəsmi dairələrini məsələyə yenidən baxmağa sövq edirdi. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan hökuməti 1924-cü il oktyabr sazişlərini ratifikasiya etməmişdi: o, sadəcə baş vermiş fakt qarşısında qoyulmuşdu.

1925-ci ilin sonlarında Azərbaycan SSR XTK qonşu respublikalarla torpaq mübahisələrinə dair münasibətini əks etdirən geniş arayış hazırlamışdı. Onun Alazanyanı vadiyə dair hissəsində deyilirdi ki, «komissiyanın (Balabanov komissiyasının - Ş.R.) torpaq istifadəsi haqqında əldə etdiyi nəticələr onların əsasında müəyyən qərar çıxarmaq üçün həddən ziyadə qeyri-dəqiqdir; ASSR vətəndaşlarının GSSR ərazisi daxilində torpaq istifadəsi hüququ ilə respublikalar arasında sərhədi Alazan çayı üzrə təsbit etmiş qərar məsələnin həlli olmayıb, yalnız ASSR vətəndaşlarının xeyrinə olmayan mübahisə ocağının yaradılmasıdır».⁷⁰

Arayışda sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün bu və ya digər respublikanın vətəndaşlarının torpaq istifadəsinə dair daha dəqiq və etibarlı bilgilərin əldə olunması zəruriliyi də vurğulanırdı.

Sözügedən materiallar 1926-cı ilin noyabrın 30-da Azərbaycan MİK sədri S.Ağamalıoğluğunun sədrliyi altında keçirilmiş müşavirəyə təqdim olundu. Biz

yuxarıda həmin tədbirdə M.C.Bağırovun nitqindən bəzi fraqmentlər gətirmişdik. Orada çıxış edən digər nətiqlər də analoji fikirlər söyləmişdilər.

Müşavirənin təklifi ilə Azərbaycan MİK Rəyasət Heyəti özünün 1925-ci ilin 12 dekabr iclasında həll edilmiş bəzi sərhəd məsələlərinə, o cümlədən Alazanyanı vadi məsələsinə yenidən baxılması haqqında Cənubi Qafqaz MİK-i qarşısında vəsatət qaldırdı. Bu vəsatətə Cənubi Qafqaz MİK-in Rəyasət Heyəti 1926-cı ilin martın 15-də baxdı. Rəyasət Heyəti torpaq komissiyasına vəsatətdə irəli sürülmüş məsələlərlə bağlı öz rəyini təqdim etməyi tapşırırdı.⁷¹

Məsələnin yenidən gündəliyə çıxarılması ilə əlaqədar 1926-cı ilin aprelində Azərbaycan XTK torpaq mübahisələrinə dair yuxarıda qeyd olunan arayışla bir daha çıxış etdi. Yeri gəlmişkən, arayışda səslənən fikirlər sonrakı illərdə də Azərbaycan tərəfinin mübahisəyə dair rəsmi qənaətlərində əksini tapmışdı. Məsələn, Azərbaycan MİK-nin xüsusi komissiyasının 1927-ci ilin yanvarın 3-də olmuş iclasında analoji rəy səslənmişdi: iclas, Cənubi Qafqaz MİK-nə əzam olunacaq Azərbaycan nümayəndəsinə Şirək məsələsində aşağıdakı göstərişi əldə rəhbər tutmağı tövsiyə edirdi: «28 oktyabr 1924-cü il komissiyasının yalnız eskiz çertyojuna əsaslandığı, özü də bu zaman Zaqatala qəzasının kənd cəmiyyətlərinin... torpaq istifadəsini tamamilə aydınlaşdırmadığını nəzərə alaraq, mübahisəli rayonun dəqiq təhqiqinin icrasına təkid etmək və yalnız bu cür təhqiqatdan sonra torpaq sahələrinin bu və ya digər respublikaya mənsubiyyəti məsələsini həll etmək».⁷²

1926-cı ilin dekabrın 6-da Zaqatala qəza icraiyyə komitəsi Cənubi Qafqaz MİK-nə vəsatətlə müraciət etdi. Vəsatətdə Şirək çölündə bu qəzanın sakinləri ilə gürcü maldarları arasında torpaq istifadəsi zəminində baş verən ixtilafların həlli xahiş olunurdu.

Vəsatətə 1927-ci ilin yanvarın 12-də Cənubi Qafqaz MİK-in respublikalar arasında torpaq, meşə və su istifadəsinə dair mübahisələrin həlli üzrə komissiyası baxdı. Komissiya Azərbaycan tərəfinə qısa zaman ərzində Şirəkdə, Alazanyanı vadidə torpaq məsələsinin vəziyyəti haqqında məruzə təqdim etməyi tapşırırdı. Məruzədə sözügedən rayonda Zaqatala qəzasının hansı kəndlərinin torpaq istifadəsinə malik olduğu, həmin torpaqların sahəsi və tutduğu ərazi, hansı hakimiyyət orqanları və hansı şərtlərlə icarəyə verildiyi, torpaq istifadəçiləri arasında hansı anlaşılmazlıqların yarandığı və s. bu kimi məsələlər barədə məlumat verilməsi təklif olunurdu.⁷³

Yanvarın 24-də Azərbaycan xalq torpaq komissarı vəzifəsini icra edən İ.Datiyev (o, Bünyadzadə olmadığı zaman onu əvəz edirdi) Zaqatala qəza torpaq şöbəsi müdiri D.Nəsibova yeddi sualdan ibarət sorğu vərəqəsini ünvanladı.⁷⁴

Sorğu ilə əlaqədar D.Nəsibov ətraflı cavab məktubu hazırlamışdı. Həmin məktub Zaqatala qəza icraiyyə qəza komitəsinin 1924-ci ilin yanvarın 15-də olmuş iclasında təsdiq edildi. İclas, «kəndlilərin Şirək məsələsinin qeyri-düzgün həlli üzündən böyük narazılıq ifadə etdiklərini nəzərə alaraq», Azərbaycan MİK-dən ali

hakimiyyət instansiyaları qarşısında məsələni yenidən baxılmaya çıxarmağı bir daha xahiş etdi.⁷⁵

1927-ci ilin fevralın 27-də D.Nəsimov sözügedən məktubunu Azərbaycan XTK-na göndərdi.⁷⁶ Bu təliqənin dəyərliyi ondan ibarətdir ki, orada Alazanyanı vadidə indiki Zaqatala və Qax rayonu sakinlərinin malik olduqları torpaqların həcmi, 1924-cü ilin oktyabrından 1927-ci ilin əvvəlinədək, yəni cəmi 2 il ərzində itirilmiş torpaqların hər kənd cəmiyyəti üzrə sahəsi, qəzanın torpaqdan tamamilə məhrum kəndləri, torpaq istifadəsinin xarakteri və s. haqqında dolğun olmasa da, kifayət qədər maraqlı faktlar ehtiva olunur.

Nəsimov 1924-cü ildən qəzanın Şirək çölündən tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmış 13 kəndin adlarını sadalayır: Muğanlı, Varxiyan, Padar, Qandax, Yengiyən, Kəpənəkçi, Mosul, Kürdəmir, Kötüklü, Çardaxlı, Tasmalı, Muxax, Sabunçu (bir başqa sənəddə bu siyahıya daha dörd kəndin adı əlavə olunur: Almalı, Kiçik Lahic, Lələli, Qorağan⁷⁷). Adı çəkilən kəndlərin əllərindən alınan torpaqların ümumi sahəsi, Nəsimovun məlumatına görə, 8438 desyatin (9218,5 hektar) təşkil edirdi.

Qəzanın Alazan çayı hövzəsində yerləşən digər kəndləri isə torpaqların yalnız kiçik hissəsini istifadələrində saxlaya bilmişdilər. Məsələn, əvvəllər Şirək çölündə 1600 des. torpağı olan Əliabad kəndinin 1927-ci ildə cəmi 500 desyatini qalmışdı. Bu kəndin vadidə yerləşən 40 binəsindən 30-u ləğv edilmişdi. Analoji halla başqa kəndlər də üzləşmişdi.

Arayışda, həmçinin qeyd olunurdu ki, yuxarıda göstərilən torpaq sahələrindən əlavə, Zaqatala qəza torpaq şöbəsinin Şirək düzündə 7750 des. (8466,8 ha) otlaq fondu da var idi ki, 1924-cü ildən etibarən o da gürcü hakimiyyətinin sərəncamına keçmişdi.

Zaqatala Qəza İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti 1927-ci ilin fevralın 5-də olan iclasında Cənubi Qafqaz MİK-in torpaq komissiyasına müraciət etdi.⁷⁸ Sözügedən qurumun məsələyə yenidən baxmağın zəruriliyinə inandırmaq məqsədi ilə Zaqatala rəsmiləri aşağıdakı dəlilləri təqdim edirdilər: 1) Vadi «bütün sənədli məlumatların təsbit etdiyi kimi (bax: 1905-ci ilin 5 verstlik xəritəsi, bu vadinin 1887-ci ildə Zaqatala qəzası kəndləri arasında bölüşdürülməsi xəritəsi), xatirəgəlməz çağlardan etibarən Zaqatala mahalının ayrılmaz hissəsi olmuşdu». 2) «Zaqatala qəzasının Əliabad, Almalı və tamamilə torpaqsız Muxax rayonlarının əhalisinin taleyi bu vadiyə asılıdır» - öncə qeyd etdiyimiz kimi, göstərilən rayonların əkin və öyrüş sahələri, demək olar ki, müstəsna olaraq Şirək çölündə yerləşirdi. 3) «Gürcü əhalisinin həmin sahələrə ehtiyacı qeyri-mühüm dərəcədədir. Gürcü hökuməti bu vadiyə əsas etibarını onu gəlmə tuşın maldarlara icarəyə vermək məqsədi ilə iddia edirdi». 4) Və ən nəhayət, mübahisəli ərazi «Əliabad dairə icraiyyə komitəsi iqamətgahının 3 verstliyində və Zaqatala qəza mərkəzinin 18 verstliyində yerləşir, halbuki onu Krasniye Kolodsidən (indiki Siteli-Skaro Ş.R.) 25 verst, Sığnaq qəza mərkəzindən isə 60 verst ayırır».

Göründüyü kimi, təqdim olunan dəlillər tarixi, təsərrüfat və inzibati (bax: 4-cü dəlil) mülahizələrə söykənirdi. Onlardan vadinin tarixi mənsubiyyətinə dair qisminin qəbul olunma şansı az idi, çünki, qeyd etdiyimiz kimi, ali hakimiyyət qərar qəbul edərkən tarixi mülahizəyə önəm vermirdi.

Zaqatala qəza hakimiyyətinin bu vəsatəti ilə əlaqədar 1927-ci ilin aprelin 11-də Cənubi Qafqaz MİK-in torpaq komissiyası, aprelin 20-də isə MİK-in özü Azərbaycan MİK-ə müraciət etdi. Orada məsələyə dair Azərbaycan ali hakimiyyət orqanının rəyi soruşulurdu.⁷⁹

Cənubi Qafqaz MİK-in 11 may tarixli təliqəsində isə Zaqatala qəzası kəndlərinin torpaq təminatına dair bilgilər xahiş olunurdu.⁸⁰

Tezliklə tələb olunan məlumatları Zaqatala qəza torpaq şöbəsi Azərbaycanın xalq torpaq komissarlığına təqdim etdi. Gətirilən bilgilər Zaqatalanın kənd cəmiyyətlərinin 1924-cü ilin oktyabrından etibarən tam və qismən məhrum olduğu torpaq sahələrini yetərinə təsvir edirdi. Onların əsasında biz aşağıdakı cədvəli tərtib etmişik.

Cədvəl 2.

Zaqatala kəndlərinin Şirək çölündə 1920-ci illərin ortalarında məhrum olduqları torpaq sahələri⁸¹

Torpaq sahələri, №	Zaqatala qəzasının hansı kənd cəmiyyətlərinə məxsus idi	1924-cü ildən etibarən hansı təsərrüfat subyektinə keçdi	Zaqatala qəzası kəndlərinin kənd təsərrüfatı dövriyyəsinin azalması (1924-cü illə müqayisədə, %-lə)
№ 674, 675, 677	Muğanlı, qismən Almalı	№ 674 - Zemo Kedi № 675 - tuşinlər № 677-Arxilo-skalo	Muğanlı - 50% Almalı tamamilə
№ 676, 678	Mosul və Padar (əkinlər və 40 binə)	Zemo və Kvemo Kedi kəndləri və tuşinlər	50%
№ 679, 681	Qandax (əkinlər və 20 binə)	tuşinlər	50%
№ 680	Varxiyan (əkinlər və 40 binə)	Gürcü kəndləri	-

№ 682	Padar (əkinlər. 2 meyvə bağı, 15 binə)	tuşınlər	75%
№ 683	Yengiyan və Kəpənəkçi	tuşınlər	50%
№ 684 685	Mosul (əkinlər və 60 binə)	tuşınlər	Əkin sahələri 60% azalmış
№ 686	Əliabad	4/5 - tuşınlər 1/5 - Əliabad	50%
№687	Kürdəmir və Kiçik Lahıc (əkinlər və 40 binə)	Gürcü kəndləri və tuşınlər	60%
№ 688, 690	Çardaxlı	№ 688 -tuşınlər № 690 - Zəyəm	Əkin sahələrindən tamamilə məhrum olmuş
№ 689	Tasmalı	1/3 Tasmalı 2/3 - tuşınlər	40%
№ 691	Lələli	tuşınlər	Əkin sahələrindən tamamilə məhrum olmuş
№ 692, 701	Lələli və Sabunçu (əkinlər və 30 binə)	№ 692(1/2)-Lələli və Sabunçu № 692(1/2), 701 – tuşınlər	
№ 9693, 695	Muxax	№ 693 Qırmızı Səbətli № 695 –tuşınlər	Əkin sahələrindən tamamilə məhrum olmuş

№ 694	Qorağan	Tuşınlər	Torpaqlardan tamamilə məhrum olmuş
№ 696, 697, 698, 699, 700	Almalı	№ 699, 700 - Almalı №696, 697, 698 - tuşınlər	40%
№ 702	Çardaxlı (40 binə və əkinlər)	Tuşınlər	-
№ 704	Zəyəm (40 binə)	Tuşınlər	50%

Qeyd etməliyik ki, gətirilən rəqəmlər təxmini idi, belə ki, Zaqatala qəzası üzrə torpaq quruluşu tədqiqi həyata keçirilməmişdi.⁸² Torpaq quruluşu işlərinin aparılmaması (qeyd etməliyik ki, hətta 30-cu illərin əvvəllərində də bəzi kəndləri çıxmaqla, vəziyyət əvvəlki kimi qalırdı⁸³) Zaqatala kəndlərinin torpaq hüquqlarının təsirli müdafiəsində özünü mənfəi planda göstərirdi. Bu səbəbdən məsələnin müzakirəsi zamanı Azərbaycan tərəfi dəqiq və rəsmi statistik bilgiler gətirməkdən məhrum olurdu.

Azərbaycan SSR XTK özünün Az.MİK-ə ünvanladığı 12 iyul 1927-ci il və 8 mart 1928-ci il tarixli təliqələrində heç olmasa müvəqqəti, torpaq quruluşu işlərinin görülməsinədək zaqatalalıların Şirəkdə torpaqla təmin edilməsinə təkid edirdi.⁸⁴ Bununla əlaqədar Cənubi Qafqaz MİK nəzdindəki torpaq komissiyası vergi mükəlləfiyyətləri əsasında zaqatalalılara torpaq ayırmağı qərara aldı, lakin onun həyata keçirilməsi üçün heç bir əməli addım atmadı.⁸⁵

Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il fevralın 18-də olmuş iclasında Şirək məsələsinin torpaq mübahisələrinə dair komissiya tərəfindən bir ay müddətinə təhqiq olunması haqqında qərar çıxarıldı.⁸⁶ Müəyyən təhqiqat aparıldı, lakin məsələni yenə də «ölü nöqtədən» tərpətmək mümkün olmadı. Gürcü hökuməti, hətta Balabanov komissiyasının ədalətsiz bölgüsü nəticəsində zaqatalalıların payına düşən 3900 desyatini belə ayırmaq fikrində deyildi. Əksinə, 20-ci illərin ortalarında zaqatalalıları Şirəkdən sıxışdırıb çıxarmaq üçün gürcü hakimiyyəti müxtəlif vasitələrə, o cümlədən cinayət əməllərinə əl atırdı; məsələn, Əliabad rayonu kəndlilərinin şahidliklərinə görə, Şirək çölündə onlara qarşı quldurluq və qarətliklə məşğul olan silahlı tuşınlər Sığnaq qəza hakimiyyətinin qeyri-aşkar himayəsi altında idi.⁸⁷

1928-ci ilin noyabrın 19-da Cənubi Qafqaz MİK-in qərarı ilə sərhədyanı mübahisələrin və otlaq məsələlərinin qəti həlli üçün xüsusi komissiya təşkil

olundu. Komissiyanın 1931-ci ilin iyulun 6-da olmuş müşavirəsində Şirəklə bağlı məsələyə baxılsa da, konkret qərar çıxarılmadı.⁸⁸

1930-cu illərin əvvəllərində Şirək məsələsinin yenidən gündəliyə daxil edilməsi, fikrimizcə, regionda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı idi.

Kollektivləşdirmə SSRİ-də çox qısa bir müddət ərzində sənaye modernləşdirilməsinin gerçəkləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlmişdi. Bununla əlaqədar xaricə idxal ediləcək qiymətli kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsinə, ilk növbədə də taxılcılığın inkişafına xüsusi diqqət verilmirdi.⁸⁰

1931-ci ilin yazında Azərbaycan elliklə kollektivləşdirmə mərhələsinə qədəm basmışdı.⁹⁰ Dövlət yeni təşkil olunmuş kolxozlar qarşısında əkin sahələrinin genişləndirilməsi, dənli və qiymətli bitki növlərinin məhsuldarlığının artırılması kimi vəzifələr qoymuşdu.

1930-cu ilin avqustunda təşkil olunmuş Əliabad rayonu üçün 1931-ci ilə dair təsərrüfat planı bir neçə dəfə dəqiqləşdirilərək, sonunda aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunmuşdu: 6000 hektar payızlıq taxıl, 2000 hektar pambıq və 5000 hektar digər texniki bitkilər.⁹¹ Pambıq, soya, tütün kimi bitkilər rayonun kənd təsərrüfatı üçün tamamilə yeni idi.

Göründüyü kimi, rayon təsərrüfatları qarşısında olduqca ciddi rəqəmlər qoyulmuşdu, halbuki Alazanyanı vadidəki torpaqların Gürcüstana keçməsi və zaqatalalıların ərazidən uzaqlaşdırılması nəticəsində Əliabad rayonunun cəmi 7871 hektar əkin sahəsi qalmışdı.⁹² Bu zaman rayonun hər kəndli təsərrüfatına cəmi 0,88 hektar şumluq torpaq düşürdü.⁹³

1931-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Əliabad rəhbərliyi hökumətə Şirək düzündə torpaq sahələrinin ayrılması xahişi ilə iki dəfə müraciət etmişdi.⁹⁴ Müraciətlərdə torpaq mübahisəsinin yaxın vaxtlarda həll olunmayacağı təqdirdə rayonun plan tapşırıqlarını yerinə yetirə bilməyəcəyi vurğulanırdı. Həmçinin 1924-cü ildən etibarən torpaq sahələrindən məhrum olma nəticəsində Əliabad rayonunda maldarlığın məhv olma təhlükəsi ilə üzləşdiyi qeyd edilirdi.

Yeri gəlmişkən, məsələnin müsbət həll olunacağı halda əliabadlılar Alazanyanı vadidə buğda, rayonun özündə isə müxtəlif qiymətli texniki bitkilər (pambıq, soya, yerfindiyi və s.) yetişdirməyi planlaşdırırdılar.⁹⁵

Bir başqa sənəddə deyilirdi ki, Şirəkdə, Alazan çayı sahilində Əliabad və digər kəndlərin barama qurdu yetişdirmək üçün əkdikləri tut ağacları erməni Qırmızı Səbətli kəndinin ixtiyarına keçmişdi. Ermənilər tut meşəliyini özününküləşdirdikdən sonra, həmin ağacların barama toxumlarını baha qiymətə əliabadlılara satırdılar.⁹⁶

Əliabad rəhbərliyinin müraciəti ilə əlaqədar Azərbaycan MİK sədri S.M.Əfəndiyev 1931-ci ilin oktyabrın 28-də xalq torpaq komissarlığının müfəttişi M.Şəfiyevdən Tiflisə ezam olunmağı xahiş etdi. Müfəttişə Əliabad rayonu

kəndlilərini payız əkinini planını yerinə yetirmək üçün müvəqqəti olaraq Şirəkdə torpaq sahələri ilə təmin etmək imkanlarını araşdırmaq tapşırılmışdı.⁹⁷

Şəfiyev Tiflisdə məsələnin Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1931-ci ilin 2 noyabr iclasında baxılmasına nail olur: orada Əliabad rayonunda həmin mövsüm payız əkinini təmin etmək məqsədi ilə MİK üzvü Maskuliyanın sədrliyi altında xüsusi komissiya təşkil edilir.

Komissiya Şirək düzündə Əliabad kəndlilərinin torpaqla təmin etmək imkanlarını araşdırdı.⁹⁸ Araşdırma nəticəsində gürcü hökuməti tərəfindən 1924-cü il sazişlərinin pozulması və əliabadlıların vadidən çıxarılması faktı bir daha aşkar edildi.

Maskuliya komissiyası sadəcə bir - 1931-ci ilin payız mövsümü üçün Muğanlı, Əliabad, Varxiyan, Mosul, Tasmalı, Lələli, Zəyəm kəndləri üçün 688, 689, 690, 691 və 692 №-li sahələrdə 2275 hektar torpaq ayırdı. Göstərilən sahələrin təqribən 1000 hektarını şumluq, qalanını isə otlaqlar təşkil edirdi.

Göründüyü kimi, komissiyanın ayırdığı torpaqların sahəsi, hətta Balabanov komissiyasının zaqatalıların üçün nəzərdə tutduğu normativlərdən aşağı idi. Həmçinin Maskuliya komissiyasının bu qərarı müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

Komissiyanın işində fəal iştirak etmiş M.Şəfiyev Bakıya qayıtdıqdan sonra Azərbaycan MİK Rəyasət Heyətinin 1931-ci il 24 noyabr iclasında geniş məruzə etdi. Onun məruzəsi əsasında iclas Cənubi Qafqaz MİK-dən mübahisəyə qəti şəkildə son qoymaq xahişi ilə müraciət etdi.⁹⁹

Əliabad rayonu torpaq şöbəsinin sədrinin Azərbaycan XTK-na 1932-ci ilin yanvarın 21-də göndərdiyi məktubdan bəlli olurdu ki, Sığnaq rəhbərliyi və gürcü əhali Maskuliya komissiyasının qərarına əməl etmək fikrindən uzaqdır: azərbaycanlı kolxozçular Şirəkdə onlar üçün ayrılmış sahələrdən yenə də istifadə edə bilməmişdilər.¹⁰⁰

1932-ci ilin martın 2-də Cənubi Qafqaz MİK-in Kiçik Rəyasət Heyəti Alazanyanı vadidə torpaq mübahisəsinin qəti surətdə nizamlanması üçün ZSFSR xalq torpaq komissarı müavini Mamaladzenin sədrliyi altında yeni bir komissiya təşkil etdi. Onun tərkibinə hər iki respublikanın XTK nümayəndələri (Azərbaycan tərəfini M.Şəfiyev təmsil edirdi), Əliabad və Sığnaq hakimiyyət təmsilçiləri və başqa şəxslər daxil edilmişdi.¹⁰¹

1932-ci ilin martında M.Şəfiyev komissiyaya ətraflı məruzə təqdim etdi.¹⁰² Orada mübahisənin əvvəlki tarixçəsi verilirdi və Maskuliya komissiyasının məlum qərarının həyata keçirilməməsi faktı konstataasiya olunurdu. Şəfiyevin sözlərinə görə, Sığnaq rayon hakimiyyəti, hətta Əliabad sakinlərinin qismən şumladıkları 250 hektar torpağı belə əkməyə icazə verməmişdi. Bu zaman gürcü tərəfi mövqeyini onunla izah edirdi ki, Şirək çölü Gürcüstanın qoyunçuluq təsərrüfatı üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Şəfiyev məruzəsində Alazanyanı vadinin bir hissəsinin Əliabad və Zaqatala kəndlilərinin təsərrüfat sərəncamına verilməsi zərurətini kolxoz

quruculuğu prosesi ilə əlaqələndirirdi: «Əliabad rayonunun kolxozları və əməkçi kəndliləri... əgər bu çağadək (1924-cü ildən sonrakı vəziyyət nəzərdə tutulur - Ş.R.) bu vadidə ildə 70-100 hektar əkin sahələrinə malik idilərsə, indi onu heç olmasa 2000 hektara qədər genişləndirməlidirlər, belə ki, onların kənd təsərrüfatının əsası bundan asılıdır... 1930-cu ilədək bu rayon özünün bütün torpaqlarını (8000 hektaradək) müstəsna olaraq buğda, arpa və qarğıdalı əkinində istifadə edirdi... 1931-ci ildən etibarən partiya və hökumətin intensiv texniki bitkilərə xüsusi əhəmiyyət verməsi ilə əlaqədar buğda becərilməsini düyü, yerfındığı, tütün və s. ilə qismən əvəz etmək lazım gəldi... Düyünün daxil edilməsi və bu illər ərzində əhalinin müvafiq surətdə artması rayon qarşısında vəziyyətdən çıxış yolunu axtarmaq məsələsini qoydu; belə çıxış yolu 1920-ci ilə qədər olduğu kimi, vadicən istifadədir».

Şəfiyevin məruzəsində səslənmiş faktlar Zaqatala rayon icraiyyə komitəsinin Cənubi Qafqaz MİK-nə 1932-ci ilin mayın 23-də ünvanladığı təliqəsində gətirilən bilgilərlə də təsdiqlənirdi.¹⁰³ Orada rayonun kənd təsərrüfatları üçün Şirəkdə torpaq ayrılması gərəkliliyi belə əsaslandırılırdı (nömrələmə bizimdir): 1) Rayonda düyü becərilməsinə başlanılmışdır, bu bitki isə ikiqat sahə tələb edir. 2) Əliabad və qonşu kəndlər ovalıqda yerləşdiyindən, həm içmək, həm də təsərrüfat məqsədləri üçün lazım olan suyu yaxınlıqdakı meşəlikdən və kolluqdan alır. Ona görə də Əliabadın bu meşə və kolluqdan heç olmasa bir neçə yüz hektar təmizləyərək, öz şumluq və otlaqlarına qatmaq imkanı yoxdur, çünki belə olan halda su da qeyb olacaq. 3) Əhali ilbəl artır və yaxın perspektivdə müstəsna surətdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olacağı gözlənilir.

Təliqənin sonunda 3-4 min hektar istisna olmaqla, Alazanyanı vadinin bütünündə Zaqatala rayonuna verilməsi xahiş olunurdu.

Bu arada Mamaladze komissiyasının da fəaliyyəti əməli nəticə vermədi. 1932-ci ilin aprelin 11-də onu növbəti komissiya əvəz etdi. Onun da ömrü uzun olmadı: o, Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1932-ci il 7 avqust tarixli qərarı ilə ləğv edildi.¹⁰⁴

Nəhayət, 1932-ci ilin avqustun 27-də Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin iclasında Şirək düzündəki torpaqlar məsələsi, bizim təxminlərimizə görə son dəfə müzakirə olundu və məsələyə dair qətnamə qəbul edildi.¹⁰⁵

Qətnamənin artıq ilk bəndi çıxarılmış qərarın ədalətsiz xarakterindən xəbər verirdi: «Alazanyanı vadinin (Şirəkin) Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 30 mart 1925-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş ərazi mənsubiyyəti məsələsinin yenidən baxılması haqqında təklif qəti surətdə rədd edilsin».

Qətnamənin digər bəndləri də Zaqatala və Əliabad kəndlilərinin mənafələrinə etinasızlıq ruhunda tərtib edilmişdi. Məsələn, 1924-1932-ci illərdə Zaqatala rayonu kəndlilərinin, sadəcə, 2348 ha-dan məhrum olması iddia olunurdu. Bu, çox güman ki, Balabanov komissiyasının normativləri əsasında irəli sürülmüş təxmin idi və Şirəkdəki təsərrüfat reallıqlarına tamamilə məhəl qoymurdu. Əslində,

qeyd etdiyimiz kimi, 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan kəndliləri Alazanyanı vadidə 16000 hektardan artıq torpaq itirmişdilər.

İkincisi, qətnamədə, hətta 2348 hektardan məhrum olma hadisəsi belə zaqatalıların həmin torpaqları guya gürcülərə satması, yaxud da könüllü güzəştə getməsi kimi qələmə verilirdi.

Bu iddia həqiqətə büsbütün zidd idi. Zaqatala kəndlilərinin və hakimiyyət təmsilçilərinin öncə iqtibas gətirdiyimiz çoxsaylı müraciət və xahişlərində torpaq çatışmazlığı faktı və bununla əlaqədar Şirəkdəki sahələrin onlar üçün fəvqəladə təsərrüfat əhəmiyyəti dönə-dönə qeyd edilmişdi. Vaxtilə Şirəkdə torpaq sahələrinin icarəyə verilməsinə nəzarət edən Lisenko adlı bir şəxsin etirafına görə, 1920-ci illərin sonu -30-cu illərin əvvəllərində Əliabad bölgəsinin kəndliləri Şirəkdəki torpaqlardan məhrum olma nəticəsində real aclıq keçirirdilər və səfalətə yuvarlanmışdılar. Əhali arasında bu zəmində hökumətdən narazılıq artmaqda idi.¹⁰⁶ Belə bir şəraitdə Əliabad bölgəsi kəndlilərinin gürcülərə torpaq satması və ya icarəyə verməsi absurd olardı.

27 avqust qətnaməsinin 4-cü bəndində Zaqatala kənd təsərrüfatlarına yalnız müvəqqəti olaraq 600-1000 hektar əkin üçün torpaq ayrılması nəzərdə tutulurdu. Əvvəla, yeni norma hətta Maskuliya komissiyasının normasından (2275 ha) da aşağı idi. İkincisi, bu halın belə müvəqqəti olması zaqatalıların uzunmüddətli maraqlarına etinasızlığın növbəti təzahürü idi.

Yeri gəlmişkən, qətnamənin 3-cü və 4-cü bəndləri arasında uyğunsuzluq nəzərə çarpırdı: 3-cü bəndə əsasən, «Sığnaq rayon icraiyyə komitəsinə Zaqatala rayonu kəndlilərinin... 30 mart 1925-ci il qərarında nəzərdə tutulmuş hüdudlarda əmək istifadəsini bərpa etmək təklif olunurdu». Bəlli olduğu kimi, 30 mart 1925-ci il qərarı ilə Alazanyanı vadidə Zaqatala kəndlilərinə daimi əsasda təqribən 4000 hektar torpaq verilirdi. Halbuki 27 avqust qətnaməsinin 4-cü bəndi ilə, qeyd etdiyimiz kimi, analoji məqsədlər üçün ən yaxşı halda cəmi 1000 hektar, özü də müvəqqəti olaraq ayrılmalı idi.

Üçüncü bənd hüquqi baxımdan da qüsurlu tərtib olunmuşdu. Məsələn onda idi ki, 1925-ci ilin aprelin 14-də qəbul edilmiş ZSFSR-in konstitusiyasının birinci və ikinci fəslinə əsasən, Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanları - Şuralar qurultayı və MİK respublikaların ən müxtəlif hakimiyyət instansiyalarının qərarlarını ləğv edə bilərdi; respublika MİK-ləri və onların Rəyasət Heyətləri isə ali hakimiyyətin qərarlarını ləğv etmək hüququndan məhrum idi.¹⁰⁷ Deməli, nəinki Sığnaq rayonu hakimiyyəti, ümumiyyətlə, Gürcüstan rəhbərliyi birtərəfli qaydada 30 mart 1925-ci il qərarını dəyişdirə bilməzdi.

Əslində gürcü hakimiyyətinin 30 mart qərarına etinasız münasibəti antikonstitusion akt olub, Cənubi Qafqaz hökumətinin müvafiq reaksiyasını doğurmalı idi. Lakin, görünür, gürcü rəsmiləri konstitusiyaya zidd hərəkətlərinə hakimiyyət yuxarılarında təmsil olunmuş himayəçilərindən «xeyir-dua» almışdılar.

27 avqust qətnaməsinin son iki bəndi *də* gürcü maraqlarına cavab verirdi. 5-ci bənddə vadidə Zaqatala kəndlilərinə şumluq ayırarkən gürcü maldarlarının suya olan yolunu bağlamamaq bir şərt kimi irəli sürülürdü. 6-cı bənddə isə Zaqatala və Sığnaq RİK-lərinə qərarla bağlı əhali arasında kütləvi izahat işi aparmaq, ortaya çıxan biləcək məsələlərin yerindəcə operativ həlli üçün məsul təmsilçi ayırmaq, subarenda (vasitəli icarə) ilə mübarizə aparmaq tövsiyə olunurdu.

Yeri gəlmişkən, gürcü tərəfinin məsələyə dair arqumentasiyasına da toxunmaq istərdik. Biz artıq qeyd etmişdik ki, gürcü rəsmiləri Şirək çölünün Gürcüstana birləşdirilməsini müstəsna olaraq iqtisadi mülahizələrlə əsaslandırmağa çalışırdılar və bunu öz respublikalarında gedən aqrar islahatla əlaqələndirirdilər. 20-ci illərin sonlarına qədər müxtəlif müşavirələrdə çıxış edən gürcü nümayəndələri Alazyanı vadini Gürcüstanın maldar təsərrüfatı üçün müstəsna əhəmiyyətə malik rayon kimi səciyyələndirərək, ora əkinçilik məqsədi ilə Zaqatala kəndlilərinin buraxılmasını Tiflis, Duşet, Telavi və Sığnaq qəzalarının dağlı əhalisinin müflisləşdirəcəyinə səbəb olacağını iddia edirdilər.¹⁰⁸ 30-cu illərin əvvəllərində, kollektivləşdirmənin fəal mərhələyə qədəm basması ilə onların iddialarında yeni çalar peyda oldu: vadinin Azərbaycana verilməsi Şirəkdəki artıq mövcud sosialist sektorunu çıxılmaz vəziyyətə salacaqdır. Gürcü tərəfinin məlumatına əsasən, 1924-cü ildən sonra zaqatalalıların Şirəkdəki torpaqlarında pambıq və taxılçılıq sovxozları, maldar təsərrüfatları təşkil olunmuşdu. Kollektivləşdirmə gedişində bu təsərrüfatların daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu: məsələn, Şirək sovxozuna 1932-ci ildə 64000 hektar ayırmaq planlaşdırılmışdı.¹⁰⁹

1931-ci ilin sonlarında Sığnaq rəhbərliyi Gürcüstan ali hakimiyyət orqanlarına «Məruzə qeydlərini» ünvanlamışdı.¹¹⁰ Orada Gürcüstanın Alazyanı vadiyə və ümumən Şirək çölünə hüquqlarını əsaslandırmaqlı olan aşağıdakı mülahizəni təqdim olunmuşdu:

1) Məsələnin hüquqi əsası kimi məlum 1924-cü il oktyabr sazişi göstərilirdi, bu zaman həmin sazişə uyğun olaraq 4000 hektarın Azərbaycan kəndlilərinin ixtiyarında saxlanması faktı isə qulaqardına vurulurdu.

2) Şirək düzünün müstəsna təsərrüfat əhəmiyyəti vurğulanırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, orada iri sovxoz fəaliyyət göstərirdi; onun 10000 ha şumluq, 25 ha otlaq sahəsi var idi və torpaq fondunun 64000 ha-ya çatdırılması planlaşdırılırdı. Gürcü tərəfinin mülahizəsinə görə, bu vəziyyət vadinin Azərbaycana verilməsi ehtimalını heçə endirirdi.

3) Şirəkdəki 3 gürcü və bir erməni kəndinin (Yuxarı və Aşağı Kedi, Arxiloskalo, Qırmızı Səbətli) rifahı bilavasitə vadi ilə bağlı idi.

4) 1930-cu ildə Şirəkdə pambıq sovxozu təşkil edilmişdi. Həmin sovxozda daxil Maçxaani, Dzveli, Anaqa, Paniani, Bodbisxevi gürcü maldar kəndlilərinin (çox güman ki, bu kəndlər gəlmə tuşın və başqa dağlılar tərəfindən yaxın zamanlarda salınmışdı) Alazan çayının sahilində qış binələri var idi. Sovxozu

verilən 12000 ha-dan 11000 ha-da bu kəndlərin sakinləri öz mal-qaralarını otarırdılar. Bu səbəbə görə Sığnaq rəhbərliyi həmin maldarlara Şirəkin digər yerində kompensasiya olaraq otlaqlar ayırmaq niyyətində idi.

5) İddia olunurdu ki, 20-ci illərin əvvəllərində Eldar düzü və onun qərbində Çatma çölünün – ümumən 31000 hektar ərazinin Azərbaycana verilməsi nəticəsində Sığnaq rayonu torpaq çatışmazlığı ilə üzləşmişdi. Bu iddia həqiqətə uyğun deyildi. Əvvəla, sözügedən düzlərdə müstəsna olaraq Azərbaycan əhalisi yaşayırdı. İkincisi isə, aşağıda görəcəyimiz kimi, 20-ci illərin ikinci yarısında həmin düzlərdən böyük torpaq massivi - 29277,85 ha kəsilərək, Gürcüstana verilmişdi.

Gətirilən dəlillərə istinadən, gürcü tərəfi Alazanyanı vadidə ən kiçik torpaq sahəsinin belə Azərbaycana güzəştini qeyri-mümkün hesab edirdi. Çox güman ki, gürcü rəsmilərinin arqumentasiyası Cənubi Qafqaz hökumətinin nəzərində Zaqatala kəndlilərinin vadiyə olan tarixi haqları və təsərrüfat ehtiyaclarından daha əhəmiyyətli görünmüşdü və qeyd etdiyimiz kimi, gürcüləri tam təmin edən qərar çıxarılmışdı.

1932-ci ilin avqustun 27-də qəbul edilmiş qərar Şirək çölünün Alazanyanı vadisinin inzibati-siyasi və təsərrüfat mənsubluğu məsələlərinin müzakirəsinə bir növ yekun vururdu. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu proses iki mərhələdən ibarət idi: əgər 1924-cü ilin 17 oktyabr sənədi ilə başa çatmış birinci mərhələdə vadi inzibati cəhətdən Gürcüstana təbə etdirilmişdisə, həmin tarixdən etibarən başlanmış ikinci mərhələdə ərazi gürcü hökuməti tərəfindən iqtisadi cəhətdən mənimsənilmiş, zaqatalalılar isə oradan tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışdı. 27 avqust aktı bu mərhələnin finalı idi; o, Azərbaycan hakimiyyətinin vadiyə qismən də olsa istifadə etməyə dair ümidlərini qəti surətdə puç etdi.

4. 1920-ci illərin ikinci yarısında «Çiaur meşəliyinin» Gürcüstan tərəfindən təsərrüfat baxımından mənimsənilməsi

Digər ixtilaf ocağında - Çiaur meşəliyində də hadisələr bənzər ssenari üzrə cərəyan edirdi.

1924-cü ilin 15 oktyabr protokolunda Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında sərhəd olduqca qeyri-müəyyən təsbit olunmuşdu. Azərbaycan XTK-nın artıq iqtibas etdiyimiz 1925-ci ilin noyabr arayışında deyilirdi ki, «sazişdə... layihələşdirilən sərhədin təsvirində bəzi qeyri-aydınlıqlar nəzərə çarpır. Məsələn, orada bu sayaq ifadələrə rast gəlirik: «sonra bu çayla (Abjit-su ilə - Ş.R.) köhnə çıxıradək, oradan həmin çıxırla düz xətt üzrə şimal-qərb istiqamətində Kvirias-Sxali (Dərin-qobu - Ş.R.) çayının mənsəbindəki kurqana doğru».¹¹¹

15 oktyabr protokolunda ümumi şəkildə təsvir olunan sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi, Çiaur meşəliyində hər iki respublikanın kəndlilərinin torpaqlarının mərzləşdirilməsi üçün Cənubi Qafqaz MİK torpaq komissiyasının torpaq ölçənləri V.Koçmerjevski və V.Çxenkelinin, habelə Azərbaycan və Gürcüstan XTK-larının nümayəndələri P.Qrin və Tsxomelidzenin iştirakı ilə xüsusi komissiya təşkil edildi. O, 1925-ci ilin aprelin 23-dən mayın 5-dək üzərinə qoyulmuş vəzifələri həyata keçirdi.¹¹²

Mərzlənmə nəticəsində 15 oktyabr protokoluna uyğun surətdə sərhəd xətti təsbit edildi. Bu xətt Dərin-qobu çayı üzrə uzanaraq, onun Abjit-su ilə qovuşmasınadək və oradan Ulqam-su çayı üzrə (Abjit-su Dərin-qobu ilə qovuşandan sonra belə adlanırdı) onun Alazana tökülməsinədək müəyyən edilmişdi. Sərhəd xəttinin sağ tərəfində torpaqlar Sığnaq qəzasına, sol tərəfində olan torpaqlar isə Zaqatala qəzasına keçirdi. Mərzləmədə iştirak etmiş Azərbaycan XTK-nın nümayəndəsi P.Qrin onun nəticələrinə tənqidi münasibətini elə həmin akta əlavə edilmiş ayrıca rəydə ifadə etmişdi: «Gürcüstan və Azərbaycan vətəndaşları arasında əməkçi torpaq istifadəsinin sərhədlərinin təsbiti üzrə işlər... tam həyata keçirilməmişdir. Zaqatala qəzası vətəndaşlarının Sığnaq qəzası hüduqları daxilində qalan talalarının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi hələ də qalmaqdadır. Həmin sərhədlərin müəyyən edilməsi son dərəcə vacibdir, çünki hal-hazırda... Laqodex məntəqəsi və Qabaqcöl kəndinin sakinləri arasında böyük çəkişmələr baş verməkdədir».¹¹³

Qrin Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığına 1925-ci ilin mayın 10-da göndərdiyi məruzədə Koçmerjevski-Çxenkeli komissiyasının mərzləmə zamanı yol verdiyi qeyri-dəqiqlikləri göstərməklə yanaşı, Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1925-ci il 30 mart qərarını da ədalətsiz kimi tənqid edirdi: «...Mən hesab edirəm ki, Kvirias-Sxali (Dərin-qobu - Ş.R-) çayından Daşkovo torpaqlarının hüdudu ilə Svıdeba çayınadək və oradan da aşağı Alazan çayınadək çəkilən sərhədin zaqatalalılar tərəfindən etiraz edilməsi tamamilə ədalətli və əsaslıdır, çünki həmin tərəfin sol tərəfində yerləşən torpaqlar - istər talalar, istərsə də onlara bitişik meşə sahələri yalnız Zaqatala qəzası vətəndaşlarının müstəsna istifadəsindədir. Yalnız Sitel-qora (Qarakışı-tala - Ş.R.) talasının müəyyən hissəsi kiçik istisnadır: o, bu mövsüm Sığnaq meşəbəyişi tərəfindən Telavi və Tioneti qəzalarının qoyunçu gürcülərinə otarılma üçün verilmişdir. Ona görə də mən sərhədin Daşkovo torpaqlarından aşağı Svıdeba (Çürülü çay - Ş.R.) çayı üzrə onun Alazana qovuşmasınadək təsbitini düzgün buluram».¹¹⁴

Yeri gəlmişkən, Zaqatala hakimiyyəti təmsilçiləri 30 mart qərarına etiraz əlaməti olaraq komissiyanın işində iştirak etməkdən imtina etmişdilər. Zaqatala QİK sədri Ş.Balacayev Azərbaycan XTK-na teleqram vuraraq, 30 mart qərarına yenidən baxılmasını xahiş etmişdi.¹¹⁵

Qabaqcöllülərin şikayətinə baxmaq üçün Teymur Əliyev və Morçiladzenin sədrliyi altında xüsusi komissiya təşkil olundu. O, 1925-ci ilin

mayın 6-da Laqodexdə toplaşaraq, qətnamə qəbul etdi.¹¹⁶ Ona əsasən, qabaqçöllülər 15 oktyabr protokoluna uyğun olaraq otlaq və şumluqlarla təmin olunmalı idilər. Eyni zamanda, Zaqatala QİK-nə Laqodex meşəbəyliyiinin müvafiq icazəsi olmadan qabaqçöllülərin meşə qırmalarının qarşısını almaq tapşırılırdı.

Qətnaməyə T.Əliyevin məruzəsi əlavə edilmişdi.¹¹⁷ Orada bütün problem Koçmerjevski-Çxenkeli komissiyası tərəfindən sərhəd müəyyənləşdirilərkən, səhvən Dərin-qobu və Qarakişi-tala rayonlarında kiçik sahələrin Sığnaq qəzasına aid edilməsi məsələsinə münəcər olunurdu. Yəni diqqət qabaqçöllülərin narazılıqlarının köklü səbəblərinə deyil, texniki komissiyanın yol verdiyi bu və digər nöqsanlara yönəldilirdi. Yeri gəlmişkən, ikinci dərəcəli məsələləri qabartmaqla problemin mahiyyətini arxa plana çəkmək sonrakı illərdə toplaşmış müxtəlif komissiya və heyətlərin fəaliyyəti üçün də səciyyəvi idi. Halbuki qabaqçöllülərin narazılıqları ayrı-ayrı haqsızlıqlara deyil, bütünlükdə əzəli torpaqlarının Gürcüstana verilməsinə qarşı yönəlmişdi.

T.Əliyevin və P.Qrinin məruzələrində səslənmiş qənaətlər Azərbaycan xalq torpaq komissarı D.Bünyadzadənin Cənubi Qafqaz MİK torpaq komissiyasına 1925-ci ilin iyunun 24-də göndərdiyi təliqəsinin əsasında dururdu.¹¹⁸

Şirək məsələsində olduğu kimi, «Çiaur meşəliyi» məsələsində də Qabaqçöl sakinləri 1924-cü ilin oktyabr sazişinin imzalanmasından sonra gürcü hakimiyyətinin və əhalisinin sistematik təzyiq və sıxışdırmalarına məruz qalırdı. Məsələn, Azərbaycan meşə tresti müdiri Y.Məlikovun 1925-ci ilin sentyabrında xalq torpaq komissarlığına göndərdiyi təliqədə qeyd edilirdi ki, Gürcüstan meşə təsərrüfatı idarəsi Sığnaq qəza milisinə zaqatalalıları Laqodex rayonundakı mübahisəli sahədə ağac qırma işlərinə buraxmamaq haqqında sərəncam vermişdi.¹¹⁹ Gürcü hakimiyyəti, T.Əliyevin məruzəsində də göstərilirdiyi kimi, texniki komissiyanın səhvən Dərin-qobu rayonunda Ulqam-çayın öz məcrasını dəyişməsi ilə əlaqədar kiçik bir sahənin Sığnaq qəzasına aid etməsi faktından yararlanmağa çalışırdı.

Məlikovun təliqəsində sərhədin köhnə məcra üzrə keçirilməsi qanunauyğunluğu əsaslandırılırdı: birincisi, çayın köhnə və yeni məcraları arasında ərazi müstəsna azərbaycanlı əhali ilə məskunlaşmışdı. İkincisi, hətta çarizm zamanında Zaqatala dairəsinin sərhədi kimi köhnə məcra hesab olunurdu.

1925-ci ildən etibarən qabaqçöllülərin Çiaur meşəliyində əkinlərinin, bostanlarının, otlaqlarının məhv edilməsi, yandırılması sistematik xarakter almışdı. Məsələn, 1925-ci ilin iyununda xüsusi komissiya qabaqçöllülərin şikayətlərini araşdırmaq üçün mübahisə rayonuna ezam olunmuşdu. Təhqiqat gedişində bəlli olmuşdu ki, Dərin-qobu məntəqəsində qabaqçöllülərə məxsus bostanların korlanması Sığnaq qəza icraiyyə komitəsinin sədrinin müavini Bayduşvili və Laqodex rayonu torpaq ölçəni Maryaxinin birbaşa əmri ilə baş vermişdi. Həmçinin qabaqçöllülərin Beşkən nahiyəsində, Çürülü-tala məntəqəsində 1,5 des.

bostan sahəsinin gürcü Tamariani kəndinin maldarları tərəfindən tapdalandığı aşkarlanmışdı.¹²⁰ Analoji hal növbəti ildə də təkrarlanmışdı.¹²¹

Əkin və bostanların yandırılması ilə paralel olaraq gürcü əhalisi öz hakimiyyətlərinin himayəsi altında mübahisəli rayonda əkinəyararlı sahələr əldə etmək məqsədi ilə meşəni intensiv surətdə qırmağa başlamışdı. Həmçinin Gürcüstan meşə təsərrüfatı idarəsi də orada meşə tədarükünə girişmişdi. Bu zəmində 1925-ci ilin sonu - 1926-cı ilin əvvəllərində Çiaur məntəqəsində, Beşkən, Çudulu-tala, Vaşlovan adlı yerlərdə qabaqçöllülərlə ağac tədarük edən fəhlələr arasında bir sıra toqquşmalar baş vermişdi. Meşəni özününkü hesab edən qabaqçöllülər fəhlələrin işini dayandırmışdılar. Adi təsərrüfat itilafını Sığnaq və Laqodex milis idarəsi qarətçilik kimi qələmə vermiş və hətta ən yuxarı hakimiyyət orqanlarına hadisə haqqında qərəzli məlumatlar ötürmüşdü.¹²²

Həmin məlumatları yoxlamaq üçün 1926-cı ilin yanvarın sonu - fevralın əvvəllərində hadisə yerinə Zaqatala qəza milis rəisi Səlimov ezam olunur. Onun qənaətinə görə, «...(Laqodex) rayon (milis) rəisinin məlumatına inanmaq olmaz, çünki gürcülər qədimdən bəri bu meşəbri ələ keçirməyə... can atırlar. Ona görə də bu cür səs-küy qaldıraraq, anlaşılmazlıq və böhtan yaradırlar».¹²³

Bir başqa sənədə əsasən, teleqramlardan birinin müəllifi, Laqodex milis rəisi Devidze məsələnin araşdırılması zamanı ona etnik nöqteyi-nəzərdən yanaşmış və bütün suçu qabaqçöllülərin üzərinə atmağa çalışmışdı. Bu şəxs, ümumiyyətlə, Azərbaycan kəndlilərinə millətçi münasibəti ilə seçilirdi. Hələ çarizm dövründən Voronsovka kəndində (gürcülər onun adını dəyişib Çuduani qoymuşdular) hər ilin əvvəlində yarmarka keçirilirdi və Qabaqçöl və Balakən sakinləri də öz məhsullarını orada satırdılar. 1926-cı ildə olmuş yarmarkada Devidze Zaqatala kəndlilərini hamının gözü qarşısında döyərək və təhqir edərək, qovmuşdu.¹²⁴

1926-cı ilin aprelin 16 -18-də Az. ÇEKA Balakən rayonunda xüsusi əməliyyat keçirirdi. Bundan sui-istifadə edən Çuduani və Daşkovo kəndlərinin sakinləri yerli gürcü hakimiyyətinin təhriki ilə Dərin-qobu çayının sahilində yerləşən qabaqçöllülərə məxsus 16 №-li sahəyə - Osman-binəyə basqın etmiş, meşədə xeyli ağac qırılmış və bir neçə binəni yandırmışdılar.¹²⁵

Sözügedən rayonda gürcü hakimiyyətinin qanunsuzluqlara rəvac verməsi Zaqatala hakimiyyət orqanlarının da narahatlığına səbəb olmuşdu. 1926-cı ilin oktyabrında AK(b)P MK katibi Ağaverdiyevin ünvanına Zaqatala qəza partiya komitəsinin katibi S.Qocayevdən, qəza icraiyyə komitəsinin sədri Hacıyevdən, habelə ASSR Baş Siyasi İdarəsinin müavini Qorobçenkodan üç «Məruzə qeydləri» daxil olmuşdu.¹²⁶ Qeydlərdə sentyabrın sonlarında Ulqam-çay yaxınlığında gürcü milisionerlərinin Qabaqçöl sakinlərinə məxsus 31 baş mal-qaranı qovub aparmaları barədə məlumat verilirdi. Ən maraqlısı o idi ki, milisin bu cinayət əməlinin arxasında Sığnaq qəza hakimiyyəti dururdu. Sığnaq QİK açıqcasına bəyan etmişdi ki, hadisə qabaqçöllülərin otlaqlardan istifadəyə görə icarə haqlarını ödəmədiklərinə görə baş vermişdir.

İstər gürcü əhalisinin, istərsə də yerli hakimiyyətin qabaqcöllülərə və onların təsərrüfat haqlarına qarşı qanunsuz əməllərinə Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanları faktiki olaraq göz yumurdu. Hətta əksinə, hadisələrə görə Azərbaycan əhalisi günahlandırılırdı. Məsələn, yuxarıda Çiaur meşəliyində qabaqcöllülərlə gürcü fəhlələr arasında ixtilafdan bəhs etmişdik. Təhqiqat ixtilafın bir çox hallarda məhz gürcü tərəfinin razılaşdırılmamış əməllərinin sayəsində meydana çıxdığını sübut etsə də, yuxarı instansiyalar baş verənlərə görə yalnız qabaqcöllüləri suçlamışdı. O dövrdə Cənubi Qafqaz Fövqəladə Komissiyasının (ÇEKA-nın) sədr müavini vəzifəsində çalışan Beriya ÜK(b)P Zaqafqaziya Ölkə komitəsinə 1926-cı ilin fevralın 2-də göndərdiyi təliqəsində məlum hadisələri banditizm kimi səciyyələndirərək, Zaqatala hakimiyyətinə təsir göstərilməsini vacib bilirdi. Beriyanın fikrincə, Zaqatala rəhbərliyi «passiv qalmayaraq, banditizmin ləğvinə dair vaxtlı-vaxtında ölçü götürməli, həmçinin GSSR ilə həmsərhəd kəndlərin sakinlərinə Beşkən meşəsinin düzgün bölüşdürülməsi və bu cür basqınlara son qoyulması zərurətini başa salmalı» idi.¹²⁷ Çox güman ki, 1926-cı ilin aprelində ÇEKA-nın yuxarıda qeyd etdiyimiz əməliyyatı da Beriyanın təliqəsinin müvafiq nəticəsi idi.

Ümumiyyətlə, o illərdə Azərbaycan kəndlisinin müxtəlif səbəblər üzündən, o cümlədən də torpaq mübahisələrinin ədalətsiz həllinə qarşı ən kiçik narazılığı belə «banditizm» adı ilə damğalanırdı. 1925-ci ilin 30 noyabr müşavirəsində M.C.Bağırov vəziyyəti belə dəyərləndirirdi: «Cənubi Qafqaz MİK-in torpaq komissiyasının işinə dair sənədlərdən biz bu və ya digər mübahisənin həlli zamanı qərəzli münasibət görürük. Bu məsələlərin həlli üçün göndərilmiş işçilərin qərəzli münasibət göstərmələri azmış kimi, onlar hətta xalis iqtisadi, torpaq və otlaq məsələlərini belə bizim qəzalarımız tərəfindən törədilən cinayət, banditizm səciyyəli məsələlərə çevirmişlər və ali Zaqafqaziya orqanlarının nəzərində Azərbaycan qəzalarına qarşı ən repressiv tədbirlər görməyin zəruriliyi barədə təsəvvürlər yaratmışlar. Bu mübahisələrin səbəbini araşdırmaq üçün... Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin sərəncamı ilə Şavərdovun sədrliyi altında komissiya yaradılmışdı... Orada (komissiyada - Ş.R.) deyilirdi ki..., Azərbaycanda hakimiyyətsizlikdir, başdan-başa banditizmdir, qarətçilikdir...».¹²⁸

Yeri gəlmişkən, o dövrün torpaq mübahisələrinə dair sənədləri ilə tanışlıq Cənubi Qafqazın müvafiq hakimiyyət qurumlarında müəyyən mənada gürcü-erməni tandeminin yaranmasından danışmağa imkan verir. Bu tandem hər iki qonşu respublikanın Azərbaycanla mövcud ərazi və sərhəd mübahisələrində uzlaşdırılmış fəaliyyətini ehtimal edirdi. Ona görə də Şavərdov Azərbaycanla mübahisəli məsələlərin müzakirəsi və həlli zamanı gürcü tərəfinə qeyri-əşkar dəstək göstərirdi. Belə bir şəraitdə 20-ci illərin ortalarına doğru, artıq qeyd etdiyimiz kimi, qonşu respublikalarla mövcud ərazi və sərhəd mübahisələrinin həllində Azərbaycan üçün son dərəcə arzuolunmaz tendensiya qabarıq şəkildə təzahür edirdi. Həmin tendensiyanı əyani şəkildə illüstrasiya etmək üçün o illərdə

Azərbaycanın Gürcüstanla olan bəzi torpaq ixtilaflarının həllinə dair faktları gətirmək istədik.

Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1926-cı ilin dekabrın 5-də çıxardığı qərara əsasən, Gəncə ilə Sığnaq qəzaları arasında yerləşən Vaşlovan və Buğa adlı sahələr (7667 des.), habelə Qabırrı (İori) yəni rayon (7851 des.), azərbaycanlı maldarların istifadəsində olmasına baxmayaraq, Gürcüstana güzəşt edildi.

Biz birinci fəsildə qarışıq Azərbaycan-Gürcüstan komissiyasının 1922-ci il 28 yanvar qərarına əsasən, Çatma çölünün şimal-şərq hissəsinin, yəni orada mövcud 33 binədən 11-nin ədalətsizcəsinə Gürcüstana verilməsindən yazmışdıq. 1926-cı ilin dekabrın 7-də Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyəti daha böyük ədalətsizliyə yol verdi: həmin gün qəbul edilmiş qərara əsasən, ümumi sahəsi 16667 des., yəni təqribən 18209 hektar olan Çatma çölünün 11799,4 desyatindən (12890, 84 ha) ibarət şərq hissəsi Gürcüstana birləşdirildi.¹²⁹

Çatma çölünün yaxınlığında yerləşən Aramdərə və Bodbi pay torpaqları da 1927-ci ilin yanvarın 11-də analoji qərarla Sinax qəzasına daxil edildi.¹³⁰

Azərbaycan hakimiyyət orqanı - Az.MİK torpaq mübahisələrinin əlverişsiz həlli meylinin qarşısını almağa dəfələrlə cəhd etmişdi. Məsələn, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Az.MİK-in Rəyasət Heyətinin 1925-ci ilin dekabrın 12-də olmuş geniş iclasında ərazi-sərhəd mübahisələrinə, o cümlədən «Çiaur meşəliyi» məsələsinə yenidən baxılması haqqında vəsatət qaldırmaq haqqında qərar qəbul edildi.

1926-cı ilin fevralın 23-də Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı qarşısında vəsatət qaldırıldı. Martın 9-da S.Kasyanın sədrliyi altında torpaq komissiyasının iclası oldu.¹³¹ Lakin komissiya qaldırılmış vəsatətlə əlaqədar «Çiaur meşəliyi» məsələsinə bütünlükdə deyil, həmin məsələnin ayrıca aspekti olan 16 №-li sahənin - Osman-binənin mənsubluğu məsələsinə baxmış, həmin sahənin Sığnaq QIK-in sərəncamına keçməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Osman-binə qa-baqçöllülər üçün təsərrüfat əhəmiyyətli sahələrdən sayılırdı və onun Gürcüstana verilməsi Azərbaycana qarşı növbəti ədalətsizlik idi.

Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyəti 1926-cı ilin martın 15-də «Çiaur meşəliyi» məsələsini yenidən torpaq komissiyasının araşdırmasına verdi.¹³²

Azərbaycan XTK-nın Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında mübahisəli torpaq məsələrinə dair 1926-cı ilin aprelində hazırladığı arayışın «Çiaur meşəliyi» hissəsi 1924-cü ilin məlum oktyabr sazişinin yenidən baxılması zərurətini əsaslandırmalı idi.¹³³ Həmin sazişdə mübahisə edən tərəflərin torpaqla təminatının aydınlaşdırılması ixtilafın həlli prinsipi kimi irəli sürülürdü. Bu prinsipdən çıxış edərək, Azərbaycanın torpaq komissarlığı əsaslı olaraq soruşurdu: «Əgər Qabaqçöl kəndi torpaqla daha yaxşı təmin olunmuşsa, onda nə üçün mübahisəli sahədə bulunan meşə sahələri qabaqçöllülərin istifadəsindədir? Əgər onlar torpaqla qeyri-kafi təmin olunmuşlarsa, onda mübahisəli ərazini Zaqatala qəzasına

birləşdirmək lazımdır». Bu fikrin inkişafı olaraq, Azərbaycan tərəfi belə bir mülahizə yürüdü ki, «mübahisənin özünün həlli və sərhədin Abjit-çay üzrə qoyulması ixtiyaridir, çünki xutorlar qabaqçöllülərin istifadəsində bulunduğundan və meşə ilə əhatə olunduğundan, bütün mübahisəli sahə Zaqatala qəzasına aid edilməlidir, əlxlüsüs da ona görə ki, Qabaqçöl kəndi bu sərhəd çayına, demək olar ki, tam bitişikdir».

İkinci tip iradlar texniki səciyyəli idi və Azərbaycan XTK tərəfindən əvvəlki sənədlərdə artıq səsləndirilmişdi: söhbət 15 oktyabr protokolunda sərhədlərin qeyri-dəqiq göstərilməsindən gedirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, Koçmerjevski-Çxerkeli komissiyası da bu dəqiqləşikliyi aradan qaldırmamışdı.

Arayışda irəli sürülmüş üçüncü tip iradlar hüquqi səciyyə daşıyırdı. Protokolda qabaqçöllülərin əmək istifadəsində olan həyətyanı sahə və əkinlərin böyüdülməsinə qoyulmuş yasaq 20-ci illərin sovet torpaq qanunvericiliyinə zidd idi; hüquqi baxımdan yalnız torpaq istifadəsi sahələrini artırmaq olmazdı, halbuki qabaqçöllülərin torpaq sahələrinin sərhədləri hələ də müəyyən edilməmişdi.

Protokolun «v» bəndində torpaqların qabaqçöllülərin əmək istifadəsində olduğu, «q» bəndində isə icarəyə verildiyi qeyd olunurdu. Arayış müəllifləri bu uyğunsuzluğun hüquqi dolaşıqlığa gətirib çıxardığını göstərdilər: sovet qanunvericiliyi əmək istifadəsi və dövlət torpaq fondlarını və bu fondlardan istifadəyə görə müvafiq təsərrüfat haqlarını fərqləndirirdi.

Azərbaycan MİK-in Cənubi Qafqaz MİK-nə ünvanladığı bir başqa təliqədə (1926-cı ilin ikinci yarısı) bu məqama aydınlıq gətirilirdi: sahələrin icarə kateqoriyasında təsbit olunması qabaqçöllülərin mənafeələrinə zidd idi.¹³⁴ Çünki bu halda həmin torpaqlar dövlət fonduna aid edilirdi və onların sərəncamçısı kimi Sığnaq qəzasının müvafiq strukturları çıxış edirdi. Bu strukturlar da icarə verən tərəf kimi müqavilə şərtlərinə yenidən baxmaq bəhanəsi ilə icarə anlaşmasını poza və torpaqları qabaqçöllülərdən ala bilərdi. Halbuki torpaqlar əmək istifadəsi kateqoriyasında təsbit olduğu halda, gürcü hakimiyyəti müqaviləni birtərəfli qaydada pozmaq imkanından məhrum olurdu. Eyni zamanda əmək istifadəsi kateqoriyasına görə vergilər birinci kateqoriya ilə müqayisədə xeyli aşağı idi. Ona görə də Zaqatala QİK Rəyasət Heyətinin 1926-cı il 14 iyul tarixli iclasında sözügedən sahələrin qəza kəndlilərinin əmək istifadəsində olması haqqında 15 oktyabr protokolunun “v” bəndinə istinadən, vahid kənd təsərrüfatı vergisinin tutulması haqqında yuxarı instansiyalardan xahiş edilmişdi.¹³⁵

Bəhs etdiyimiz arayışda Azərbaycan tərəfinin yekun rəyi belə idi: «Beləliklə, birincisi, mübahisə edən tərəflərin torpaq istifadəsi durumunun naməlumluğu üzündən torpaq mübahisəsinə dair qeyri-müəyyən qərar çıxarılmışdır. İkincisi isə, [Çxenkeli-Koçmerjevski komissiyası tərəfindən] təsbit olunmuş sərhəd xətti tamamilə özbaşındır, çünki o mübahisəli torpaqları bölmür; mübahisə olduğu kimi qalmaqdadır».

Azərbaycan XTK qərarın ləğvini, mübahisə tərəflərinin torpaqla təminatının və həmin torpaqların sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsini zəruri sayırdı: yalnız bundan sonra ədalətli qərar çıxarmaq olardı.

Məsələnin bir tərəfdən ədalətli şəkildə həll olunmaması, digər tərəfdən isə əraziyə gəlmə gürcülərin qanunazidd hərəkətlərinin yuxarılar tərəfindən himayə edilməsi qabaqçöllülərin dərin narazılığını doğururdu. Onların 1926-cı ilin iyunun 17-də Azərbaycan XKS sədri Q.Musabəyova ünvanladığıları təliqədə mübahisə tərəfləri arasında qarşılıqlı nifaq aşağıdakı şəkildə səciyyələndirilirdi: «Bütün bu mübarizənin (qabaqçöllülərin öz hüquqları uğrunda mübarizəsi - Ş.R.) və məsələyə mərkəzlərin (Cənubi Qafqaz və ölkə hökumətinin - Ş.R.) birtərəfli münasibətinin ancaq o təsiri oldu ki, bizimlə Sığnaq kəndliləri arasında münasibət kəskinləşdi və indi Sığnaq qəzasının kəndliləri gözündə «ləkilər», yəni cəmi qabaqçöllülər onların milli düşməni olduğu kimi, bizim də həmkəndlilərimizin gözündə «gürcülər», yəni Sığnaq qəzasının kəndliləri milli düşməndir...».¹³⁶

Zorakılıqların və qanunsuzluqların təşəbbüskarı və təhrikçisi qismində çox vaxt gürcü tərəfi çıxış edirdi. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, gürcü rəsmilərinin hadisələri özlərinə sərfəli səpkidə təqdim etmələri nəticəsində zaqatalalılar olayların müstəsna müqəssirinə çevrilirdilər. Məsələn, Laqodex rayon milis rəisi Sığnaq qəza milis rəisinə 1926-cı ilin 30 aprel və 3 mayda göndərdiyi telefoqramlarda Balakən nahiyyəsi sakinlərinin Sitel-qora (Qarakişi-tala) rayonunda sərhədi keçərək, yeni yaşayış məskənləri salmağa cəhd göstərdikləri barədə məlumat verirdi.¹³⁷

Bu məlumat çatır-çatmaz, mayın 7-də Sığnaq hakimiyyəti təmsilçiləri hadisə yerinə gələrək, qabaqçöllülərin 15 oktyabr protokolunun şərtlərini kobud surətdə pozduqları haqqında akt imzaladılar. Aktda qabaqçöllülər qanunsuz olaraq yeni binələr inşa etməkdə, meşəni qıraraq, əkin sahələri salmaqda, gürcü maldarlarına maneçiliklər törətməkdə ittiham olunurdular.¹³⁸

1926-cı ilin mayın 12-də Gürcüstan XKS sədrinin müavini S.Cugeli və işlər müdiri A.Salaridze Cənubi Qafqaz MİK-nə qabaqçöllülərin «qanunazidd əməlləri» ilə əlaqədar müraciət etdilər.¹³⁹ 1924-cü ilin 15 oktyabr protokolunun şərtlərinin ən kobud pozucusu özləri olmalarına baxmayaraq, gürcü hökuməti bu gedişlə Azərbaycan tərəfini qabaqlamağa çalışırdı.

Yeri gəlmişkən, gürcü hakimiyyət strukturlarının məsələyə dair dəqiq, ahəngdar işini qeyd etməmək olmur; bu, ən kiçik olaya belə operativcəsinə münasibət göstərməkdə, hadisələr haqqında özlərinə sərfəli təsəvvürlər formalaşdırmaqda özünü bürüzə verirdi. Azərbaycan tərəfi bu baxımdan daha az operativ və ləng təsir bağışlayırdı.

Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyəti 20 may iclasında Gürcüstan hökumətinin müraciətinə baxdı. İclasda Azərbaycan MİK-nə qabaqçöllülərin Sığnaq qəzasının müvafiq kəndlərinə verilmiş sahələri ələ keçirməsi faktlarını araşdırmaq və ölçü götürmək tapşırıldı.¹⁴⁰

Təqribən həmin günlərdə - 1926-cı ilin mayın 24-də Sığnaq QİK Rəyasət Heyətinin iclası oldu. Həmin iclasda 15 oktyabr 1924-cü ilə qədər mövcud binə və əkinlərin say və ölçülərinin saxlanılması, qabaqçöllülərin son 1,5 il ərzində fiqur meşəliyində təşkil etdikləri binələrinin ləğv edilməsi və mal-qarasının çıxarılması, 15 oktyabr protokolunun «q» bəndinə uyğun olaraq, 1926-27-ci təsərrüfat ili üçün icarə haqqının ödənilməsi haqqında Zaqatala qəza hakimiyyətinə təkliflər qəbul olundu.¹⁴¹ Bu zaman icarə haqqını ödəməyən qabaqçöllülərə qarşı inzibati ölçü götürüləcəyi və hətta tutduqları sahələrdən çıxarılacaqları bildirilirdi.

1926-cı ilin iyunun 7-də Sığnaq və Zaqatala qəza hakimiyyət orqanlarının müşavirəsi oldu.¹⁴² Müşavirə Sığnaq QİK-in yuxarıda göstərilən tələblərini təsdiq etdi.

Bu müşavirə, eyni zamanda, həmin dövrdə mübahisə rayonunda formalaşmış «status-kvonu» konstataasiya edirdi: qabaqçöllülərin Beşkəndə 8, Dərin-qobuda 32, Sitel-qorada (Qarakişi-talada) 39 binəsi və əkin sahələri (2 des.) saxlanılmaqda idi.

Dərin-qobu çayının köhnə və yeni axarları arasında yerləşən 80 desyatın meşə sahəsi – 16 №-li sahə (Osman-binə) yasaq elan olunurdu və onun mənsubluğu haqqında məsələ Cənubi Qafqaz MİK-in öhdəsinə buraxılırdı. Digər tərəfdən Ulqam çayının məhz köhnə məcrasının sərhəd hesab olunması haqqında razılığa gəlinmişdi. Bu, müəyyən mənada Azərbaycan tərəfini təmin edirdi, belə ki, çayın yeni məcrası şərqli istiqamətlənməklə, qabaqçöllülərin onsuz da azalmış torpaq fondundan yeni sahələr kəsib, Sığnaq qəzasına qatırdı. Müşavirənin protokolunun qısa xülasəsindən göründüyü kimi, o 1924-cü ilin 15 oktyabrında əsası qoyulmuş xəttin məntiqi davamı olub, gürcü tərəfinə öz məqsədlərinə çatmaq yolunda növbəti addım idi. O dövrdə Zaqatala qəza icraiyyə komitəsi sədri vəzifəsində çalışan Şirin Balacayev başda olmaqla Azərbaycan heyəti icarə haqlarının ödənilməsi ilə bağlı tələbi qəbul etməklə böyük səhivə yol vermişdi, çünki qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan rəsmiləri mübahisəli sahələrin qabaqçöllülərin məhz əmək istifadəsində olduğunu iddia edirdilər. Bir qədər sonra - iyulun 14-də Zaqatala hakimiyyəti öz səhvinə başa düşərək, onu düzəltməyə çalışmışdı. Zaqatala QİK Rəyasət Heyətinin həmin gün olmuş iclasında qabaqçöllülərdən icarə haqqının deyil, təsərrüfat vergisinin tutulması barədə qərar qəbul edilmişdi. Lakin Cənubi Qafqaz hökumətinin nəzərində məhz birgə müşavirələrin çıxardığı qərarlar prioritet önəmə malik idi.

Müşavirənin protokolu Zaqatala QİK Rəyasət Heyətinin 1926-cı ilin iyunun 9-da olmuş iclasında təsdiqlənmişdi.¹⁴³ İclasda, həmçinin Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı qarşısında Osman-binənin (16-cı sahənin) Qabaqçöl cəmiyyətinin istifadəsində saxlanılması haqqında vəsatət qaldırıldı. Bir qədər öncə qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən sahə torpaq komissiyasının 9 mart tarixli iclasında Sığnaq qəzasına aid edilmişdi.

Məsələ onda idi ki, 15 oktyabr protokolu ilə sərhəd müəyyən edilərkən, onun Ulqam-çayla olduğu kimi, Dərin-qobu çayının köhnə, yaxud yeni axarı üzrə keçirilməsi qeyd olunmamışdı. Azərbaycan tərəfi köhnə məcranın qəbul edilməsinə israr edirdi; bu halda Osman-binə Azərbaycan hüduqları daxilində qalırdı.

İyunun 19-da Zaqatala QİK Azərbaycan MİK-ə müraciət edərək, bir daha «Osman-binə» məsələsinin tezliklə çözümlünə çağırırdı.¹⁴⁴ Təliqədə qeyd olunurdu ki, «əgər sərhəd Dərin-qobu çayının yeni axarı üzrə keçirilərsə, onda adı çəkilən sərhəd 16№-li sahənin ortasından keçməklə Qabaqçöl və Laqodex sakinləri arasında ixtilaf doğura bilər».

Zaqatala QİK Rəyasət Heyəti özünün 1926-cı il 14 iyul və 22 avqust tarixli iclaslarında Osman-binənin Zaqatala qəzasına verilməsi, sərhədin isə Dərin-qobu çayının köhnə məcrası üzrə keçirilməsinə dair vəsatət qaldırılması haqqında yenidən qərar qəbul etdi.¹⁴⁵

1926-cı ilin iyunun 17-də 7 iyun müşavirəsinin qərarına uyğun olaraq hər iki qəzanın təmsilçilərindən ibarət xüsusi komissiya mübahisə rayonunda qabaqçöllülərin torpaq sahələrini dəqiqləşdirməyə başladı. Komissiyanın tərtib etdiyi akta əsasən, Qarakişi-talada (Sitel-qorada), Ulqam-çayının sağ sahilində, qabaqçöllülərin binələrinin yaxınlığında onlara əkin üçün 2 des. ayrılmış, habelə sabiq Daşkovo kəndindən aşağıda 18 binə və 4 des. əkin sahəsi qeydə alınmışdı. Abjit-su çayı yaxınlığında 30 des. meşə sahəsi otlaq kimi Qabaqçöl və gürcü kəndlilərinin birgə istifadəsinə verildi.¹⁴⁶

1926-cı ilin avqustun 2-də Zaqatala və Sığnaq qəzaları hakimiyyət nümayəndələrinin növbəti müşavirəsi keçirildi.¹⁴⁷ O, 7 iyun müşavirəsinin qətnaməsinə uyğun olaraq, qabaqçöllülərdən icarə haqlarının alınması haqqında qərar çıxardı. Lakin Zaqatala QİK-in yeni sədri Rəhimov bu qərarla razılaşmayaraq, torpaqların qabaqçöllülərin əmək istifadəsində olması haqqında öz rəyində qaldı.

Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1926-cı il 19 avqust iclasında Çiaur meşəliyində sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsi növbəti dəfə müzakirəyə çıxarıldı. İclas MİK üzvü Koçetkovun sədrliyi altında növbəti qarışıq komissiyanın yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Komissiyanın qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu: 1) 15 oktyabr müşavirəsində təsbit edilmiş sərhədin qeyri-aydın, müxtəlif təfsirlərə yol verən hissələrini plan üzərində müəyyənləşdirmək. 2) Həmin müşavirənin qətnaməsini yerinə yetirmək. 3) Mübahisəli zolaq daxilində istifadəsi olan kəndlərin bütün torpaq təminatının ölçüsünü, habelə torpaq istifadəsi əsasını (daimi əmək istifadəsi, yaxud müvəqqəti icarə) aydınlaşdırmaq.¹⁴⁸

1926-cı ilin noyabrın 24-də Tiflis şəhərində Koçetkovun sədrliyi altında komissiyanın iclası oldu.¹⁴⁹ Həmin günədək komissiya torpaq quruluşcusu Çxenkelinin (xatırladaq ki, bu Şəxs Koçmerjevski ilə birlikdə 1925-ci ildə sərhəd

xəttini təsbit etmişdi) təqdim etdiyi bilgiler əsasında Çiaurda müəyyən edilmiş sərhədə və qabaqcöllülərin xutor və əkin sahələrinə baxış keçirmişdi.

Fikir mübadiləsi gedişində Azərbaycan tərəfi (Həmid Sultanov, Əli Məmmədov və Ələkbərov) Dərin-qobu və Osman-binə haqqında Zaqatala QİK-in mövqeyini səsləndirmiş həmçinin Çxenkeli-Koçmerjevski komissiyasının müəyyən etdiyi sərhəd xəttini qeyri-dəqiqliyinə görə tənqid etmişdi. Azərbaycan təmsilçilərinin rəyincə, «qabaqcöllülərin 1926-cı il 7 iyun komissiyasının protokolunda qeydə alınmış 79 binəsini və Zaqatala qəza torpaq şöbəsinin məlumatlarına görə 600 baş iri mal-qarasını və 50-60 baş atını faktiki istifadə yerində (Sitel-qoridə, Beşkəndə, Dərin-qobuda) saxlamaq və onlara... norma üzrə otlaq vermək, habelə Beşkən binələrində onların 1924-cü ilin sonlarındakı faktiki istifadə sərhədləri daxilində şumlamalarına icazə vermək zəruridir».

Gürcü tərəfi Osman binəni, habelə Dərin-qobu çayı ilə onun arxı arasında kiçik adanı sanki Zaqatala qəzasına güzəştə getməyə hazır idi. Fəqət bu zaman elə şərtlər irəli sürülürdü ki, həmin güzəştləri mənasız edirdi. Birincisi, qabaqcöllülərin bütün binələri göstərilən 2 sahəyə köçürülməli idi. Yəni başqa sözlə, Qabaqcöl camaatı 3 iri təsərrüfat rayonu -Qarakişi-tala (Sitel-qora), Beşkən və Dərin-qobu əvəzinə, miqyasca və dəyər etibarı ilə xeyli kiçik iki sahə ilə kifayətlənməli olacaqdılar.

Gürcülərin ikinci şərtinə görə isə, gələcəkdə Zaqatala qəzasında torpaq quruluşu işləri keçirilərkən, qabaqcöllülərin Laqodex sakinlərinə nisbətən daha çox torpaqları olduğu aşkarlanarsa, sözügedən iki sahə belə Laqodexə qaytarılmalı idi.

İclasə sədrlik edən Koçetkov Çxenkeli Koçmerjevski komissiyası tərəfindən təsbit olunmuş sərhədi tanımağı, qabaqcöllülərin Sitel-qora, Beşkən və Dərin-qobu rayonlarındakı binə və xutorlarını saxlamağı, onların mal-qarasının dəqiq uçotunu tutmağı və qabaqcöllülərə müvafiq norma icarə verməyi təklif edirdi.

Lakin fikir ayrılığı üzündən iclasda yekdil rəyə gəlmək mümkün olmadı və məsələ yenidən Cənubi Qafqaz MİK-in baxılmasına verildi.

1927-ci ilin yanvarın 3-də H.Sultanovun sədrliyi altında Az.MİK-in mübahisəli ərazilərlə bağlı məsələlərin ilkin müzakirəsi üzrə komissiyasının iclası oldu.¹⁵⁰ Qəbul edilmiş qətnamənin Çiaur meşəliyi ilə bağlı hissəsində deyilirdi: “Cənubi Qafqaz MİK-i tərəfindən 1925-ci ilin martın 30-da təsbit edilmiş sərhədi, 16№-li sahə rayonunda dəyişiklər etməklə (Kviriya-Sxalinin (Dərin-qobunun - Ş.R.) köhnə axarı), dəstəkləmək. 52,8''5/39,29''0 və 51,35'' 9/38,8''0 məntəqələri arasında Ulqam-su çayının köhnə məcrasını sərhəd hesab etmək. Bununla yanaşı, Zaqatala qəzası sakinlərinin müəyyən edilmiş sərhəddən qərbdə Sığnaq qəzası hüdudları daxilində mövcud torpaq istifadəsini dəqiq və müəyyən şəkildə təsbit etmək”.

Bu qətnamə ilə Azərbaycan rəsmi orqanları Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında 1924-cü ilin oktyabr sənədlərindən sonra bərqərar olmuş sərhədi ilk dəfə etiraf edirdilər. Bundan sonra Azərbaycan tərəfi Çiaur meşəliyinin tamamının

deyil, ancaq bəzi sahələrinin Azərbaycan tərkibində saxlanılmasına, həmçinin artıq Gürcüstan ərazisi hesab olunan rayonlarda öz vətəndaşlarının, sadəcə, təsərrüfat haqlarının qorunmasına çalışırdı.

1927-ci ilin yanvarın 11-də Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin iclası oldu. Orada Koçetkov komissiyasının məruzəsi əsasında qərar qəbul edildi.¹⁵¹ O, Cənubi Qafqaz MİK-in torpaq komissiyasının Çiaur meşəliyində sərhədin Dərin-qobu çayının mövcud axarı üzrə qoyulması haqqında 6 may 1925-ci il tarixli qərarını təsdiqləyirdi. Deməli, Azərbaycan tərəfinin sərhədin Dərin-qobu çayının köhnə məcrası üzrə keçirilməsi və bununla da qabaqçöllülərin bəzi sahələrinin Zaqatala qəzasına aid edilməsi haqqında vəsatətləri faktiki rədd edilmiş olurdu.

Qətnamənin göstərilən reaksiyada qəbul edilməsi Azərbaycanda müəyyən narazılıq doğurmuşdu. Hətta Az.MİK-in 1927-ci il 12 mart tarixli iclasında Çiaur meşəliyi ilə bağlı məsələ yenidən qaldırılmış, lakin baxılmadan rədd edilmişdi.¹⁵²

Qafqazın ali hakimiyyət orqanının 19 avqust 1926-cı il və 11 yanvar 1927-ci il qərarlarında nəzərdə tutulan tədbirləri həyata keçirmək üçün torpaq quruluşçusu V.Çenkəlinin sədrliyi altında növbəti komissiya təşkil olundu. O da əvvəlki komissiyalar kimi iki qəza arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olmuşdu.¹⁵³ Onun işində iştirak etmək üçün Laqodexə Zaqatala qəza torpaq şöbəsinin sədri D.Nəsibov, Balakən dairə icraiyyə komitəsinin sədri H.Hacıyev, Qabaqçöl kənd sovetinin sədri S.Mustafayev və başqaları ezam olunmuşdular.¹⁵⁴

Aprelin 18-də Çenkəli qabaqçöllülərin Çiaur meşəliyindəki binə və əkinlərini ayırmaq istədikdə, onların (və onları dəstəkləyən Zaqatala nümayəndə heyətinin) etirazları ilə rastlaşmışdı; qabaqçöllülər 6 may 1925-ci il qətnaməsinə uyğun olaraq, otlaqların da ayrılmasını tələb edir, əks təqdirdə öz binə və şumluqlarını göstərməyəcəklərini bildirirdilər.

Bu tələbə isə öz növbəsində Sığnaq hakimiyyəti etiraz edirdi. Sonuncunun iddiasına görə, Sığnaq qəzasında boş otlaqlar yox idi, olanlar isə Tamariani və başqa gürcü kəndlərinə icarəyə verilmişdi. Nəzərə alsaq ki, qabaqçöllülərin Çiaur meşəliyində torpaqlarının əsas qismini otlaqlar təşkil edirdi, onda gürcülərin bu addımının münafiqədə tutduqları taktiki xəttin (qabaqçöllüləri müxtəlif bəhanələrlə ərazidən sıxışdırmaq) məntiqinə uyduğunu görmək olar. Gürcü tərəfi rəasionalcasına ehtimal edirdi ki, otlaqların əldən çıxmasının ardından qabaqçöllülər qısa bir zaman ərzində öz əkin və binələrindən də məhrum olacaqdılar. Həqiqətən də, son nəticədə qabaqçöllülərə nəinki otlaqlar, həmçinin binə və əkin sahələri də ayrılmadı.

Bu vəziyyət Zaqatala QİK Rəyasət Heyətinin 1927-ci ilin 25 aprel iclasında müzakirə edildi. D.Nəsibov Sığnaq hakimiyyəti tərəfindən qabaqçöllülərə torpaq sahələri ayrılmasına dair ali orqanların qətnamələrinə əməl olunmaması barədə məruzə ilə çıxış etdi. İclas məsələnin həllinə dair qəti ölçü götürülməsi haqqında vəsatət qaldırdı.¹⁵⁵

Bu vəsatətə Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin həmin ilin mayın 6-da olmuş iclasında baxıldı və adətən olduğu kimi rədd edildi. İclasda, həmçinin hər iki tərəfə Qabaqçöl sakinlərinin otlaqlarla təmin edilməsi məsələsində razılığa gəlmək tapşırıldı.¹⁵⁶

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanının müxtəlif komissiyalarının qabaqçöllüləri torpaqla təmin etmək haqqında çıxardığı qətnamələr kağız üzərində qalırdı. Bu fakt Zaqatala QİK-in Az.MİK-ə 7 may tarixli müraciətində həyəcənla konstataasiya olunmuşdu.¹⁵⁷ Müraciətdə qeyd edilirdi ki, Sığnaq hakimiyyət təmsilçiləri hətta 11 yanvar 1927-ci il qərarının qabaqçöllülərin torpaqla təminatına dair hissəsinə əməl etməkdən boyun qaçırdılar. Eyni zamanda Sığnaq rəsmilərinin bilavasitə himayəsi altında gürcü kəndliləri öz qanunsuz əməllərini bir qədər də artırmışdılar. Məsələn, aprelin 26-da gürcü silahlıları Çiaur meşəliyində qabaqçöllülərin binələrinə basqın edərək, onları yandırmış, mal-qaralarını isə qovub aparmışdılar.

1927-ci ilin mayın 28-də Az.MİK Rəyasət Heyəti Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 6 may qərarını müzakirə etdi. İclas Çiaurdakı otlaqların icarəyə verilməsi zamanı həmin torpaqların qabaqçöllülərin faktiki istifadəsində olduğunun nəzərə alınmasını yüksək instansiyadan xahiş edirdi.¹⁵⁸

İyulun 12-də Az.MİK Cənubi Qafqaz MİK-nə sorğu ilə müraciət etdi. Orada Sığnaq qəza hakimiyyəti tərəfindən ali orqanların qərar və qətnamələrinə məhəl qoyulmaması faktı bir daha vurğulanırdı.¹⁵⁹

Bu sorğunun nəticəsi olaraq, «Qabaqçöl kənd sakinlərinin Çiaur məntəqəsi hüduqları daxilində torpaq istifadəsinin tənzimlənməsinə dair» adlı məsələ 1927-ci ilin sentyabrın 19-da Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin iclasının gündəliyinə salındı.¹⁶⁰ Həmin iclasda qəbul edilmiş qərara əsasən, Gürcüstan MİK-i bir ay müddətinə Qabaqçöl kəndlilərinə otlaq və əkin sahələri ayırmalı idi. Bu zaman 1924-cü ilədək qabaqçöllülərin istifadəsində olub, sonrakı illərdə gürcü kəndlərinin sərəncamına keçmiş sahələrin əvəzinə qabaqçöllülər Çiaur məntəqəsinin digər hissələrində bərabər ölçüdə torpaqlarla təmin olunmalı idilər.

Lakin Gürcüstan hakimiyyəti əvvəlki praktikasından imtina etməyə hazırlaşmırdı: o, öz məqsədlərinə cavab verməyən 19 sentyabr qətnaməsinin icrasını, ilk növbədə də komissiyanın təşkilini hər vəchlə yubadırdı. Bununla əlaqədar oktyabrın 29-da Zaqatala QİK Rəyasət Heyəti Azərbaycanın Xalq Torpaq Komissarlığından ölçü götürülməsini xahiş etmişdi.¹⁶¹

Bu müraciətlə əlaqədar 1927-ci ilin noyabrın 4-də Azərbaycan XTK Az.MİK Rəyasət Heyətinə təliqə göndərərək, komissiyanın nə zaman işə başlayacağını aydınlaşdırmaq üçün Gürcüstan MİK ilə əlaqə saxlamağı xahiş edirdi.¹⁶²

Tezliklə Gürcüstan hökuməti 19 sentyabr qərarını həyata keçirməkdən açıqcasına imtina etdi. Gürcüstan MİK Azərbaycan MİK-nə 1927-ci ilin dekabrın

21-də ünvanladığı təliqədə bildirirdi: «Çiaur meşə məntəqəsinin aşağı hissəsi pay torpağı və... yerli əhəmiyyətli meşə kimi... yerli əhaliyə (gürcülərə - Ş.R.) verilmişdir; 700 des. sahəsi olan Beşkiani (Beşkən - Ş.R.) meşəsi isə qabaqcöllülərin ağac qırmaları üzündən güclü şəkildə zərər çəkmişdir. «Oğlan» adlı məntəqədəki 1200 kv.des. boş sahə Sığnaq qəzasının torpaqsız kəndlilərinin məskunlaşması üçün verilmişdir. Bundan əlavə, bu məntəqələrdən Alazan çayının o tayındakı rayonlar da tikinti materialları ilə təmin olunmalıdır... Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, Gürcüstan MİK-i Azərbaycan MİK-in xahişini təmin etmək imkanından məhrumdur»¹⁶³

Beləliklə, Gürcüstan hakimiyyəti ən yüksək səviyyədə açıq şəkildə bəyan edirdi ki, Cənubi Qafqazın ali dövlət orqanının qərarları onun üçün icbari deyildir. Ehtimalımızca, gürcü rəsmilərinin belə etinasızlığı onların ən ali instansiyalarda hərəkətlərinə zəmanət almalarından irəli gəlirdi. Bunu hadisələrin sonrakı inkişafı da təsdiqləyirdi.

Gürcü təliqəsi ilə əlaqədar Az.MİK dekabrın 29-da Cənubi Qafqaz MİK-nə müraciət etdi. Müraciətdə 19 sentyabr qərarından irəli gələn vəzifələri gerçəkləşdirmək, ilk növbədə də nəzərdə tutulmuş komissiyanın tezliklə işə başlamasını təmin etmək xahiş olunurdu.¹⁶⁴

Lakin Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1928-ci il 16 yanvar tarixli iclasında bu xahiş müzakirəsiz gündəlikdən çıxarıldı.¹⁶⁵ Elə bu qərarın özü də gürcü təliqəsinin impulsiv akt olmayıb, yuxarılarla kifayət qədər razılaşdırıldığından xəbər verirdi.

Gürcü hökumətinin Çiaur meşəliyində torpaq sahələri ayırmaqdan imtina etməsi, Zaqatala QİK-in Az.MİK-ə 1928-ci ilin martın 8-də göndərdiyi təliqədə deyildiyi kimi, o dövrdə Qabaqcöl sakinlərinin dəfələrlə etirazlarını doğrumuşdu və onların daimi narazılıq mənbəyinə çevrilmişdi.¹⁶⁶

Qabaqcöllülərin Çiaur meşəliyində torpaq istifadəsi məsələsinə növbəti dəfə Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin məşhur 18 fevral 1929-cu il tarixli iclasında baxıldı. Bu iclasda Azərbaycanın qonşu respublikalarına olan ərazi mübahisələri nəzərdən keçirilmiş və bir çox hallarda Azərbaycan mənafeələrinə zidd qərarlar çıxarılmışdı. Ona görə də haqlı olaraq həmin gün tariximizə qara hərflərlə düşməyə layiqdir.

İclasda çıxarılan qətnaməyə əsasən, «Gürcüstan SSR maldarlarının ehtiyacını təmin etmək üçün» Eldar-Samux qış otlaqlarından 15000 des. (16387,5 ha) ərazi ayrılıb, Gürcüstana birləşdirilirdi.¹⁶⁷ Həmçinin David-Qareci monastırı kompleksinin «mübahisəli hissəsində» ayrı-ayrılıqda 2000, 340 və 300 des. torpaq sahələri, yəni ümumən 2640 des. (2884,2 ha) Tiflis qəzasına qatılırdı.¹⁶⁸ Artıq bəhs etdiyimiz kimi, 1921-ci ilin noyabrın 8-də Azərbaycan-gürcü komissiyası monastır kompleksini Azərbaycan ərazisi kimi təsbit etmiş lakin 20-ci illərin ortalarından etibarən Gürcüstan hökuməti məsələni yenidən gündəliyə salmağa müvəffəq olmuşdu. 1927-ci ilin yanvarın 7-də Cənubi Qafqaz MİK torpaq

komissiyası monastır kompleksi rayonunda sərhədi dəyişmədən, monastırın özünün Gürcüstana aid edilməsinin məqsəduyğunluğu haqqında qərar çıxarmışdı. Lakin o zaman Cənubi Qafqaz MİK-i bu qərarı təsdiqləməmişdi.

Məhz 1929-cu ilin 19 fevral qətnaməsi monastır rayonunda hal-hazırda da mövcud sərhəd xəttini müəyyən etdi; yəni monastır kompleksi faktiki olaraq iki respublika arasında bölünmüş oldu.

Qətnamənin «Çiaur meşəliyinə» dair hissəsində Qabaqçöl sakinlərinə 6 may və 19 sentyabr 1927-ci il qərarlarına müvafiq olaraq, otlaq sahələri verilməsi nəzərdə tutulurdu.¹⁶⁹ Görünür, qətnamənin digər bəndləri ilə Azərbaycandan xeyli ərazi qopardıqdan sonra Cənubi Qafqaz hakimiyyəti «Çiaur meşəliyi» məsələsində Azərbaycan maraqlarını qismən nəzərə almalı olmuşdu.

Lakin ali hakimiyyət orqanının bu, sayca üçüncü analoji qərarı əvvəlki kimi Gürcüstan tərəfindən yenə də qulaqardına vurulurdu. Cənubi Qafqaz hökuməti isə qərarın gerçəkləşməsi üçün təsirli tədbirlər görmək fikrində deyildi. Hətta 19 fevral qərarının nəşridən sonra gürcülər daha da azğınlaşmış, Dərin-qobu və Çürülü-tala ərazilərində qabaqçöllülərin 6 binasını yandırmış, əkinlərini məhv etmiş, torpaqlarını şumlamışdılar. Bu fakt Cənubi Qafqaz MİK nəzdində torpaq komissiyası tərəfindən də etiraf olunmuşdu.¹⁷⁰

Hər halda qabaqçöllülərin torpaqla təminatına dair qərarlar mövcud idi və onlara müəyyən dərəcədə əməl etmək lazım gəlirdi. Ona görə də Cənubi Qafqaz MİK-i Çiaur meşəliyində qabaqçöllülərin binə və əkin yerlərini naturada işarələməyi və planını çıxarmağı, habelə Kaxetiya (keçmiş Sığnaq) qəzasının pay torpaqları xaricində qabaqçöllülərə meşə otlaqlarını icarəyə verməyi nəzərdə tuturdu.¹⁷¹

Nəhayət, Cənubi Qafqaz MİK-nin xüsusi komissiyası 1929-cu ilin 26 aprel aktına əsasən, Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinin iştirakı ilə Çiaur məntəqəsində 130,13 və 339,37 hektar iki torpaq sahəsini ayıraraq, Qabaqçöl sakinlərinin sərəncamına verdi.¹⁷²

Göründüyü kimi, qabaqçöllülərə ümumən 5000 hektara yaxın əzəli torpaqlarından bu aktla cəmi 469,5 ha ayrılırdı ki, bu da onların təsərrüfat ehtiyaclarının təminatı üçün kifayət deyildi. Lakin digər bənzər qərar və sərəncamlar kimi sözügedən akt da kağız üzərində qaldı. Artıq 30-cu illərin materiallarından bəlli olur ki, gürcü hakimiyyət orqanları ona faktiki olaraq məhəl qoymamışdı. Azərbaycan XTK-nın 1931-ci ilin 13 iyun tarixli arayışında obrazlı deyildiyi kimi, «Qordi düynü indiyədək çözülməmişdir».¹⁷³

Ona görə də Azərbaycan tərəfi 6 may və 19 sentyabr 1927-ci il, 18 fevral 1929-cu il qərarlarının mövcud olması ilə əlaqədar məsələyə adi deyil, inzibati qaydada baxılmasını, yəni süründürməçiliyə və etinasızlığa yol vermiş səlahiyyətlilərin məsuliyyətə cəlb olunmasını, Qabaqçöl sakinlərinin qanuni tələblərinin qeyd-şərtsiz və qəti şəkildə təmin olunmasını məqsəduyğun hesab edirdi.

Lakin Azərbaycan tərəfinin bu əsaslı tələbi də nəticəsiz qaldı.

1933-cü ilin fevral-mart aylarında Azərbaycan XTK-sı və Xalq Komissarları Şurası Cənubi Qafqaz MİK-nə müraciət edərək, Gürcüstanın yerli hakimiyyət orqanlarının qabaqcöllülərə ayrılmış sahələrdən istifadə etmələrinə mane olduqlarını bildirmişdi.¹⁷⁴

20-ci illərin sonu-30-cu illərin əvvəllərində sözügedən məsələ Zaqatala mahalının yerli hakimiyyəti tərəfindən də diqqət mərkəzində saxlanılmaqda idi. Məsələn, 1929-cu ilin mayın 5-də Zaqatala QİK Rəyasət Heyəti öz iclasında Çiaur meşəliyinin Azərbaycana verilməsi haqqında vəsatət qaldırmışdı.¹⁷⁵ Yeri gəlmişkən, bu, mübahisəli ərazinin Azərbaycana birləşdirilməsini nəzərdə tutan vəsatətlərdən sonuncusu idi.

1931-ci ilin yanvarın 7-də artıq Balakən rayon icraiyyə komitəsi Azərbaycanın ali hakimiyyətidən qabaqcöllülərin torpaqla təminatı məsələsinin tezliklə həllini xahiş etmişdi.¹⁷⁶

Lakin bütün bu vəsatətlər, özlərindən əvvəlkilər kimi, əməli nəticə vermədi. Gətirilən faktlardan aydın olur ki, Şirək çölü məsələsində olduğu kimi, Çiaur meşəliyi məsələsində də Azərbaycanın bir sıra tələbləri Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı tərəfindən qəbul edilsə də, əməli surətdə həyata keçirilirdi. Gürcü rəsmiləri müxtəlif komissiyalarda iştirak edərək, qabaqcöllülərin Çiaur meşəliyində müəyyən torpaq sahələri ilə təmin edilməsinə dair çoxsaylı qətnamələrə, aktlara imza atsalar da bu onlara mübahisəli əraziləri məqsədyönlü şəkildə mənimsəməyə, həmin torpaqların həqiqi və əzəli sahiblərini sıxışdırıb çıxarmağa mane olmurdu. Bütün bunlar, artıq dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, mərkəzi orqanların «susqun razılığı» və hətta gizlin həvəsləndirməsi ilə baş verirdi. Nəticədə qabaqcöllülər tədricən «Çiaur meşəliyi» adlanan ərazidən uzaqlaşdırılırdılar. Azərbaycan hakimiyyəti isə 30-cu illərdə mövcud yerli təsərrüfatları artıq keçmiş Zaqatala qəzası hüddudlarında torpaqla təmin etmək məcburiyyətində qalmışdı.

* * *

Beləliklə, 1920-30-cu illərin əvvəlləri Zaqatala mahalı kənd icmalarının Çiaur meşəliyi və Şirək çölündəki əzəli torpaqlarından məhrum olmaları ilə əlamətdar idi.

Bu fəsildə biz sözügedən dövrdə ixtilafın faktiki olaraq ki mərhələyə ayrıldığını göstərmişdik. 1924-cü ilin oktyabrınadək olan mərhələdə gürcü tərəfi məsələnin hüquqi cəhətdən həllinə, yəni həmin torpaqların Gürcüstan hüddudlarında təsbitinə çalışırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, 1924-cü ilin oktyabrın 15-də Tiflisdə keçirilmiş Azərbaycan-Gürcüstan müşavirəsində tərtib olunmuş protokola və oktyabrın 17-də xalq torpaq komissarları Bünyadzadə və Gegeçkorinin

imzaladıqları sazişlərə əsasən, Çiaur meşəliyi və Alazyanı vadi inzibati cəhətdən Gürcüstana verildi.

Bundan sonra ixtilafın inkişafında ikinci mərhələ başlanmışdı. Məsələ onda idi ki, 1924-cü ilin oktyabr sazişləri mübahisəli rayonları inzibati planda Gürcüstana tabe etsə də, eyni zamanda həmin ərazilərdəki bir sıra torpaq sahələrinin (Çiaur meşəliyində isə ərazinin böyük qisminin) Zaqatala qəzası kəndlilərinin təsərrüfat istifadəsində saxlanılmasını nəzərdə tuturdu. Fəqət göstərilən şərt gürcü hakimiyyət orqanları tərəfindən kobud surətdə pozulmuşdu. Qeyd etdiyimiz kimi, gürcü rəsmiləri öz respublikalarında təsərrüfata yararlı torpaqların qıtlığı, habelə torpaqsız kənd əhalisinin həddən artıq olması faktından mübahisəli ərazilərin Gürcüstana verilməsi zəruriliyini əsaslandırmaq üçün istifadə edirdilər. Halbuki gətirilən məlumatlardan da bəlli olurdu ki, Azərbaycan kəndlisi torpaqsızlıqdan heç də az əziyyət çəkmirdi. 20-ci illərdə gürcü tərəfinin arqumentasiyası Cənubi Qafqazın ali orqanları (əslində həmin orqanlarda dominant mövqe tutan, söz və nüfuz sahibi olan gürcü və erməni səlahiyyətliləri) tərəfindən dəstəklənirdi. Sözügedən fəsildə biz bu dəstəyin gürcü hakimiyyətinə qanunlara kobud surətdə məhəl qoymadan Zaqatala mahalının kəndlilərini - qabaqçöllüləri, əliabadlıları, muğanlıları, almalıları və başqalarını öz əzəli torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmalarına imkan verdiyini ətraflı şəkildə təsvir və təhlil etməyə çalışmışıq.

Artıq 20-ci illərin sonlarına doğru ikinci mərhələnin də ümumən başa çatmasından danışa bilərik. Gürcüstan hökuməti mübahisəli ərazilərin böyük qismini təsərrüfat baxımından mənimsəməyə, orada dağlıq və torpaqsız rayonlardan köçürülmüş həmvətənlərini əsaslı surətdə yerləşdirməyə və deməli, zaqatalıları uzaqlaşdırmağa müvəffəq olmuşdu. 20-ci illərin sonları-30-cu illərin əvvəllərində həyata keçirilən kollektivləşdirmə gedişində həmin ərazilərdə gürcü hakimiyyəti iri təsərrüfat vahidləri - kolxoz və sovxozlar yaratmağa başlamışdı. Belə bir şəraitdə nəhəng torpaq massivlərinə ehtiyaclarını bəhanə gətirən gürcü rəsmiləri kiçik torpaq sahələrinin güzəştini belə qəti surətdə rədd etmişdilər. Halbuki həmin torpaqlar Zaqatala kəndlilərinin ən cüzi iqtisadi ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə olunmalı idi.

30-cu illərin ortalarına doğru Şirək çölü və Çiaur meşəliyindəki sabiq Zaqatala dairəsi kəndlilərinin torpaqları məsələsi tədricən gündəlikdən çıxarılır. Mübahisənin ilk illərində torpaqların Gürcüstan tərəfindən tam mənimsənilmədiyi, məsələnin ədalətli həllinə ümidlərin yaşadığı, bu torpaqların əvvəlki sahiblərinin - Azərbaycan kəndlilərinin xatirələrinin hələ canlı olduğu bir zaman problem gündəmdə öz yerini qoruyub saxlayırdı. Gətirilən faktlardan aydın olur ki, Zaqatala kəndliləri öz torpaqlarının itkisi ilə asanlıqla barışmamış, dəfələrlə yuxarı instansiyalara müraciətlər etmiş, hətta bəzən gürcü tərəfinin qanunsuz əməllərinə əks-təsir göstərməyə çalışmışdılar. Fəqət M.C.Bağırovun öncə isnad etdiyimiz məruzəsində qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan kəndlilərinin ən təvazökar

və sırf təsərrüfat səciyyəli çıxışları belə dərhal «banditizm» ittihamı ilə damğalanırdı.

Azərbaycan kəndlisinin faciəsi onda idi ki, qabaqçöllülərin təbirincə, «bilik və qüvvə üstünlüyü» onun tərəfində deyildi; yəni, bir tərəfdən savadlı, öz vətəninə tarixinə bələd olan azərbaycanlı kadrlar fəlakətli şəkildə çatışmırdı, digər tərəfdən isə Cənubi Qafqazın müxtəlif hakimiyyət strukturlarında qonşu millətlərin nümayəndələri mütləq əksəriyyət təşkil edirdilər. Belə bir vəziyyətdə mübahisəli ərazi məsələlərinin çözümü Kasyan, Şavərdov, Onanov, Balabanov, Çxenkeli kimi şəxslərin ixtiyarına verilirdi.

Yeri gəlmişkən, 20-ci illərdə Zaqfederasiya çərçivəsində ərazi mübahisələrinin həllinin müxtəsər icmalı onların bir çox hallarda Azərbaycan maraqlarına zidd olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu, aşağıda verilmiş cədvəldə də öz təsdiqini tapır.

Cədvəl 3.

20-ci illərdə Gürcüstana verilən torpaqlar

№	Ərazilərin adları	Sahəsi (hektar)	Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin müvafiq qərarının tarixi
1	Çiaur meşəliyi	5000	30 mart 1925
2	Şirək çölü	18000	30 mart 1925
3	Eldar düzü	16387	18 fevral 1929
4	Vaşlovan və Buğa	8376	5 dekabr 1926
5	İori (Qabırır) yanı çayı	8577	5 dekabr 1926
6	Çatma çölü	12890,85 Azərbaycan tərkibində cəmi 5318 qaldı)	7 dekabr 1926
7	Aramdərə və Bodbi pay torpaqları	-	11 yanvar 1927
8	David Qareci monastırı rayonu	2884,2	18 fevral 1929

Ümumiyyətlə, Azərbaycanla Gürcüstan arasında mövcud torpaq mübahisələri haqqında 20-ci illərin ortalarında “v” ikinci yarısında qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində 63 min hektardan artıq ərazi Gürcüstana verilmişdi. Bu zaman 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycana qaytarılmış, və yaxud Azərbaycanın obyektiv haqlarının tanındığı bəzi torpaqların da mühüm qismi müxtəlif bəhanələrlə Gürcüstana güzəşt edilmişdi.

NƏTİCƏ

1917-ci ildən etibarən Cənubi Qafqaz regionu Rusiya imperiya məkanında cərəyan edən arxitektonik səciyyəli proseslər gedişində keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm basdı: etnosiyasi hərəkətlərin yüksəlişi və ilk zamanlar unifikasiyaedici strukturun aradan qalxması şəraitində regionda “millət-dövlətlər” meydana gəlməyə başladı. Monoqrafiyada bu tip dövlətlərin təşəkkülünün milli (siyasi, ümumdövlət) identikliyin formalaşması prosesi ilə sıx əlaqəsi göstərilmişdir. Xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur ki, milli (ümumdövləti) identikliyin ən önəmli komponentlərindən biri - ərəzi identikliyin təsbitidir. Ərazi identikliyin təsbiti isə çox vaxt ərəzi ixtilafı doğururdu, belə ki, yaranmaqda olan «millət-dövlətlər» bəzən eyni əraziyə iddia edirdilər.

Zaqatala məsələsi 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda meydana çıxmış çoxsaylı ərəzi mübahisələrindən biri idi. Konkret olaraq bu məsələnin kökləri əvvəlki onilliklərə gedib çıxırdı. gürcü intellektualları tərəfindən yaradılmış və öz xalqının etnomədəni oyanışına xidmət etməyə çağırılmış «tarixi konsepsiyada» Zaqatala dairəsi - Şimal-Qərbi Azərbaycan Gürcüstanın tarixi-coğrafi, siyasi və mədəni məkanının tərkib hissəsi kimi təqdim olunurdu. Tədqiqatda bu konsepsiyanın məşhur gürcü tarixçisi və coğrafiyaçısı Vaxuştinin əsərlərinə istinadən yaradıldığı və qədim gürcü mənbələri ilə təsdiqlənədiyi qeyd olunur.

1917-ci ildə bu konsepsiya gürcü milli-demokratlarının proqramına salınmaqla siyasi anlam kəsb etdi. 1918-ci ildə, Cənubi Qafqazda müstəqil respublikaların meydana gəlməsi ilə isə gürcü siyasətçilərinin əsassız iddiaları üzündən bölgənin siyasi mənsubluğu məsələsi mübahisə predmetinə çevrildi.

Bu ixtilafın analogi və sinxron münaqişələrdən fərqli cəhəti onun latent (üstüörtülü) formada cərəyan etməsi və konfrontasiyaya gətirib çıxarmaması idi. Bu, bir tərəfdən 1917-1920-ci illərdə region və onun ətrafında yaranmış xarici-siyasi (beynəlxalq) vəziyyətdən irəli gəlirdi. Məhz beynəlxalq vəziyyət Azərbaycan və Gürcüstanın siyasi yaxınlaşmasını və deməli, mövcud ixtilafın arxa plana çəkilməsini zəruri edirdi.

Digər tərəfdən Zaqatala dairəsinin yerli müsəlman ictimai-siyasi fəallarının 26 iyun 1918-ci ildə siyasi, tarixi və mədəni mülahizələrdən çıxış edərək Azərbaycan lehinə seçim etməsi və bu seçimini əldə silah Qafqaz İslam Ordusu sıralarında döyüşərək təsdiqləməsi, Gürcüstana birləşmək perspektivini isə qəti surətdə rədd etməsi gürcü siyasi dairələrini məsələni öz xeyirlərinə həlli istiqamətində radikal addımlar atmaqdan çəkindirirdi.

Həmçinin gürcü və Azərbaycan xalqları arasında tarixi keçmişin ağır mirası kimi qanlı ixtilaf və ziddiyyətlərin olmaması da əhəmiyyətli faktor idi.

Fəqət, Gürcüstan Zaqatalanın Azərbaycan Respublikası tərkibinə daxil olması ilə sadəcə de-facto barışmışdı, de-yure isə vəziyyəti xeyrinə təsbit etməyə çalışırdı; gürcü rəsmi dairələri müxtəlif diplomatik sənədlərdə Zaqatala mahalını öz

ərazisi kimi qələmə verir, çap etdiyi xəritələrdə dairəni öz hüdudları daxilində göstərir, formal da olsa ora öz hakimiyyət nümayəndəsini təyin edirdi.

1918-ci ildən etibarən, qeyd etdiyimiz kimi, Zaqatala bölgəsi ilə bilavasitə əlaqədar olan bir başqa ixtilaf da inkişaf edirdi. Çar hökumətinin Cənubi Qafqazda hələ XIX əsrdə həyata keçirdiyi inzibati-ərazi bölgüsü zamanı regionun tarixi, etnoqrafik və təsərrüfat xüsusiyyətlərini və reallıqlarını nəzərə almaması 1918-1920-ci illərdə çoxsaylı torpaq mübahisələrinin meydana çıxmasının ən mühüm səbəblərindən biri idi. Bu zaman rus hökumətinin əsas məqsədi, qeyd etdiyimiz kimi, Qafqaz regionunda müsəlman xalqlarının, ilk növbədə isə azərbaycanlıların nüfuz üstünlüyünü əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla və əksinə, xristian elementinin sayını artırmaqla yaşayış arealını genişləndirməklə öz mövqe və dayaqlarını möhkəmləndirmək idi.

Yüz illər boyu Alazan çayının sağ sahilində və Şirək düzündə nəhəng şumluq, otlaq, biçənək və meşə sahələri simal-Qərbi Azərbaycanın - Car-Balakən camaatlıqlarının və İlisu sultanlığının kənd icmalarının şəriksiz istifadəsində olmuşdu. XIX əsrdə rus hökumranlığı bərqərar olduğdan sonra siyasi və hərbi mülahizələr əsasında o zaman onlarla verst məsafədə gürcü elementinə rast gəlinməyən ərazilər Sığnaq qəzası tərkibinə daxil edilmiş, yaxud da Tiflis quberniyasının müvafiq təsisatlarının sərəncamına keçmişdi.

Lakin Qafqazda rus hökumranlığı dövründə müəyyən edilmiş sərhədlər dövlət daxili olduğundan baryer (maneo) funksiyasından məhrum idi. Bu səbəbdən 1917-ci ilə qədər Zaqatala dairəsi sakinləri həmin torpaqlardan istifadədə önəmli problemlərlə üzləşmirdilər. Fəqət deyilənlərlə yanaşı, artıq XIX əsrdə real təzahür edən bir neqativ tendensiya XX əsrin əvvəllərində daha təhlükəli cizgilər kəsb etməyə başladı: vaxtaşırı hökumət Zaqatala kənd icmalarının bəhs etdiyimiz torpaq massivlərindən sahələr kəsib ayıraraq, müxtəlif gürcü zadəganlarına, gürcü dağlılarına (tuşinlərə) və daha sonra isə rus köçkünlərinə paylayırdı.

Cənubi Qafqazda yeni dövlətlərin meydana gəlməsi ilə əvvəlki inzibati sərhədlər dövlət sərhədlərinə çevrildi, onların baryer funksiyası ortaya çıxdı və gücləndi. Belə vəziyyət nəticəsində dünənə qədər zaqatalalıların maneəsiz istifadəsində olan torpaq sahələri bir an içində başqa dövlətin ərazisi kimi onlar üçün xeyli əlçatmaz oldu ki, bu da münaqişəyə gətirib çıxardı.

Gürcü hökumət dairələrini münaqişəyə sövq edən iqtisadi, siyasi və ideoloji motivlər mövcud idi. Əvvəla, Çiaur meşəliyi və ələlxüsus da Alazanyanı vadi təsərrüfat baxımından olduqca cazibədar və əhəmiyyətli idi. Menşevik hökumətinin həyata keçirdiyi aqrar islahatı gedişində Gürcüstanın torpaq qıtlığı hiss olunan rayonlarından boş torpaqların olduğu şərq rayonlarına, o cümlədən qeyd etdiyimiz ərazilərə kəndlilər köçürülürdü.

Digər tərəfdən gürcü hakimiyyət orqanları zaqatalalıların mübahisəli sahələrə girişlərini məhdudlaşdırmaqla siyasi təşviqat məqsədi də güdürdü, belə ki, alternativ variant kimi Gürcüstan lehinə siyasi seçim təklif edilirdi.

Əsərdə Azərbaycan siyasi-intellektual zümərəsinin öz narrativlərində sözügedən ərazilərin mənsubluğu haqqında əks-versiya hazırladığı qeyd edilmişdir: onun ana ideyası -mübahisəli sahələr «irsən, ürfən və qanunən bizim torpağı-mızdır» (İ.Qəbulov) şüarında öz tutumlu ifadəsini tapmışdı. Torpaq üzərində «əzəli tarixi haqlar» haqqında təsəvvürlər bizim kontekstdə həmin torpağın sakinlərinin (zaqalalılarının) özgə etnik miqrantlarla (gəlmə gürcülərlə) müqayisədə bu əraziyə olan hüquqlarını əsaslandırmaqlı idi.

Monoqrafiyada münaqişənin konfliktoloji təhlilini verərkən, onun obyektiv əsası kimi ərazi və onun resursları, münaqişə subyektləri kimi siyasi aktorların institusional (Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri) və qrup (Zaqatala və Sığnaq sakinləri) tiplərini göstərmişdik.

Bu münaqişənin dinamikası, yəni müəyyən zaman ərzində inkişafı və dəyişməsi xüsusiyyətləri də yetərinə aydın sevilirdi. 1918-ci ildə münaqişə situasiyası hələ latent fazada bulunurdu: sosial gərginlik yüksək həddə çatdısa da, tərəflər açıq konfrontasiyadan çəkinirdilər.

1919-cu ilin martında baş vermiş Birinci Mazımçay insidenti münaqişənin aktuallaşmış fazaya qədəm basdığından xəbər verirdi. 1919-cu ilin sentyabrın sonlarında olmuş İkinci Mazımçay insidenti münaqişənin, demək olar ki, eskalasiya mərhələsinə daxil olmasına işarə idi. Azərbaycan tərəfinin nəyin bahasına olursa olsun, Gürcüstanla hərbi qarşıdurmadan yayınmaq istəyindən yararlanaraq, strateji əhəmiyyətli mövqeni ələ keçirmiş gürcü hakimiyyət orqanları «mübahisəli torpaqlar» məsələsində daha inamla və cəsarətlə hərəkət etməyə başladı. Bu isə mahal əhalisinin, hətta silahlı reaksiyasına səbəb oldu.

Fəqət ümumən Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin inkişafda olması, habelə Qafqaz ətrafında təşəkkül tapmış xarici-siyasi vəziyyət münaqişənin institusional aktorlarını, yəni gürcü və Azərbaycan dövlət orqanlarını destruktiv davranışdan çəkinməyə vadar edirdi.

Beləliklə, Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının müstəqil mövcudluq illərində Çiaur meşəliyi və Şirək düzündə Zaqatala kənd icmalarına məxsus torpaq sahələri məsələsi öz həllini tapmadı. Azərbaycan tərəfinin həmin sahələri Azərbaycan Respublikasına birləşdirmək səyləri baş tutmadı. Gürcü tərəfinin münaqişədə rəyət etdiyi davranış xəttini sözügedən torpaqların öz həqiqi sahiblərindən təcridcən almaq və demoqrafik və iqtisadi baxımdan mənimsəmək planları müəyyən edirdi.

1920-21-ci illərdə Zaqatalanın siyasi mənsubluğu məsələsinin predmeti olduğu münaqişənin dinamikasında mühüm dəyişikliklər baş verirdi. Həmin dəyişikliklərə təkan verən hadisə kimi Azərbaycanın sovetləşməsi çıxış etdi. Bu hadisə Cənubi Qafqazı bir müddət sosial-siyasi və geosiyasi hədudlarla parçaladı: nəticədə obyektiv olaraq Gürcüstan Antantanın - Qərbin düşərgəsində, Azərbaycan isə həmin Qərbin antitezisi kimi formalaşmaqda olan Avrasiya ümumiliyində - sovet düşərgəsində bulundu. Bu amil 1920-ci ilin aprel sonu-mayın əvvəllərində Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin sürətlə pisləşməsində və

hətta lokal konfrontasiyanın meydana çıxmasında önəmli rol oynadı. Monoqrafiyada bu konfrontasiyanın yaranması və inkişafında Orconikidze və Kirovun simasında yerli Qafqaz bolşevik rəhbərliyinin xüsusi rolu açıqlıb göstərilmişdir. Moskvanın rəsmi mövqeyinə rəğmən, Qafqaz bolşevikləri Azərbaycan ssenarisinin Gürcüstanda da uğurla tətbiqinə ümid edirdilər. Onlar öz planlarında Azərbaycana bir alət və platsdarm rolunu ayırmışdılar.

Fəqət, bir tərəfdən Polşa cəbhəsində hadisələrin arzuolunmaz səpkidə inkişafı, digər tərəfdən isə Gürcüstanın kifayət qədər müqavimət göstərməsi mərkəzin nöqtəyi-nəzərinin üstünlük qazanmasına gətirib çıxardı və Gürcüstana planlaşdırılan müdaxilə dayandırıldı.

Sovet-gürcü qarşıdurması Zaqatala ilə bağlı münaqişəni aktuallaşdırdı. Əvvəla, may toqquşmalarının bir teatrı da sözügedən mahal idi. İkincisi və ən əsası, mayın 7 və 12-də Moskvada imzalanmış müqavilə və ona əlavə saziş, habelə Azərbaycanla Gürcüstan arasında Ağstafada bağlanmış müqavilə mübahisəli məsələni hüquq müstəvisinə çıxardı. Ağstafa müqaviləsi ümumiyyətlə mahalın siyasi mənsubluğunu mübahisə predmeti kimi Azərbaycan rəsmilərinin də tanıdığı ilk hüquqi sənəd oldu.

Fəqət əməli baxımdan bu sənədlər Gürcüstanın ümidlərini doğrultmadı: sovet hökuməti ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın qəti ərazi-inzibati bölgüsünü onun tam sovetləşməsindən sonraya saxlamışdı.

Zaqatala siyasi mənsubluğu ilə bağlı mübahisənin aktuallaşmasında bir başqa mühüm amil mahalda iyun ayında baş vermiş üsyan oldu. Qızıl Ordu komandanlığının sözün əsl mənasında qarətçi əməlləri və yerli xüsusiyyətlərə etinasızlığının nəticəsi kimi meydana çıxmış üsyan gedində onun rəhbərliyi Gürcüstan hökumət orqanları ilə sazişə imza atdı. Bu saziş sırf siyasi mülahizələrdən meydana çıxmışdı: o, bir tərəfdən mahaldakı yeni, inqilabi gerçəkliyin üsyan başçılarının - bölgənin əvvəlki elitesinin sosial-siyasi maraq və statuslarına zidd olmasından, digər tərəfdən isə əhalinin kütləvi şəkildə sosial narazılığından nəşət edirdi. Həmçinin biz ehtimal etdik ki, bu qərar müəyyən mənada Tiflisdəki «Azərbaycan qurtuluş komitəsi» ilə də razılaşdırılmışdı. Qənaətimizcə, sözügedən saziş üsyan rəhbərliyi tərəfindən müvəqqəti taktiki gediş kimi qavranılırdı.

Zaqatala mahalının hansı dövlətə mənsubluğu məsələsi öz qəti həllini yalnız Gürcüstanın sovetləşməsindən sonra tapdı: 1921-ci ilin iyulun 5-də F.Maxaradze və N.Nərimanov Azərbaycan və Gürcüstan arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsinə dair qətnaməyə imza atdılar. Bu sənədlə, habelə 15 noyabr 1921-ci il M.Hacıyev-B.Mdivani sazişi ilə Gürcüstan SSR Zaqatala dairəsinə olan bütün iddialarından əl çəkirdi.

Sözügedən münaqişənin həllində bəzi amillər rol oynamışdı. İlk növbədə Zaqatala mahalının əhalisinin mütləq əksəriyyətinin (92-95 %-nin) müsəlman olması və qəti şəkildə Azərbaycan tərkibində yaşamaq iradəsini ortaya qoyması, bu

iradəyə öz pragmatik mülahizələrindən çıxış edərək Orconikidze və digər Qafqaz bolşevik rəhbərlərinin anlaşıqlı münasibəti Zaqatala bölgəsinin Azərbaycan tərkibində qalmasında həlledici rol oynadı.

Biz, həmçinin belə bir amili də qeyd etmişdik ki, yaranmaqda olan Sovetlər Birliyi mahiyyətə imperiya idi. O unifikasiyaedici struktur kimi obyektiv olaraq etnoərazi münaqişələrin həllinə maraqlı idi. Bununla əlaqədar Zaqatala mahalının mənsubluğu məsələsi həll edilərkən bölgənin ADR-in mövcudluğu dövründə respublikamızın tərkibində olması faktı nəzərə alınmışdı.

Zaqatala mahalının mənsubluğu məsələsinin həlli ilə Sığnaq qəzasındakı torpaq sahələri məsələsi münaqişənin yeganə süjet xəttinə çevrildi və 30-cu illərin əvvəllərində öz aktuallığını qoruyub saxladı.

1920-30-cu illərin əvvəlləri Zaqatala mahalı kənd icmalarının Çiaur meşəliyi və Şirək çölündəki əzəli torpaqlarından məhrum olmaları ilə əlamətdar olmuşdu.

Biz sözügedən dövrdə ixtilafın faktiki olaraq iki mərhələyə ayrıldığını göstərmişdik. 1924-cü ilin oktyabrınadək olan mərhələdə gürcü tərəfi məsələnin hüquqi cəhətdən həllinə, yəni həmin torpaqların Gürcüstan hədudlarında təsbitinə çalışırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, 1924-cü ilin oktyabrın 15-də Tiflisdə keçirilmiş Azərbaycan-Gürcüstan müşavirəsinin protokoluna və oktyabrın 17-də xalq torpaq komissarları Bünyadzadə və Gegeçkorinin imzaladıqları sazişlərə əsasən, Çiaur meşəliyi və Alazyanı vadi inzibati cəhətdən Gürcüstana verilir.

Bundan sonra ixtilafın inkişafında ikinci mərhələ başlanmışdı. Məsələ onda idi ki, 1924-cü ilin oktyabr sazişləri mübahisəli rayonları inzibati planda Gürcüstana təbə etdirsə də, eyni zamanda həmin ərazilərdəki bir sıra torpaq sahələrinin Zaqatala qəzası kəndlilərinin təsərrüfat istifadəsində saxlanılmasını nəzərdə tuturdu. Fəqət göstərilən şərt gürcü hakimiyyət orqanları tərəfindən kobud surətdə pozulmuşdu. Əsərdə bəhs edildiyi kimi, gürcü rəsmiləri öz respublikalarında təsərrüfata yararlı torpaqların qıtlığı, habelə torpaqsız kənd əhalisinin həddən artıq olması faktından mübahisəli ərazilərin Gürcüstana verilməsi zəruriliyini əsaslandırmaq üçün istifadə edirdilər. Halbuki gətirilən məlumatlardan da bəlli olurdu ki, Azərbaycan kəndlisi torpaqsızlıqdan heç də az əziyyət çəkmirdi. 20-ci illərdə gürcü tərəfinin arqumentasiyası Cənubi Qafqazın ali orqanları (əslində həmin orqanlarda dominant mövqe tutan, söz və nüfuz sahibi olan gürcü və erməni səlahiyyətliləri) tərəfindən dəstəklənirdi. Bu dəstək gürcü hakimiyyətinə qanunlara kobud surətdə məhəl qoymadan Zaqatala mahalının kəndlilərinə öz əzəli torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmağa imkan verirdi. Halbuki əsərdə gətirilən materiallardan da göründüyü kimi, Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyəti Çiaur meşəliyində və Şirəkdə Azərbaycan kəndlilərinə torpaq ayrılması barədə dəfələrlə qərarlar çıxarmışdı.

Artıq 20-ci illərin sonlarına doğru ikinci mərhələ də ümumən başa çatmışdı. Gürcüstan hökuməti mübahisəli ərazilərin böyük qismini təsərrüfat

baxımından mənimsəməyə, orada dağlıq və torpaqsız rayonlardan köçürülmüş həmvətənlərini əsaslı surətdə yerləşdirməyə və deməli, zaqatalalıları uzaqlaşdırmağa müvəffəq olmuşdu. 20-ci illərin sonları-30-cu illərin əvvəllərində həyata keçirilən kollektivləşdirmə gedişində həmin ərazilərdə gürcü hakimiyyəti iri təsərrüfat vahidləri - kolxoz və sovxozlar yaratmağa başlamışdı. Belə bir şəraitdə nəhəng torpaq massivlərinə ehtiyaclarını bəhanə gətirən gürcü rəsmiləri Azərbaycan tərəfinin cüzi torpaq sahələrinin güzəştinə dair xahişlərini belə qəti surətdə rədd edirdilər.

30-cu illərin ortalarına doğru Şirək çölü və Çiaur meşəliyindəki sabiq Zaqatala dairəsi kəndlilərinin torpaqları məsələsi tədricən gündəlikdən çıxarılır. Mübahisənin ilk illərində torpaqların Gürcüstan tərəfindən tam mənimsənilmədiyi, məsələnin ədalətli həllinə ümidlərin yaşadığı, bu torpaqların əvvəlki sahiblərinin - Azərbaycan kəndlilərinin xatirələrinin hələ canlı olduğu bir zaman problem gündəmdə öz yerini qoruyub saxlayırdı. Gətirilən faktlardan aydın olur ki, Zaqatala kəndliləri öz torpaqlarının itkisi ilə asanlıqla barışmamış, dəfələrlə yuxarı instansiyalara müraciətlər etmiş, hətta bəzən gürcü tərəfinin qanunsuz əməllərinə əks-təsir göstərməyə çalışmışdılar. Fəqət M.C.Bağırovun öncə isnad etdiyimiz məruzəsində qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan kəndlilərinin ən təvazökar və sırf təsərrüfat səciyyəli çıxışları belə dərhal «banditizm» ittihamı ilə damğalanırdı.

Azərbaycan kəndlisinin faciəsi onda idi ki, qabaqçöllülərin təbircə, «bilik və qüvvə üstünlüyü» onun tərəfində deyildi; yəni, bir tərəfdən savadlı, öz vətəninin tarixinə, coğrafiyasına, təsərrüfat reallıqlarına bələd olan azərbaycanlı kadrlar fəlakətli şəkildə az idi, digər tərəfdən isə Cənubi Qafqazın müxtəlif hakimiyyət strukturlarında qonşu millətlərin nümayəndələri mütləq əksəriyyət təşkil edirdilər. Belə bir vəziyyətdə mübahisəli ərazi məsələlərinin çözümü Kasyan, Şaverdov, Onanov, Balabanov, Çxenkeli kimi şəxslərin ixtiyarına verilirdi.

Ən sonda bir daha qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycanla Gürcüstan arasında mövcud torpaq mübahisələri haqqında 20-ci illərin ortalarında və ikinci yarısında qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində 63 min hektardan artıq ərazi Gürcüstana verilmişdi. Bu zaman 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycana qaytarılmış, və yaxud Azərbaycanın obyektiv haqlarının tanındığı bəzi torpaqların da mühüm qismi müxtəlif bəhanələrlə Gürcüstana güzəşt edilmişdi.

ƏLAVƏLƏR

№ 1

Zaqatala qubernatoru D.Haşimbəyovun Azərbaycan Daxili İşlər Nazirinə raportu

ARDA, f.897, s.1, iş 6, v. 52-53 (arxa)

Господину Министру Внутренних дел 24 ноября 1918 г. Р А П О Р Т

Северо-западную часть вверенной мне Губернии, составляет Белоканский район (участок), где расположены два больших селения Белоканы 2000 дымов и Ковахчель 1000 домов.

Жители этих селений для расширения своего хозяйства нуждаются в пахотных землях, в особенности у них острая нужда в лесном материале, который им необходим в виде топлива для ремонта домов и хозяйственных построек и для устройства новых домов для тех лиц, которые в качестве глав отделившихся семейств выделяются из больших семей.

Особенно много леса расходуются для цели скотоводства на зимнее время: для конюшен, загонов, для скота и землянок, для хозяйств или постухов и караульных.

В первый период русского владычества белокапцы и ковахчельцы продолжали пользоваться издавна принадлежавшими им пахотными землями и лесами расположенными от северо-западной границы бывшего Закатальского округа (обозначенной на карче местами речками Мазымчай, Лбжит и Дерин-Кобу¹) к западу, причем лесные и пахотные участки, принадлежавшие им, простирались - минуя нынешнее шоссе от селения Шрома к станции Цнори-Цхали до речки Кабала-су, но впоследствии земли и леса от них были отобраны и предоставлены по распоряжению русского правительства, некоторым грузинским дворянам (князю Челокаеву и другим).

В бытность на Кавказе наместником графа Воронцова-Дашкова на этих землях, уже изъятых из пользования дворян в казну, были основаны

¹ Если на 20-верстной карте обозначено только Мазымчай, а на 5-верстной - все три речки.

русские селения, начиная от Лагодех к юго-западу Ново-Алексеевка, Илларионока, Ново-Михайловка, Графского, Воронцовка и Ивановка, вошедшие в состав Сш нахского уезда, при чем из лесных участков, находящихся вблизи предоставленных этим селениям земельных дач была образована Чиаурская казенная лесная дача, из которой пользовались лесом за плату, вносимую лесничеству, как жители Сигнахского уезда, так и Закатальского округа, в том числе ковахчельцы и белоканцы.

В настоящее время, когда образовались Грузия и Азербайджан, грузинские власти считают означенные пахотные земли и Чиаурское лесничество, как бывшие в Сигнахском уезде и ныне вошедшие туда согласно границе бывшего административного деления по карте, вошедшими в состав Грузии и не позволяют жителям селений Ковахчель и Белоканы и вообще Закатальского округа, пользоваться лесным материалом на прежних основаниях, установленных при Русском Правительстве.

Но ковахчельцы и белоканцы претендуют на упомянутые леса, как на бывшую их собственность и в виду нужды в материалах его продолжают вывозить таковой в случаях необходимости, а стража этого лесничества препятствует им в этом: кроме того препятствуют им в этом же и жители вышеназванных селений, из которых почти все русские ушли в Россию, кроме селения Графское, а на места их водворены грузины.

Вследствие сказанного происходят враждебные столкновения между лесной стражей и жителями указанных селений с одной и нашими жителями с другой стороны, столкновения иногда сопровождаются убийством и возможно, что могут приняты крупные размеры, с нежелательными последствиями.

В последнюю мою поездку, 8-го сего месяца, в сел. Ковахчель и к границам Грузии, я вызвал представителей местной грузинской власти Сигнахского уездного и приграничных участковых комиссаров, просили распорядиться не препятствовать нашими жителям вывозить лес, но они считали невозможным дать такое распоряжение, мотивируя это тем, что леса находятся в Сигнахском уезде и в фактическом введении Правительства Грузии и пользовании ее населения.

Мною были приведены им следующие доводы и соображения: 1/ Чиаурская лесная дача с давних времен, до русского владычества, принадлежала нашим жителям; 2/ из этих лесов русской властью было образовано казенное лесничество, из которого пользовались лесом как жители Сигнахского уезда, так и Закатальского округа; 3/ с уничтожением русской власти лесные пространства, бывшие достоянием русской казны, остаются между Грузией и Азербайджаном как бы нейтральной полосой, не принадлежащей пока ни тому, ни другому государству; 4/ в данном случае установленная при русском владычестве административная граница между

Сигнахским уездом и Закатальским округом не может иметь существенной значения для разрешения вопроса - какому государству должны принадлежать Чиаурские леса; 5/ воспреещение пользования лесом нашими жителями, на основании высказанного мною из предыдущем пункте, является недопустимым насилием и нарушением существенных жизненных интересов наших жителей, которые не могут обойтись без Чиаурского лесного материала каковые интересы главным образом следовало бы, по справедливости, принять во внимание в данном деле и на основании изложенного я предложил означенным властям признать справедливым допустить наших жителей продолжать временно пользоваться лесом из Чиаурской дачи, впредь до установления окончательной границы между Грузией и Азербайджаном, при чем плату по таксе установленной распоряжением Правительства Грузии по Чиаурскому лесничеству наши жители будут вносить Чиаурскому или Закаталь-скому лесничему, а сумма, собранная таким образом, может быть распределена между государствами по усмотрению их правительств.

Означенные представители согласились с приведенный мною доводами и Сигнахский уездный комиссар обещал переговорить по этому поводу с Чиаурским лесничим и по письменному соглашению со мною, устроить совещание между этим и Закатальским лесничими в селении Белокопах для выяснения и установления какие книги лесничих должна быть записана плата, вносимая нашими жителями и какова будет установлена отчетность по ней.

Вопрос о соглашении лесничих, в данном случае, конечно является делом второстепенным, а главное, необходимо установить бесспорное пользование лесом нашими жителями.

По собранным мною сведениям, во время последнего межевания, приблизительно в 1885 года, относительно Чиаурского леса, на планах управления Земледелия и Государственных Имуществ, состоявшего при Кавказском Наместничестве обозначено: «административный спор». Таким образом вопрос о принадлежности этих лесов не был окончательно разрешен, хотя впоследствии и образованы были вблизи и среди их 1 упомянутые выше селения.

До настоящего времени я не имею никаких сведений от Сигнахского Уездного комиссара относительно обещанного им выше сообщения о лесничем.

Вследствие изложенного, прошу распоряжения вашего Высокопревосходительства, по сношении с Правительством Грузии, о том, чтобы грузинские власти не препятствовали Жителям селений Белокопам и Ковахчель временно, впредь до окончательно установления границы между Грузией и Азербайджаном, пользоваться лесным материалом из Чиаурского

лесничества по билетам Чиаурского или Закатальского лесничих за плату, каковая впоследствии может быть перечислена в кассу того государства, в состав которого войдет это лесничество.

Копия настоящего донесения мною представлена нашему Дипломатическому Представителю при Правительстве Грузинской Республики.

*Подлинный за надлежащими подписями, верно:
Делопроизводитель*

г. Дипломатическому Представителю Азербайджанской Республики при Правительстве Грузинской Республики. Настоящая копия препровождается для сведения.

Закатальский Губернатор,
Гепераль майор

Гашимбеков

№ 1701
24 ноября 1918г.
гор. Закатала
Делопроизводитель

*Azərbaycan SSR və Gürcüstan SSR arasında daxili
sərhədlərin müəyyən edilməsi haqqında
16 noyabr 1921-ci il tarixli Səziş*

ARDA, f.28, s.1, iş 84, v. 7-7 (arxa)

**Соглашение по установлению внутренних границ
между Азербайджанской Социалистической Советской
Республикой и Социалистической Советской
Республикой Грузии**

Ознакомившись с материалом, представленным Особой Смешанной Комиссией, предусмотренной постановлением Конференции по урегулированию внутренних границ Закавказских Республик, подписанным в г. Тифлисе от 5-го июля сего 1921 г., мы, нижеподписавшиеся с одной стороны Председатель Азербайджанского Исполнительного Комитета Мухтар Гаджизаде, с другой - Председатель Революционного Комитета Грузинской Социалистической Советской Республики Буду Мдивани

ПОСТАНОВИЛИ:

§ 1-й. Признать пограничную линию между АССР и ССРГ в следующем виде: граница начинается с Красного моста, направляется на север на Торпах-Тапа, идет по прямой линии пересекая реку Куру, и через лес Козлух доходит до южного конца 17-й канавы Караясской оросительной системы, откуда проходит по западной стороне той же 17-й канавы в северном направлении, захватывая вес прилежащие земли с произведенными на них жителями сел. Шихлы распашками. Далее граница, направляясь на север, захватывает Беюк-Кясик-ское имение, принадлежащее шихлинцам, пересекает Джандарское озеро, оставляя восточную половину его во владении АССР, западную же во владении ССРГ и направляется на севе на гору Кырышлы, проходит до горы Кешиш-Гзой, далее опускаясь на юго-восток и проходя через перевал Шихлы-Каравац-Елы пересекает большую дорогу, поворачивает на север поднимается на Дебсизин-Даг, пересекает овраг Лрам-Дяре и обогнув Кутаны доходит до горы Калагири, направляется до реки Иоры, идет по ней до урочища Касаман, направляясь далее по государственной границе. /Карта 5-ти верст в дюймах/

§ 2-й. По вопросу об Эльдарской степи предусмотренному § 3-м постановления Конференции по урегулированию внутренних границ Закавказских Республик от 5-го июля 1921 г. вопрос остается открытым до получения протоколов Особой Смешанной Комиссии, предусмотренной там же постановлением от 5-го июля 1921 г.

§ 3. По вопросу о Закатальском округе остается в силе.

§ 4. Постановления Конференции по урегулированию внутренних границ Закавказских Республик от 5-го июля сего 1921 г.

Настоящее соглашение в дополнение к постановлению конференции по урегулированию внутренних границ Закавказских Республик относительно пограничной линии между АССР и ССРГ от 5-го июля 1921 г. составляется в двух экземплярах, из коих один передается Правительству АССР, другой же Правительству ССРГ и вступает в силу со дня его подписания.

*Председатель Центрального
Исполнительного Комитета
Азербайджанской Социалистической
Советской Республики*

Мухтар Гаджизаде

*Председатель Революционного
Комитета Социалистической
Советской Республики Грузии*

Буду Мдивани

Гор. Тифлис
ноября месяца 16 дня 1921 г.

***Alazanyanı vadidə sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə dair
Balaxlinski- Varamaşvili komissiyasının
25 aprel 1923-cü il tarixli iclasının Protokolu***

AR SPİHDA. f.I, s. 74, iş 198, v. 148-148 (arxa)

Копия с копии

ПРОТОКОЛ

1923 года апреля 25-го дня. Мы, Ответственные Секретаря Закатальского и Сигнахского уездных Комитетов Партии: Балахлинский и Варамашвили, основании мандата Закатальского Краевого Комитета РКП от 12-Ноября г. объехав совместно с Пред. Закатальского Уисиолькома Караевым и Завед. Зем. отделом Закатальского уезда Агамировым и Сигнахского Мериашвили правый берег Алазань и Чиаурскую Лесную дачу с Заведывающими Отделами Внутренних Управлений и Начальниками Уездмилиций обоих уездов для разрешения споров и выяснения фактических пользователей и нуждающихся обществ в этих землях нашли необходимым:

ПЛОЩАДЬ «А» в Г Р А Н И Ц А Х

1. Участок земли находящ. в пользовании Муганлинского Общества в границах начиная с запада устья реки Муганлы-Чай, востока Уч-булах /Муганский паром/ перпендикулярно до вершины Кедских гор с севера реки Алазань и Юго вершины гор. Кедских, являющегося единственным проходом для Верхне-Кедского общества к реке Алазань на водопой и проч. передать о пользование Верхне-Кедского Общества.

ПЛОЩАДЬ «Г»

2. Ввиду вышеуказанного пункта и принимая во внимание крайнюю нуждаемость Муганлинского Общества, как в пахотных, так и подхуторскую жизнь землях, отвести этому обществу такую же площадь земли к западу от переданной Верхне-Кедскому обществу земли в границах севера р_{ека} Алазань, юго вершины Кедских гор и с запада Уч-Булах /для определения площади земли сюда командировать землемеров/

ПЛОЩАДЬ «В»

3. Всю площадь земли под отметкой «В» исключив из нее отводимые Мугаплинскому обществу, согласно 2 пункта протокола участок « » передать в пользование тушинцев барантовладельцев Душетского и Тионетского уездов, оставив проход жителям села Архилоскало к Алазани на водопой скота и пространство шириною в 300 сажень перпендикулярно из села в указанную реку.

4. Между площадями земли обозначенными над названием «В» и «Г» предоставить проход на водопой и спуск в Алазань Ниже-Кедскому обществу прямо из села перпендикулярно в реку к Мосульскому парому шириною в 400 саж.

ПЛОЩАД «П» и «Д» и др.

5. Всю площадь земли в границах, начиная с прохода предоставленного Ниже-Кедскому обществу, т.е. восточной стороны Мосульского паромы с севера реки Алазань и Юга вершины Кедских гор с отметками «Г» и «R» и др. отвести под пашню и хуторскую жизнь крестьянству обществ Верхиян, Тасмало, Загам, Енгияп, Капанакчи, Мосул, Алибад, Кюрдамир, Кичик Лайдж, Кандах, Падар, Караган и Алмало по принадлежности, тушинцев барантоводов по прежнему, недопустив их стеснять посевную площадь закатальцам.

6. По вопросу о лесах и принимая во внимание, что общества Верхние, Нижние-Кеды и Архилоскало не имеет леса и нуждается в таковом, предоставить населению этих селений право пользоваться лесами Закатальского Округа по обоим берегам реки Алазани на общем основании.

7. Пастбищный участок земли Алибадского Общества, находящиеся за Кедскими горами в размере 650 десятин передать в пользование Кедского Общества и взамен отвести для Алибадскому Обществу такую же площадь по близости.

8. Далее, переходя к вопросу о спорных землях между обществами Ковахчелы с одной и Шромцами, Дашковцами и Подна с другой оставить старую границу, идущую в Калганки „о Дерин-Кобу и оттуда прямо в Алазань. Ковахчельцам предложить снять новые посеки. Дашковцам предложить в местности Пешкен не переходить границы Чурули-Су, что же касается Кала-Бугав-Тала, таковой оставить в пользование обществ Подна и Лагодехи, не допустить последним обществам загородить дорогу села Ковахчель, и

9. Категорически воспретить населением обеих сторон рубки Чиаурской лесной дачи, без существующего на этот счет положения о хозяйстве; что же касается арендных плат за пользование зимними пастбищами барантовладельцев, то разрешение его какому уезду таковые взимать предоставить на рассмотрение РКП.

*Настоящий протокол представить
на утверждение Закатальского
Краевого Комитета РКП.*

*П.П. Ответствен. Секретарь
Закатальского Уездного Комитета А.К.П.*

/ВАЛАХЛИНСКИЙ/

*Ответствен. Секретарь Сигмах.
Уезд. Комитета*

/В.ВАРА МАШВИЛИ/

С подлинным верно: Зав. Орг. Ин. Отд. Укома /подпись/

***Gürcüstan SSR Sığnaq qəzası və Azərbaycan SSR
Zaqatala qəzası arasında sərhəd mübahisələrinin
ilkin baxılması üzrə müşavirənin 15 oktyabr 1924-cü il
tarixli iclasının 1 №-li Protokolu (Çiaur meşəliyi)***

AR SPİHDA, f.I, s. 74, iş 198, v. 136-136 (arxa)

ПРОТОКОЛ № I.

Совещания для предварительного рассмотрения пограничных споров между Сигнахским уездом ССР Грузии и Закатальским уездом ССР Азербайджана.

1924 года, Октября 15 дня, состоялось в гор. Тифлисе, в помещении Народного Комиссариата Внутренних Дел ССР Грузии совещание для предварительного рассмотрения пограничных споров между Сигнахским уездом ССР Грузии и Зака-тальским уездом ССР Азербайджана.

Присутствовали Председатели Сигнахского и Закатальского Уисполкома т.т. Чахнашвили и Годжаев и Представители НКВД ССР Грузии тов. Тазишвили, Паркомзема ССР Грузии тов. тов. Цудукидзе и Жвания, Паркомзема ССР Азербайджана тов. Балабанов, Сигнахского Уездисполкома тов. Алавидзе и Закатальского Уездисполкома тов. Сулейманов.

Совещание открыто в 11 часов утра.

Был рассмотрен вопрос о спорных между Ковахчльским обществом Закатальского уезда и селами Лагодехского района землях Чиаурской дачи.

После предварительного обмена мнений по рассмотренному вопросу ознакомления с материалами комиссии, работавшей в указанной местности и данными о фактическом землепользовании населения, участники совещания пришли к следующему соглашению:

I. Между Сигнахским и Закатальским уездами установить Гранину, идущую от кургана развалин крепости Моцмис-Цихе/ Кала Бугав Тала/ в юго-западном направлении прямой линией к кургану по речке Абжид-су значающиеся

55°3'7"
46°18'9"

далее к этой просеке прямой линией в северо-западном направлении к кургану у начала речки Квириас-Цхали /Дервен-Кобу/, далее в южном направлении, по речке Дервен-Кобу до слияния ее с речкой Абжид-су и отсюда по этим речкам /Улгам-су/ до впадения ее в Алазань.

ПРИМЕЧАНИЕ: а/ В виду того, что Абжид-су берет начало в районе, отходящем к Сигнахскому уезду и Ковах-чельское общество пользуется водой этой речки и жизненно заинтересовано в сохранении ея, Сигнахский Уездиеполком обязуется названный лесной участок в границах: с юга устанавливаемая, согласно первому пункту настоящего постановления, с северо-запада - речка Абжид-су и с востока - дорога из

Лагодехи в Ковахчели, пересекающая 55°52 объявить
46°22

запретным, не подлежащим массовой рубке;

б/ От старой просеки выше по правому берегу речки Абжид-су более 30 десятин оставить в общем пользовании под выгон пастбы скота крестьян сел. Ковахчельского общества и Лагодехского района.

в/ Принимая во внимание, что Ковахчельское общество имеет хуторов и пашень в Чиаурской лесной даче, отходящей согласно пункту 1-го настоящего соглашения Сигнахскому уезду, на правом берегу Дервен-Кобу, а также Чурули-Тала, Бешкент в районе Цители-Гори, оставить эти хутора в местности в трудовом пользовании крестьян Ковахчельского общества, запретив им увеличивать как усадьбы, так площади пашни.

г/ В целях безболезненного проведения этого соглашения ввиду оставления указанных в пункте «в» настоящего соглашения земель в административном и экономическом ведении Сигнахского уезда, последнему в течение 1924 и 1925 года арендной платы с Ковахчельского общества не взимать.

д/ Если в участках, отходящих, согласно настоящему соглашению Закатальскому уезду, окажутся пашни, отведенные в надел населению сел Лагодехского района, остались эти земли в пользовании, эти последние не препятствовать им к распашке и обработке по-прежнему этих земель, и допуская увеличения площади под распашку.

Подписали:

ЧЛЕНЫ СОВЕЩЕНИЯ:

**ГОДЖАЕВ
ТАЗИШВИЛИ
И.ЖВАНИЯ
БАЛАБАНОВ
ЦУЛУКИДЗЕ
СУЛЕЙМАНОВ
АЛАВИДЗЕ**

*С подлинным верно Секретарь Общего Отдела НКВД Грузин
/подпись/*

***Gürcüstan SSR Sığnaq qəzası və Azərbaycan SSR
Zaqatala qəzası arasında sərhəd mübahisələrinin
ilkin baxılması üzrə müşavirənin 16 oktyabr 1924-cü il
tarixli iclasının 2 №-li Protokolu (Şirək çölü)***

AR SPİHDA.f.I, s. 74, iş 198, v. 137-137 (arxa)

Копия

ПРОТОКОЛ

Совещания для предварительного рассмотрения пограничных споров между Сигнахским уездом ССР Грузии и Закатальским уездом ССР Азербайджана.

1924 года октября 16 дня состоялось в г. Тифлисе в помещении Народного Комиссариата Внутренних Дел ССР Грузии созванное для предварительного рассмотрения пограничных споров между Сигнахским уездом ССР Грузии и Закатальским уездом ССР Азербайджана совещание из Председателей выше названных уездов.

ПРИСУТСТВОВАЛИ: Председатели Сигнахского и За-катальского Уездисполкомов т.т. Чахнашвили и ГОДЖАЕВ, а также Представители: НКВД ССР Грузии тов. Тазишвили, НКЗ ССР Грузии т.т. Цулукидзе и Жвания, НКЗ ССР Азербайджана тов. Балабанов и Закатальского Уисполкома тов. Сулейманов.

Был рассмотрен вопрос об установлении границ между Сигнахским и Закатальским уездами в местности Шираки.

По обмене мнений, соглашение не было достигнуто, при чем были внесены следующие предложения: т.т Годжаев и Сулейманов, находя недостаточным имеющиеся данные о Заалазанской долине и принимая во внимание разногласия о нуждаемости каждой из сторон и цифровых данных о землепользовании с той или другой стороны, предлагают прервать совещание на две недели и поручить Сигнахскому и Закатальскому Уездисполкомам в этот срок выехать, собрать на месте эти сведения и прибыть в гор. Тифлис для окончательного разрешения этого вопроса. Тов. Жвания находит имеющее материал исчерпывающим и предлагает административную границу Сигнахского уезда провести по р. Алазани, сохранив» пользовании жителей Закатальского уезда на общих основаниях, то количество земель, какое

находилось до 1-Апреля 1923г. в их фактическом трудовом пользовании, под пахотными угодьями.

Тов. Чахнашвили, присоединяясь к предложению тов. Жвания, считает возможным оставление в трудовом пользовании жителей Закатальского уезда земель лишь при том условии, если отводимые в трудовое пользование жителей Закатальского уезда земли будут использованы исключительно под пастбища.

Представитель НКЗ ССР Аз. Балабанов считает целесообразным установить естественную границу между Закатальским и Сигнахским уездами по р. Алазани, оставив в пользовании жителей Закатальского уезда фактически ими занимаемые земли в спорном районе. В то же время окончательного решения не выносить до проверки правомочною Комиссией на месте степени пользования землей Закатальскими крестьянами.

Совещание, не достигнув соглашения по рассмотренному вопросу, ПОСТАНОВИЛО: зафиксировать в протоколе внесенные предложения и вопрос передать на разрешение Комиссий ЗАКЦИКА.

ЧЛЕНЫ СОВЕЩАНИЯ:

1. ГОДЖАЕВ
2. ЧАХНАШВИЛИ
3. ЖВАНИЯ
4. СУЛЕЙМАНОВ
5. БАЛАБАНОВ
6. ЦУЛУКИДЗЕ
7. ТАЗИШВИЛИ

Верно

***Zaqatala QİK nümayəndələrinin Cənubi Qafqaz MİK
Torpaq mübahisələrinin həlli üzrə komissiyasına
müraciəti***

AR SPİHDA, f.I, s. 74, iş 198, v.138-138 (arxa)

**В комиссию Закцика по разрешению земельных
споров между Сигнахским и Закатальским уездами**

От Представителей Закатальского
Уездисполкома.

Как видно из представленных двух протоколов Совещаний, состоявшихся 15 и 16 сего Октября месяца между нами и Представителями Сигнахского уезда по земельным спорам между Ковахчельским Обществом Закатальского уезда и селениями Лагодехского района, в районе Чиаурской лесной дачи, а также между Алибадским и Алмалинским участками Закатальского уезда в долине Ширакской степи по первому земельному спору, а именно: спора в Чиаурской Лесной даче между нами и представителями Сигнахского уезда достигнуто определенное соглашение, каковое и представлено на рассмотрение Комиссии. Что же касается второго земельного спора в Закатальской долине Ширакской степи, то по этому вопросу никакое соглашение не достигнуто и Совещание закончилось внесением нескольких предложений.

При чем как выяснилось на Совещании при обмене мнений и усматривается из предложения тов. ЖВАНИЯ поддерживаемого тов. ЧАХНАШВИЛИ, они требуют немедленного кабинетного разрешения столь серьезного вопроса.

Далее при обсуждении не принимают во внимание и не считаются с данными и мнением побывших на месте Комиссий как ранее, так и в последний раз в 1923 году, образованный Закавказским Краевым Комитетом РКП и настаивают, чтобы границей между уездами была река Алазань, с оговоркой, сохранив в пользовании населения Закатальского уезда земель каковые находились в их пользовании до 1-Апреля 1923г., если таковые будут им использованы под пастбища.

По существу этого вопроса считаем необходимым сообщить, что обследование этого спорного участка и степень нуждаемости населения той или иной стороны на месте /как это делалось по первому вопросу о Чиаурской даче/ совместно между нами т. е. Представителями обоих уездов, ныне присутствующими на Совещании, не установлена и других данных за исключением

указанных выше, с которыми почему то представители Сигнахского уезда и центра ССРГ не хотят считаться, не имеется.

Помимо сего, когда мы достоверными данными указывали, что большая часть этого спорного участка с 1881 года была наделена на арендных началах между населением Алиа-бадского участка, далее Алмалинского района Закатальского уезда является весьма необходимо земель, где население участков свыше 16.000 душ производят распахку и пастьбу скота и эта земля для них представляет собою вопрос жизни.

Представители Сигнахского уезда хотят уверить нас, что там распахка Зак. уезда не превышает 15 десятин и нет более 5 хуторов.

Дальше Представители Сигнахского уезда предлагают основанием для разрешения вопроса власть имеющиеся непроверенные кое какие сведения, сколько земли арендуется тушинцами Тионетского и Телавского уезда и на основании этого установить большую нуждаемость уже не Сигнахского уезда, а ССРГ и по этим мотивам разрешить этот вопрос.

Ввиду всего этого мы первым долгом считаем не возможным разрешить на скорую руку столь серьезный вопрос, указываем, что лучшим доказательством к тому, насколько нуждается каждая из этих сторон в этих землях, является одно то обстоятельство, что Тифлиское Земельное Управление с 1881 года непрерывно сдавало их в аренду населению Закатальского уезда.

Мнение Представителей Сигнахского уезда происходит ввиду знакомства их в достаточной степени с положением дела и мы уверены, что если будут на месте никогда не согласятся с тем положением вещей, которое вытекает из предложений и может повести крестьянство Закуезда к гибели.

Переходя же к тому же, что если они и Комиссия считают надобным так или иначе разрешить этот вопрос не обследовав, то считаем необходимым принять в основу решения соглашение Комиссии, образованной Закавказским Краевым Комитетом РКП, утвержденное постановлением Президиума ЗакЦИКа от 14 мая 1923 года за № 5, устранив ту путаницу ненормальности, которые привели к отмене этого решения, а именно:

1/ Обязать Закуезд не препятствовать 4-6 Кедских хуторам пользоваться землями, расположенными в районе, оставляемом Закуезду.

2/ Обеспечить необходимый путь обществам Кеды и Архилоскало на выгон скота на водопой в летний период к реке Алазань.

3/ Обеспечить Муганлинское общество земель так, чтобы это не было причиной впредь к разным дразгам и конфликтам.

№ 139 17.X24

Тифлис.

Предс-ли Закат.у.исполкома

Годжаев, Сулейманов

***Гүrcүстан ССР Сіғнақ қазасы Азәрбайжан ССР Зақатала
қазасы арасында сәрһәд мүбәһисәләринин бaxылması үзрә
Сәнуби Қаfqаз МІК комиссиясынун мүшавирәсинин 1924-сү ил
17 окtyabr тарихли иclasында Алазаныны vadidә torpaq
мүбәһисәсинә dair қәбул етдиyi қәрар***

ARDA.f.2502, s.1, iş 20, v. 41

**К о п и я
П Р О Т О К О Л**

Совещание Комиссии ЗАКЦИК-а для рассмотрения пограничных споров между Сигнахским уездом ССР Грузии и Закатальским уездом ССР Азербайджана, в составе представителей ССР Грузии тов. Гегечкори и ССР Азербайджана тов. Бунятзас, состоящее в г. Тифлисе семнадцатого октября тысяча девятьсот двадцать четвертого года

Рассмотрев вопрос о пограничной споре между Сигнахским и Закатальским уездными Исполкомами в местности «Шираки» в части приалазанской долины, Комиссия постановила:

1/ Административную границу между Сигнахским и Закатальским уездами в местности «Шираки» оставить по реке Алазани, сохранив принцип трудового пользования.

2/ Послать в «Шираки» Комиссию под председательством тов. Балабанова и членов: Председателя Сигнахского уездного Исполкома тов. Чахнашвили и Председателя Закатальского уездного Исполкома тов. ХОДЖАЕВА для размежевания за гражданами как Грузии, так и Азербайджана земель, находящихся в их фактическом пользовании, и

3/ Комиссии дать соответствующее количество землемеров и предложить ей работу закончить в двухнедельный срок.

ЧЛЕНЫ КОМИССИИ:

**БУНИАТ-ЗАДЕ
А.ГЕГЕЧКОРИ**

В е р н о

***Cənubi Qafqaz MİK-nə Zaqatala qəza rəhbərliyinin
Təliqəsi (1924-cü il)***

AR SPIHDA.f.1 s. 74, iş 198, v. 144-145

Копия

В.Нужное - Срочное

**В ЗАКАВКАЗСКИЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ
ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ**

**Комиссия по разрешению спорных земельных
вопросов между Сигнахским и Закатальским
уездами**

Земельный спор между Сигнахским и Закатальским уездами как в районе Чиаурской Лесной дачи Лагодехо-Ковахчельских Обществ, так и за Алазанской долиной в местности Ширази остаются не рассмотренными. На совещании Представителей уездов, созванном по постановлению Особой Комиссии под Председательством тов. Агамали оглы 26-мая, которое состоялось 1-го и 2-го числа сего июня в местности Лагодехах никакого соглашения достичь в отношении спора Чиаурской дачи между Обществами Белоканского и Лагодехского районов не удалось. Как было замечено при объезде тов. Агамали оглы из разговоров Представителей Сигнахского уезда и Грузии, спор их большею частью носит характер претензии на богатство Ковахчельского Общества, каковое если даже будет иметь место, то вовсе не от излишка, а является плодом скотоводства, разведения крупного скота.

Явление это ничуть не может быть основой к разрешению этого спорного вопроса, ибо имеется достаточно обоснованные данные о том, что представляемое на себя крайне бедное крестьянство жители общества Лагодехского район пришельцы из самых богатых местностей Сигнахского уезда из Сакба-Бадбисхеви и других селений, которые имеют довольно мощные хозяйства в тех местностях и воспользовавшись уходом в дни анархии и меньшевитского господства русских из селении Дашковка, Воронцовка, Илларионовка, Алексеевка и других, захватили одновременно их селения и земли, а потому их хозяйства здесь носят какой то убогий и тихий вид с отпечатками бедноты. Сигнахский уезд старается указать границу административного районирования Кавказа в Николаевское время и часто не

принимает во внимание экономическое пользование спорными местностями сторон.

Ковахчельское общество, насчитывающее 2500 дворов и душ населения не имеют никакого поблизости леса за исключением лесного участка прстензуемого Сигназским Уездом, когда вся жизнь этого общества зависит от него, как в смысле устройства жилищных помещений, так топлива и поддержания крупного скотоводства, которое является главной отраслью хозяйства этого селения.

Сигнахский уезд же старается расчистить эти местности для пашни. Далее спорная земля унесена хуторами Ковахчельцев и находясь в фактическом пользовании их. Хутора построены местами 30, а местами 1-4 года тому назад.

На совещаниях на рассмотрению этих споров Сигнахский уезд еще в основу берет то обстоятельство, что спорные местности чащи леса им наделены разным обществом, каковое явление никакого внимания заслуживать не может.

На происходивших ряде совещаниях Представители Сигнахского уезда принимая во внимание отчасти положения Ковахчельского общества, изъявили согласно передачи в пользование последним и включение в Закатальский уезд из спорной полосы участка и в границах /указанные в прилагаемый в копировке/ идущей с Ульгам-су по старой просеке до кургана на Дерин-Кобу и оттуда по этой речке Дерин-Кобу /Кварис-Ихали/ ДО слияния ее с Ульгам-су вверх по ней до указанного ургана. Все это зафиксирована протоколах совещении.

Спорный же участок помимо указанного выше далее с Дерин-Кобу по просеке, идущей с дороги в Дашковку прямолинейно идет к речке Чурули-су /Свадебу/ и по ней идет в Алазань, обхватывая хутора Ковахчельского общества Чурули, Бешкент ниже в Цители-Горах. В этом спорном участке никаких следов жизни или пашень жителей Лагодехского района не имеется. На последнем совещании с нашей стороны были предприняты все меры к достижению соглашения, но представители Сигнахского уезда не пришли к этому соглашению, кажется по соображениям, что Ковахчелцы более обеспечены землей и разрешится вопрос Центром в пользу их. Оставляя вопрос об обеспеченности с Ковахчелы в стороне, т.к. но имеющимся данным это общество не имеет годных земель в достаточной норме удовлетворения их при надобности. Необходимо указать, что по Закатальскому уезду землеуправление не проведено и если некоторые общества как Ковахчелы, Белоканы, Даначи и Муганлю имеют на вид как будто достаточной земли, то при наделе, когда потребуются удовлетворить безземельных обществ, а таковых весьма много, почти одна треть уезда, то общество в роде Ковахчелы получают и ниже установленной нормы.

Далее, и если это оставить в стороне, то от разрешения спорного вопроса и от тех лесных участков зависит вся судьба Ковахчельского общества, как в

смысле построек жилья, топлива, так и поддержания своего являющегося главным хозяйством скотоводства разведения крупного скота.

Сообщая вышеуказанное, Закатальский Уездисполком просит соответствующих распоряжений ЗакЦИК-а в комиссию по разрешению спора, предварительное ознакомление с положением дела, хозяйством общества этих районов и будущим как селений этих, так и хозяйства населения их, ибо отсутствие этого при разрешении спора может ввести экономическое состояние крупного общества в такое положение из которого вывести его окажется далее едва возможным.

В отношении спорного вопроса о Заалазанской долине Шираки, Уисполком считает сообщить, что либо излишним, ибо фактическое пользование населением Закатальского уезда этими местностями с незапамятных времен является достаточным фактором и основой для разрешения его.

ПРИЛОЖЕНИИ: Выкопировка из карты с обозначением спорного участка.

П.п. Председатель Уездисполкома
Заведывающий Отделом Земледелия
Член Президиума Секретарь
Уисполкома
С подлинным в е р н о :
В Е Р Н О :

/ГОДЖАЕВ/
/НАСИБОВ/

/СУЛЕЙМАНОВ/

**Qabaqçöl, Əliabad və Muxaq kənd icma
müvəkkillərinin AKP MK katibi Ə.H.Qarayevə
ərizəsi (1925-ci il 21 fevral)**

AR SPİHDA, f.I, s.74, iş 198, v. 150-152 (arxa)

СЕКРЕТАРЮ ЦК АКП –
тов. КАРАЕВУ - Поверенны-
Общества Гавахчел, Али-Абат
и Мухах -1) Магомета
Курбачева, 2) Магомед Тина
Омар оглы, 3) Рамадзана Гаджиева,
4) Самеда Аллах Верди оглы и
5) Исмаила Сулейман оглы

З а я в л е н и е

Совещанием предварительного рассмотрения пограничных споров между Сигнахским и Закатальским уездами, состоявшимся в октябре 15-го дня 1924 года в г. Тифлисе, было постановлено установить административные границы между нами и жителями Сигнахского уезда, явно нарушающие интересы трудового крестьянства нашего, испокон веков пользовавшегося этими землями, как для распашки выгона скота, а также лесов, если считать границу нашу 1868 г. идущую до нынешней по шоссеиной дороги и тогдашнее население Ковахчельского и Шамбульского обществ в триста дворов, то кажется странным и несправедливым урезывать теперь от наших обществ в 2.000 домов те земли, которыми мы фактически пользовались по настоящий день, не считая различных моментов с 1917 года, когда право владения этими землями находилось в зависимости от силы и угрозы. Мы рассчитываем, что Вы учтете тот факт, то пользуемся мы землями в большинстве случаев гнилыми, болотистыми в редкое засушливое время пригодными для обработки, за вычетом коих у нас нет земли, кроме усадебной.

Дело в том, что в виду наступления весеннего сезона вся скотина наша выгоняется на пастбища указанного леса, а лишившись такового, весь наш скот обречен на голодную смерть а мы все на полное разорение и в будущем должны будем отказаться от нашего главного занятия, т.е. скотоводства.

Соглашением с технической конторой, приезжавшей на месте для выяснения спорных границ вместе с Агамали оглы, были намечены временные границы, которые удовлетворяли так или иначе, как нас, так и грузин, но почему то границы эти совершенно не были приняты во внимание последним Совещанием.

Между тем они должны были иметь решающее значение, как материал, полученный после обследования границ на месте спора, а также и путем опроса того и другого заинтересованного в этом споре населения.

Граница наша с северо-востока начинается с трех ветка вых ореховых деревьев чуть выше местности Гала Бугаб, тут же во верхушке или верхняя часть «Чадну Тала», далее «Сеюк-Су» большая плотина, откуда граница выходит на проселочную дорогу, ведущую с Ковахчель в Лагодехи. Ниже этой дороги в р. Сеюк-Су, потом на восток по направлению ся в «Абжид-Чай» /Хутора/.

К сведению: тут же брод, через который обыкновенно проезжают Ковахчельцы и находится лес, который уже в настоящее время вырубают грузины, неминуемо грозит полным высыханием источника, из которого всецело и черпали воду как для питья, так и для орошения всех наших земель. Далее идет «Дарин-Гоби», курган у селения «Шрома» и по Дарий Гобы до брода «Черели Ор», затем уже по течению Черели Орз до впадения в реку Алазань.

Таким образом почему то считавшиеся во владении Сигнахского уезда «Черели Тала», «Бешкент», «Цитель-Гори» и др. должны входить в нашу территорию. Мы не можем согласиться на передачу этих земель, т.к. мы занимаемся скотоводством и исключительно тем существуем, пользование же ими грузинами равносильно тому, что мы принуждены будем уничтожить скот и искать себе новое место жительства.

Прилагаемая при сем копия отношения Легодехского райисполкома от 29 января 1925 года за № 1747 на имя Зака-тальского Лесничего, относительно участка леса № 16, входящего спорную полосу, служит основанием в принадлежности нам территории в вышеуказанных границах. По впадении реки «Чероли-Ора» в реку Алазань, граница наша проходит по реке Алазань до Муганлинской переправы, откуда перпендикулярно на гору Арха-Лес-Кала и далее по хребту этой горы под названием Кэт до оврага Куюлу Дара и далее на юг по тому оврагу, захватывая зимовники и родники Хасагам булах и Верзиган Булах вниз до Мусульманского кладбища и далее до родника Бец-булах в овраг Колтам на границе Эльдарской степи в конце хребта горы Юмуру-Тала.

Названная граница подтверждается заседанием комиссии по разграничению уездов при ЗакЦИКе протоколом № 5 от 14 мая 1923 года и докладом представителя Наркомзема АССР Начпрзмлеустройства тов.

Д.Алиева в ЗакЦИКе, в которых постановление установить вышеуказанную границу административную между Сигнахским и нашим уездами, по которому по Алазанской долине восточная часть Ширакской степи входит в территорию нашего уезда и которым трудовое крестьянство нашего уезда владело с давних времен.

Далее постановлением Ревкомов Азербайджана и Грузии от 07 октября 1921 года за № 333, Социалистическая Советская Республика Грузии отказывается от всяких претензий на Закатальский уезд в пределах Государственных границ, о чем Ревком Грузии издает соответствующую декларацию.

Крестьянам обеих сторон обеспечивается беспрепятственное пользование пастбищами, кочевьями и другими угодьями, коими они фактически пользовались.

С давних времен трудовое крестьянство нашего уезд фактически пользовалось восточной частью Ширакской степи где постоянно, т.е. круглый год держали скот, а также производили распахку.

К сведению: нижепоименованные сельские общества имели участки земель в названной степи в известных им установленных границах:

1. Общество сел. Муганло владеет участком земли в 2800 десятин, как для выгона скота, так и для распахов. Многие крестьяне жили постоянно на этой земле, имели усадьбы и масса построек.

2. Об-во сел. Мосул имело постоянные хутора, владея землей в 1550 десятин. Большая часть земли пахалась, а остальная шла под выгон скота.

3. Об-во сел.Алибад имело постоянные хутора, выгоняло на пастбу до 1000 голов скота крупного и мелкого и распахивало до 700 десятин земли.

4. Об-во сел.Тасмало имело постоянных хуторов свыше 35, которые считались осевшими на этой земле, распахку производило все село, скот держали круглый год и владели свыше 1400 дес.землей.

5. Об-во сел. Загам имело постоянные земли, держало скот круглый год и производил распахку земли до 400 десятин

6. Об-во сел.Алмало владеет 1500 дес. земли исключительно для пахоты и 1800 исключительно под выгон скота. Постоянных хуторов имеет свыше 60, которые считаются осевшими. И несколько других сел, имеющих участки земли, коими пользуются как сезонные, так и постоянные.

Одним словом трудовое крестьянство нашего уезда владеет землей в Ширакской степи до 16.000 десятин.

Последнее совещание по рассмотрению пограничных споров Между Сигнахским и Закатальским уездами, явно нарушило интерес нашего крестьянства, которое владело этой землей испокон веков, укрепились на ней, теперь не страдая малоземельем в местах расположения наших сел, с отходом Ширакской степи к территории Сигнахского уезда, мы сильно опустили экономически,

уменьшилась площадь пахоты почти в четверо, погибло масса скота от голода и многие крестьянские хозяйства совсем разорившись, пошли в батраки.

Так как главным нашим хозяйством являются земледелие и скотоводство, то достаточно еще одного года при существующем положении, и наш скот весь будет обречен на голодную смерть, а мы все на полное разорение.

Между тем администрация Сигнахского уезда отдает в арендное пользование и исключительно под пастьбы баранты жителям Телавского уезда, что фактически доказывает, что крестьяне Сигнахского уезда не страдают малоземельем, как мы. Тогда, как многие наши крестьяне, особенно страдающие малоземельем, пытавшиеся вспахать земли, горько расплачивались, т.к. подрастающий хлеб потравлялся барантой жит. Телавского уезда, скотина угонялась, а крестьяне избивались. Все комиссии с 1917 года, а их было много, работавшие по последнего времени вопрос о нашей границе рассматривали на месте при поверенных тех и других сторон, но на этот раз вопрос этот разрешили кабинетным образом и будучи недостаточно осведомлены ни в вытолковании существующих планов различных изданий, согласно времени их составления ни в знании местности, могущей изменить понятия спорного вопроса, который разрешен односторонне, результатом чего от нас отняты земли, вскормленные нашим потом и кровью, без коих мы не в состоянии существовать. Вышло так, что земли расположенные у Ковахчель в 3-4-10 верстах с прочными данными на наши исторические права отходят в пользование грузинам Сигнахского уезда, живущим за 40 верст от места спорных участков, лишь только потому, что в один момент с целью передачи их русскому населению, пришедшему с севера /конечно за неимением земли/ и в годы анархии 1917 и 1918 г.г. с уходом последних права на эти земли были переданы жителям Сигнахского уезда, до того никогда здесь не жившими и в них совершенно не нуждавшимися.

То же самое касается и Ширакской степи. Сюда пригоняется исключительно для зимней пастьбы, баранта за сотни верст из Телавского уезда, тогда как мы пользуясь круглый год многие жили на земле укрепившись, имея разного рода постройки, а остальным достаточно перейти реку Алазань, чтобы попасть в Ширакскую степь.

Закатальский уезд, исторически Джаро-Белоканские лезгины владели раньше не только той территорией, которая сейчас заключена в границы уезда, но она далеко заходила в территорию Грузии, как например, в северо-западной части до речки Кабал-Чая и с южной стороны Ширази ниже сел. Кеды. Не так еще давно, в 1905-06 году границей между Грузией и сел. Ковахчел с западной стороны служила река Алазань (сакобский паром) и русские, населявшие тогда соседние поселки: Дашковка, Ивановка, Илларионовка и пр. Пользовались сенокосом только путем приобретения у

нас земли Цители Гори, каким образом после выселения русских поселенцев и занятия этих мест грузинами граница должна измениться в пользу последних. Надо заметить никогда граница эта не была настолько спорной, как теперь, чем это объяснить.

Права исторические и фактические на спорные земли за населением Закатальского уезда и если путем превосходства знания и силы земли эти будут отведены грузинам, то это будет явной несправедливостью и нарушением наших законных прав и прав на наше существование. Эти спорные земли есть кусок хлеба нуждающейся части нашего населения, они способствуют окончательному развитию нашего края.

Мы братья с грузинами и если между нами возникли споры, то исключительно как споры между членами одной семьи, а игнорировать бесспорные права одних - значит не доделать того дела, которое служило яблоком раздора и неприятных взаимоотношений между соседями.

Мы вполне рассчитываем на Вашу справедливость и беспристрастность, считаем наши уездные интересы едиными с интересами грузин Сигнахского уезда, просим этот спор разрешить на месте при обязательном участии, как властей той и другой стороны, там и представителей от нашего народа.

Баку, 21.11.1925 г.

**David-Qareçi monastır kompleksi haqqında
Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığının arayışı**

По вопросу Давидо-Гареджийского Монастыря

Как видно из доклада командированного для участия в комиссии, в качестве представителя НКЗ АССР, Начальника Землеустроительной партии т. Гринь от 30/III-25 г. за № 4 по настоянию представителя НКЗ ГССР т. Цхомелидзе, был еще обследован район, прилегающий к границе от вершины и Кешиш-Гзой до Чатминской степи, каковая граница по соглашению представителей обеих республик, зафиксированному протоколами от 8.XI.21 г. и 28.I.22 г. была уже бесспорно установлена, при чем в территорию АССР были включены бывшие земли Давидо-Гареджийского монастыря. Настаивая на этом обследовании, т. Цхомелидзе имел в виду собрать материал, чтобы добиться перерешения этого вопроса в ЗакЦИКе.

т. Гринь составленного по этому вопросу протокола не подписал.

Тифлисский Исполком 19.X.25 г. за № 686 обратился в ЦИК.СНК и НКЗ Г.С.С.Р. с просьбой об урегулировании пограничного спора с АССР к виду того, что загоны овец отнесены к территории АССР, а кроме того он относит «об урегулировании этого вопроса, с коим связана так же существование древнейшего памятника Грузии Давидо-Гареджийского монастыря».

Малый Президиум ЗакЦИКа /протокол № 2 от 6.X.25 г. постановил: охрану Давидо-Гареджинского монастыря, как археологической ценности, признать необходимым, ЦИК АССР и ГССР договориться по вопросу о принятии мер к охране.

Тифлисский Исполком в качестве охранителя монастыря выставил кандидатуру гр. Георгия АБАШИДЗЕ /священник этого монастыря/.

Наркомзем ГССР во своей стороны поднял вопрос о пересмотре границы: 17 апреля 25 г. за № 41 138 он обратился Земельную Комиссия ЗакЦИКа с указанием, что представители ГССР в Комиссии 1922 г. но установлении границ не учли того положения, что проведением границы по этим признакам, часть пастбищ, находящихся в фактическом пользовании Грузии, отошла к АССР, а потому, «для соблюдения принципа фактического пользования, граница в этом районе должна быть исправлена».

Пастбища, расположенные в районе монастыря, были сданы в аренду Казахским УЗО на текущий срок бывшим старым арендаторам жителям сел. Шихлы, которые по прибытие на арендованную землю встретили

сопротивление со стороны граждан ГССР, и как указывают местные Казахские работники, под влиянием агитации гр. Абашидзе.

Таким образом, несмотря на состоявшееся согласие между представителями высших органов власти республик /т.т. Нариманов, Махарадзе/ об установлении границ между республиками, грузинские власти распоряжаются территорией АССР, доводя до столкновения крестьян соседних республик, основываясь то на стремлении сохранить археологические древности, то на несостоятельности своих представителей.

Граница между АССР и ГССР в районе Давидо-Гареджийского монастыря должна быть установлена в натуре на основании соглашений, заключенных между АССР и ГССР в 1921 г., при чем охрана монастыря должна быть установлена ЦИКами АССР и ГССР, и всякое монастырское землепользование должно быть в корне ликвидировано, применительно законодательству АССР.

***Sığnağ və Zaqatala qəza nümayəndələrinin 7 iyun
1926-cı tarixli müşavirəsinin protokolu***

AR SPIHDA.f.l, s. 74, iş 198, v. 149-149 (arxa)

ПРОТОКОЛ

Совещания от 7 июня 1926 года представителей Сигнахского и Закатальского уездов на котором присутствовали: Председатель Сигнахского Уисполкома Г.Мирианашвили, Нач.уездной милиции Г.Местиашвили, Лесничий П.Гсоргазе, Пом.Прокурора Восточной Грузии К.Гоголашвили, Зав.Мест. Отд. Хоз. Ваизошвили, Секретарь Лагодехского Парткома И.Бешашвили, Пом.Лесничего Д.Млакосеевич, Нач.Раймилиции Лагодехи В.Чиквиадзе, Председатель Закатальского Уисполкома Ширин Баладжаев, Нач.Закатальской Уездной милиции Дадаш Салимов и Зав.Уземотделом Д.Насибов.

Председательствует: **Ш.КАЛАДЖАЕВ**

Секретарь: **ГЕОРГАДЗЕ**

Повестка дня:

Относительно пограничных споров между Сигнахским и Ковахчельским обществом Закуезда.

Слушали	Постановили:
Вопрос относительно 30 десят. представленных в общее пользование жит.Лагодехского и Ковахчельского общества под выгон скота. Часть какового распахана в настоящее время Лагодехски-ми крестьянами и урегулирования других спорных вопросов проведения в жизнь постановления ЗакЦИКа от 15/X-1924г. Относительно бин в местности Бешкент, Дерве-Кобу и жители-Гори.	Согласно постановления ЗакЦИКа от 15.X.1924 г. протокол № 1 применение «б» эти 30 десятин оставить под общее пользование Ковахчельцев и жителей Лагодехского района под выгон скота и во избежание недоразумений оставить курганами. б/ оставить старые бины и распашки бывшее к моменту составления вышеуказанного протокола совещания от 15.X. 1924 г. с уплатой арендной платы за 26/27 и дальше за

	пашни к пастьбу скота Сигнахскому Лесничеству. Вновь построенные после 1924 г. бины Ковахчельцами убрать без взимания арендной платы. в/ Для уплаты арендной платы владельцев бин Закатальский Уисполком снабжает соответствующими удостоверениями личности, с обозначением количества скота и имеющихся распашек. Срок регистрации и уплаты арендной платы устанавливается от 15-Июня по 1-го Июля 1926 г. Не явившиеся к означенному сроку будут выдворены с занимаемых участков Скот пасти в районе тех участков, где они, т.е. бины в настоящее время находятся. Если необходимо будет в дальнейшем перенести бин, то таковой может быть разрешен Сигнахским уездом. Оставить в районе Бешкент восемь /8/ бин. Дервен-Кобу тридцать две /32/ бин, в бывший момент составления протокола совещания смешан ной комиссии от 15.X. 1924 г В районе Бешкент оставить все фактические распашки Ковахчельцев, запретив увеличивать пашни и корчевать лес с уплатой арендной платы с 1926/27 г. и т.д. годы. На Дервен-Кобу распашек не было и впредь таковых не допускать. ПРИМЕЧАНИЕ: В случае доказательства Закатальским Исполкомом, что на Дерин-Кобу были вспашки ко времени составления смешанной комиссией протокола за № 1 от 15.X. 1924 то отвести им указанное количество. В
--	--

Относительно участка леса между старым и новым течением русла р.Дервен-Кобу около 80 десятин Относительно течения р.Ульгам-су. Относительно участка леса согласно 1-го пункта постановления совещания смешанной комиссии от 15.X. 1924 г. откуда берет начало р. Абжит-су	районе Цители-Гори оставить две десятины, запретив увеличить таковые. Предложить обеим сторонам не позднее 20 июня с.г. прислать землемеров для обмеживания вышеуказанных пашен в районах Бешкент и Цители Гори. В участке расположенном между старым Аджиноурским течением русла реки Дерин-Кобу около оспариваемых бин. Уч. № 16 лес объявить обеим сторонам запретным рубку и выворку леса с этого участка впредь до выяснения. Запросить ЗакЦик относительно принадлежности этого лесного участка, кому отходит - Закатальскому или Сигнахскому уезду и какое русло считается границей. Считать границей старое русло р.Ульям-чая ниже местности Цители-Гори, как было зафиксировано на плане смешанной комиссией. Объявить запретным не подлежащим массовой рубке, как сказано в протоколе совещания комиссии от 15.X. 1924 г.
--	--

Председатель Ш.БАЛАДЖАЕВ
Секретарь П.ГЕОРГАДЗЕ

ПРИСУТСТВОВАЛИ:

1/ МИРИАНАШВИЛИ
2/ МЕСТИАШВИЛИ
3/ БАНДОШВИЛИ
4/ САЛИМОВ
5/ ГОГОЛАШВИЛИ
6/ НАСИБОВ
7/ ЧИКВИАДЗЕ

Г. Лагодехи
Делопроизводитель

В е р н о :

/МИХАЙЛОВ /

**Zaqatala hakimiyyət orqanları nümayəndələrinin Cənubi
Qafqaz MİK-nin Sərhəd mübahisələrinin həlli üzrə
komissiyasına ünvanladığıları məktub (1927, fevral)**

**В земельную комиссию Закзика по разрешению
пограничных споров. Копия в Азпик и Наркомзем АССР**

Возникший спор между Сигнахским и Закатальским уездами из за Заалазанской долины Ширакской степи и не разрешенный до сих пор создал весьма тяжелые условия и крайне губительно отражается на благосостоянии и так маломощных безземельных крестьян Закатальского уезда.

В сущности как известно всем знакомым с этим делом лицам претензии Сигнахского уезда на этот участок ни чем не обосновано, уезд этот не нуждается даже в этой земле и недоразумение это как могло превратиться в такой неразрешимой спор, совершенно нам не понятен.

Заалазанская долина, оспариваемая Сигнахским уездом в 16336 десят, как установлено всеми документальными данными /см. все админсит. эконоом, карты, пятиверстн, карту 1905 года, карту распределения этой долины между селениями Закат.уезда в 1887 году/ и не безвестно самим Сигнахским властям, с незапамятных времен являлась неотъемлемой частью Закатальского Округа, а ныне уезда, входила в администрат. и экономим, управление его и никакого отношения к Сигнахскому уезду не имела.

Большая часть крупных селений Алибадского и Алмш линского районов Закатальского уезда возникли на берегу Алазани не имея ни какой земли лет 70-100 лет тому назад лишь потому, что по ту сторону реки имели земли - эту долину под пашню, сенокос, и пастьбы скота. В 1880 годах между жителями этих селений Закатальского уезда Мосул, Ляляло, Ёнгиян и др. возникли споры на почве земли и Тифлисское Губернское Управление Земледения и Государств. Имушществ. для урегулирования этих споров, конфликтов решило всю эту долину распределить между нуждающимся населением этих двух и Мухахского районов, население какового района совершенно ни каких земель не имеет. Долина эта в первый раз а 1881 году и второй раз в 1887 г., как видно из карт плана распределения Тифлисского Губернского Земельного Управления 1887 года была полностью распределена и отведена жит. сел. Мосул 1155 дес., Алибад 1600 дес, Верхиян 1155, Муганло 1000,

Кандах 530, Падар 154, Копанакчи 147, Енгиян 232, Кюрдамир 80, Кичик Лаидж 240, Тасмало 182, Загам 650 и др.

При чем распределение это было произведено Тифлиским Губернским Земельным Управлением, не потому, что участок этот имел какое либо отношение к Сигнахскому уезду или вообще Грузии, а потому, что Закатальский Окрук являлся в этот период в административном управлении самостоятельным, но не имея губернских учреждений в деле земельного управления, судебных установлений и пр. отраслях работ был причислен и Тифлисской Губернии.

Участок этот всегда был под пашней, сенокосом и пастьбой скота населения Закатальского уезда и лишь 3-4 баранты населения Тионетского и Телавского уезда шли сюда на зимнюю кочевку. Объехавший в 1924 году эту долину комиссией тов. Балахлинским, Варамашвили и др., как видно из материалов их представленных в ЗАКЦИК к протоколу № 5 от 14 мая было установлено, что единственная нужда Сигнахского уезда в долине этой иметь дорогу к Алазани населению селений Кеды и Архило Скало для водопоя летом скота. Сигнахский Уезд претендует с целью получить эту землю для дачи в аренду барантоводам и то не своего, а Телавского и Тионетского Уездов с целью по всей вероятности, увеличить доходы уезда в то этого время когда от этого участка зависит судьба населения Алибадского, Алмалинского и совершенно безземельного Мухахского районов Закатальского уезда.

Заявление Сигнахского уезда, что население Закатальского уезда не имело там пашни, является совершенно не правильным, т.к. эта земля, являющаяся кормилицей указанных выше селений, даже распахивался в 1920 году, когда Азербайджан был советизирован, а в Грузии было меныпевитское Правительство и если подыскать переписку между Закатальским Ревкомом и ген. Сумбатовым и Баку, то можно убедиться, что при тех ненормальных условиях все же эта земля была вспахана и урожай его превышал до 16000 пудов пшеницы /около 8000 было перевезено через Алазань, а остальное сгнило в долине/. Помиме этого, в Закатальском уезде землераспределение не произведено, когда Сигнахский уезд удовлетворил все свое население, то большая часть жителей Закатальского уезда расположились вдоль Алазани, не имеет земли и население селений Сувагиль 320 дымов, Кае 65, Каркай 93, Калал 62, Азгило 27, Агдам Калал 111, Аласкер-Джимджилах 15, Сарыбаш 220, Баш Малах 52, Охадара 30 дымов и ряд других селений не имеют ни клочка земли и оставление же без земли еще года два равносильно полному разорению этих селений.

Если обросить еще эти явления в сторону и взять во внимание административное управление района Заалазанской долины, то спорный участок расположен в версте от резиденции каждого селения в 3-х верстах от резиденции Алибадского Райисполкома и в 18 верстах от центра

Закатальского уезда, в тот момент когда район этот спорный находится в 25 верстах от Красных Колодцев резиденции района и в 60 верстах от резиденции Сигнахского уездного Центра.

Таким образом явно, что в административном смысле Заалазанская долина быть в пределах Сигнахского Уезда не может быть. Ввиду всего этого Президиум Закатальского Уисполкома просит ЗАКЦИК ускорить разрешение этого спорного вопроса и уверен, что исходя из приведенных выш^е данных и нуждаемости в ней населения Закатальского уезда, для коих вопрос этой долине является вопросом жизни и смерти, претензию Сигнахского Уисполкома па Заалазанскую долину отклонить, включив се в территорию Закатальского уезда.

Считаем не лишним добавить, что претензии Сигнахской администрации на эту долину ив 1913 году от 17 октября так же было отклонено Главуправляющим Землеустройством и Земледелием на Кавказе.

Председатель Закат. УИКа
ЩАУЗЕМОТДЕЛОМ
Секретарь УИКа

Гашимов
Насибов
Мамедов

№ 13

ARDA,f.2502, s. 1, iş 20, v, 92-93 (arxa)

Zaqatala qəza torpaq komitəsinin Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığına təliqəsi

7 мая 1927 г.

№737

В НАРКОМЗЕМ АССР

Согласно Вашего требования от 8-го мая 1927 г. за №4/7239 и 12 мая за № 4/157330 о положении земельного вопроса в Приалазанском районе Ширакской степи, доношу следующее:

1. Участками по плану под №№ 674-675 и 677 пользовалось общество Муганло до 1924 года, где производило большинство посевов, а с 1924 года эти участки были переданы Грузинскому Правительству, с переходом этих участков сельское хозяйство селения Муганло понизилось на 50%. В настоящее время участком № 674 пользуется общество Земо-Кеды, участком № 675 пользуются Туинпы, а участком № 677 пользуется общество Архилос-Кало. Общество Алмало осталось совершенно без пахотной земли и претендует на все три участка.

2. Участками под №№ 678 и 676 до 1924 года пользовалось общество Мосул и Падар где производили посевы и было устроено до 50-ти бин. В настоящее время этими участками пользуются общества Кеды и тушинцы. С переходом этих участков Грузии общества Мосул и Падар потеряли посевной площади до 50%.

3. Участком № 680 до 1924 года пользовалось общество сел. Верхиян, где насчитывалось до 40 бин и производилась масса посева. С 1924 года участок этот целиком перешел Грузии, что сильно отразилось на сельском хозяйстве общества Верхиян.

4. Участками под №№ 679 и 681 до 1924 года пользовалось общество сел. Кандах где было до 20-ти бин, производились посевы, с 1924 года этими участками пользуются тушинцы. С переходом этих участков Грузинскому Правительству сельское хозяйство общества Кандах понизилось на 50%.

5. Участком № 682 до 1924 года пользовалось общество сел. Падар, где было до 15 бин и производились посевы, и так же было насаждено 2 небольших фруктовых сада, в настоящее же время пользуются этим участком тушинцы. С переходом этого участка посевная площадь уменьшилась на 75%.

6. Участком № 683 до 1924 г. пользовалось общество Енгиян и Капанахчи, где было устроено до 20 бин и производились посевы, в настоящее

время этим участком пользуются тушинцы. С переходом этого участка к Грузии сельское хозяйство общ. понизилось на 50%.

7. Участками под №№ 684-685 до 1924 года пользовалось общ. Мосул, где было устроено до 60 бин и в большинстве производились посевы, в настоящее время пользуются тушинцы. С переходом этих участков посевная площадь поля этого общ. сократилась на 60%.

8. Участком № 686 в настоящее время пользуется общ. Алибад лишь 1/5 частью этого участка, а остальная часть земли находится в пользовании тушинцев. С переходом этого участка Грузии сельское хозяйство Алибадского общества понизилось на 50%.

9. Участком под № 687 до 1924 года пользовалось общество Кюрдамир и Кичик-Лаидж, где было устроено 40 бин и производили посевы. С 1924 года этот участок отошел Грузии. С переходом этого участка к Грузии посевная площадь понизилась на 60%.

10. Участком под № 689 до 1924 года пользовалось общ. Тасмало, с 1924 г. общ. Тасмало пользуется только 1/3 этого участка, а остальной землей пользуются тушинцы. С переходом этого участка к Грузии общ. Тасмало понизилось в сельском хозяйстве на 40% в смысле посева.

11. Участками под №№ 688 и 690 до 1924 г. пользовалось общ. сел. Чардахло, где было устроено до 40 бин и производились посевы, с 1924 года участком № 690 пользуется общ. сел. Загам с разрешения Грузинского Правительства, а участок № 688 Правительством Грузии передается в пользование тушинцев; общ. сел. Чардахло осталось совершенно без посевов за неимением пахотной земли.

12. Участком под № 691 до 1924 г. пользовалось общ. сел. Ляляло, с 1924 года этого участок передан Грузинским Правительством в пользование тушинцев; общ. сел. Ляляло осталось совершенно без посевов за переходом этого участка к Грузии.

13. Участки под № 692 и 701 до 1924 года находились в пользовании общ. Сабунчи и Ляляло где было около 30-ти бин и производили посевы, с 1924 года 1/2 участка № 692 остается в пользовании общ. Сабунчи и Ляляло, а 1/2 участка; № 692 и участок № 701 остается в пользовании тушинцев.

14. Участками под №№ 693 и 695 до 1924 года пользовалось общ. Сел. Мухах, с 1924 года участок под № 693 передан Грузинским Правительством для населения беженцам армян Красное Сабатло, а участок № 695 передан в пользование тушинцев. Общ. сел. Мухах осталось совершенно без посевов за неимением совершенно земли.

15. Участком под № 694, до 1924 г. пользовалось общ. сел. Кораган где было устроено до 40 бин и производили посевы, с 1924 года этот участок Грузинским Правительством был передан полностью в пользование Тушинцев, общ. Кораган осталось совершенно без земли.

16. Участками под № 696, 697, 698, 699 и 700 до 1924 г. пользовалось общ. сел. Алмало и в настоящее время уч. Под №№ 699 и 700 также пользуется соц. с. Ллмало, где устроено до 40 бин и производятся посевы. С 1924 г. участки под №№ 696, 697 и 698 переданы в пользование Тушинцев, с отобранием указанных участков от общ. сел. Ллмало сельское хозяйство понизилось в смысле посева на 40%.

17. Участком № 702 до 1924 г. пользовалось общ. сел. Чардахло, где было устроено до 40 бин и производились посевы, с 1924 г. этот участок Грузинским Правительством передан в пользование тушинцев. С переходом этого участка в пользовании Грузии, общ. ощущает сильную нужду в пахотной земле.

18. Участком № 704 до 1924 г. пользовалось общ. сел. Загам, с 1924 г. этот участок Грузинское Правительство передало в пользование тушинцев. Загамский общ. на указанном участке было устроено до 40 бин, где производилось масса посевов. С переходом этого участка в пользование Грузии сельское хозяйство общ. Загам понизилось на 50 % в смысле посевов.

На основании вышеуказанных сведений УЗО находит необходимым и весьма нужным все вышеуказанные участки оставить в пользовании тех. общ., каковые пользовались ими до 1924 года, так как эти общества сильно нуждаются в пахотной земле и в пастбищах для крупного и мелкого рогатого скота, в особенности общ. Сабунчи, Мухах и Чардахло и много др. мелких нагорных сел, каковые производили свои посевы и содержали свой скот совместно с обществами, каковые имели земли в Ширакской степи. С переходом же Ширакской степи в пользование Грузии вышеуказанные общ. Закатальского уезда сильно бедствуют безземельем, а Ширакская степь подручна всем общ. Закатальского уезда во всех отношениях.

ЗАВУЗЕМОТДЕЛОМ
СЕКРЕТАРЬ

***Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 18 fevral 1929-cu il
tarixli 3 №-li protokolundan çıxarış***

ARDA f 379, s.2, iş 1234, v. 16-21

**ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ
ПРЕЗИДИУМА Зак.ЦИКа**

№ 3 от 18 февраля 1929 год

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
О земельных и лесных спорах между населением некоторых пограничных уездов Республик, входящих в состав ЗСФСР. Прот.През.Зак. ЦИКа, № 18, п.7-28 г. Дело №2176-3-1. а) По спору Шиних-Айрумского района между Казахским АССР и Делижанским ССРА-уездами;	I. Утвердить соглашение между Наркомземами ССРА и АССР т.т. Ерзинкяном А. и Буниат-Заде Д., изложенное в протоколе Комиссии по разрешению земельных и лесных споров при ЗакЦИКе от 11-го января 1927 года в следующем виде: «Всю площадь Шиних-Айрумского района, снятую на план Казахской землеустроительной партией и заключающую в себе 11. 659 десятин (2.751 дес. леса, 3.621 дес. летних пастбищ и 5.287 дес. других угодий -пашни, сенокоса выгона) передать Казахскому уезду АССР, а спорную площадь

б) Об отнесении участка летних пастбищ под названием «Алагелляр» мерою около 12.000 десятин к Даралагезскому ССРА или Курдистане кому ЛССР - уездам;	леса, приблизительно в 4.000 десятин, прилегающую к первой площади - передать Делижанскому уезду». II. Имея в виду, что армянское сел.Башкенд, вместе с наделными его землями, является составной частью ССР Армении и при указанном разграничении перейдет на территорию Казахского уезда АССР, из отходящей к последнему Южной части площади Шиних-Айрумского района - выделить для сел. Башкенд полосу земли (летних пастбищ), которая территориально связала бы это селение с Делижанским уездом ССР Армении. Одновременно в целях лучшего земельного обеспечения жителей сел. Башкенд, - довести душевой размер земельного надела этого селения до нормы, принятой при землеустройстве населения Шиних-Айрумского района, за счет его земель. III. Работы, связанные с выполнением п.п. I и II настоящего постановления возложить на Комиссию по разрешению земельных и лесных споров при ЗакЦИКе. Всю спорную территорию оставить Курдистанским АССР - уездом.
---	--

в) О проведении административно-хозяйственных границ между Курдистанским АССР и Зангезурским ССРА уездами в пределах расположения летних пастбищ;	Между Зангезурским ССРА и Курдистанским АССР, уездами в пределах расположения летних пастбищ утвердить границы, проведенные согласно протокола соглашения между сторонами от 24-25-28 августа 1928 года в следующем виде: <u>63°57'40",0</u> Начиная от пункта <u>63 57 40,0</u> 39 37 17",5 в овраге Хознавар-чай, в точке пересечения прямой линией, проходящий между тригонометрическим пунктом «Бузовчидара» <u>63 57 18",47</u> 39 36 42,27 и курганом <u>63 57 58,5</u> 39 37 51,0 гом, вверх по речке Хознавар-чай и дальше по оврагу этой речки до кургана <u>63 54 54, 65</u> 39, 36 11, 75 у северо-восточного угла озера Джаналы-гел и истока названной речки; далее по восточному берегу означенного озера до кургана <u>63 54 48,0</u> 39 35 59,5 у средней части берега этого озера; отсюда, перерезая прямой линией озера Джаналы-гел и Кара-гел до тригонометрического пункта Малый Ишихлы - <u>63 51 38, 15</u> 39 36 13, 98
--	---

	высота 1624, 1 с. Далее сначала на юго-запад по хребту Ишихлы через курган <u>63 51 38,15</u> 30 35 27, 75 высота 1.571 саж. до кургана <u>63 50 53, 5</u> 39 34 49,0 далее на северо-запад по тому-же хребту через вершину Большой Ишихлы тригоно-метрический пункт <u>63 50 24, 95</u> 39 35 8, 49 высота 1670 саж. и курганы <u>63 50 19,00</u> 39 36 12, 20 <u>63,49 41,3</u> 39 37 12, 52 до кургана <u>63 50 8,75</u> 39 38 7,0 на вершине Килисали; от этого места тоже на северо-запад по тому-же хребту через курган <u>63 49 23,0</u> 39 38 38, 0 у дороги в седловине, у развалины «Караван-сарая» до вершины горы Кизил-тапа (Сальби-даг) тригонометрический пункт <u>64°47'21",54</u> 39°39'50"75 Высота 1.498,47 саж. и далее по водораздельному хребту Кизил-Богас-ял через тригонометрический пункт Южный Кизил-Богас
--	---

	<u>63°44'34",94(44)</u> 39°40'41",87 высота 1.696,0 саж. до тригонометрического пункта на горе Северный Кизил Богас <u>63°43'40",98</u> <u>(40",68)</u> 39°42'31",28 (31,10) высота 1.684,85 от этого пункта - сначала вниз по хребту до кургана <u>63°43'0"1</u> 39°43'3",5 в овраге у его начала и далее по этому оврагу через курганы - <u>63°41'52",5</u> <u>63°41'13",0</u> 39°43'48",0 39°44'58",5 и до пункта под <u>63°41'2",0</u> 39°44'57",75 у соединения этого оврага с южным озером Ала-Гелляр; от этого места прямой линией пересекая означенное озеро до кургана <u>63°40'19",5</u> 39°45'4",5 Отсюда по старой межевой границе участка № 50, полукругом по краю Каменистой гряды Пери-Ченгил через межевые курганы <u>63°39'59",5</u> 39°45'19",0 на бугре, <u>63°39'53",5</u> 39°45'38",0 на бугре же и до кургана под <u>63°40'7",5</u> 39°45'51",5 тоже на бугре; отсюда прямыми линиями, пересекая каменики. Пери-Ченгил через курган
--	--

	<u>63°39'26",25</u> 39°46'13",0 на вершине высотой 1.450 саж. середине означенных каменников до кургана - <u>63°37'55",5</u> 3947'35",0 на хребте Узуи-ял. От этого кургана прямой линией на юго- запад до пункта под <u>63°36'18",75</u> 39 47 16",25 что на вершине восточного холма в участке за № 28, далее прямой линией на курган под <u>63°35'57",50</u> 39 47'29",50 что на вершине соседнего западного холма; далее прямой линией на курган - <u>63°34 7",4</u> 39 48 16",6 и отсюда прямой ли нией до кургана <u>63°33'7"</u> 39°48'40 ,7 На хребте Айри-су, высота 1.545 саж. от этого места по означенному хребту через курганы <u>63 32 33,2</u> 39 48 46,0 <u>63 32 11,2</u> 39 48 53,2 до кургана <u>63 31 43,5</u> 39 49 19,7 высота 1.511 саж. и далее прямой линией до кургана <u>63 30 38,7</u>
--	--

г) О возникшем споре о земле между сел. Хознавар (Зангезурского уезда) ССРА и Гаджиля, Садунляр и других (Курдистанского уезда АССР). д) Об отнесении сел. Ньюады, Ейнадзор и Тугут к Мегринскому ССРА или Джебраильскому АССР - уездам. е) Об отнесении 21 сел. с тюркским населением в бассейнах речек Охчи-чай (в районе медноплавильного завода - 20 сел) и Басут-чай (одно селение Туллу-Китях) со своими землями к Джебраильскому	39 49 38,5 на хребте Дава-Гезы и от этого места прямыми линиями через курган <u>63 30 16,1</u> 39 49 38,5 у дороги, <u>63 29 58,2</u> 39 49 40,2 и до кургана <u>63 29 29,2</u> 39 49 36,3 на вершине Дава-Гезы, высота - 1.485 саж. Поручить председателям исполкомов означенных уездов в 4-х месячный срок урегулировать данный спорный вопрос на основе уравнильного землепользования и свое решение представить в Комиссию по разрешению земельных и лесных споров при ЗакЦИКс. Означенные 3 села передать в Административное Управление со своими землями в Мегринский уезд ССР Армении. 21 селение: 1) Шанфли 2) Гиргили, 3) Наджафлар, 4) Карагол, 5) Чухур-Юрд, 6) Верх.-Кенлик, 7) Таракенд, 8) Кяли 1-й, 9) Джанбар, 10) Ша-рикан, 11) Агкенд, 12) Кяли, 13) Кун, 14) Кишлаг, 15) Пирвеесли, 16) Бурунли, 17) Бурджанлар, 18) Сендлар, 19)
--	--

АССР или Запгезур-скому ССРА - уездам; ж) О земле между ссл.Али-беглы, Казахского уезда АССР и Н.Кизил-Булах и Мосескенд Делижанского уезда ССРА.	Нижи. Колакли, 20) Казанчи и 21) Туллу Китях-оставить в пределах Джебраильского уезда АССР. Поручить Комиссии по разрешению земельных и лесных споров при ЗакЦИКе установить на месте границы, между Запгезурским ССРА и Джебраильским АССР, Мегринским ССРА и Джебраильским АССР уездами и там же разрешить все спорные вопросы. 1. Ходатайство жит. сел. Н.Кизил-Булах и Алибеглы об изменении установленных границ оставить безпоследствий. 2. Утвердить проведенные на месте границы на основании решений Комиссии по разрешению земельных и лесных споров при Зак ЦИКе от 24-го декабря 1924 года (Пр. № 18, п. II) и от 20-го апреля 1925 года (Пр. № 20, п. 7), утвержденных Президиумом ЗакЦИКа 5-го января 1925 года (Прот. № 1, п. 15) и описанных в акте приведения в исполнение от 16-го июня 1927 года по следующим местам: От тригонометрического пункта Зум-бакая <u>63 10'47",611</u> 40 55 17",397 прямой линии до кургана под <u>63°9'30,9</u> 40 55'28",5 у камня, отсюда по плетню до кургана под
---	--

	<u>63°9'31",4</u> 40 55 26 ,5 на краю дороги «Чапары-ел», отсюда по этой дороге до кургана под <u>63°9'27"1</u> 40°55'27",3 у дороги же и на правом берегу р.Сабунчису; от этого места вверх по означенной речке до кургана под <u>63°9'21",9</u> 40 55'24",8 на левом берегу той-же речки и отсюда прямыми линиями через курганы под <u>63°9'17"3</u> 40°55'24",0 местности «Оджах-тапа», под <u>63°9 14",3</u> 40 55 27,7 на краю дороги «Кырных» под <u>68 8 44,7</u> 40 55 31,8 на горе Инджалы (Чарахаты -ял) под <u>63 8 24,5</u> 40 55 52,6 На краю дороги. Отсюда граница между землями с Нижн. Кизил- Булах и Али-беглы указана сначала по дороге до кургана под <u>63°8'16",4</u> 40°55'50",2 на краю же дороги, потом прямой линией до кургана под <u>63"8'15",0</u> 40°55'52",6 на правом берегу р. Тауз, отсюда по середине
--	---

з) Об оставлении сел. Карчеван, Курт-Кулаг, Городис, Огбин,	течения указанной речки до кургана под - <u>63°8'26",0</u> 40°55'58",7 на левом берегу означенной речки между ней и канавой, отсюда по канаве до кургана под <u>63°8'26",2</u> 40°56'0",2 на левом краю той же канавы и отсюда по существующей меже через курган под <u>63°8'20",1</u> 40°56'5",4 поставленный у старой канавы Гедек-арх и прямой линией до кургана под <u>63°8'20",0</u> 40°56'6",0 на правом краю канавы Каигирман арх. От этого места граница указана по означенной канаве Кангирман-арх, мимо кургана, поставленного в 1924 году при межевании дачи Нижн. Кизил-Булах под <u>63 8 46,0</u> 40 56 23,5 до кургана <u>68 8 29,7</u> 40 56 39,5 поставленного тогда-же. Оба кургана поставлены на краю означенной канавы. Все 9 сел: 1) Карчеван, 2) Курт-Кулаг. 3) Городис, 4) Огбин, 5) Агхач, 6) Дагин-Алмалу, 7) Алмалу, 8) Иткран и 9) Султан-
--	--

Агхач, Дагин-Алмалу, Алмалу, Иткран и Султан-бек, в пределах ССР Армении. и) О земле между сел. Карчеван, Мсгринского уезда ССРА и Килит, Ордубатского уезда, Нахичеванской ССР; к) землепользовании жиг. сел. Ковахчоль, Закатальского уезда	бек, оставить со своими землями в пределах ССР Армении. Предложить Комиссии по разрешению земельных и лесных споров при ЗакЦИКе установить на месте административно-хозяйственные границы между Нахичеванской ССР и ССРА и там же разрешить все спорные вопросы. - Спорный участок разделить между сторонами на две части от знака <u>6349'13',0</u> <u>39°53'28",0</u> на юг по оврагу до встречи его с дорогой, идущей в том же южном направлении до знака <u>63 49 12",75</u> <u>39 50'38",5</u> на пересечении этой дороги с дорогой, идущей вдоль р.Аракса. От этого знака на пункт <u>63 49 14,0</u> <u>39 50'35",75</u> находящийся в середине русла р.Аракса. Этой линией спорный участок разделить на две части. Западную часть площадью примерно - 455,5 дес. оставить сел. Килит НССР, а восточную часть, площадью примерно 522,0 дес. Отвести сел. Карчеван, Мегринского уезда ССРА. Г. Объявить запретным, не подлежащим массовой порубке лес в следующих границах: от знака <u>63 56 22,3</u>
--	--

АССР в пределах Чиаурской лесной дачи, Сигнахского уезда ССРГ.	4147'29",0 на краю речки Калганка вниз по означенной речке до знака <u>63 56 3,5</u> 4146'53",2 у пересечения этой речки дорогой, идущей из Лагодехи в Ковахчоль, отсюда по этой дороге на север до знака <u>63 56 5,0</u> 41 47'13",0 у края указанной дороги и дальше пятью прямыми линиями через знаки <u>63 56 7" ,7</u> 41 47 13"1 <u>63 56 7" ,1</u> 41 47 17",4 <u>63 56 12,6</u> 41 4717" ,4 <u>63 56'14",0</u> 41 47 25" ,4 и до начального знака. На вышеописанных местах поставить курганы. Лес, описанный в пункте «а» примечания Протокола от 15-го октября 1924 года Совещания по предварительному рассмотрению пограничных споров между Сигнахским ССРг и Закатальским АССР уездами-освободить от запрета. II. Считать необходимым предоставление жителям сел. Ковахчоль лесных пастбищ, на основании постановления
---	---

л) О Приалазанской долине Шираки. м) Об Эльдаро-Самухских зимних пастбищах.	Президиума ЗакЦИКа от 5-го мая 1927 года и от 19-го сентября 1927 г. Предложить Комиссии по разрешению земельных и лесных споров при ЗакЦИКе в месячный срок обследовать на месте этот вопрос и доложить о результатах обследования настоящей Комиссии. – Для удовлетворения нужд скотоводов ССР Грузии, из Эльдаро-Самухских зимних пастбищ выделить и присоединить к землям Кахетинского уезда ССРГ общую площадь - 15.000 десятин земли одним сплошным участком, прилегающим к землям указанного уезда, а именно: от знака под <u>63 56 37,0</u> 41 11'36",75 сначала в юго-восточном направлении двумя прямыми линиями через знак под <u>63 56 53,5</u> 41 11 13,0 до знака под <u>63 57 12" 5</u> 4110'40",5 затем в восточном направлении прямой линией до кургана под <u>63 57'37" 5</u> 41 10'28",5 отсюда в юго-восточном направлении одной прямой линией через промежуточные знаки под: <u>63 58 17",55</u> 41 9'59",9
---	---

	<u>63°58'40",0</u> 41 9'42",5
	<u>63°59'1,5</u> 41 9'23",5
	<u>63°59'25",5</u> 41 9'9",5
	<u>63 59'31,0</u> 41 9'6",5
	<u>63°59'42",0</u> 41 8'57",5
	<u>63°59'58",5</u> 41°8'45",5
	<u>64 00'14",0</u> 41 8'34",0
	<u>64°00'30",5</u> 41 8'22",5
	<u>64 00'45",5</u> 41 8'11",5
	<u>64°1'3",5</u> 41 7'59",0
	<u>64 1'20",0</u> 41 7'46",0
	<u>64 1'37",0</u> 41 7'34",0
	<u>64 1'53",0</u> 41 7'22",0 до знака под

	<u>64 2 '9" ,5</u> 41 7 10" ,0 далее в южном направлении одной прямой линией через промежуточные знаки под: <u>64'2'6" ,5</u> 41 6'57" ,5 <u>64°2'7" ,5</u> 41 6'43" ,5 до знака под: <u>64 2 10,0</u> 41,6 22,0 поставленного на левом берегу Бурун-ковахской оросительной канавы, отсюда в восточном направлении по названной канаве через знаки под <u>64'2'52" ,5</u> 41 613" ,5 <u>64 4'39" ,5</u> 41 6'24" ,5 <u>64'5'35" ,0</u> 41 6 32,5 до знака под <u>64'7'23" ,0</u> 41 6 32" ,5 затем на юго-восточном направлении по той-же канаве через знак под <u>64 8 2'5</u> 41 4 18" ,0 знака под <u>64 9 24,0</u> 41 3 17" ,5 поставленного на правом берегу оврага Комрой-чай у впадения в него Буруц-Ковахской оросительной канавы, далее в
--	--

	восточном направлении прямою линией до знака под <u>64°9'45",0</u> 41,3,19",0 отсюда в северо-восточном направлении одной прямой линией протяжением три версты на тригонометрический пункт Дуздаган-баши под <u>64 12 16,23</u> 41 617",68 (на этой прямой линии при приводе в исполнение должны быть поставлены и определены промежуточные знаки через 250 саж.). Далее граница пойдет в северо-восточном направлении прямою линией до тригонометрического пункта под <u>64 12 51 4,</u> 41 6 52,1 затем в восточном направлении по обрыву через знак под <u>64°13'3",0</u> 41 6'48",0 до знака под <u>64 13 45,3</u> 41 6 49 5 поставленного на берегу р. Лекисцхали, отсюда в общем в юго-восточном направлении по р. Лекис-цхали до знака под <u>64 17 58,00</u> 41 5'45" ,5 и, наконец, в общем в северо- восточном направлении сначала по ручью, а потом прямыми линиями через знаки под: <u>641711",0</u> 41 6 6,75
--	--

и) О Давидо – Гареджинских зимних пастбищах;	<u>64 17' 31 ,0</u> 41 615",0 <u>64 17' 51,0</u> 41 6'25",0 ' <u>64 18'6",5</u> 41 6 29,0 до знака под - <u>64 18 9,0</u> 41 6 30",5 поставленного на правом берегу реки Алазани. От знаков под: <u>63 59'25",5</u> 41 99",5 и <u>63 59 31,0</u> 41 9'6",5 провести для пользования водопоем скотоводов Кахетинского уезда ССРГ и реке Иоре скотопрогонную дорогу шириною 70 саж. Скотоводам Кахетинского уезда ССРГ предоставить право пользования водопоем из Бурун-ковахской оросительной канавы. На всех вышеописанных местах поставить знаки законной величины, указать их сторонам и определить на план.- Спорную часть дачи Давидо-Гареджинского монастыря площадью около 2.000 десятин считать принадлежащей Тифлисскому уезду ССРГ. Установить на месте в районе Давидо-Гареджинской дачи между
---	---

о) Об установлении границ от Давидо-Гареджинской дачи до р. Куры;	Казахским АССР и Тифлисским ССРГ уездами границу по следующим местам: от кургана <u>63 7 19,5</u> 41 27 30,0 у перевала дороги Шихлы Караван-ел по этой дороге через курганы <u>63'5'49',25</u> 41 26'10",0 <u>63"4'35",0</u> 41 25"48"25 до кургана <u>63 2 52,5</u> 41 25 45,25 отсюда по хребту. Удабно через тригонометрический пункт Удабно <u>63 2 30,335</u> 41 26 33,147 и далее по хребту Чичхитури-сери через башню, стоящую под <u>63 1 7,25</u> 41 27 31,25 до кургана <u>62 58 28,0</u> 41 28 27,25 Два спорных участка мерой в 340 и 300 десятин считать принадлежащим Тифлисскому уезду ССРГ. От озера Джандар-гел до р. Куры установить границу по 17-му каналу до сию фактического конца и дальше по прямой линии, служащей продолжением этого канала до р. Куры.
--	--

	В соответствии с изложенным выше, установить в натуре границы по следующим местам: от кургана <u>62 58 28,0</u> 4128'27",25 сначала по дороге до кургана <u>62 57 22,0</u> 4127'50',0 и далее по обрыву до тригонометрического пункта Дана-Даг <u>62°55'42",44</u> 41 27'59",79 далее по оврагу через курганы <u>62 54'51",0</u> 41 27 39",7 <u>62 54 32,3</u> 41 26 56,5 <u>62 54 7,5</u> 41 26 31,1 до кургана <u>62 54 1,0</u> 41 26'29",5 на берегу озера Джандар-гел; от этого места прямой линией, пересекая означенное озеро, к знаку – <u>62 52 4,8</u> 4125'29",0 у начала 17 канала и далее по означенному каналу, проходящему мимо кургана – <u>62 51 27,8</u> 41 25'6",6 до фактического конца, указанного 17 канала; от этого места прямой линией, служащей
--	--

п) Об установлении административно-хозяйственных границ между Лор-Бамбакским ССРА и Борчалинским ССРГ-уездами на всем протяжении; р) О прведепии административно-хозяйственной границы между Ленинанканским ССРА и Ахалкалакским ССРГ - уездами;	продолжением 17 канала до знака 62 45 42 .0 41 20"46",2 у реки Куры. – I Утвердить соглашение Наркомземов Республик ССРА и ССРГ и - т.т.Ер-зинкяна Л. и Джугели С. от 10-го августа 1928 г. За лесами, остаюишмися в пределах ССР Армении и имеющими водоо ранное значение и иметь особый надзор. II. Поручить указанным т.т. Джугели С. и Ерзинкяну на основе соглашения от 10-го августа 1928 г. разрешить все спорные вопросы и детально описать всю границу между названными уездами, что и представить на утверждение настоящей Комиссии. 1. Просьбу о присоединении к селению Даракей Ленинанканского уезда ССРА - 80 дес. земли отклонить. 2. Утвердить акт соглашения по проведения административно-хозяйственных границ между Ленинанканским ССРА и Ахалкалакским ССРГ - уездами от 13-го августа 1927 года в следующем виде: от тригонометрического пункта Легли-даг
---	---

	<u>61°36'42",0</u> 41 10 13,5 высота - 1,481, 85 саж., на северо-восток по хребту до межевого знака под <u>61 36 52,0</u> 41 10'33",0 высота 1.460,0 саж. Отсюда прямыми линиями через знаки под: <u>61 36 15",0</u> 41 10'40",0 <u>61 35'35",0</u> 41 10'46",5 <u>61 35 7",0</u> 41 10'37",0 <u>61 34 46,0</u> 41 10 30,0 <u>61 34 25,5</u> 41 10 23,0 <u>61 33 53,0</u> 41 10 9,0 <u>61 33 34,0</u> 41 10 8,5 <u>61 32 48,0</u> 41 10 05,0 <u>61 31 15,0</u> 41 9 556,0 <u>61 30 2,5</u> 41 9 33,0
--	---

	<u>61 28 40,2</u> 41 94,0
	<u>61 28 20,0</u> 41 8 54,0
	<u>61 27 59,4</u> 41 8 43,5
	<u>61 27 50,2</u> 41 8 38,6
	<u>61 27 33,5</u> 41 8 29,5 и до знака под <u>61 27 26,7</u> 41 /8 25,9 поставленного у края шоссейной дороги, , идущей из Ленинакана в Ахалкалаки, затем по краю этой дороги до кургана под <u>61 27 15,35</u> 41 8 36,40 отсюда прямыми линиями через курганы под: <u>61 27 5,50</u> 41 8 30,40
	<u>61 26 58,70</u> 41 8 10,50
	<u>61 26 21,25</u> 41 8 2, 0
	<u>61 26 7,10</u> 41 7 52.80
	<u>61 25 58,00</u> 41 7 47,20

	<u>61 25 39,65</u> 41 7 35,45 (на вершине горки высота 1.050 саж.). <u>61 25 37,55</u> 41 7 20,20 на вершине горы «Чуттапаляр» и до тригонометрического пункта Окюз-даг под <u>61 24 51,8</u> 41 6 40,87 высота 1145,5 саж. Далее граница идет прямыми линиями через межевые курганы под: <u>61 23 34,0</u> 41 7 10,0 <u>61 23 1,6</u> 41 7 23,3 <u>61 22 47,2</u> 41 7 27,6 <u>61 22 30,0</u> 41 7 36,4 <u>61 22 3,6</u> 41 7 40,0 <u>61 21 34,8</u> 41 7 48,4 <u>61 21 14,8</u> 41 7 54,7 <u>61 20 52,99</u> 41 8 9,18 (тригонометрический пункт Ортул - даг), <u>61 20 32,2</u>
--	---

	<u>41 8 11,4</u> <u>61 20 5,4</u> 41 8 13,6 <u>61 19 41,8</u> 41 8 11,0 <u>61 19 10,0</u> 41 8 7,4 <u>61 18 45,6</u> 41 8 4,4 <u>61 18 17,4</u> 41 7 58, 8 <u>61 17 47,25</u> 41 7 53,0 <u>61 17 27,5</u> 41 7 53,5 <u>61 16 49,5</u> 41 7 56,0 <u>61 16 20,20</u> 41 7 53,0 <u>61 15 58,5</u> 41 7 52,0 <u>61 15 44,5</u> 41 8 7,5 <u>61 15 25,5</u> 41 8 25,25 <u>61 14 34,0</u> 41 8 39,0 <u>61 13 54,5</u>
--	---

	41 8 50,0 <u>61 12 7,0</u> 41 8 24,5 <u>61 11 23,5</u> 41 8 1,75 <u>61 10 20,75</u> 41 8 11, 25 <u>61 9 9,5</u> 41 7 40,75 до тригометрического пункта Учтапаляр под <u>61 8 15,5</u> 41 7 30,75 где заканчивается административно- хозяйственная граница между Ахалкалакским ССРГ и Ленинанским ССРА уездами и начинается граница с Турцией-
--	---

Секретарь ЗАКЦИКа:

А.Шавердов

Giriş

¹ Nəсібzadə N.L. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920) - Bakı: Ay-Ulduz. 1996, 304 s.; Qasimov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər) - Bakı: Qanun, 1998, 360 s.

² Мустафазаде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. - М.: МИК, 2006, 356 с.

³ Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминание. Очерки - Париж, 1924, 312 с.

⁴Махарадзе Ф. Диктатура меньшевистской партии в Грузии - М.: Гос.изд.-во, 1921, 112 с; Yənə onun Советы и борьба за Советскую власть в Грузии - Тифлис: Госиздат. 1928, 164 с; Драбкина Ел. Грузинская контр-революция -Л.Прибой, 1928, 179 с; Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контр-революции в Закавказье - Баку: Красный Восток, 1927, 195 с.

⁵Токарежский Е.А. Бакинские большевики - организаторы борьбы против турецко-германских и английских интервентов в Азербайджане в 1918 г. - Труды Азерб. филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б) - Баку, 1949; Yənə onun, Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане - Баку: Изд.-во АН Азерб. ССР, 1957, 332 с; Азизбекова П., Мнанаканяп А., Траскунов М. Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти советов в Закавказье - Баку: Азерб. гос. изд.-во, 1969, 304 с; Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической Партии Азербайджана за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане - Баку: Азерб. гос. изд.-во, 1970, 708 с; Yənə onun, Под знаменем ленинской национальной политики - Баку: Азерб. гос. изд.-во, 458 с; Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье - М.: Военное изд.-во, 1960, 510 с; Хачапуридзе Г.В. Борьба грузинского народа за установление советской власти - М.: Гос. изд.-во политической литературы, 1956. 288 с; Адамия В.И. Из истории английской интервенции в Грузии (1918-1921 гг.) - Сухуми: Абгосиздат. 1961, 258 с; Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за советскую власть Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1967, 320 с; Пипия Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. -- М.: Наука. 1978, е.: Ахалая И.Д. Революционные комитеты Грузии в борьбе за установление и упрочение советской власти (февраль 1921г. март 1922 г.) - Сухуми. Алашара, 1968. 327 с; Ментешашвили А.М. Октябрьская революция и национально-освободительная движение в Грузии (1917-1921) - Тбилиси: Ганатлеба, 1987. 208 с; Галоян Г.А. Октябрьская революция возрождение народов Закавказья - М.: Мысль, 1977 с; Хармандарян СВ. Ленин и

становление Закавказской Федерации (1921-1923) - Ереван: Айастан, 1969, 456 с.

⁶ Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər) Bakı: Azərnəşr, 1993, 362 s; Гулиев Дж.Б. К истории образования Второй Республики Азербайджана - Баку: Элм, 1997, 164 с; Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920) - Bakı. Hərbi Nəşriyyat, 1998. 488 s.; Yənə onun Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan - Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999, 440 s.; Бадаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. - Баку: Элм, 1998 с; Юсифзаде С.З. Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений - Баку: Маариф, 1998, 208 с; Гаджиев А.Н. Демократические республики юго-западного Кавказа (Карская и Араз-тюркская республика) - Баку: Нурлан, 2004, 280 с.

⁷ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Beşinci cild (1900-1920-ci illər) - Bakı. Elm, 2001, 672 s.; Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Altıncı cild (aprel 1920-iyun 1941) - Bakı. Elm, 2000 568 s; История Грузии в 3-х томах. Т.2. Учебное пособие - Тбилиси: Ганатлеба, 1973, 334 с; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920гг) - Баку: Элм, 1998. 316 стр.

⁸ Бакрадзе Д.З. Заметки о Закатальском округе // Записки КОИРГО, книжка XIV, вып. 1 - Тифлис: Типография канцелярии главноначальствующего на Кавказе, 1890, с.248-28 Г. Зубарев Д. Поездка в Кахетию, Тушетию, Пшавию, Хевсуретию и Джару-Белоканскую область // «Русский вестник», 1841, т. II, №6, стр 509-558; Коцебу М.А. Сведения о джарских владениях 1826 г. // История, география и этнография Дагестана. XVIII-XIX вв. Архивные материалы. Под ред. М.О. Косвена и Х-М. Хамшаева - М.: Изд. вост. лит., 1958, с. 252-263; Константинов О.И. Джаро-белоканцы до XIX столетия // Сборник газеты «Кавказ» на I полугодие 1846 г. - Тифлис: Типография канцелярии наместника на Кавказе, 1847, с. 376-401; Линевич И.П. Бывшее Елисуйское султанство // ССКГ, вып. VII - Тифлис: Типография глав.управ.наместника Кавказского, 1870, с. 1-54; Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди-3-е изд., пересмотр., и доп. - Тула, 1901, 520 с; Посербский А. Очерк Закатальского округа// Кавказский календарь на 1866 г. Литературный отдел - Тифлис, Типография глав.управ.наместника Кавказского, 1865, с.3-60; Фон Плотно А.И. Природа и люди Закатальского округа // ССКГ, вып. IV - Тифлис, Типография глав.управ.наместника Кавказского, 1870 - с. 1-62; Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1 - Тифлис: Типография Гуттенберга, 1907. 616 с.

⁹ Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны - Баку: ЦИКЛ. 2005. 800 с; Летинова Э.М. Северо-западный Азербайджан: Иллисуйское султанство Баку: Алтай, 1999, 152 с; Əliyev (Nəcəli) Ş. İngiloylar (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) - T.e.n. dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya Bakı,

2001, 184 s.: Yenə onun Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar - Bakı: Altay, 229 s.

¹⁰Насибли Ю. Место Северо-западного региона Азербайджанской республики в истории и в современной фузинской историографии // *Azərbaycanın arxeologiyası və etnoqrafiyası*, 2004. №2. s. 167-173.

¹¹Məmmədov Ə. Şimal-Qərbi Azərbaycan. Zaqatala dairəsi Bakı: Adiloğlu, 2001, 116s.

¹²Bu sərəyan haqqında bax: Репина Л.П. Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы // Вестник Российского общества интеллектуальной истории. 2001. №1 -<http://www.igh.ras.ru/intelect/vestnik/voll/parl2/htm>; Рошин Е.Н. История понятий Квентина Скиннера // Полис, 2006, №3 (93), с. 150-157.

¹³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Bakı: Azərbaycan. 1998, I cild, 976 s., II cild, 992 s.; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы) - Баку: Азербайджан, 1998, 632 с; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов) - Баку: Азербайджан, 1998, 560 с; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и материалы) - Баку: Азербайджан, 1998, 440 с.

¹⁴Азербайджанская Республика. Документы и материалы, 1918- 1920гг. - Баку.Элм, 1998.

¹⁵Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии - Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919, 514 с.

¹⁶Документы внешней политики СССР, т. 1 (7 ноября 1917 г.-31 декабря 1918 г.) - М.: Госполитиздат. 1957, 772 с; История фажданской войны в СССР, т. 3 (ноябрь 1917 г. -март 1919 г.) - М.: Госполитиздат, 1957; Борьба за советскую власть в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.) - Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1958, 786 с; Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сборник документов - Баку: Азернешр. 1988, 519 с; Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921)-Баку: Азернешр, 1989, 196 с.

Birinci fəsil

¹Zaqatala dairəsində həyata keçirilən inzibati-ərazi dəyişiklikləri haqqında bax: Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом, т. 1 -Тифлис: Типография Гуттенберга, 1907, с. 189-192, 202-213; Петрушевский И.П. Джаро-белоканские вольные общества в первой трети XIX столетия - Тифлис 1934, с. 110-113; Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX века (административный аппарат и суд,

формы и методы колониального управления) - Баку: Азернешр. 1966, с.85,87,113,133,137,156,179-181.270; Летинова Э.Я. Северо-западный Азербайджан: Илисуйское султанство - Баку: Алтай, 1999. с.65-66; Məmmədov Ə. Şimal-qərbi Azərbaycan Zaqatala dairəsi, Bakı: Adiloğlu. 2001, s. 18-27.

²Süleymanova S. Zaqatala tarix-diyarşünaslıq muzeyinin XVIII-XIX əsrlərə dair arxeoqrafik sənədləri // Azərbaycan EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1990. №4, s.54.

³Посербский А. Очерк Закатальского округа - Кавказский календарь на 1866 г.- Литературный отдел - Тифлис, 1865, с.8.

⁴Яишников Т.Н. Описание владения илисуйского султана (1831 История, география и этнография Дагестана. XVIII-XIX вв. Архивные материалы. Под ред. М.О. Косвена и Х-М. Хамшаева - М.: Изд. вост. лит., 1958, с.304; ; Линевиц И.П. Бывшее Илисуйское султанство сект, выи. VII — Тифлис, 1870, с. 1-5; Летинова Э.Я. Северо-западный Азербайджан: Илисуйское султанство...с. 17-18.

⁵Əsadze C. Историческая записка... с. 191

⁶Летинова Э.Л. Северо-западный Азербайджан.. с.71.

⁷Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон. Том 6 (12) - СПб.: Типография И.А.Ефрона, 1892, с.851.

⁸Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон. Том 12-СПБ.: Типография И.А.Ефрона, 1894, с. 167.

⁹Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана.. с. 179.

¹⁰Азимов Г.С. Великий Октябрь в Азербайджане - Баку: Азернешр, 1987,с.54-55.

Adıgözolova A.P. Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanlarının və şəhər özünüidarəsinin təşkili və fəaliyyəti (mart 1917-aprel - 1918-ci illər). T.e.n. dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya Bakı, 1995, s.87.

¹²Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f.30, s.l, iş4. v.1-5

¹³Yenə orada, iş 5, v.10.

¹⁴Yenə orada, iş 12, v.1.

¹⁵Yenə orada, iş 5, v.3.

¹⁶Yenə orada, iş 12, v. 1, 6.

¹⁷Yenə orada, v.17-18.

¹⁸Yenə orada, v. 9, 61,62.

¹⁹Yenə orada, v. 29-30.

²⁰Yenə orada, v. 80-80 (arxa).

²¹Yenə orada, v. 82-82 (arxa).

²²Yenə orada, f. 970, s.l, iş 227, v. 44; Кавказский календарь на 1917 г. -Тифлис, 1916, с.178-221.

- ²³Щепотьев А. Доклад о спорных кавказских территориях, на которые имеют права самоопределившиеся Азербайджанские турки - Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1990, №2, s.49.
- ²⁴ Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для студ. вузов - 2-ое изд., испр. и доп.- М.: Аспект-Пресс, 2005, с.318.
- ²⁵ Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны - Баку: ЦИК А, 2005, с. 291.
- ²⁶ Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии - Тбилиси: Изд-во АНГ Грузин. ССР, 1959, с. 122.
- ²⁷ Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии: Шаки и Гогарена - Тбилиси: Мецниереба, 1982, с. 16-17.
- ²⁸ Мровели Л. Жизнь картлийских царей. Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана (Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В.Цулая) - М.: Наука, 1979, с.21-22.
- ²⁹Yenə orada, s. 24.
- ³⁰Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии...с. 34.
- ³¹Царевич Вахушти География Грузии. Введение, перевод и примечания М.Г.Джанашвили - Записки КОИРГО, кн. XXIV, вып. 5 - Тифлис: Типография К.П. Козловского - Введение, с. XIII.
- ³²Вахушти Бафатиони История Царства Грузинского - Тбилиси: Мецниереба, 1976, с.125.
- ³³Yenə orada, s.128; Царевич Вахушти География... с.101.
- ³⁴Əliyev Ş. İngiloylar (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) - T.e.n. dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı: 2001, s.32.
- ³⁵Царевич Вахушти География... с.1 15-126.
- ³⁶Бурдые П. Социология политики - М.: SOCIO-LOGOS, 1993, с.64.
- ³⁷Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК). Том 6-й - Тифлис, 1878 - Приложение, с. 959.
- ³⁸Коцебу М.А. Сведения о джарских владениях 1826 г. - История, география и этнография Дагестана. XVIII-XIX вв. Архивные материалы. Под ред. М.О. Косвена и Х-М. Хамшаева - М.: Изд. вост. лит., 1958, с. 252-253.
- ³⁹Константинов О.И. Джаро-белоканцы до XIX столетия - Сборник газеты «Кавказ» на I полугодие 1846 г. - Тифлис: 1847, с. 377; Посербский А. Очерк Закатальского округа - Кавказский календарь на 1866 г.- Литературный отдел - Тифлис: 1865, с. 3-19; Фон Плотто А.И. Природа илюди Закатальского округа - ССКГ, вып. IV - Тифлис: 1870 с. 5-8; Линевиц И.П. Бывшее Елисуйское султанство - ССКГ, вып. уц - Тифлис: 1870, с. 2; Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди -3-е изд., пересмотр., и доп. -Тула: 1901. с. 381-382.
- ⁴⁰Посербский А. Очерк Закатальского округа... с. 5.

- ⁴¹ Бакрадзе Д.З. Заметки о Закатальском округе - Записки КОИРГО, книжка XIV, вып. I - Тифлис: 1890. с. 248.
- ⁴² Yənə orada, s. 255.
- ⁴³ Yənə orada, s. 256-257.
- ⁴⁴ Рошин Е.Н. История понятий Квентина Скиннера - «Полис», 2006, №3, с. 151.
- ⁴⁵ Лурье С. Размышление над притчей о слоне (Теоретические подходы к исследованию национализма) - <http://antropoiok.archipelag.ru/text/al93/a.htm>.
- ⁴⁶ Эсадзе С. Историческая записка...с. 473-474.
- ⁴⁷ Əliyev Ş. İngiloylar...s.12.
- ⁴⁸ Язык и этнический конфликт (Под ред. М.Б.Олкотт и И.Семенова) - М.: Гендальф, 2001 -<http://humanities.edu.ru>
- ⁴⁹ Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент- М: Дело. 2005 - с. 140-141.
- ⁵⁰ Колосов В.А., МIRONENKO Н.С. Геополитика...с.312
- ⁵¹ Колосов В.А. Теоретическая лимология: Новые подходы - <http://www.intertrends.ru/three/004.htm>
- ⁵² Ментешашвили А.М. Октябрьская революция и национально-освободительная движение в Грузии (1917-1921) - Тбилиси: Ганатлеба, 1987 - с. 37.
- ⁵³ «Борьба», 1917, 21 iyun. №39
- ⁵⁴ Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века - Баку: Элм, 1997, с. 164-165; Вахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии и основные задачи общественно-политического движения в стране на рубеже XIX-XX вв - Автореферат на соиск. уч. степ. д.и.н., на грузин, и на рус. языках -Тбилиси, 2002 - с. 129.
- ⁵⁵ «Новое время», 1919. 17 yanvar, №13.
- ⁵⁶ «Каспий», 1917, 17 (30) tay, №107.
- ⁵⁷ Gürcüstanın milli-demokrat partiyası və onun programı haqqında bax: Вахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии... с. 134; Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 47-48.
- ⁵⁸ Вахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии.. с. 134.
- ⁵⁹ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 49.
- ⁶⁰ Драбкина Ел. Грузинская контр-революция - Л.:Прибой, 1928. с. 94.
- ⁶¹ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 48.
- ⁶² Рошин Е.Н. История понятий Квентина Скиннера...с. 151
- ⁶³ Соловьев А.И. Политическая идеология: логика исторической эволюции - «Полис», 2001, №2, с. 6.
- ⁶⁴ Müşavirə haqqında bax: Ментешашвили А.М. Октябрьская революция... с. 49-50.
- ⁶⁵ Yənə orada, s. 50-51.

- ⁶⁶Бахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии... с. 136.
- ⁶⁷Adıgözolova A.P. Fevral inqilabından sonra...s. 165-166.
- ⁶⁸«Açıq söz», 1917. 24 avqust, №549.
- ⁶⁹Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи (с 1-го марта 1917 г. по 1 марта 1919г.)-Тифлис: Типография фузинского правительства, 1919, с. 51.
- ⁷⁰Qurultayla əlaqədar ətraflı məlumat üçün bax: Махарадзе Ф. С. Советы и борьба за Советскую власть в Грузии - Тифлис: Госиздат, 1928, с. 126-136; Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 65-67.
- ⁷¹Махарадзе Ф. С. Советы и борьба за Советскую власть...с. 126.
- ⁷²«Açıq söz», 1917, 4 dekabr, №621 («Qafqaz xəbərləri»).
- ⁷³Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание третье. Тифлис, 15 февраля 1918г. (Б.д. и м.).
- ⁷⁴Kiçikxanov B.N. Zaqatala haqqında - «Azərbaycan», 1919, 16 yanvar, №89.
- ⁷⁵«Millət-dövlət» konsepti haqqında bax: Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (Попытка концептуализации процесса) - «Полис», 1996, №4 - с. 117-128; Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходства - «Полис». 2000, №1, с. 116-123; Малинова О.Ю. Либерализм и концепт нации - «Полис», 2003, №2, с. 96-111; Лурье С. Размышление над притчей о слоне...
- ⁷⁶Лурье С. Размышление нал притчей о слоне...
- ⁷⁷Малинова О.Ю. Либерализм и концепт нации... .е. 100-101.
- ⁷⁸Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика...с. 323.
- ⁷⁹Лвалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921гг. Воспоминание. Очерки - Парис, 1924, с. 57.
- ⁸⁰Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы) - Баку: Азербайджан. 1998 - sənəd №9, s. 24.
- ⁸¹Документы и материалы по внешней политике Закавказье и Грузии -Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919 — с.437.
- ⁸²Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание двадцать третье. Тифлис, 10 апреля, 1918 г. -с. 9-11.
- ⁸³ARDA, f.970, s.1, iş 18. v.28-29: ARDSPİHA, f.277. s.2, iş 17, v.58-58 (arxa).
- ⁸⁴Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования - М.: Наука, 1987, с. 110
- ⁸⁵Колосов В.А., Галкин Г.А., Криндач А.Д. Территориальная идентичность и межэтнические отношения (на примере восточных районов Ставропольского края) - «Полис», 2001 ,№2 - с. 63.
- ⁸⁶Bu paradıqmalar haqqında bax: Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология...с. 63-71; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика...с. 316-318.

- ⁸⁷ Akkulturasıya, biətnik identiklik və bikultural səriştəlilik haqqında bax: Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов - 3-е изд., испр. и доп.- М.: Аспект-Пресс, 2004, с. 267-268,327.
- ⁸⁸ Bu barədə bax: Бадаев А.Г. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. - Баку: Нурлар, 2005, с. 23-35.
- ⁸⁹ Коцебу М.А. Сведения...с. 257.
- ⁹⁰ Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК). т. 7, с. 962.
- ⁹¹ Зубарев Д. Поездка в Кахетию, Тушетию, Пшавию, Хевсурстию и Джару-Белоканскую область - «Русский вестник». 1841, т. II, № 6 -с.538. 553.554-555.
- ⁹² Посербский А. Очерк Закатальского округа...с. 57.
- ⁹³ Баградзе Д.З. Заметки о Закатальском округе...с. 252.
- ⁹⁴ «Açıq söz», 1916, 23 fevral, №118 («İngiloda»).
- ⁹⁵ Mirbəğirzadə M.A. Yengilöylər - «Maarif işçisi», 1926. №6-7 (14-15) -s.92.
- ⁹⁶ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Документы и материалы) - Баку: Азербайджан, 1998 - sənəd №180,s.203.
- ⁹⁷ ARDA, f.894, s.2, iş 102, v.2; iş 66, v.1 1-12.
- ⁹⁸ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 108
- ⁹⁹ ARDA, f.897, s.1 iş 6, v.11-13.
- ¹⁰⁰ 1918-ci ildə iki respublikanın arasında mövcud etnosiyasi ixtilafılar haqqında arayış üçün bax: Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)-Bakı: Ay-Ulduz. 1998-s. 90-93.
- ¹⁰¹ АДР (1918-1920). Внешняя политика...sənəd №18, s. 37.
- ¹⁰² Yənə orada, sənəd №31, s.68.
- ¹⁰³ Азербайджанская Республика. Документы и материалы, 1918-1920 гг. - Баку: Элм, 1998 - sənəd № 9. s. 22.
- ¹⁰⁴ Адамия В.И. Из истории английской интервенции в Грузии (1918-1921 гг.)- Сухуми: Абгосиздат, 1961 -с. 37.
- ¹⁰⁵ Пиния Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. -М.: Наука, 1978-е. 103-106.
- ¹⁰⁶ Авалов З. Независимость Грузии...с. 27.
- ¹⁰⁷ Жордания Н.Н. За два года...с. 94.
- ¹⁰⁸ Yənə orada, s.53.
- ¹⁰⁹ Almanların Gürcüstanda ağalığı və onun ağır nəticələri haqqında bax: Пиния Г.В. Германский империализм...с. 101,123; Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 136-140.
- ¹¹⁰ Пиния Г.В. Германский imperialism...с. 101; 123.
- ¹¹¹ Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan - Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999 - s.69-70.

- ¹¹² Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918- 1920-ci illər) - Bakı: Azərnəşr, 1993 - s.95.
- ¹¹³ ARDA, f.970. s.1, iş 227, v.9 (arxa)
- ¹¹⁴ Yenə orada, f.28, s.1, iş 84, v.44 (arxa).
- ¹¹⁵ Yenə orada, Г.894, s.3, iş 42, v.5-6; Süleymanov M.S. Qafqaz İslam Ordusu...s. 107.
- ¹¹⁶ ARDA, f. 894, s.2, iş 9. v.36
- ¹¹⁷ Kiçikxanov B.N. Parlamanın 6 fevral iclası - «Azərbaycan», 1919, 19 fevral, №117.
- ¹¹⁸ ARDA, f.28, s.1, iş 42, v.23 (arxa).
- ¹¹⁹ История гражданской войны в СССР, т. 3 (ноябрь 1917 г. -март 1919 г.) - М: Госполитиздат, 1957 - sənəd №319, s.75-76.
- ¹²⁰ «Кавказское слово» (Тифлис), 1918, 5 noyabr - Sitat aşağıdakı əsər üzrə verilir: Драбкина Ел. Грузинская контр-революция...с.79.
- ¹²¹ Sazişin Qafqazla bağlı hissəsi 13 və 14-cü maddələrdə əksini tapmışdı: Документы внешней политики СССР, т.1 (7 ноября 1917 г.-31 декабря 1918 г.) - М: Госполитиздат, 1957 - sənəd №319, s. 443-444.
- ¹²² Saziş və onun doğurduğu türk-alman ziddiyyətləri haqqında bax: Авалов З. Независимость Грузии...с. 27. Пипия Г.В. Германский империализм... с. 129-141; История внешней политики СССР в 2-х томах, т.1 (1917-1945 гг.) - М.:Наука, 1980, с. 80-90; Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində...s. 119-130.
- ¹²³ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Beşinci cild (1900-27 aprel 1920) -Bakı: Elm, 2001 - s. 337-341; Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контр-революции в Закавказье - Баку: Красный Восток, 1927 - с. 32-33; Токаржевский R.A. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане - Баку: Изд.-во АН Азерб. ССР, 1957 - с. 181, 184-185, 189; Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində...s. 71-78; Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. - Баку: Элм, 1998 - с. 230-248; Юсифзаде С.З. Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений - Баку: Маариф, 1998 - с. 85-91.
- ¹²⁴ Авалов З. Независимость Грузии...с. 157.
- ¹²⁵ Раевский А. Английская интервенция...с. 96.
- ¹²⁶ История СССР с древнейших времен до наших дней. Т.7 - М: Наука, 1967 - с. 450-452; История внешней политики СССР...т. 1, стр 94-96
- ¹²⁷ Лебедева М.М. Мировая политика: Учебник - М.: 2003 - с.25-32.
- ¹²⁸ "Daily herald", 1920, 17 fevral - Sitat aşağıdakı əsər üzrə verilir: Юсифзаде С.З. Первая Азербайджанская Республика...с. 96.
- ¹²⁹ Bu barədə bax: Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində...s. 211-227,294-295, 307-330.

- ¹³⁰ Qars respublikası və Batum məsələsi ilə əlaqədar Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində yaşanan gərginliklə bağlı bax: Гаджиев А.Н. Демократические республики юго-западного Кавказа (Карская и Араз-тюркская республика) - Баку: Нурлан, 2004 - с. 54-63.
- ¹³¹ Нəсəнов С. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində.. s. 203-204.
- ¹³² «Борьба», 1919, 8 noyabr, №255 (511) - «Общественное мнение Италии о Грузии».
- ¹³³ Ментешашвили А.М. Октябрьская революция...с. 122.
- ¹³⁴ Махарадзе Ф. Диктатура меньшевистской партии в Грузии -М.: Гос.изд.-во, 1921 -с. 67.
- ¹³⁵ Драбкина Ел. Грузинская контр-революция...с. 94.
- ¹³⁶ Учредительное собрание. Речь А.М.Чхенкели. «Борьба», 1920, 27 iyun, №143 (698)
- ¹³⁷ История Грузии в 3-х томах. Т.2. Учебное пособие - Тбилиси: Ганатлеба, 1973-е. 153-154.
- ¹³⁸ ARDA, f.28, s.1, iş 38, v.202.
- ¹³⁹ Konfransla bağlı arayış üçün bax: Nəsimzadə N. Azərbaycanın... s. 99-101.
- ¹⁴⁰ ARDA, f.970, s.1, iş 72, v. 1-4.
- ¹⁴¹ Hacıbəyli Ü. Zaqafqaz konfransına dair - «Azərbaycan» 1919, 24 nisan (aprel), №165
- ¹⁴² Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика... с. 303.
- ¹⁴³ Rəsulzadə M.Ə. Zaqatala haqqında - «Azərbaycan», 1919, 14 yanvar, №87.
- ¹⁴⁴ ARDA, f.970, s.1, iş 72, v.3-4.
- ¹⁴⁵ ARDSPİTİA, f.277, s.2, iş 69, v.26-27.
- ¹⁴⁶ Адамия В.И. Из истории..., с. 75-76.
- ¹⁴⁷ «Борьба», 1920, 4 yanvar, №3 - «Действие правительства».
- ¹⁴⁸ İqtibas aşağıdakı mənbə üzrə verilir: К судьбе Закатальского округа. «Наше время», 1919, 10 yanvar, №8
- ¹⁴⁹ XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində geosiyasi cərəyanlar haqqında bax: Наргов Н.Л. Геополитика: Учебник для вузов/ Под ред. проф В.И.Старовойтова - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2003 с.46-80-Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика...с. 36-62.
- ¹⁵⁰ Rəsulzadə M.Ə. Zaqatala haqqında (1919, 14 yanvar. №87); Kiçikxanov B.N. Zaqatala haqqında (1919. 16 yanvar, №89); Kiçikxanov B.N. Parlamanın 6 fevral iclası (1919, 19 fevral, №117); Kiçikxanov B.N. Zaqatalada gürcülərin propaqandası (1919. 20 aprel, №161); Haqşünas «Zaqataladan» (1919, 24 fevral, №121); Hacıbəyli Ü. Zaqatala məsələsi (1919, 3 aprel, №149); Qəbulov İ. Konfrans dolayısı ilə Zaqatala məsələsi (1919, 27 may, №189). Həmçinin bax: «Azərbaycan», 1919, 14 yanvar, №8 (Baş məqalə).
- ¹⁵¹ Azərbaycan» 1919, 30 mart, №146 («Parlaman ətrafında» rubrikasında).
- ¹⁵² Yəni orada, 20 aprel, №161.

¹⁵³ARDA, f.970, s.1, iş 63, v.13.

¹⁵⁴Кола Доминик. Политическая социология / Пер. с франц.; Предисл. А.Б. Гофмана - М.: Весь Мир, ИНФРА-М, 2001 - с. 62-63.

¹⁵⁵Hacıbəyli Ü. Zaqatala məsələsi. «Azərbaycan», 1919. 3 aprel, №149.

¹⁵⁶Yenə orada, 27 may, №189.

¹⁵⁷Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология...с. 106.

İkinci fəsil

¹ARDA, f.379, s.1, iş 485, v.13; f.2502, s.2, iş 12. v.12 (arxa); iş 26. v.82-83.

²Yenə orada, f.379, s.1, iş 485. v.13; f.2502, s.2. iş 12. v.6, 94-94 (arxa): ARDSPİHA, f.1, s.74, iş 198, v. 136-136 (arxa).

³Molla Məhəmməd Əl-Cari. Cəh Salnaməsi (ərəbcədən tərcümə, giriş, şərhlər və qeydlər S.Süleymanovanındır) - Bakı: Səda, 1997 s. 22.

⁴ARDA, f.897, s.1, iş 6, v.25-26.

⁵Yenə orada, f.2502. s.1, iş 20, v.53, 65; s.2, iş 14, v.4; iş 19, v.136; f.379, s.1, iş 485. v.15

⁶Bu xəritələrdən bəziləri ilə tanışlıq üçün bax: «Карта Кавказа» - Москвич Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Кавказу. С приложением. Изд.23, ~ Петроград, редакция путеводителей, 1916.

⁷Посербский А. Очерк Закатальского округа - Кавказский календарь на 1866 г.- Литературный отдел -Тифлис, 1865 - с.8.

⁸«Новое обозрение», 1905, 7 iyun, №77 Д.К. (Д.Кадагидзе) «К Ширакскому вопросу»

⁹AR1)A. f.2502.s.1, iş 20, v.1-5.

¹⁰Вахушти Багратиони История Царства Грузинского - Тбилиси: Мецниереба, 1976-с. 165-166.

Царевич Вахушти География Грузии. Введение, перевод и примечания М.Г.Джанашвили - Записки КОИРГО, кн. XXIV, вып. 5 - Тифлис:Типография К.П. Козловского - с. 132

¹²Зубарев Д. Поездка в Кахетию. Тушетию. Пшавию. Хевсуретию и Джару-Белоканскую область - «Русский вестник», 1841, т. II, №6 - с. 520-526.

¹³ARDA, f.2502, s.1, iş 20. v.5-5 (arxa).

¹⁴Yenə orada, f.897. s.1, iş 61. v.7-7 (arxa).

¹⁵Yenə orada, f.2502. s. 2, iş 14. v. 20.

¹⁶Барг М.А. Категории и методы исторической науки - М.: Наука, 1984 -с. 155-156.

¹⁷Qəbulov İ. Konfrans dolayısı ilə Zaqatala məsələsi - «Azərbaycan», 1919. 27 may, №189.

¹⁸ARDA, f.897.s.1.iş 6, v.52.

- ¹⁹ARDA, f.897, s.1, iş 61, v.14 9 (arxa)-15 (arxa); f.2502, s.2, iş 12, v.6, 94-94 (arxa); ARDSPİHA, f.1, s.74, iş 198, v. 150-152 (arxa).
- ²⁰ARDA, f.897, s.1, iş 61, v.14(arxa).
- ²¹Yenə orada, f.2502, s.2, iş 12, v.6.
- ²²Yenə orada, f.970, s.1, iş 66, v.67-68.
- ²³Qəbulov İ. Konfrans dolayısı ilə Zaqatala məsələsi...
- ²⁴ARDA, Г.897, s.1, iş 6, v.52 (arxa); f.970, s.1, iş 66, v.67.
- ²⁵Yenə orada, f.970, s.1, iş 63, v.14.
- ²⁶Yenə orada, Г2502, s.2, iş 12.V.6.
- ²⁷Yenə orada.s.1,iş 20,v.53; ARDSPİHA.f.1 s.74.iş 198, v. 151-151 (arxa).
- ²⁸ARDA, f.2502, s.1, iş 20, v.53-53 (arxa).
- ²⁹Yenə orada, s.2, iş 12, v.94.
- ³⁰Yenə orada, f.970, s.1, iş 66, v.66.
- ³¹Yenə orada, f.897, s.1, iş 6, v.53.
- ³²Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования - М.: Наука, 1987-с. 15.
- ³³Bu barədə bax: Конфликтология: Учебник для вузов. Под ред. проф. В.П.Ратникова - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001 - с.52-53; Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент- М: Дело, 2005-с. 98-100.
- ³⁴Конфликтология, под ред. В.П.Ратникова...с. 118-123; Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология... с. 274-276; Килмашкина Т.Н. Конфликтология: социальные конфликты: Учебное пособие для вузов - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004 - С. 49-5 I.
- ³⁵Münaqişə subyektləri haqqında bax: Конфликтология...с. 28-29; Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология... с. 122.
- ³⁶Кильмашкина Т. П. Конфликтология... с. 6.
- ³⁷Конфликтология... с. 70-71; Аклаев А.Р. Этнополитическая конфлик-тология... с. 122:
- ³⁸ARDA, f.970, s.1, iş 61, v.66.
- ³⁹Yenə orada, f.897, s.1, iş 61, v.3, 7-8; f.970, s.1, iş 66, v.70-71.
- ⁴⁰Yenə orada, f.897, s.1, iş 105. v.24.
- ⁴¹Yenə orada, v. 26, 186.
- ⁴²Yenə orada, iş 6, v.52 (arxa)-53.
- ⁴³Yenə orada, f.894, s.4, iş 60, v.249-249 (arxa).
- ⁴⁴Yenə orada, v.38.
- ⁴⁵Yenə orada, f.897, s.1, iş 105, v.26.
- ⁴⁶Драбкина Ел. Грузинская контр-революция - Л.:Прибой, 1928 - с. 106-107; Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии в 1900-1921 гг. - Тбилиси: Мецниереба, 1978 - с. 341, 344-346.
- ⁴⁷ARDA, f.897,s.1,iş61,v.15.

- ⁴⁸ Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебн. для вузов - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004 - с. 252.
- ⁴⁹ Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология...с. 142.
- ⁵⁰ ARDA, f.897, s.l, iş 105, v.53, 150; f.894, s.4, iş 60, v. 157; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы) - Баку: Азербайджан, 1998 - sənəd №251, s.387.
- ⁵¹ «Наше время», 1919, 25 fevral, №44.
- ⁵² ARDA, f.897, s.l, iş 105, v. 33-34.
- ⁵³ Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология...с. 290.
- ⁵⁴ ARDA, f.897, s.l, iş 105, v. 53.
- ⁵⁵ Yənə orada, f.894, s.4, iş 60, v.18.
- ⁵⁶ Yənə orada, f.897, s.l, iş 105, v.48-51.
- ⁵⁷ Yənə orada, v.53.
- ⁵⁸ Yənə orada, Г.894, s.l, iş 12, v.3 (arxa).
- ⁵⁹ Yənə orada, s.4, iş 60, v.254-254 (arxa).
- ⁶⁰ Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология...с. 284.
- ⁶¹ ARDA. f.894, s.4, iş 60, v.156.
- ⁶² Yənə orada, f.897, s.l, iş 105, v.81.
- ⁶³ Адамия В.И. Из истории английской интервенции в Грузии (1918-1921 гг.) - Сухуми: Абгосиздат, 1961 - с. 78-79; Воронович Н.В. «Зеленые» повстанцы на Черноморском побережье - Деникин, Юденич, Врангель. Мемуары. Составил С.А.Алексеев - М-Л.: Госиздат, 1927 - с. 168-169.
- ⁶⁴ Bu barədə həmçinin bax: Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контр-революции в Закавказье - Баку: Красный Восток, 1927 - с. 96-97.
- ⁶⁵ Галоян Г.А. Октябрьская революция возрождение народов Закавказья -М.: Мысль, 1977-с. 144.
- ⁶⁶ ARDA, Г970, s.l, iş 63, v.13 (arxa).
- ⁶⁷ Yənə orada, f.897, s.l, iş 61, v.14-15
- ⁶⁸ Yənə orada, iş 105, v. 160.
- ⁶⁹ Yənə orada, f.970, s.l, iş 66, v.70.
- ⁷⁰ Yənə orada, f.894, s.2, iş 66, v.1, 11, 28.
- ⁷¹ Yənə orada, Г.970, s.l, iş 66, v.71.
- ⁷² Yənə orada, v.64; f.894, s.4, iş 60, v.104-105.
- ⁷³ Yənə orada, f.894, s.4, iş 60, v. 106-106 (arxa).
- ⁷⁴ Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология...с. 284.
- ⁷⁵ Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии...с. 14.
- ⁷⁶ Gürcüstanda çarizmin həyata keçirdiyi aqrar islahat haqqında bax: Авалиани С. Крестьянский вопрос в Закавказье, том 1. - Одесса, 1912; Семин О. Великая годовщина. Аграрный вопрос и крестьянская (крепостная) реформа на

Кавказе. Исторический очерк - Киев, 1911; Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии...с. 31-38.

⁷⁷ Семин О Великая годовщина...с.35.

⁷⁸ «Исторический вестник», №10, 1959 - с. 507.

⁷⁹ Gürcü aqrar qanunvericiliyi haqqında bax: Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии...с. 289-308.

⁸⁰ Лядов М. К вопросу о результатах аграрной реформы - «Борьба», 1919, 16 yanvar, №11 (267).

⁸¹ Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии...с. 327.

⁸² Драбкина Гл. Грузинская контр-революция - Л.:Прибой, 1928 -с.99.

⁸³ Мирцхулава И.И. Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии...с. 302-303.

⁸⁴ ARDA, f.897,з.1, iş 105, v.150-151.

⁸⁵ Yenə orada, v.160, 165, 193.

⁸⁶ Yenə orada, v.224, 265-266.

⁸⁷ Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье - М.: Военное изд.-во, 1960 - с. 168; Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство...с. 108.

⁸⁸ Внешняя политика контр-революционных правительств в начале 1919 г. (Из документов Парижского посольства) - «Красный архив», том 6 (37), 1929 - с. 82; Лукомский А.С. Деникин и Антанта - Деникин, Юденич, Врангель. Мемуары...с.96-97.

⁸⁹ Адамия В.И. Из истории английской интервенции...с. 80-81.

⁹⁰ Лукомский А.С. Деникин и Антанта...с. 107.

⁹¹ Demarkasiya xətti Britaniya hökuməti tərəfindən 1919-cu ilin iyunun 11-də «Könüllü Ordu»nun ələ keçirdiyi əraziləri Qafqaz respublikalarından ayırmaq məqsədi ilə qoyulmuşdu: АДР (1918-1920). Внешняя политика...sənəd №162, s. 266-267.

⁹² Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство.. с. 108.

⁹³ «Борьба», 1919, 19 avqust, №185 (441), - «Передовица».

⁹⁴ Yusif Vəzirov. «Gürcüstan və biz» - «Azərbaycan», 1919, 15 iyul, № 225.

⁹⁵ Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920) ~ Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1998 - s. 237-238, 246, 422, 429-431.

⁹⁶ Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство... с. 113-114.

⁹⁷ Воронович Н.В. «Зеленые» повстанцы на Черноморском побережье.. с. 175.

⁹⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Birinci cild. - Bakı: Azərbaycan, 1998 - s. 758.

⁹⁹ ARDA, f.970, s.1, iş 66, v.72.

¹⁰⁰ Yenə orada, f.894, s.4, iş 60, v.1 12.

¹⁰¹ Yenə orada, s.10, iş 86, v.61-62, 72; Azərbaycan tarixi (Yeddi cildə). Beşinci cild Bakı: Elm, 2001, - s.378-379.

- ¹⁰²Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu...s. 374-375.
- ¹⁰³ARDA, f.970, s.l, iş 61, v. 13-14.
- ¹⁰⁴Yenə orada, v.14.
- ¹⁰⁵Yenə orada, v.15 (arxa).
- ¹⁰⁶Yenə orada, f.894, s.4, iş 60, v. 155-155 (arxa).
- ¹⁰⁷Yenə orada, f.897, s.l, iş 105, v.171.
- ¹⁰⁸Yenə orada, f.894, s.4, iş 60, v.113.
- ¹⁰⁹Yenə orada, f.897, s.l, iş 105, v. 186.189.
- ¹¹⁰Yenə orada, v.190.
- ¹¹¹Yenə orada, f.894, s.3, iş 17, v.79.
- ¹¹²Yenə orada, s.4, iş 60, v.157.
- ¹¹³Yenə orada, f.897, s.l, iş 61, v.16-16 (arxa).
- ¹¹⁴Yenə orada, iş 105, v.214.
- ¹¹⁵Yenə orada, v.224.
- ¹¹⁶Yenə orada, f.894, s.2, iş 66, v.28.
- ¹¹⁷Müşavirənin iclasları haqqında bax: АДР (1918-1920). Внешняя политика...
sənəd №251, s.384-386
- ¹¹⁸ARDA, f.894, s.4, iş 60, v.233.
- ¹¹⁹АДР (1918-1920). Внешняя политика...sənəd №251, s.385-386.
- ¹²⁰Yenə orada, s.386.
- ¹²¹Yenə orada, s.387.
- ¹²²Yenə orada, s.395-396.
- ¹²³Yenə orada, s.389-390.
- ¹²⁴Yenə orada, s.390.
- ¹²⁵Yenə orada, s.395.
- ¹²⁶Yenə orada, s.391-392.
- ¹²⁷Yenə orada, s.393.
- ¹²⁸ARDA, f. 897, s.l, iş 105, v.228.
- ¹²⁹Yenə orada, v.228, 231, 243.
- ¹³⁰Yenə orada, f.894, s.l, iş 12, v. 108-108 (arxa).
- ¹³¹Yenə orada, f.897, s.l, iş 61, v.8-8 (arxa).
- ¹³²Yenə orada, v.7-7 (arxa).
- ¹³³Yenə orada, v.49-50.
- ¹³⁴Yenə orada, iş 105, v.265-266.
- ¹³⁵ARDSPİІІА, f.277, s.2, iş 51, v.33-34.
- ¹³⁶ARDA, f.894, s.l, iş 12, v. 104-105.
- ¹³⁷Yenə orada, f.897, s.l, iş 61, v.58.
- ¹³⁸Yenə orada, f.970, s.l, iş 103, v.15.
- ¹³⁹Yenə orada, iş 35, v.46.
- ¹⁴⁰Yenə orada, v.47-49.
- ¹⁴¹Dibirovun xidmət siyahısı ilə tanışlıq üçün bax: ARDA, f.894, s.2, iş 73, v.1-5.

¹⁴²Yenə orada, iş 136, v.1.

¹⁴³«Açıq söz», 1917, 22 noyabr, №611 («Bakı xəbərləri» bölümü).

¹⁴⁴«Azərbaycan», 1917, 1 yanvar, №1.

¹⁴⁵ARDSPİHA, f.277, s.2, iş 51, v.33-34.

¹⁴⁶Bu barədə bax: Раевский Л. Английская интервенция...s. 166-189; Кадищев А.Б. Интервенция и гражданская война...s.224-231.

¹⁴⁷Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu...s.429-432.

¹⁴⁸Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и материалы) - Баку: Азербайджан, 1998 – sənəd № 276, s.296; Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu...s.381-382.

¹⁴⁹АДР. Внешняя политика...sənəd №315, s.522.

¹⁵⁰ARDA, f.897, s.1, iş 87, v.27.

¹⁵¹Yenə orada, f.2502, s.1, iş 20, v.27.

¹⁵²Yenə orada, s.2, iş 12, v.6, 94-94 (arxa); ARDSPİHA, f.1, s.74, iş 198, v. 150-152 (arxa).

¹⁵³ARDA, f.894, s.1, iş96, v.5-6,8; ARDSPİHA, f.277, s.2, iş 51, v.48-48 (arxa).

Üçüncü fəsil

¹«Siyasi bifurkasiya» anlayışı üçün bax: Политическая энциклопедия. В двух томах. Т. 1. М.: Мысль, 2000, с. 131-132.

²«Борьба», 1920, 29 aprel, №95 (650).

³Yenə orada, 4 may, №98 (653).

⁴Bu fakt sonralar sovet tarixşünaslığında «Sovet Azərbaycanı Şərqdə inqilabın forpostu oldu» tezisində əksini tapdı: Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти советов в Закавказье - Баку: Азерб.гос.изд-во, 1969, с. 180; Победа советской власти в Закавказье - Тбилиси: Мецниереба, 1971, с. 448; Галоян Г.А. Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья - М.: Мысль, 1977, с. 151.

⁵Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 41 (may-noyabr 1920)- Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1983, s. 128.

⁶Орджоникидзе Т.К. Статьи речи. В 2-х томах. Том 1-й. - М.: Госполитиздат, 1956, с. 256.

⁷Əhməd Bədi. 29 nisan. - «Azərbaycan müvəqqəti inqilab komitəsinin əxbarı», 1920, 29 aprel, №1.

⁸O.Qarayev. 21 may - «Azərbaycan müvəqqəti inqilab komitəsinin əxbarı», 1920,21 may, №2.

⁹O.Qarayev. 23 may - «Azərbaycan müvəqqəti inqilab komitəsinin əxbarı», 1920, 23may, №4.

¹⁰Махарадзе Н.Б. Победа социалистической революции в Грузии - Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1965, с. 369

¹¹Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия...с. 206; Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков Закавказья за советскую власть - Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1967, с. 262-263.

¹²Bu barədə bax: Токаревский Ф.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане - Баку: Изд.-во АН АзССР, 1957, с. 275-276; Победа советской власти в Закавказье...с.447-Гулиев Дж.Б. К истории образования Второй Республики Азербайджана - Баку: Элм,1997, с.36; Qasimov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatiik-siyasi münasibətlər) - Bakı: Qanun. 1998, s. 238; Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Altıncı cild (aprel 1920 - iyun 1941) - Bakı: Elm, 2000, s.35-36.

¹³ARDA. f.28, s.1. iş 63. v.19: iş 113. v.2.

¹⁴Yenə orada, iş 38, v.2; iş 113, v.3.

¹⁵Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков...с.269; Хармандарян СВ. Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923) - Ереван: Айастан, 1969, с.41.

¹⁶ARDA. f.28, s.1, iş 38. v.30.

¹⁷Речь Н.Жордания на заседании Учредительного Собрания Грузии от 30 апреля - «Борьба», 1920, 4 тая, №98 (653).

¹⁸ARDA, f.28, s.1, iş 113, v.7.

¹⁹«Борьба». 1920, 7 мая. №101 (656).

²⁰Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 51 (may-noyabr 1920)- Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1984, s. 222; 487.

²¹Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков...с.271-272.

²²Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. Rusca beşinci nəşrindən tərcümə. Cild 51... s. 227-228; 489.

²³История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. В 12-ти томах. Том VII М.: Наука, 1967, с.571-572.

²⁴Бах: V.İ.Leninin L.D.Trotskiyə məktubu (4 may 1920) Lenin V.İ. ƏTK. Cild 51... s. 223; 487.

²⁵ARDA. f.28. s.1, iş 38. v.31.

²⁶Yenə orada, v.44.

²⁷Борьба за советскую власть в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.) - Тбилиси: Сабчота Сакартвело. 1953. səpəd №563. s.564; «Борьба», 1920. 6 iyun, №125 (680).

²⁸Мустафазаде Р.С. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг.-М.: МИК, 2006, с. 145-146.

²⁹Yenə orada, s. 146.

³⁰Yenə orada.

- ³¹Борьба за советскую власть в Грузии... səpod №567, s.572; «Борьба». 1920. 6 iyun, №125(680).
- ³²ARDA, f.28, s.1, iş 54, v.1-5; iş 56, v.1-8.
- ³³Yenə orada, iş 54. v.16.
- ³⁴Учредительное собрание Грузии - «Борьба», 1920, 27 iyun, №143 (698); 30 iyun №145 (700).
- ³⁵Заключительная речь А.М.Чхенкели - «Борьба», 1920, 30 iyun №145 (700).
- ³⁶Тифлис, 27 июня (Передовица) - Yenə orada, 27 iyun, №143 (698).
- ³⁷Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti - Bakı: Elm, 1990, s.73.
- ³⁸ARDSPİHA, f.1, s.1, iş 2 «a», v.25.
- ³⁹Yenə orada, v.18; Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической Партии Азербайджана за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане - Баку: Азерб. гос. изд.-во, 1970, с.557-558.
- ⁴⁰Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сборник документов - Баку: Азернешр, 1988, с.88.
- ⁴¹Мхедари. К судьбе Закатальского округа - «Грузия», 1920, 6 iyul, №83.
- ⁴²ARDA, f.27, s.1, iş 684, v.2-2 (arxa), 6.
- ⁴³Yenə orada.
- ⁴⁴Yenə orada. f.28. s.1. iş38. v.7. 10, 29. 31; iş 98,98, v.48-48 (arxa), 50; iş 113.V.9-11.
- ⁴⁵Üsyan haqqında bax: Azərbaycan tarixi. Altıncı cild, s.43-44; Кадишев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье ~ М.: Военное изд.-во. 1960, с.300-301, . Гулиев Дж.Б. К истории образования... с.46-47; İbişov Г. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930) Bakı: Mütərcim, 1996, s.48; Süleymanov M. Azərbaycan Ordusu (1918-1920) - Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1998, s.450.
- ⁴⁶ARDSPİHA, Surət fondu, №299. v.1.
- ⁴⁷ARDA, f.28, s.1.iş98, v.3.
- ⁴⁸ARDSPİHA, Surət fondu, №317, v.1, 2.
- ⁴⁹ARDA, f.28, s.1,iş38, v.55.
- ⁵⁰ARDSPİHA, Surət fondu, №329, v.1-2.
- ⁵¹Колосов В.Л., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учеб. для студ.вузов - М.: Аспект-Пресс, 2005, с.335-336.
- ⁵²ARDSPİHA, Surət fondu, №330, v.1; ARDA, f.27, s.1, iş 684, v. 6.
- ⁵³ARDSPİHA, Surət fondu, №328, v.1.
- ⁵⁴Кадишев А.Б. Интервенция и гражданская война... с.31 1.
- ⁵⁵«Коммунист» (rusca), 1920, 23 iyun, №43.
- ⁵⁶ARDSPİHA, Surət fondu, №325, v.3.
- ⁵⁷ARDA, f.28, s. 1, iş 113, v.26, 32.
- ⁵⁸Yenə orada, v.33.

- ⁵⁹ Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921) - Баку: Азернешр, 1989-sənəd №79, s.87, 88-89.
- ⁶⁰ ARDSPİHA, f.1, s.1, iş 2 «a», v.24-25.
- ⁶¹ ARDA, f.27, s.1, iş 684, v.17-18.
- ⁶² ARDSPİHA, f.1, s.1, iş 124, v.6-7.
- ⁶³ ARDA, f.27, s.1, iş 684, v.6 (arxa).
- ⁶⁴ ARDSPİHA, f.1, s.1, iş 247, v.4.
- ⁶⁵ Yənə orada, iş 124, v.35-35 (arxa).
- ⁶⁶ ARDA, Г.2502, s.1, iş 20, v.53 (arxa).
- ⁶⁷ Yənə orada, f.27, s.1, iş 684, v.18.
- ⁶⁸ ARDSPİHA, f.1, s.1, iş 124, v.17.
- ⁶⁹ Yənə orada, Sırrət fondu, №330, v.2.
- ⁷⁰ Bu xadimlər haqqında məlumat üçün bax: Активные борцы за советскую власть в Азербайджане - Баку: Азерб. гос. изд-во, 1957 - с.203-204 (Z.R.Balaxlanski), 216-217 (S.B.Qocayev), 258-259 (M.M.Qocayev), 387-388 (X.A.Ağamirov).
- ⁷¹ ARDSPİHA, f.1, s.2, iş 135, v.19.
- ⁷² Azərbaycan tarixi. Altıncı cild, s.24-25.
- ⁷³ ARDA, f.27, s.1, iş 684, v.15.
- ⁷⁴ Yənə orada, f.28, s. 1, iş 168, v.1.
- ⁷⁵ Yənə orada, iş 71, v.97.
- ⁷⁶ Bu barədə arayış üçün bax: Qasımov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan... s.244-246.
- ⁷⁷ Bu barədə bax: Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах - Тбилиси: Мецниереба, 1980, с. 155-157, 161-163.
- ⁷⁸ ARDSPİHA, f 1, s.74, iş 36, v.20; Хармандарян СВ. Ленин и становление Закавказской Федерации... с.47.
- ⁷⁹ Lenin V.İ. ƏTK. Cild 42... s.50.
- ⁸⁰ ARDSPİHA, f.1, s.2, iş 24 «a», v.2-3.
- ⁸¹ Bu barədə bax: Жвания Г.К. Великий Октябрь и борьба большевиков...с.304-309; Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия...с.217-219; Хармандарян СВ. Ленин и становление Закавказской Федерации... с.55-57.
- ⁸² ARDSPİHA, f.1,s.2, iş 18,v.16.
- ⁸³ ARDA, f.28, s.1, iş 61, v.68.
- ⁸⁴ Sovet-gürcü müharibəsinin gedişi haqqında bax: Кадишев А.Б. Интервенция и гражданская война... с.374-380, 386-420; Ахалая И.Д. Революционные комитеты Грузии в борьбе за установление и упрочение советской власти (февраль 1921 г. - март 1922 г.) - Сухуми, Алашара, 1968, с.86-105.

- ⁸⁵Bu metod haqqında bax: Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент - М.: Дело, 2005 - с. 331-332.
- ⁸⁶ARDSPİHA, f.1, s.2, iş 25, v.2.
- ⁸⁷ARDA, f.28, s.1, iş 78, v.6-6(arxa); f.2502, s.2, iş 3, v.1-1 (arxa).
- ⁸⁸Yenə orada, iş 84, v.7-7 (arxa).
- ⁸⁹Анцупов А.Я., Шинилов А.И. Конфликтология: Учебн. для вузов - 2-е изд., перераб. и дон. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004 - с.504-505.
- ⁹⁰Bu barədə həmçinin bax: Ömərli V.A. Qarayazı: Gürcüstanda türklər. Birinci hissə - Bakı: Çayıoğlu, 2001,s. 139-143.
- ⁹¹Məmmədli Ş. Paralanmış Borçalı: 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi - Bakı: Azərnəşr, 1995, s.39-40.
- ⁹²Яковенко И.Г. От империи к национальному государству (Попытка концептуализации процесса) - «Полис», 1996, №4-с. 118-119, 121-122.

Dördüncü fəsil

- ¹ARDA. f.2502, s.2, iş 26, v.89.
- ²Yenə orada, f.28, s.1, iş 42, v.51 (arxa).
- ³Архипова Е. Границы между Азербайджаном, Грузией и Россией: Советское наследие // «Центральная Азия и Кавказ». Журнал социально-политических исследований. №6(42), 2005, с. 38.
- ⁴ARDA. f.28. s.1. iş 42. v.60.
- ⁵Yenə orada, iş 78, v.14.
- ⁶Yenə orada, f.2502, s.2, iş 3, v.92-92(arxa).
- ⁷Yenə orada, f.28, s.1, iş 84, v.7-7 (arxa).
- ⁸Yenə orada, f.28, s.1, iş 80. v.56.
- ⁹Yenə orada, f.2502, s.2, iş 3, v. 115.
- ¹⁰Yenə orada, v.93-94.
- ¹¹Yenə orada, f.28, s.1. iş 84, v.44-45 (arxa).
- ¹²Yenə orada, v.44.
- ¹³Yenə orada, f.28. s.1, iş 80. v.56 (arxa).
- ¹⁴Yenə orada, f.2502, s.2, iş 4, v.9-11.
- ¹⁵Yenə orada. f.970. s. 1. iş 227, v.6 (arxa).
- ¹⁶Yenə orada, f.2502, s.2, iş 12, v.1; iş 14, v.4; iş 19, v.143.
- ¹⁷Yenə orada, s.1, iş 20, v.6-7, 11.
- ¹⁸Yenə orada, v.14-15.
- ¹⁹Yenə orada, v.22-22 (arxa).
- ²⁰Yenə orada, v.21-21 (arxa).
- ²¹Yenə orada, v.53.

- ²²Yenə orada, f.2502, s.2, iş 3, v.25.
- ²³Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации (1921-1923) - Ереван: Айастан, 1969, с.279.
- ²⁴ARDSPİHA, f.l, s.74, iş 198, v. 148-148 (arxa).
- ²⁵Yenə orada, v.135; s.85. iş 630, v.23.
- ²⁶ARDA, f.2502, s.2, iş 14, v.4.
- ²⁷ARDSPİHA. f.l, s.74, iş 198, v.148-148 (arxa).
- ²⁸ARDA, f.2502, s.l, iş 20, v.53.
- ²⁹Все Закавказье. - Тифлис, 1923, с.4.
- ³⁰ARDSPİHA, f.l, s.85. iş 630. v.4-4 (arxa).
- ³¹ARDA, f.2502, s.l, iş 20, v.26.
- ³²Yenə orada, s.2, iş 14, v.4.
- ³³Yenə orada. s.l, iş 20, v.27.
- ³⁴Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. Советская Россия и борьба за установление и упрочение власти советов в Закавказье - Баку: Азерб. гос.изд-во, 1969, с. 247.
- ³⁵Жвания И. Еще к объединению пастбищных и сенокосных участков Закавказья. «Заря Востока», 4 уапвар, 1924 № 468.
- ³⁶Жвания И. Земельная реформа в Грузии - «Заря Востока», 4 уапвар, 1924, №468.
- ³⁷Sovet Gürcüstanında aqrar islahatın gedişi haqqında bax: История Грузии, том 3-й. - Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1968, с. 19-22; Ахалая И.Д. Революционные комитеты Грузии в борьбе за установление и упрочение советской власти (февраль 1921 г.-март 1922 г.) - Сухуми, Алашара. 1968, с. 183-189; Мерквиладзе В.Н. Создание и укрепление советской государственности в Грузии (1921-1936) - Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1968, с. 115-118.
- ³⁸ARDA, f.2502. s.2. iş 20, v.73.
- ³⁹Yenə orada, iş 14, v.5.
- ⁴⁰Yenə orada, iş 12, v.6.
- ⁴¹Yenə orada, v.8, 9.
- ⁴²Yenə orada, v. 12-13, 14-15, 17-19.
- ⁴³ARDSPİHA, f.l, s.74. iş 198, v. 143-143 (arxa).
- ⁴⁴Yenə orada, v. 144-145.
- ⁴⁵ARDA, f.2502, s.2, iş 12, v.17-19.
- ⁴⁶Yenə orada, s.l, iş 20. v.32.
- ⁴⁷ARDSPİHA. f.l, s.74, iş 198, v.136-136 (arxa).
- ⁴⁸Yenə orada, v. 137-137 (arxa).
- ⁴⁹Yenə orada, v. 138-139.
- ⁵⁰Yenə orada, v.140; ARDA, f.379, s.l, iş 7495, v.87; f.2502, s.l, iş 20, v.3.
- ⁵¹ARDA, f.2502, s. 1, iş 20, v.38-40.

- ⁵²Yenə orada, f.379. s.l, iş 4163, v.4-5; f.2502, s.2, iş 19, v. 151-152.
- ⁵³Yenə orada, f.2502, s.l, iş 20, v.65.
- ⁵⁴Yenə orada, s.2, iş 20, v.21.
- ⁵⁵Yenə orada, iş 12. v.6.
- ⁵⁶ARDSPİHA, f. 1, s.85, iş 22, v.27-28.
- ⁵⁷ARDA, f.271, s.3, iş 547, v.1-5.
- ⁵⁸«Заря Востока», 9 yanvar, 1924, № 472; 23 oktyabr, 1924, № 710.
- ⁵⁹ARDA, f.271, s.l. iş 338, v.48.
- ⁶⁰ARDSPİHA. f.l. s.85, iş 340, v.248-249.
- ⁶¹ARDA, f.2502, s.2, iş 20, v.57-58.
- ⁶²Yenə orada, iş 12. v.20-20 (arxa).
- ⁶³ARDSPİHA, f.l, s.74. iş 198, v. 152-152 (arxa).
- ⁶⁴Yenə orada, v.142; ARDA, Г.379, s.l, iş 7495, v.82; iş 7533, v.42.
- ⁶⁵ARDA, f.2502, s.l, iş 12, v.53,
- ⁶⁶Yenə orada, iş 20, v.42; s.2, iş 12, v.33.
- ⁶⁷Yenə orada, s.2, iş 20, v.57.
- ⁶⁸Yenə orada. f.379, s.İ, iş 485, v.35.
- ⁶⁹Yenə orada, v.36 (arxa).
- ⁷⁰Yenə orada, f.2502, s.2, iş 20. v.23-23 (arxa).
- ⁷¹Yenə orada. f.379, s.l, iş 485, v.2, 5.
- ⁷²Yenə orada. f.271. s.l. iş 318. v.4.
- ⁷³Yenə orada, f.2502, s.l, iş 20, v.45.
- ⁷⁴Yenə orada, v.49-50.
- ⁷⁵Yenə orada, f.27, s.l, iş 100, v.3.
- ⁷⁶Yenə orada, f.2502, s.l, iş 20, v.51-52.
- ⁷⁷Yenə orada, v.98-99.
- ⁷⁸Yenə orada, v.53-54.
- ⁷⁹Yenə orada, v.65-65 (arxa), 101.
- ⁸⁰Yenə orada, v.88.
- ⁸¹Yenə orada. v.91-92.
- ⁸²Yenə orada, v.105-106.
- ⁸³Yenə orada, s.2, iş 14, v.20.
- ⁸⁴Yenə orada, s. 1, iş 20. v. 116-117.
- ⁸⁵Yenə orada. s.2, iş 19, v.29.
- ⁸⁶Yenə orada, f.379, s.2, iş 1234, v.68 (arxa); f.2502, s.2, iş 26, v.99.
- ⁸⁷ARDSPİHA, f.l, s.85, iş 630, v.4-4 (arxa).
- ⁸⁸ARDA, f.2502, s.2, iş 14, v.10.
- ⁸⁹Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932 гг. - Под ред. В.П. Данилова, Н.А. Иванникова - М.: Политиздат, 1989, с.40.

- ⁹⁰Məmmədov E.İ. Elliklə kollektivləşmə illərində Azərbaycan kəndində sinfi mübarizə Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, s.57; Коллективизация сельского хозяйства в Азербайджане. В 3-х томах. Т.1 (1927-1929 гг.) - Баку: Элм. 1982, с. 13.
- ⁹¹ARDA, f.2502, s.2, iş 19, v.101.
- ⁹²ARDSPİHA, f.1, s.77, iş 218, v.1-2.
- ⁹³ARDA, f.2502, s.2, iş 14, v.32.
- ⁹⁴Yenə orada, iş 19, v. 101, 103.
- ⁹⁵Yenə orada, iş 14, v.33.
- ⁹⁶Yenə orada, iş 19, v. 101, 103.
- ⁹⁷Yenə orada. iş 19. v. 119.
- ⁹⁸Yenə orada. v.151-153; f.379. s.1, iş 4163, v.4-5.
- ⁹⁹Yenə orada, f.379, s.1, iş 4163, v.1-2.
- ¹⁰⁰Yenə orada. f.2502, s.2, iş 19. v.123.
- ¹⁰¹Yenə orada, v.131-131 (arxa), 145.
- ¹⁰²Yenə orada, v. 143-143 (arxa).
- ¹⁰³Yenə orada, v. 136-137.
- ¹⁰⁴Yenə orada, v.132, 138.
- ¹⁰⁵Yenə orada, v. 132-132 (arxa).
- ¹⁰⁶Yenə orada, iş 14, v.6.
- ¹⁰⁷История советской конституции (в документах), 1917-1956 гг - М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957, с.502-504; Мерквиладзе В.Н. Создание и укрепление советской государственности...с.342.
- ¹⁰⁸ARDA, Г.2502, s.2. iş 14. v.4-5.
- ¹⁰⁹Yenə orada, v.38.
- ¹¹⁰Yenə orada. iş 19, v. 160-162.
- ¹¹¹Yenə orada. iş 20, v.22 (arxa).
- ¹¹²Yenə orada, iş 12, v.39-40.
- ¹¹³Yenə orada, v.39 (arxa).
- ¹¹⁴Yenə orada, v.47-47 (arxa).
- ¹¹⁵Yenə orada, v.50.
- ¹¹⁶ARDSPİHA, f.1, s.74, iş 198. v.147; s.85, iş 630, v.35.
- ¹¹⁷ARDA, f.2502, s.2. iş 12, v.54.
- ¹¹⁸Yenə orada, iş 3, v.102 (arxa).
- ¹¹⁹Yenə orada. iş 12. v.72.
- ¹²⁰ARDSPİHA, f.1, s.85, iş 630. v.17. 18.
- ¹²¹Yenə orada. v.15.
- ¹²²Yenə orada, v.51-55.
- ¹²³Yenə orada, v.54 (arxa).
- ¹²⁴Yenə orada, v.55.
- ¹²⁵ARDA, f.379, s.1, iş 485. v.36.

- ¹²⁶ARDSPİHA, f.l, s.85, iş 630, v.3-3 (arxa), 7-8, 10-11; s.74, iş 198. v.l 19-120, 122-123.
- ¹²⁷Yenə orada, f.l, s.85, iş 630. v.75.
- ¹²⁸ARDA, f.2502, s.2. iş 20, v.57-58.
- ¹²⁹Yenə orada, iş 26, v.83-84 (arxa).
- ¹³⁰Yenə orada.iş 19. v.6.
- ¹³¹ARDSPİHA, f.l. s.74. iş 198, v.131; s.85. iş 630, v.19.
- ¹³²ARDA,f.379,s.l,iş485, v.5.
- ¹³³Yenə orada, v.l 3-14.
- ¹³⁴Yenə orada, v.43.
- ¹³⁵Yenə orada. iş 1020. v. 15.
- ¹³⁶Yenə orada, f.2502. s.2. iş 12, v.94-94 (arxa).
- ¹³⁷Yenə orada. v.84.
- ¹³⁸Yenə orada, v.85.
- ¹³⁹Yenə orada. f.379, s.l, iş 1020. v.4.
- ¹⁴⁰Yenə orada, v.3.
- ¹⁴¹Yenə orada, iş 485, v.39-39 (arxa).
- ¹⁴²ARDSPİHA, f.l, s.74. iş 198. v. 149-149 (arxa); s.85, iş 630, v.37-37 (arxa).
- ¹⁴³ARDA, f.27. s.l,iş487, v. 34.
- ¹⁴⁴Yenə orada. f.379, s.l, iş 485, v.36-36 (arxa).
- ¹⁴⁵Yenə orada, f.27. s.l. iş 487, v.55.
- ¹⁴⁶Yenə orada, f.2502, s.2, iş 28, v.9-10.
- ¹⁴⁷ARDSPİHA, f.l, s.85, iş 630. v.21-21 (arxa).
- ¹⁴⁸ARDA, f.379, s.l, iş 1020. v.14; s.2. iş 1234. v.24.
- ¹⁴⁹ARDSPİHA, f.l, s.74, iş 197, v.55-55 (arxa).
- ¹⁵⁰ARDA. f.271,s.Uş318,v.4.
- ¹⁵¹Yenə orada, iş 315, v.2 (arxa).
- ¹⁵²Yenə orada, f.2502, s.2, iş 12. v. 117.
- ¹⁵³Yenə orada,v. 119-120.
- ¹⁵⁴Yenə orada, f.27, s.l, iş 100. v.52.
- ¹⁵⁵Yenə orada, v.54.
- ¹⁵⁶Yenə orada, f.379. s.2, iş 1234, v.l.
- ¹⁵⁷Yenə orada, f.2502. s.2, iş 12. v. 127-127 (arxa).
- ¹⁵⁸Yenə orada, f.379. s.2, iş 1234. v.3.
- ¹⁵⁹Yenə orada, v.6.
- ¹⁶⁰Yenə orada, v.7; f.2502. s.2, iş 12. v.132.
- ¹⁶¹Yenə orada, f.27, s.l, iş 100, v.123.
- ¹⁶²Yenə orada, f.2502, s.2, iş 12, v. 133.
- ¹⁶³Yenə orada, f.379, s.2, iş 1234. v.12.
- ¹⁶⁴Yenə orada, f.2502, s.2, iş 12, v. 134-134 (arxa).
- ¹⁶⁵Yenə orada, f.271, s.l, iş 319, v.4.

- ¹⁶⁶ Yenə orada, f.379, s.2, iş 1234. v. 14.
¹⁶⁷ Yenə orada, v.18(arxa)-19.
¹⁶⁸ Yenə orada, v.19 (arxa)-20.
¹⁶⁹ Yenə orada, v.18(arxa).
¹⁷⁰ Yenə orada, v.22.
¹⁷¹ Yenə orada, f.2502. s.2, iş 12. v. 144-144 (arxa).
¹⁷² Yenə orada, f.2502, s.2, iş 4, v.61.
¹⁷³ Yenə orada, iş 19, v.28.
¹⁷⁴ Yenə orada, iş 4, v.61.
¹⁷⁵ Yenə orada, iş 12, v. 149.
¹⁷⁶ Yenə orada, iş 4, v.67.

Şamil Fazil oğlu Rəhmanzadə

**AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN
MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ƏRAZİ
MƏSƏLƏLƏRİ**

*(Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materiallar, əsasında,
1917-1930-cu illərin əvvəlləri)*

Bakı, "Aspoliqraf", 2008.

Redaktor: **Gülər Mehdiyeva**

Texniki redaktor: **Abdulla Ələkbərov**

Kompyuterçi-dizaynerlər: **Səbinə Məmmədova, Aqil Əmrahov**

Korrektor: **Sevinc Hacıyeva**

Çapa imzalanmışdır 27.10.08. Kağız formatı 60x84^{1/16}.

Fiziki çap vərəqi 23,5. Sifariş 46. Tiraj 500.

Qiyməti müqavilə ilə.

«Aspoliqraf» Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A